

EMEL ESİN

İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ
TÜRK KÜLTÜR TÂRİHİ
VE
İSLÂMA GİRİŞ

(TÜRK KÜLTÜRÜ EL-KİTABI, II, CİLD I/b'DEN
AYRI BASIM)

Ö N S Ö Z

«Kayudan kelir men? Kayuya yolum?»
(*Kutadgu-bilig*, beyt 1135)

Bu yazının konusu başlangıçtan, Hâkânî Türk (Hakanlı, Kara-hanlı) devri sonuna (M. 1220 sıraları) kadar, Türk kültür târihi olacaktır. «Başlangıç» tabirini kullanmakdayız. Böylece, M. XI. yüzyıl Türk şâiri Yûsuf Hâşş Hâcib'in, tabiat-üstü manâdaki suâlini, târîh öncesi araştırmalarına teşmîl ederek, biz de sormuş olmaktadır. Yûsuf Hâşş Hâcib'in sorusu şu idi :

«Kayudan kelir men?» (Ben nereden geliyorum?).

Biz de bu suâle mümâsil olarak soruyoruz : «Biz Türkler, nereden geliyoruz? Türkçe dilimiz, fikrî, manevî, maddî tezâhürleri ile Türk kültürümüz, nerede, ne zaman başladı? Hangi safhalardan geçerek gelişti?»

Bu suâllere cevap verebilmek için, şübhesiz ki her araştırmacı gibi, kültür târihçisi de, modern târîh ilminin usûllerinden birini intihâb mecbûriyetindedir. Kültür târihi usûlu ise son zamanlarda çok inkişâf etmiş bulunmaktadır. Zamanımız kültür târihçisinin erişilmesi zor maksadı, çok boyutlu bir levha çizmektir. Bir siyâsî târîh, veya bir sosyal târîh, veya bir sanatlar târihi veya bir âbideler listesi değil, muhtasaren bunların hepsini ihtivâ eden ve geçmiş devirleri, mâzinin karanlıklarından sıyrarak, mücessem şekilde gözlerde canlandıran bir levha vücûda getirmek gerekmektedir.

O halde, ilk iş, seçilen kronolojik çerçeve içinde, imkân dâhilindeki bütün vesikaları taramak ve malzeme toplamak olacaktır. Daha sonra, bu dağınık malzeme, kısmen kronolojik, kısmen coğrafi bir çerçeve içinde, tasnîf edilecektir. En sonra da, elde edilen levhayı tefsire uğraşılacaktır.

Bu vasıfları hâiz olmak isteyen bir çalışmayı hazırlarken, güçlük çekdiğimi itirâf ederim. Filhakika, târihi kayıtlar ve arkeolojik malzeme çok sayıda, hatta pek zengindir. Fakat bunlar muhtelif dillerdeki kaynaklar

arasında gizli, dünyânın nice illerinde ve müzelerinde dağılmış ve nâdiren Türk kültür târihi gerçevesinde tefsir olmuştur. Mevcûd malzemeyi imkânlarım nisbetinde toplamak ve yeni bir zâviyeden bakmak icâb etmekte idi. Eldeki malzemeye Türk gözü ile bakarken, başka göz ile bakanların vardığı neticeler ile mukayeseyi unutmamam gerekiyordu.

Aslında, kronolojik gerçevimiz sınırlı olmakla beraber, böyle çok vec-heli çalışmalar bir insanın değil, bir heyetin başarabileceği bir vazifedir. Fakat kültür târihimizin, hiç olmazsa birbirine bağlı bir kaç safhasını bir bütün olarak göz önünde tutmak istenince, bu bütünün tefsirini tek bir insana tevdi etmenin de, mütecânis bir eser çıkması bakımından, belki fâideleri olabilir.

Birbiri ile tezaat teşkil eden bu güçlükler karşısında şöyle bir çâre düşündüm. 1955-75 arasında muhtelif dillerde kaynaklardan, seyahatlerde ve müzelerde toplamış olduğum ilmi malzemenin bir hulâsasını, notlar ve bibliografyada vermekdeyim. Metin, bu vesikalara dayanarak vardığım neticelerden ve tefsirlerden ibâret olacaktır.

Vardığım neticeleri değıştirebilecek fikirler ve bilmediğim vesikalar, başka araştırmacılar tarafından, bu denemeye ilâve oldukça, seçtiğimiz mah-dûd kronolojik gerçeve içinde, Türk kültür târihi hakkında daha emîn sonuçlara varmak imkânı doğacaktır.

Bu çalışmada bana yardımlarını ibzâl buyuran âlicenâb kimselere en derin şükranımı arz ederim. Eser, daha hazırlık safhasında iken, Uygur ve Sûfi edebiyâtı konularında istişâre ricâmı lutfen kabûl eden Prof. Bn. A. von Gabain ve Prof. Bn A. Schimmel; Kök-Türk ve Uygur devri metinlerini son araştırmalar ışığında tashih eden ve yazı dilimi, benden genç nesillerin kullandığı şekilde sâdeleştirmekte tavsiyelerde bulunan Dr. O. Sertkaya; arabça kaynaklardan tercemelerin zorluklarını hallet-mekde bana yol gösteren Prof. M. Hamidullah ve Dr. Y. Kavakçı; Yesevî Dîvânından alınan beytlerin transkripsiyonu zahmetine katlanan Dr. K. Eraslan; basılma safhasında, nâsirlik vazifesinin yükünü benim ile pay-laşmak lutfunda bulunan Prof. M.K. Özergin ve Dr. H.D. Yıldız bilhassa medyûn olduğum kimselerdir. Edebiyat Fakültesi Matbaasının değerli idârecileri ve mütehassıslarına da ayrıca minnetdârım.

Emel Esin
İstanbul, Şubat 1977

FİHRİST

Önsöz

I-

Bölüm I — İç Asyada Milâddan önceki Binyılda Türklerin atalarına atfedilen kültürler	3-42
Umumî Mülâhazalar	3
1 — Kağnılı boyların Kuzey kollarına atfedilen Karasuk-Tagar-Taştık kültür çevresi	10
2 — Altun-yış (Altay)	14
3 — Esik mezarı	20
4 — Aral gölünün güneyi	25
5 — Kama ve Etil ırmakları kıyıları	29
6 — Kögmen dağlarının doğusu, Ötüken dağları, Baykal gölü ve Orkun ile Selenge ırmakları bölgesi	30
7 — Doğu Türkistan ile Çin sınırları	33
Bölüm II — Doğu Hun, Kuşan ve Tabgaç devirlerinde Türk kültürü (M.Ö. II - M. V. yy.)	43-74
1 — Universalism	43
2 — Doğu ve Batı arasında kültür cereyânları	49
a - Kuzey Türkleri	49
b - Keñgeres, Kuşân ve «Wu-sun idâresinde Orta Asya bölgeleri	52
3 — Burkan Sâkyamuni'nin dini	59
a - Batı Türkistan	59

b - Doğu Türkistan	60
c - «Chü-ch'ü» Hun (M. 397-460) ve Tabğaç (M. 386-556) çevresi	62
4 — Kagnılı «T'ie-le» Kaganlığı (M. 486-540)	69
Bölüm III — Kök-Türk devrinde ve sonraki yarı-göçebe Türk kültürleri (M. V.-XIII. yüzyıllar)	75-115
1 — Türk olanlar ve olmayanlar	75
2 — Batı-Türk boyları	76
a - Umumî bakış	76
b - Hazar Hakanlığı	79
c - Peçenekler	80
d - Türk proto-Bulgarlar	81
e - Oğuzlar ve Kıpçak-Kumanlar	82
3 — İç Asyadaki Kök-Türk devri Türk yarı- göçebelerinin kültürü	85
a - İnançlar	86
b - Rûhlar ve ongunlar	91
c - «Oğuş»lar (unsurlar)	95
d - Kamlar, merâsimler, galgı, raks	98
e - Kurvı çovaç	102
f - Yog	103
g - Savaş	105
h - Kök-Türk devri İç Asya Türklerinin görünüşü ve kıyâfetleri	105
i - İç Asyadaki yarı-göçebe Türklerin sanat eserleri	107

Bölüm IV — Batı-Türk ve Uygur yerleşik medeniyeti	117
1 — Orta Asyada başlıca Türk medeniyet merkezleri	119
2 — Türkistanda Batı-Türk ve Uygur devrinde hâkim kültürler ve dinler	123
a - Gök, yer-su, atalar dininin ve totemik inançların Türkistanda gelişmesi	123
b - Burkan dini	127
c - Mani dini	133
d - Hristiyanlık ve Musevilik	134
3 — Türk kültürünün Orta Asyaya tesirleri	136
Bölüm V — Türklerin İslâma girişi	143
1 — Horâsân	144
2 — Türkistan	151
3 — Etil kıyıları	161
Bölüm VI — Hâkânî Türk medeniyeti	168-183
1 — İlk büyük Müslüman Türk devletinin kuruluşu	163
2 — Hâkânî Türklerinin kültürü	166
3 — <i>Kutadgu-bilig</i>	171
4 — Ahmed Yesevî	176
Notlar :	185-269
Birinci bölümün notları	185
İkinci bölümün notları	197
Üçüncü bölümün notları	207
Dördüncü bölümün notları	225
Beşinci bölümün notları	255

VIII

Altıncı bölümün notları	263
Notlarda bulunan adların indeksi	270
Bibliografya	305
Resim levhalarının listesi	331-355
Düzeltilmeler	357
Resim levhaları	116 levha
Harita	Kapak içindeki cebde bulunmaktadır
Kronolojik cedvel	Kapak içindeki cebde bulunmaktadır

E M E L E S İ N

**İSLÂMİYETTEN ÖNCE TÜRK KÜLTÜR TÂRİHİ
VE İSLÂMA GİRİŞ**

BÖLÜM I

İÇ ASYADA MİLADDAN ÖNCEKİ BİNYILDA TÜRKLERİN ATALARINA ATFEDİLEN KÜLTÜRLER

Umûmî mülâhazalar

Türkistanın kalbinde, bugünkü Kazakistan'ın başkenti Alma-ata'nın doğusunda, Esik (veya Issık) çayı kıyılarında, M.Ö. V-IV. yüzyıllardan bir mezarda, Kök-Türk harflerinin arkaik bir şekli ile, türkçe sanılan bir yazı bulunmuştur¹. Bu keyfiyet, Türk târihinin sandığımızdan daha çok kadim devirlerde başlamış olduğu imkânını ortaya çıkardı. Böylece, Türk kültür târihinin başlangıcını bulmak için Esik devresine ve Eurasia'da ilk yerleşik kültürlerin bitip, atlı çoban yarı-göçebeleri kültürünün başladığı devir sayılan M.Ö. IX.-VIII yüzyıllara kadar geri gitmemiz gerekiyor. Fakat derhal itirâf edelim ki, erken devirlerdeki araştırmalarımız şübhelerden ârî kalamıyacaktır. Yazılı vesikalar olmayan mezarlarda, Türklerin atalarını diğer ilk atlı göçebelerden ayırt etmek, anthropoloji ışığında dahi, kolay değildir, çünkü M.Ö. binyılda bile, İç Asya göçebeleri birbiri ile çok karışık ırklardan müteşekkil bulunuyorlardı. Bugünkü durumda, anthropologlar, arkeologlar ve maddî kültür tarihçileri geniş çizgiler ile şöyle bir levha çizmektedirler². Doğu Asyada bugünkü Mogollar, Tibetliler ve Tunguzlara benzeyen ve bu sebebdan Mongoloid diyeceğimiz, kısa boylu, kuvvetli yapı, kimisi geniş, diğerleri dar yüzlü, ezikçe burunlu, çekik gözlü, az kıllı, köseliğe mütemayil boylar yaşıyordu. Fakat Mongoloidler daha M.Ö. ki bin yılda, Batıda, Kama kıyılarına kadar ilerlemişlerdi (Ananın kültürü mensûbları, bkz. Böl. 1/5). En kuzey bölgelerde, bugünkü Eskimo'lara benzeyen, Mongoloid vechede, fakat Mongoloid'lerden daha uzun başlı bir ırk yaşıyordu. Bugünkü Avrupalılara benzedikleri için Eürepeoid diyeceğimiz, bugünkü Europeoid'lerden daha geniş yüzlü, fakat onlar gibi uzun başlı, uzun boylu, sarışın bir ırkın merkezi Sibiryada Kem (Yenisey) ve Ertiş (İrtiş) ırmakları kıyıları idi. Kem bölgesinde, M.Ö. 2000-1200 yılları arasında uzanan Afanasiev ve Andronov kültürleri bu ırka mensûb boylarca vücûda getirilmişti. Bunların daha Mongoloid Doğulu ırklarla karışmasından meydana gelen Karasuk kültürüne (M.Ö. 1200-700) mensûb boyların, târîhi Türklerden Kırgız ve Kök-Türklerin ataları arasında olduğu bugün gâlib gelen görüştür. Ku-

zey-doğuda, mümâsil, fakat daha geniş başlı bir ırk, Baykal-gölü çevresine, ve bugünkü Doğu Türkistan ile Çin'in kuzeyine kadar uzanıyordu. Târihi Türklerden Uygurlar gibi muhtelif boyların bunlardan türediği zannedilmektedir. Doğu bölgesinde europeoid ırk, daha geniş başlı bir veche alıyor ve Mongoloidler ile karışıyordu. Orta Asyanın Batı ve güney bölgelerinde ise Sümerlilere ve Dravidoid'lere (bugünkü Dravid dillerini konuşanlara) benzeyen ve Moorcroft'a göre bazıları Mongoloid olan insanlar yaşamakta iken, Milâddan önceki binyılın başında, İranlı-hindli boyları, Orta Asyaya yayılmış ve eski milletlerin yerini almışlardı. Bugünkü İranlılara benzedikleri için Iranoid diyeceğimiz tipde insanlar, Persepolis kabartmalarında, kısa boylu, badem gözlü, büyük gaga burunlu, çok kıllı, kıvrıkcık sakallı, ve renkli tasvirlerde ise siyah saçlı olarak gözükmektedir. Târihi Türk devrinden, yanî türkçe yazıların çıktığı çağlardaki mezarlarda, yukarıda anlatılan tiplerin başlıcalarının, muhtelif derecelerde birbirlerine karışık olarak, temsil edilmekte olduğu, Ginzburg ve Trifonov tarafından ifâde edilmektedir.

Kültür bakımından, birbiri ile çok karışan ve aynı tarz hayat süren atlı çoban ve avcı göçebelerin, ırkları ne olursa olsun, benzer eserleri vardı. Göçebe hayata uygun ve taşınması kolay eşya vücûda getiriliyordu. Kürkten, deriden, keçeden, yünden örtüler ve kıyâfetler; ata binmeğe yaran, çakırs, çizme, mintan, kaftan, börk gibi elbiseler ve onların tezyînâtı; kemer ve at koşumu tokaları, insanların ve çadırların üzerinde taşındığı kagnılar; çadır takımları ve silahlar gibi. Göçebeler silahlar arasında bilhassa ok ve yay kullanmakta mâhir idiler. Nitekim, Çinlilerin «Mao-tun» dediği ve adının Bagatur olduğu anlaşılan Hun hükümdârı, M.Ö. 177'de «Yay çeken milletlerin hepsini birleştirdim» demektedir (de Groot, 1, 76). Okçuluğu bu İç Asya göçebeleri geliştirmişti. Bütün Eurasia göçebeleri, Çinlilerin *k'ing-lo*, Herodotos'un *akinakes* diye muharref şekilde kaydettiği kılıç ve kamaları kullanıyorlardı¹. Shiratori *k'ing-lo* kelimesinin türkçe kılıç'dan muharref olduğunu sanmakda idi. Pulleyblank'a nazaran *akinakes* kelimesinin aslı belki İranî dillerden gelmişti. Egami'ye göre *akinakes*'in aslı türkçe «kıñırak» idi (iki yanı keskin düz kama). Biz de bu kelimeyi kullanacağız. İç Asya göçebelerinin çoğu bir savaş tanrısına tapmakda idiler ve bunun maden işçiliğini, silahları icad ettiği sanılarak, kılıç gibi silahlar bu mabûdun timsâli addedilmekde idi.

Eurasia ilk göçebelerinin sanatı, hamâsî uslûbda idi. Hayatları savaş ve avcılıkla geçen göçebe sanatkârları, bu konulardaki sahneleri, edebiyatta destan uslûbu denecek bir tarzda, plastik sanatlarda da tasvir ediyorlardı. Çoban ve avcı olarak, hayvanları yakından tanıyor ve mahâ-

retle resm edebiliyorlardı. Uslûbları *realist* (gerçekci) olmakla beraber, *naturalist* (tabiâta yakın) değildi, çünkü, heyecanlı olayları anlatırken, mubâlagalı ifâdelere kaymakda, şekilleri tabiat dışında görünümlere sokmakda idiler. Göçebe uslûbuha *realist-expressionist* (gerçekci, fakat mubâlagalı) denmekdedir. İç Asyada zamanımıza kadar yaşayan destanlardan bazısının, bu arada Dede Korkut menkıbelerinin, çok eski olduğu kabûl edilirse, bu destanların tasvîrlerin İlk göçebelerin sanat eserlerinde görmek mümkündür. Göçebelerin eserlerinde, M.Ö. binyılda yaşamış «er» leri (eski türkçede kahraman), bunların kemer ve ayna gibi belki rütbe işâretlerini, alplik destanlarını, av sırasında vurulan hayvanın kurban ve ongun mâhiyeti aldığı sahneleri görmekteyiz. Ongun, kurban, veya *totem* (ata sanılan ongun) mâhiyetindeki hayvanlar, her yerde aşağı-yukarı aynı cinsden, at, geyik, dağ keçisi, boğa, kaplan, kurt, su kuşu, yırtıcı kuş gibi motiflerdi. Bazen, belki göçebelerin dinî inançlarından dolayı, zoomorfik motifler, efsânevi bir vecheye bürünerek, hayâlî, muhtelit azâlı mahlûklar ortaya çıkıyordu.

Bazı motiflere verilen heraldik (ongun ile ilgili), veya *totemik* (ata sayılan ongun ile alakalı) manâların bir neticesi olarak, bunlar boy veya şahıs damgası olan bir *piktogram* (basitleştirilmiş resim), daha sonra *fonogram* (bir ses ifâde eden *piktogram*), hatta yazı harfi şekline girebiliyordu. Meselâ, Mannay-ool, Kök-Türk Kagan sülâlesinin damgası olan dağ keçisi piktogramının M.Ö. VIII. yüzyıl sıralarındaki motiflere kadar geri gittiği kanâatindedir. Zuev, Kök-Türk Kagan soyunun atlarına vurulan kuş şeklindeki damgayı bir totemik menkıbeye bağlar. Rudenko, bir şeklin basitleştirilmesi ve tahrifini, göçebelerin kullandığı sanat tekniklerinin de bir icâbı sayar. Renkli keçelerin bir levha teşkili için birbirine eklenmesinde, halıcılıkta, tahta, veyâ maden sanatlarında, motifleri en karakteristik hatlarına ve geniş çizgilere ircâ ile basitleştirmek gerektiğine dikkati çeker. Her halde, basitleştirme ameliyesi bir adım daha ileri giderse, kendi-kendine piktogram, ideogram ve daha sonra, fonogram mâhiyetinde harf ortaya çıkıyordu. Hatta Aristov, Orkun ve Kiselev'e göre Kök-Türk fonogramları ve harfleri çok kadîm devirlerde damgalardan gelişmişti.

İlk Eurasia göçebelerinin inançlar ve kosmoloji bakımından, yerleşik muhitlerle de kültür alış-verişinde olduklarında şübhe yoktur. İlk Eurasia göçebeleri bulundukları yerleşik çevrelerden *tematik*, *ikonografik* (konu ve tasvîrler ile ilgili) teknik, hatta bir az da *stilistik* (uslûb ile ilgili) ilhâmlar da alıyorlardı. Meselâ, Çine yakın olanlar maden dökme sanatının (Kâşgarî'nin tabiri ile «koyma» tekniğinin) Shang ve Chou muhit-

lerinde M.Ö. ki bin yıllarda bile gelişmiş bulunan inceliklerini; hayvan başı şeklinde kabzası bulunmakla tebâruz eden, yatağan gibi eğri kama-ları (lev. V/b/11, 12), sapsız madenî aynaları öğreniyorlardı. Tezyinât ve ikonografi bakımından Çinliler, bugünkü Kuzey Çinde yaşayan göçebeler ve bu meyânda Türklerin de katkısı ile, kâinâtın manâsını izâha çalışan bir kosmolojik sistem ve *ideogram*'lar (bir mefhûm ifâde eden şekiller) ile *piktogram*'lar icâd etmişlerdi. Hatta kosmik tasavvurları, tek ve çift çizgiler ve noktalar gibi işâretler ile ifâde eden, çince *kuu*, türkçe de ise «ırk» denen bir kriptografi (gizli yazı) bile geliştirilmişdi. Başka-başka mahlukların azâlarından müteşekkil, tabiat dışı bir yapma tasav-vur olan şekiller de düşünülmüşdü («T'ao-t'ieh» denen, Çinin kuzeyindeki göçebelerin savaş tanrısının kesik başını tasvireden maske ile «K'uei» denen erken Çin ejderi gibi). Çinde erken çağda, ekseri dört köşeli şe-killer alan bu remzlerin husûsiyetleri, belki yalnız üslûb bakımından, belki de mefhûm niteliği ile, Doğuda yaşayan göçebeler arasında yaygın bulu-nuyordu.

Yakın Doğu sınırlarındaki Eurasia göçebeleri ise, Elam, Asûr, Key-ler devri Fars ve Yunan sanatlarının, tabiata yakın ve seyyâl üslûbunun câzibesini duyuyorlardı. Yakın Doğuda, muhtelif azâl, yapma şekiller bile, tabii uzuvlardan müteşekkil oluyordu. Kara-denizin kuzey kıyılarında, Yunan-Skit sanatkârlarının maden yontma ve kalıp çakma teknikle-rinde eriştikleri olgunluk, göçebe ustalara ilhâm veriyordu. Eurasia gö-çebelerinin, Doğuda Sarı Denizden, Batıda Etil boyuna ve Ak-denize va-ran göçleri ile, uzak kutublardaki Çin ve Yakın Doğu yerleşik medeniyet-leri, birbirinin ayırı üslûblarından haberdâr olabiliyorlardı.

İç Asya atlı çoban göçebelerine yukarıda kullanılan «yarı-göçebe» adının verilmesine başlıca sebep, bunların muayyen yazlık ve kışlık yer-ler arasında göç etmeleri ve türbe ile kaleler gibi yapılar inşâ etmeleri idi. Yarı-göçebelerin yapılarının en basiti, otağın, yani ortasında ocak ve tepesinde baca (tügünük) vazifesini gören delikli bir kubbe olan çadırın «kerekü» taklidi idi⁶. Otağın taklidi, ağaçtan ve balçıkdan veya taştan ola-biliyordu; köşeli veya yuvarlak planda bir mesned üzerine kurulmuş bu-lunabiliyordu. Bunun yuvarlak planda olanına türkçe «teğirmi tam» (de-ğirmi yapı) deniyordu (lev. I d, XVII b). Balçık ile tahkîm edilmiş otag şeklinde ağaçtan yapıya, da örülmüş dallardan müteşekkil otağa verilen «kerekü» adı teşmîl ediliyordu. Bugünkü Altun-yış (Altay) Türkleri otağa benzeyen kütükden yapıya «yurt» demektedir. Modern arkeologların di-linde otağa benzeyen yapının adı «Türk odası» dır. Böylece otag, taklidi

oda ve her ikisinin merkezinde yer alan ocak arasındaki bağlar belir-mektedir.

Soğuk iklimlerde tabii şekilde kullanılan ocak, İç Asyada, boy tim-sâli idi ve dinî bir manâ da taşırdı⁶. Doğuda⁷, savaş tanrısı ibâdeti ile il-gili bir mâhiyet alan maden işçiliği âyinleri de, ocak başında yapılıyordu. Ocak tanrısı ve tanrıçasına kurban ve «saçığ» (saçı) ile «tökük» (şarab dökmek) şeklinde hediyeler de arz ediliyordu. Ocağın etrafındaki mekânın kosmografik manâ alması, kubbenin göğe teşbihi, dört yön ve kapı eşiği tanrılarına tapılması gibi âdetler, Çin kaynaklarında, kadim Chou (M.Ö. 1059-249) devrine izâfe edilir. (Chou'ların ekseri boylarının Türk olduğu Eberhard tarafından gösterilmiştir). Fakat otağa benzer yapılan bütün İç Asyada yaygın idi⁸. Erken Taş devrinde ve daha sonra, Aral gölünün batısından Sibiryaya (lev. I/d) ve Orta Asyaya, Geç Taş devrinden itibaren de henüz çinlileşmemiş bulunan ve o devirde İç Asya göçbelerinin Doğu-daki vatanı olan bugünkü Kuzey Çine kadar (lev. XVII/b), otağa benzer yapılar mevcûddu. İç Asya göçbelerinin, M.Ö. ki binyılda, sûrlar içinde yerleşme bölgeleri de olduğu aşağıda anlatılacaktır⁹.

Yazılı kaydlarda Milâddan önceki binyıldaki Türkleri aramağa baş-layınca, bütün Eurasia'da, Doğu Avrupadan (Yayık ırmağı), Kuzey Çine kadar, Türkler ile ilgili rivâyetler, tahminler, ve hattâ, Esik'deki gibi, türkçe olabilecek yazılar ile karşılaşmaktayız. Târîhi devirde Türk olarak bilinen boylardan bazıları hakkında ise, M.Ö. II - M. III. yüzyıllara âid Çin kaynaklarında, bilgilere rastlanmaktadır¹⁰. Bu boyların başlıcaları şunlar-dı : Çinlilerin «Ti» veya «Tik» dediği, Çinin kuzey-batısında yaşayan ve Çinli olmayan boyların adı, de Groot'a göre, «Türk» den muharref idi. «Ti»lerin al rengi ile tavsif edilen bir kolundan indikleri Çin kaynakların-da rivâyet olunan, Çinlilerin «Ting-ling» dediği boylar da, bugünkü araş-tırmacıların çoğu tarafından Türk sayılmaktadır. «Ting-ling»lerin ve on-larla yaşayan, târîhî devirde Türk olarak ortaya çıkan Kırgızların aslen Avrupalılardan olup sonradan Türkleştiği hakkında, bu yüzyıl başında ileri sürülen nazariye, hâlen isbât olunamamış bir iddia olarak tavsif edil-mektedir. Milâdî IV. yüzyılda târîh sahnesine Türk boyları olarak giren, Çinlilerin «T'ie-le» ve «Kao-ch'ê» (yüksek tekerlekli kagnıların sâhibleri) dediği boyları Çin târîhleri «Ting-ling»lerin ahfâdı olarak tanıtmakta-dır. «Ting-ling», «T'ie-le» ve «Kao-ch'ê»'ler, Eurasia göçebe dünyasının Avrupa kısmında ve belki Skit'lerde de görülen bir gelenek üzere, çadır-larını kagnılar üstüne kurarak, göç ederler idi. Prusek ve Hamilton¹¹ «Ti» ve «Ting-ling» kagnıları üzerinde durmuşdur. Prusek'e göre Çinde Milâd-dan önce mevcûd iki tekerlekli ve şemsiyeli savaş kagnılarını da, Çinliler

değil, «Ti» muhâtinden gelen arabacılar kullanırdı. Demekki belki «Ti» ler de, «Ting-ling» ve «T'ie-le» gibi, kagnılı boylardan idiler. Hamilton ise, «Ting-ling» lerin kagnılarının dört tekerlekli olup, tekerleklerinin de çok parmaklı bulunduğunu (lev. VIII/a) Çin kaynaklarından istihrac etmektedir. Egami, «Kao-ch'ê» adının türkçe «Kağlı» (Kagnı)'nın karşılığı olabileceğini sanmaktadır. Pulleyblank ve Hamilton, «Ting-ling» adını, türkçe tekerlek mânâsına gelen «Tıgrıg» veya «Tegreg» den muharref sanmaktadırlar. Prof. Masao-Mori'nin lutfen bildirdiğine göre Japon âlimleri ise, muhtemelen «Ting-ling» adını ve muhakkak olarak «T'ie-le» ismini «Türük» (Türk) den muharref addetmektedirler. Bazıları, çince «T'ie-le» ismini târihi Türk boylarından «Tölis» in adından muharref bilmektedir. Diğerleri «T'u-li» nin Tölis'den muharref olup, Tölis'in «T'ie-le» ile ilgisi olmadığını ileri sürmektedirler. Gumilev, «T'ie-le» adını bugünkü Altay Türklerinden Teleut'lerin ismine bağlamaktadır. Bu fikir ihtilâfı karşısında, biz «Ting-ling»-«T'ie-le»-«Kao-ch'ê» boylarından, «Kagnılı» adı altında bahs etmeği uygun bulduk. «Kagnılı» boylar arasında yer alan veya almayan, fakat târihi devirde Türk olarak ortaya çıkacak boylardan Milâddan önceki kaynaklarda adı geçen, başka başlıca boylar şunlar idi : Uygurlar; ala at yetiştiren ve belki Ala-yondlular ile karışık olan Basmıllar; Çinlilerin «K'iu-she» dediği ve Kıpçaklar olduğu sanılan boylar; Clauson'un Oğuzlar sandığı, Çinlilerin «Wu-huan» dediği boylar; Çinlilerin «Ken-kuan» gibi okunan bir ad verdiği ve asıl isimleri «Kırkun» olduğu sanılan eski Kırgızlar. Eski Kırgızlar ekseri «Ting-ling» boyları ile beraber yaşamakta idiler. Eski Kırgızlara «Haças» dendiği hakkında da bir kayd vardır. Kök-Türk kitâbelerinde «Keñgeres» denen boyun aslen Türk veya sonradan Türkleşmiş bulunan ataları da Türklerle ilgili eski boylardan idiler. Milâddan önceki İç Asya boylarından, Doğu Hunları (Hsiung-nu)'ların Türk olduğundan şüphe etmeyenler yanında, onları Türk saymayanlar ve sonradan Türkleşdiklerini sananlar da mevcûddur. Milâddan önceki binyılın sonunda ve muhtemelen daha önce, sözü geçen boyların yayılışı üç başlıca koldan ibâretti : Batı, Kuzey, Doğu boyları.

a) Batı boyları Isık-köl'den (43°K, 76°D) batıya, «Wu-sun» ili Farğâna ve Keñgeres boylarının merkezi sayılan Taşkend ve Samarkand'dan (40°K, 62° ilâ 72°D) kuzeye ve kuzey-batıya giden bölgede yaşamakta idiler. Bir tahmîne göre merkezleri Talas ırmağı vâdisi (43°K, 71°D) idi. Kâşgarî, Türklerin en eski vatanını, Zulkarneyn devrinde, Şu (Çu'nun türkçesi) ırmağı vâdisi olarak gösterir (42°-45°K, 70-75°D). En eski kaynaklara göre Kırgızlar ile bazı «Ting-ling»ler Milâddan önceki son yüzyıllarda Batı Türkistanın kuzey bölgesinde bulunuyorlardı. Kıpçak

oldukları sanılan «K'iu-she» lerin de Batı Sibiryada bulundukları imkânı üzerinde duranlar vardır. Fakat ekserî araştırmacılar «K'iu-she» yı Altay bölgesinde sanmaktadırlar. Milâddan önce 176 ve 43 yıllarına âid kaydlara göre, Uygurlar da Batıda bulunuyorlardı. Bu Uygurlar, Isık-köl'ün (43°K, 76°D) güneyindeki, Çinlilerin «Wu-sun» dediği kavmin kuzeyinde, idiler. Yani Isık-köl'ün kuzeyinden İla vâdîsi, Tarbagatay dağları ve Altay dağlarına kadar uzanan bölgede bulunuyorlardı. Clauson'a göre Oğuzlar olan, Çinlilerin «Wu-huan» dediği boy, Milâddan önce III. yüzyılda, (Baykal çevresinde olduklarını aşağıda göreceğimiz) kuzeyli «Ting-ling» lerin güney-batısında ve (Isıkköl cenûbundaki) «Wu-sun» ların şimal-doğusunda, yani Ötüken ile Altay dağları tarafında idiler.

b) Kadîm Türklerin Kuzey boyları, erken kaynaklara göre, Baykal gölü (53°K, 109°D) ve Orkun vâdisinden Batıya ve güney batıya, Ötüken-yış (Hangay) dağları ve Kem vâdisine (Yenisey) uzanıyorlardı. Bu grup içinde en eski kaynaklarda «Ting-ling» ve Basmıl boyları, M. III. yüzyıl kaynaklarında ise Uygurlar, ve Kırgızlar da yer almaktadır. Milâdî 375 kaynağında, «Ting-ling», «T'ie-le» ve «Kao-ch'ê» (Kagnılı) boyları beraber Orkun bölgesinde yaşamakta idiler. Doğu Hunları (Hsiung-nu), Kuzeyli «Ting-ling» lerin güneyinde idiler.

c) Kagnılı boyları ile bunlardan sayılan Uygurlar ile onlarla birlikte yaşayan Kırgızların üçüncü bir merkezi de Doğuda idi. Türkçe «Teñgri-tag» denen iki dağdan biri olup, Ak-tag adı da verilen Doğu Tien-shan'ın (34°-44°K, 86°-93°D) güney eteklerinde, bugünkü Doğu Türkistanın Hamı (eski türkçe Kamıl, hâlen Kamul) bölgesinde, Milâd sıralarında, «T'ie-le» boylarının yaşadıkları bilinmektedir. M.Ö. 58. sıralarında, Doğu Hunlarının Batıya ilerlemesinden kaçan Kırgızlar, Doğuya göç etmiş ve onlar da Hamı'nın batısına, gelmişlerdi. Kırgızlar, Hamı ve Barköl mıntıkasından batıya, Ak-tag'ın güney eteklerinde, Kara-şehrin kuzeyine kadar uzanıyorlardı (42°K, 86°-93°D). Doğulu Ti, «Ting-ling», «T'ie-le» ve «Kao-ch'ê» boyları, daha doğuda da bulunuyorlardı. Doğu Türkistandan güney-doğuya, bugünkü Kansu vâhasına (35°-40°K, 100°-105°D) ve oradan Çin sınırındaki Ala-tag (Ala-shan) silsilesine (38°K, 105°D), Ordos yaylasına (39°K, 108°D) ve bugünkü Kuzey Çine kadar dağılmışlardı. Böylece bu erken Türkler, Doğu Avrupadan Kuzey Çine kadar, İç Asyanın ve bugünkü Türkistanın kuzeyini de içine alan bölgeyi kuşatmış bulunuyorlardı. Bu erken Türk boylarının kültürünü, kronolojik ve coğrafi sıraları göz önünde tutarak, araştırmaya çalışacağız.

1 — *Kagnılı ve Kırgız boylarının Kuzey kolları'na atfedilen Karasuk-Tagar-Taştık kültür çevresi* (bkz. lev. I-VII).

Czeplédy'nin kaydettiği gibi, Türklerin türeyiş destanlarından biri, VI. yüzyılda Kuzey Chou (M. 556-81) târihinde bulunmaktadırlar¹¹. Kuzey Chou adı altında bugünkü Çin'in Kuzey bölgesinde hüküm süren bu sülâle, ekseri boyları Türk olan Tabgaçlardan oldukları için, her halde Türkleri iyi tanırlardı. Bu destan Kırgızlar ve Kök-Türkler ile ilgilidir. Kuzey Chou târihine göre, adı geçen Türk boyları, Doğu Hunları devletini teşkil eden boylardan olup, Kuzey Chou sülâlesinin de mensûb bulunduğu Tabgaçların da yaşadığı bölgeden idiler. Başlangıçta Türkler dört boydan müteşekkil bulunuyordu. «Türk» ünvanım taşıyan ve ilk ocağı yakan, yani temsili mânâda boy kurucu ve ad verici olan bir kahraman, en büyük boyu idâre ediyordu. «Türk» boyu, bugünkü Batı Sayan silsilesinden olduğu anlaşılan bir dağda yaşıyordu. Kök-Türk kitâbeleri bugünkü Sayan ve Tannu-ola silsilelerine (50°-55° Kuzey, 90°-00° Doğu) «Kögmen-yış» (ormanlı Kögmen dağı) adını vermektedir. «Kögmen-yış»ın Kök-Türklerin eski vatanı olduğu keyfiyeti Kök-Türk kitâbelerinde bu dağlara «Eçümüz, apamız tutmuş yir-sub»¹² (Atalarımızın tuttuğu yer-su) denmiş olması ile de desteklenmektedir. Aynı Çin târihine göre, diğer bir boy, Kırgızlar, Kögmen silsilelerinden Kuzeye doğru akan Kem (Yenisey) ırmağının türkçe Ulug Kem denen Güney-Doğu yatağının ve Kem ırmağına Batıdan akan Abakan ırmağının kıyılarında bulunuyorlardı¹³. Uluğ Kem bölgesine bugün Tuva denmektedir. İleride anlatılacağı gibi, Tupa bir Kagnılı boyunun adı idi¹⁴. Kardeş boylardan üçüncüsü Kem ırmağının, belki daha kuzeydeki kıyılarında bulunuyordu. Dördüncü boydan bir kimsenin «ak kuğu» şekline girdiği rivâyet ediliyordu. Bu remz veya ongun üzerinde, daha sonra duracağı¹⁵.

Türeyiş destanının sahnesini şöyle tasavvur edebiliriz : Kögmen dağları Asyanın kuzeyindeki soğuk iklimde, 3-4000 metreye yükselen zirvelerdir. Yer altındaki buzlar hiç eriyemediği için, toprakta ancak yosun bitmektedir. Ormanlar da, türkçe «tayga»¹⁶ denen tarzda, seyrek ve kökleri toprak üstündedir. Çam ağaçları ve ak kayınlar «tayga» da çokluktadır. Dünyanın en geniş, derin ve uzun nehirlerinden biri olan Kem, dağlık bölgeden ayrıldıktan sonra, kırlardan Kuzey denizine doğru akar.

Târîhçiler ve arkeologlar, hem târihi kaydlara, hem de arkeolojik kalıntılara dayanarak, Kem kıyıları ve Kögmen dağlarındaki kültürleri Kagnılı, Kırgız ve Kök-Türk'lerin müşterek atalarına bağlamışlardır. Bu bölgede uzun başlı Europeoidler olan Andronov kavmi yaşıyordu. M.Ö.

1300 sıralarında, Karasuk¹⁷ kültürünün ortaya çıkışında, doğudan gelen bazı daha Mongoloid boyların âmil olduğu kültür kalıntılarından bilinmektedir. Doğudan gelip Karasuk kültürüne âmil olan boylar, Kiselev'e göre, Kagnılı «Ting-ling» boyları idi. Kagnılı boyların Doğu kolu münâsebeti ile kaydedildiği gibi, bunlar bugünkü Çin'in kuzey bölgelerinde yaşamakta olan, bazı araştırmacılara nazaran, kısmen europeoid, fakat Mongoloidler ile de gittikçe karışan boylardı¹⁸. M.Ö. 600 sıralarında, aynı bölgede, Karasuk kültürü, bazı europeoid göçlerin tesiri ile, Tagar¹⁹ kültürüne çevriliyordu. M.Ö. 300 etrafında, yeni mongoloid göçlerin neticesinde, Tagar kültürü Taştık kültürü²⁰ olarak gelişti ve Altay dağlarına da uzandı. Taştık kültürü ise, M. V.-VI. yüzyıllarda, târihî devirde türkçe konuşan boyların kültürü şeklini aldı. Böylece, Kagnılı, Kırgız ve Kök-Türk kültürlerinin bir müşterek kökten doğduğu açıkça görülür²¹. Türeyiş efsânesinden anlaşıldığına göre Kök-Türk sülâlesi bir devirde bunları idâre etmişti²². Esâsen dil ve yazı birliği gibi, hem Kagnılı boyların, hem Kök-Türklerin *totem*'inin kurt olması da müşterek-kültüre delâlet eder²³. Bütün türkçe konuşan boylar hakkında at, dağ keçisi ve su-kuşlarına dâir bazı efsâneler de müşterek kültür unsurları idi²⁴.

Kiselev, Karasuk ve Tagar-Taştık kaya resimlerinde, üzerinde otak dikilmiş dört tekerlekli kagnı tasvirleri (lev. I d, en soldaki şekil) görüp, Tagar-Taştık mezarlarında tekerlek kalıntıları bulunca, târihî kaydlara arkeolojik kalıntıların şahâdeti de ilâve edilmiş oldu. Karasuk-Tagar-Taştık kültürünün Kagnılı boylara atfı kesinleşti²⁵. Diğer taraftan, Kagnılı boylara atfedilen, Kuzey ile Doğuda²⁶ ve Batıdaki²⁷ başka bölgelerin kültürleri de Karasuk-Tagar-Taştık kültürüne benziyordu²⁸.

Tagar-Taştık devrinden yerleşme bölgelerindeki kalıntılar²⁹ ve *petrogli*flerden (kaya üzerine al boya ile resmedilmiş veya sivri bir uç ile gizilmiş levhalardan) bu kültürün mensûblarının, otak şeklinde, ağaçdan köşkler yaptıkları öğrenilmiştir (lev. I/d). Bunların yapılış tarzı Taştık devri künbedli mezarlardan da bilinir. Künbedler gibi münhanî kısımlar, eğilmiş dallar ile vücûda getiriliyordu. Böylece türkçe, kubbe, künbed ve kemer anlamına gelen «egme» ve «egin» gibi kelimelerin, otak kubbesinde olduğu gibi, ağaç malzemeyi eğerek kullanan bir yapı usûlüne işaret ettiği hatıra gelir³⁰. Kubbe veya künbedin altındaki yapı, «teğirmi tam» denen üstüvânî şekilde olabileceği gibi, dört-köşe planda da olabiliyordu. O takdirde yatık kütüklerden mürekkep divarları da bulunabiliyordu. Her iki şekilde, merkezî ocak ve onun tepesindeki «tüğünük» denen baca deliği mevcûddu (lev. I/d).

Otagların ve otag şeklinde meskenlerin toplandığı yerleşme bölgelerinin³¹ etrafına, kütük ve dallardan, eski türkçe³² adı ile «çıt» (çit) denen duvarlar örülüyor ve yine türkçede «titig» denen, hayvan tüyleri veya samanla karıştırılan, balçık harç ile tahkım ediliyordu. Bu çok sağlam duvarların kalıntıları, Sibiryanın bazı bölgelerinde, bugüne kadar kalmıştır. Türkçe «balık»³³ kelimesinin, hem balçık anlamına, hem de çevresi duvarlar ile müstahkem kale ve şehir manâsına gelmesi, belki bu yapı geleneği ile ilgili idi.

Tagar kültürüne âid son devre mezarlarında, bayrak kalıntıları da bulunmuştur. Bayrak direğinin tepesine, ongun olarak, dağ keçisinin³⁴ küçük bir heykeli dikiliyordu (lev. V b). Dağ keçisi ongununun altında, bazen de, çingiraklar ve başka küçük dağ keçisi heykelleri bulunan tunç çemberler de, takılmış bulunuyordu (lev. V a, V b/3, 13). Kiselev dağ keçisi alâmeti olan bayrakların yüksek mertebeli alp mezarlarında bulunmasına dikkati çeker. Mannay-ool ise Tagar kültürünün bu dağ-keçisi ongununda, Kök-Türk Kagan soyunun bir dağ-keçisi piktogramı olan damgasının aslını görmektedir (lev. XXXIX)³⁵.

Tagar ve Taştık kalıntılarında, çok sayıda tunçtan küçük hayvan heykeli, veya hayvan başı tasviri bulundu³⁶. Bunlar, umûmiyet ile, dağ keçisi, geyik, at, kurt, boğa, kaplan, pars ve yırtıcı kuş tasvirleri idi (lev. V b). Bu zoomorfik (hayvan tasvir eden) eserlerin husûsiyeti, tabîata bağlı bir üslûb idi³⁷.

Tagar kalıntılarında, bütün İç Asyada olduğu gibi, tunçdan, veya altından, bazen renkli taşlar ile murassa, kabartma veya delikli levhalar da bulunmuştur (lev. III/b). Bu tarz levhalar, ekserî, mütevâzin şekilde karşı-karşıya duran, veya birbiri ile mücâdele hâlinde olan hayvanlar gösteriyordu. Yine bütün göçebe eserlerinde olduğu gibi, bu levhaların bir husûsiyeti de, belki çerçeveye uymak mecbûriyeti ile, tabîî şekillerin bazen zorlanmış, uzatılmış, veya tersine çevrilmiş olmasıdır³⁸.

Kem vâdisinin batısı ile güneyinde, Sibiryada ve Altun-yış silsilesinin güneyindeki türkçe Yarış³⁹ denen Cungarya yaylasında, yeri tesbît edilmeyen mezarlardan, Rus tüccarları altın levhalar toplamış ve bunlar I. Petro hazînesinde yer almıştı. Bu bölgeler de Kagnılı ve diğer Türk boylarının yayılma sâhası idi. M.Ö. 176 ve 43, târîhli Çin kayıtlarına göre, Isık-köl ile Altun-yış dağları arasında, Uygur boyları da bulunuyordu. Böylece, söz konusu altın levhaların (lev. IX b) kimisinin erken Türklerin eseri olması imkânı mevcûddur. Sibiryâ ve Cungarya levhaları da Ordos levhalarına benzer. Bazılarının, yarı-mongoloid görünüş-

lû şahısların hayâtından sahneler tasvîr ettikleri sanılmaktadır (lev. III, IX b). Bu levhalarda Türk destanlarının safhalarını arayanlar bile olmuştur.

Okladnikov'un işâret ettiği gibi⁴⁰, bütün İç Asya göçebelerinde yaygın bulunan ve kam maskeleri sanılan, fakat bayrak direklerinde ve ölümlerin yüzlerinde de bulunan madenî insan maskeleri, Tagar ve Kem çevresinde de mevcûddu. Bu maskelere benzer başlar, dikili taşlara da oyuluyordu. Karasuk⁴¹ devrinde başlayıp (lev. VI/a), Kök-Türk devrine⁴² kadar devâmeden (lev. XLII/b) bu başların husûsiyeti, tabiat-dışı kısımlardı : alın üstünde bir üçüncü göz, boynuzlar, veya güneş ışıklarını taklîdeden hâleler gibi (lev. VI a, XIV d). Mîlâddan önceki devirde muhtelif göçebe çevrelerinde bulunan ve «geyikli taş» diye anılan, alp mezarı olduğu sanılan taşlar da Uluğ Kem vâdisinde mevcûddu⁴³. Bunların alp mezarı olduğu, üzerlerindeki ok, yay, kama, balta gibi silah resimlerinden ve mertebe işâreti olduğu Kök-Türk devri kitâbelerinden bilinen «kur» (kemer) tasvîrinin mevcûdiyetinden (lev. XIII/g, XLII/a) anlaşılmaktadır. Dikili taşlarda güneş remzi ve başka astral piktogramlar da görülür (lev. VIII/a).

Bunların bazıları Türk oldukları ihtimâlini kaydettiğimiz Chou'ların astral piktogramlarına benzer. Karasuk çevresinde güneş ibâdetinin mevcûdiyeti Bes-oba tapınağından da bilinmektedir⁴⁴. Büyük taşlardan yapılmış Bes-oba tapınağı, ışıklı güneş şeklinde idi. Tagar kültüründe ejder tasviri bulunmakta, fakat o devirde Çin ikonografisi ile ilgili gözükmemektedir⁴⁵. Yine Karasuk devrinde başlayan (lev. VII a) ve Kök-Türk çağlarında devâm eden (lev. XLII/c) bir konu da koç veya koyun heykelleri idi⁴⁶. Bu heykellerin manâsı, sandığımızı göre, İç Asya göçebelerinin bir çok âdetleri gibi, M.Ö. ki binyılda Kuzey Çinde devlet kuran ve Türk oldukları tahmîn edilen Chou sülâlesinin (M.Ö. 1059-249) kurban âyinleri hakkındaki kaydlar ile anlaşılabilir. Bu muhitte, hükümdârlar, sadâkat timsâli olarak, atalarına koyun kurban ederler ve yüksek mertebeli beyler de hükümdâra koyun hediye ederlerdi. Kurban edilen koyunların başları tapınaklarda yüksek mevkilere dikilirdi. Mümâsil şekilde atalara kurban edilen geyikler hakkındaki kaydlar ileride anlatılacaktır. Nitekim târîhî Türkler de ölümlere, öbür dünyâda kullanılmak üzere, atlar ve koyunlar kurban eder ve bunların baş ve derilerini, türbe etrafına, dikerlerdi. Arkeologların «kurban taşı» dediği kayalar, bu âdetlerin hâtırası olsa gerek. Abakan ırmağı kaynaklarında, yani yukarıda kaydedilen türeyiş efsânesine göre, Kırgızların ilk vatanında, Askız kurban taşında, kan akıtmak için oluklar ve at ile boynuzlu hayvanlar tasvîr-

leri görülür (lev. VI b). Kadım Chou'larda yer tanrısına verilen kurbanın kanı toprağa akıtılırdı.

Tagar mezarları⁴⁷ eskiden beri yağma edilmiş olmakla beraber, bunlardan pek çok eşyâ çıkmıştır. Tagar kültüründe, ekseri erkek, fakat savaşçı oldukları anlaşılan bazı kadın mezarlarında da, silahlar bulundu. Oklar, düz kılıç ve «kıngırak»⁴⁸ dediğimiz, iki yanı keskin düz kamalar çokdu. Kabzasında hayvan başı veya küçük hayvan heykelleri olan, yatağan dediğimiz, eğri bıçaklar da, bunların menşei olan Kuzey Çin ile Tagar kültürünün ilişkilerine işaret ediyordu (lev. V/b/11, 12). Erkek ve kadın mezarlarında pek çok süs eşyâsı bulundu : renkli taşlar ve bilhassa al akik ile murassa altın ve tunç tokalar, iğneler, tâclar, bilezikler, küpeler, taraklar, ve saplı tunç aynalar gibi⁴⁹.

Tagar kültüründe çift kulplu ve üç ayaklı müzeyyen tunç kazanlar da bulundu (lev. VI/c)⁵⁰. Kazanları taşıyan, üç ayaklı ateş ocağına ve ortasında ocak olan otağ veya odaya verilen türkçe «oçok» yani «ocak» adı ile ilgili, yukarıda kaydedilen şölen ve âyınların Tagar kültüründe de mevcûdiyeti böylece hatıra gelir.

2 — Altun-yış (Omanlı altın dağ : Altay) (bkz. lev. VIII-XI).

Kögmen'in güney silsilesi olan Tannu-ola dağlarının Batıya doğru devâmı, Altun-yış dağlarının Batı koludur (48°K, 81°D çevresi). Altun-yış'ın karlı zirveleri de 5000 m kadar yükselmektedir. Bu dağlara «yış» adını veren kesif çam ve kayın ormanları idi. Zirvelerin eteklerinde Türklerin «Yarış» dediği Cungarya gibi, otlak yaylalar ve göller vardır. Kiselev⁵¹, Kögmen bölgesindeki Taştık kültürünün (M.Ö. III. yüzyıl), Altun-yış'da, Mayemir kültürü şeklini aldığına dikkati çeker. Kiselev'e göre, Altun-yış'da, Pazırık ve Mayemir devri erken mezarlarında yatan Mongoloidler Kuzeydoğudan (Kögmen dağları bölgesinden) gelmişlerdi. Böylece Taştık kültürü Altun-yış'a yayılmıştı. Alekseev'in son anthropolojik araştırmaları Kiselev'i haklı çıkarmaktadır. Altun-yış'ın kuzeyindeki dağlık bölgede Mongoloid mezarları daha çoktur. Böylece, Kögmen ve Altun-yış kültürlerinin birbirine yakınlığı desteklenmektedir. Altun-yış'daki en eski, Pazırık mezarlarının târihlendirilmesi husûsunda görüş farkları vardır⁵². Pazırık devri mezarlarını, Rudenko ve onu takiben Potapov, M.Ö. IV.-II. yüzyıllardan sanmaktadırlar. Bu münâsebetle Potapov, M.Ö. 176 ve 43 târihli Çin kaydlarında, Isık-köl'ün kuzeyinde, yani Isık-köl'den Altun-yış'a uzanan bölgede, Uygurların bulunduğunu⁵³ hatırlatır. Potapov'a göre Pazırık devri mezarları Uygur eseridir. Schmitt ise, Milâd

sıralarında, «Altun-yışlı» manâsına gelen çince ve türkçeden mürekkebe bir ad olan «Kin-man» ismini taşıyan bir kavm mevcûd olduğuna göre, Altun-yış'ın Türklerin en eski vatani olduğu fikrindedir. Esâsen, uslûb bakımından da Pazırık devrinden itibâren Altun-yış eserlerinin bugünkü İç Asya Türk sanatına çok benzemekte olması da Potapov'un dikkatini çekmiştir. Yukarıda söylendiği gibi, Kiselev Mayemir devri mezarlarını, Doğudan gelen «Ting-ling»lere âid saymakda idi. Grumm-Grjımaylo'ya göre, bu bölgelerde, Kıpçak sanılan «K'iu-she» kavmi yaşıyordu. Milâd devri Çin kaynaklarına nazaran, o devirlerde, Altay bölgesinde, hem halı ile yünlü kumaşlar dokumak, hem de altın işçiliğinde ve at koşumları yapmakda pek mâhir olan «Wu-huan» boyu da bulunmakda idi. Clauson'a göre ise, «Wu-huan» lar Oğuzların ataları idi. Halıcılığın Oğuzlar arasında yaşamağa devâm ettiğine göre, dünyânın en eski halısının bulunduğu Pazırık kurganlarını, Oğuzların atası olabilecek «Wu-huan» lara da atfetmek hatıra gelebilir. Gavrilova'ya nazaran ise, Altun-yış'daki, Milâddan önceki tek mezar, Pazırık 6'dır, çünkü bunun içinde henüz at gömülü bulunmamaktadır. Bu bölgede ise, atlı mezarlar ancak M. II. yüzyılda başlamaktadır. Gavrilova, Pazırık 6'dan sonraki mezarları, M. IV.-V. yüzyıllardan târhlendirmekde ve hem en eski mezarı, hem de IV.-V. yüzyıllardan olanları, Kiselev'i takiben, «Ting-ling» lere atfetmektedir. Filhakika, bu bölgede, Milâddan önceki devrede, Kagnılı boylardan Uygurların mevcûdiyeti tesbıt edildiği gibi, M. IV.-V. yüzyıllarda da, yine Kagnılı boyların bulundukları anlaşılmaktadır. Milâdî 485'de Yarış yaylası bir Kagnılı ili idi. Milâdî VI. yüzyılda yazılan *Sui-shu* da, Altayın güney-batısında, Tarduş'ların ve diğer Kagnılı boyların yaşadığını bildirmektedir⁴⁴. Bu Türklerin mezarlık olarak, Altun-yış zirvelerini kullanmış olmaları tabii sayılabilir. Gavrilova kronolojisinde ikinci devreye atf edilen husûsiyet, atlı mezarlar olmaları, fakat atlarda üzüngi bulunmamasıdır. İstikamet, Türk mezarlarında görüldüğü gibi (Türkler güneşe hürmeten Doğu'ya dönerdi) Doğu-Batı yönündedir. Milâdî IV.-V. yüzyıllardan Kagnılı boylara atfedilen mezarlar arasında, Gavrilova, Pazırık 6 dışındaki eski mezarlar olarak, Şibe, Katanda I, Koksa ve Yakonur mezarlarını saymaktadır. Gavrilova, bu mezarlardaki eserlerde, diğer Kagnılı boylar (ve Hun) bölgesi Noyn-ula ile benzerlikler de kaydeder. Gavrilova'nın kronolojisinde üçüncü tip mezar olup, sikkelere nazaren M. VI. yüzyılın ikinci yarısından târhlendirdiği Kudirge mezarlarında istikamet değişmiş ve ölenlerin başları güneye çevrilmiştir (Fikrimizce bu bir Doğu kültürü tesiridir. Çinliler ve Hunlar güneşin zirvede görüldüğü cihet olan güneye yüzlerini çevirirlerdi). Kudirge mezarlarında hem atlar, hem de üzüngi mevcûddur. Kök-Türk tarzında kemerler de dikkati çeker. Doğudan gelen

ve üzengi kullanan bir kavme atfolunan Kudirge mezarları, Rudenko, Gryaznov ve diğerlerince, erken Kök-Türklere âid sayılır. Çünkü Kök-Türklerin Kagan soyu, M. 439-60 arasında Doğudan Batıya, ilk önce Çinliler, sonra «Juan-juan» lar tarafından sürülerek, Çin sınırlarından Koço'ya ve oradan Altun-yış'a ilticâ etmişlerdi. Gavrilova bunu kabûl etmekle beraber, Kudirge mezarlarının 550 sıralarında, Kök-Türkler tarafından Batıya sürülen «Juan-juan» lara da mal edilebileceğine dikkati çeker. Altun-yış zirvelerindeki Kök-Türk mezarları, bazıları sikkeler ile M. VI-VIII. asırlar arasında târîhlendirilebilen ve Kök-Türk yazıları da bulunan önemli bir grup teşkil etmektedir (Gavrilova kronolojisine göre, Katanda II/1; Şibe 2,5; Kuray II/3, III/1, IV/1, V/1, VI/1, bazı Tuekta mezarları, bu meyândadır). Son Kök-Türk mezarlarından sonra, Gavrilova'ya göre, Uygur ve Kırgız mezarları da Altun-yış'da mevcûddur (Strotski I/1, 6a, 11; Krasnoyarsk I/5; Yakonur 3,4; Katanda II/1-3; Kuray III/2; bazı Tuekta mezarları). Rudenko, anthropolojik sebeblere dayanarak, Gavrilova ile mûmâsil neticelere varmaktadır. Rudenko'ya göre de en erken devirden beri Altun-yış mezarlarında Türkler yatmaktadır⁵⁵. Rudenko, yukarıda da söylendiği gibi, Pazırık devri Altun-yış mezarlarını daha eski târîhlerden saymaktadır. Kiselev'den farklı olarak, Rudenko, Pazırık mezarlarında yatan Mongoloido-Eurepoidleri, Doğudan değil, Batıdan gelmiş addetmektedir. Rudenko şu husûsa dikkati çeker : erken Altay mezarlarında yatan Mongoloid ile karışık Europeoidler bugünkü İç Asya Türkleri ile aynı ırktan idiler ve Türk gelenekleri vardı. Rudenko'ya göre eski Altaylılar, Kiselev'in sandığı gibi Doğulu Hunlar değil, Europeoidler ile iyice karışmış olan yarı-Mongoloidler idi. Rudenko, eski Altay mezarlarında yatan karışık Europeoido-Mongoloidleri, Herodotos'un İç Asya kavimleri arasında, mongoloid vechede tarif ettiği Argyppaoi⁵⁶ kavminden, veya Kama Etil kıyılarında yaşayan Ananın kültürüne mensûb Mongoloidlerden saymaktadır. Argyppaoi'un yüksek dağların eteğinde yaşadıkları Herodotos tarafından söylenmişdi. Bu ilin Altay veya Yayık-Ural bölgesi olduğu sanılır. Rudenko, anlaşıldığına göre, Argyppaoi ilini Altay olarak tasavvur etmekde ve Argyppaoi'u ve Ananın kavmini bugünkü İç Asya Türkleri ile aynı ırktan addetmektedir. Hatta Rudenko bu erken Altayların Kagnılı boyları ile beraber yaşayan Kırgız Türkleri olması ihtimâlîne işâret etmektedir. Çünkü M. I. yüzyıldan târîhlendirdiği Tuekta I mezarında, Rudenko, Kırgızların kullandığı şekilde, tahtadan zırh parçaları, kolçak, butluk ve omuzluk kalıntıları bulmuş. Hamilton ise⁵⁷, erken Altay mezarlarında bulunan, dört tekerlekli ve tekerlekleri çok dilimli olan arabaları (lev. VIII a) ve bunların üstüne ku-

rulan kubbeli otag kalıntılarını, Çin târihlerindeki Kagnılı boyların kagnıları tarifine uygun bulmuştur.

Aşağıda söz konusu olacak, türkçe sanılan bir yazının çıktığı Esik mezarlarındaki eşya (lev. XII) ile erken Altay mezarlarında çıkanlar arasındaki benzerlikler de, Altay üslûbunun Esik'in devâmı olduğunu destekleyecek mâhiyettedir. Ancak, Kiselev'in de kaydetmiş olduğu gibi, Pazırık'da, hem Batıdan, hem Doğudan gelen tesirler Tagar kültüründe (ve Esik'de) olduğundan daha bârizdir. Kiselev Batı tesirlerinin⁶⁸ İskender istilâsından kaçan boylar tarafından getirildiğini sanmakda idi. Bunlar arasında Yunan maskelerine benzeyen maskeler bilhassa dikkati çeker. Erken Altay üslûbu da Batı göçebelerinkine, meselâ Skit sanatına, yaklaşımtı. Muhtelit azâlî şekiller arasında, göçebe üslûbunun ifâdesinde büsbütün başka bir veche almış olmakla beraber, insan başlı bir arslan, yani *sphinx* şekli tanınabilmektedir (lev. XI). Doğu tesirlerine de⁶⁹ delil olarak Ordos levhalarına benzeyen kaplan şekillerine dikkati çekerler. Hamilton'un işâret ettiği üzere, Pazırık'da bulunan otaglı kagnının şekli de Kagnılı boyların Doğu kolunun kullandığı gibidir. Ayrıca erken Altay mezarlarında Çin aynası ve Çin cilası izleri taşıyan kalıntılar da çıkmıştır.

Erken Altay mezarlarında çıkan eşyadan bilhassa şunlar tebârüz etmektedir⁶⁰ (lev. VIII, IX, X, XI) : altın, tunç, veya tahtadan, kemer veya at koşumları süsleri; dünyanın bilinen en eski düğümlü halısı (lev. IX/b) ; deri ve muhtelif renkde keçelerden müteşekkil, hendesî veya *figuratif* (müşahhas) motifli örtüler. Bunlar arasında, renkli keçeden bir otag gergisinde İranoid vechede bir atlı, bir ağaç yanında oturan, daha mongoloid bir mabûdenin karşısında tasvîr edilmişdi (lev. VIII b). Mabûde, Sibiryada bulunmuş bir levhada da gözüken (lev. III) şekilde ve kadınlara mahsus olduğu anlaşılan, üstüvânî bir başlık giymiştir (lev. VIII b). Başlığın yukarıya çevrilmiş kenarı, tâc gibi dilimlidir. Bu tarz başlık, Kök-Türk devrinde yüksek şahısların tasvirlerinde (lev. XLI a) ve Kök-Tigin'in heykelinin başında da görülecektir. Altay erken mezârında tasvîr edilmiş mabûdenin bir toprak tanrısı olduğu, yanındaki bitkiden istidlâl edilmektedir. Nitekim Kök-Türk devrinde de «Ötüken-yıs» (Ağaçlı Ötüken dağı) tanrıçasına tapıldığı sanılmaktadır. Altay atlısı da, Esik'de (lev. XII a) ve Taştık resimlerinde görüleceği gibi (lev. IV b), bir mintan ve çizme şeklinde biten çakşırdan ibâret kıyâfet giymiştir (lev. VIII b). Erken Altay mezârlarında çıkan kalıntılar arasında, bir bayrak direğine dikilmiş olabilen küçük geyik heykeli ve atlara geçirilmiş geyik maskeleri (lev. XI b), geyiğin ongun olması imkânına işâret eder.

Milâd sıralarında, Altayda ve Köğmen dağları ile Kem ırmağı kıyılarında maden işçiliğinde bir gerileme başlangıcı görülmektedir. Şekiller kalıplaşmıştı ve dökümü muteâkib, eserlerin üzerindeki ince teferruâtın işlenmesi ihmâl ediliyordu. Uslûb bakımından ise, Pazırık devri erken Altun Yış mezarlarında çıkan eserlerde zirvesine varan, muhtelit azâlı, hayâlî hayvan şekilleri, artık unutulmağa başlamıştı. Daha erken devirde, Tagar kültüründe görülen (lev. V a) tabîata yakın (naturalist) uslûba geri dönülmekte idi (lev. IV b).

Naturalism'e doğru bu akış içinde, insan tasviri de gelişti. Uybat mezarlarında çıkan tahta insan heykelleri, meselâ bir yarı-mongoloid, yarı-europeoid, uzun saçlı erkek başı, açıkca bir portredir (lev. II b). Karasuk devrinden beri Sibiryada kayalara oyulan ve tabîat dışı husûsiyetler ile tebârüz eden (lev. VI a) başlar bile, Taştık devrinde, bazen naturalist bir portre görünüşüne vardı (lev. II c). Taştık mezarlarında çıkan ve ölü yakılırken yüzünde pişen boyalı *terra-cotta* (pişmiş topraktan) maskeler (lev. II b), Kiselev'in⁶¹ tabiri ile, döğme çizgilerine kadar teferruâtı gösteren, portrelerdir. Pazırık devrinden erken Altın Yış mezarlarının birinde de, bir yarı-mongoloid alpin vücûdunun bazı kısımları, av sahneleri tasvir eden döğmeler ile süslü bulunuyordu⁶² (lev. IX a).

Pazırık devrinden beri Altayda mevcûdiyeti bilinen, bugünkü İç Asya Türk göçebelerinin «tös» (eski türkçe «töz» : rûh)⁶³ dediği keçeden yapılmış hayvan ve insan şeklinde büyük kuklalar da, Taştık devrinde, devâm ediyordu. Taştık mezarlarında⁶⁴ gayet *naturalist* şekilde keçeden, veya Çin ipeğinden yapılmış insan boyunda kuklalar, vücûdu yakılmış olan ölülerin yerine yatırılıyor ve yüzlerine yukarıda bahsi geçen pişmiş topraktan maskeler takılıyordu. Bunların Kök-Türk devrinde adları «tulı» idi.

Hayvan maskeleri taşıyan «tös» ler de, ongun olarak, savaşlarda taşınırdı ve bütün Eurasia'da yaygındı. Kurt başlı «tös» hakkında araştırma yapan K. Trever⁶⁵ bu «tös» ün bilhassa yaygın olduğunu göstermiştir. Yazılı kaydlara göre, kurt ongunu İç Asyada, Çinlilerin «Wu-sun»⁶⁶ (veya «U-sun») dediği ve sarışın bir europeoid kavim olarak tasvir ettiği boyların hükümdâr soyuna ve Kök-Türkler⁶⁷ ile Kagnılı ve Uy-gurların kagan sülâlesine atf edilmektedir. Zuev, Çinlilerin «A-shi-na» dediği Kök-Türk kagan soyunun asıl adının «Uysun» olup bunların «Wu-sun» lardan olduğunu sanmaktadır. Nitekim Çin kaydları sarışın Kök-Türklerin «Wu-sun» lardan indiğini söylerler. «Wu-sun» lar M.Ö. 150 sıralarında Çin sınırlarından Isık-köl'ün güneyine göç etmek zorunda

kalmışlar ve efsâneye göre hükümdârın oğlunu bir dişi kurt kurtarmıştı. Kök-Türk Kagan soyunun IV. yüzyıldan türeyiş efsânesinde de mümâsil bir menkıbe olduğunu göreceğiz. Muhtelif araştırmacılar «Wu-sun» ların Türklerden olduğu ve bilhassa Kırgızlara yakın bulundukları nazariyesini ileri sürmüşlerdir. Trever'in araştırmasına göre, Kök-Türklerin kurt başlı bayrağına (lev. XXXVIII, LVII, LVIII a) benzer şekilde, bir kurt başı ve kuyruğundan ibâret bir alâmet, M. II. yüzyılda, Dakia'lılar ve Teuton ırkından Markomann'lar tarafından kullanılmakda idi. Danemarka'daki Kelt'lerin de benzer alâmetleri olduğu, onlara atfedilen bir eserdeki tasvirlerde görülür⁶⁸. Bu husûs Kelt ırkının İç Asyaya da yayılması hakkındaki Gumilev'in görüşlerini destekler. Trever'in araştırmalarına göre Parth'ların da böyle bir bayrağı olup, bu bayrak bir yılan şekli tasvir ediyordu. Parth bayrağını I. yüzyılda Flavius Arrianus tarif etmişdi : bir direğe asılmış bulunan ongunun keçeden vücûdu torba şeklinde idi. Rüzgâr ongunu şişirince, ongun harekette gibi görünüyordu. Torbanın içinden rüzgârın iniltileri de duyulup, ongun canlı imiş gibi bir hâl alırdı. Hunlara atfedilen, fakat Kagnılı boyların Kuzeyli kollarının illerinden olan, Orkun vâdisi bölgesindeki Noyun-ula mezarında da böyle bir hayvan şeklinde torba çıkmıştır (lev. XVIII c). Türlü renkte keçelerin birbirine dikilmesinden vücûda gelen torba, yine aynı mezarda bulunan tahtadan kurt başı ile birlikde bir direğe takılınca, Türklerin «böri» (kurt) ongunu vücûd bulmuş oluyordu⁶⁹ (lev. XXXVIII). Bu «tös» Kagnılı boylara âid olabilir, çünkü onlara mensûb Uygurların devrinden Türkistan resimlerinde böyle «tös» tasvirleri vardır (lev. XXXVIII/b). Fakat Doğu Hunlarına da atfedilebilir. Çin kaynakları Doğu Hunlarını ve Doğu Türklerini aynı millet sayarlar⁷⁰. Ancak Kagnılı türeyiş destanında «böri» menkıbesi Hun devrinin sonunda yer alır. Kagnılı boyların efsânevi ceddi, Doğu Hun hükümdârının kızı ile, bir erkek «böri» den doğmuş sayılıyordu. Demekki türeyiş efsânesi belki Kagnılı boyların Hunlar ile karışmasına işâret etmektedir.

Geç Taştık devrinde, tahta üzerine resim yapmak sanatı da başlamış bulunuyordu. Bu resimlerin⁷¹ (lev. IV/a, b) temâmen grafik (çizgilerden müteşekkil) olan tekniği petrogliflerden (kaya üzerine levhalar) gelişmiş gözükmetedir. Savaş ve sürek avı sahneleri tasvir edilmiş. Sürülen hayvanlar arasında, bilhassa geyikler vardır. Bir resimde bir atın sırtında, türkçe «esri» denen, av için terbiye edilmiş pars görülmektedir. Atlar, küçük İç Asya atlarıdır. Uzun yeleleri ve kuyrukları ile ve üzerlerindeki damgalar ile tebâriiz etmektedirler. Bunlar belki cins veya adanmış atlardı. Kâşgarî, «ıduk» olarak tavsif ettiği adanmış atların yelesinin kırpıl-

madığını kaydeder. Taştık levhalarındaki şahısların tasvirleri de önemli vesikalar. Şahısların kimisi, İç Asya göçebelerinin kıyâfeti olan çakır ve mintan giymişler. Savaş sahnelerinde, uzun saçlı veya topuzlu olanların gâlib geldiği ve kel olarak gösterilenlerin maglûblar olması dikkati çeker (Kagnılı boyları maglûb düşmanın saçını keserdi). Bazı şahıslar, Esik'de (lev. XII/a) ve Aral bölgesinde de görüleceği gibi, maden, veya deriden küçük levhaların dikilmesinden müteşekkil zırhlar giymiştir (lev. IV/a). Bunların başında, Kök-Türk devrinde, yüksek mertebeli kişilere mahsus olan sivri tulgalar vardır. Zırhların kalkık yakası bir husûsiyet teşkil eder. Alpler, kulağa kadar gerilebilip, okları çok uzaklara yollayan cinsden, göçebelerin geliştirdiği yaylar germektedir. Belki bu resimler, tek bir levha hâlinde, bir alpin hayatının muhtelif safhalarını tasvir etmekte idi.

3 — *Esik mezarı*

Köğmen dağlarından Güney-Batıya doğru, İç Asyanın en yüksek zirveleri olan Batı Altay, Tarbagatay, T'ien-shan ve Ala-tağ silsileleri birbirini takibederek ve bazen birbirine muvâzî olarak, Isık-köl'e kadar uzanmaktadır. Kuş uçuşu ile 1500-2000 km giden bu dağ silsilelerinin kuzey etekleri boyunca (42° 50' D - 52° 50' K ile 55°K - 85°D arasında), vâsi yaylalar ve bozkırlar uzanmaktadır. Bu bölgede de, târihi devirde Türk olarak bilinen boyların yaşadığını kaydetmiştik⁷² : Uygurlar M.Ö. 176 ve 43 sıralarında Isık-köl'ün kuzeyinde ve belki İla vâdisinden, Tarbagatay ve Altay dağlarına uzanan bölgede bulunuyorlardı. Milâddan önceki yüzyıllarda Kırgızların bir merkezi olan Talas ırmağı vâdisi ise, Isık-köl'ün ancak 200 km kadar batısındadır. Zülkarneyn devrinde Türklerin vatani olarak Kâşgarî'nin bildirdiği Şu (Çu) ırmağı, Isık-köl'e akmaktadır. Isık-köl'ün doğusundan geçen İla ırmağı, Kuzey-batıya doğru, (45°K ve 75°D), «Tering-köl» e (Balkaş) akar. Bu bölge Milâddan önce Kagnılı boyların, Uygurların, Kırgızların Kuzey ve Batı kollarının buluştuğu yerlerdir. Kazak âlimleri vatanlarının kadim târihini⁷³ şöyle çizmektedir : M.Ö. VI.-III. yüzyıllarda, bu bölgede bulunan İç Asya göçbeleri, kadim müelliflerin «Sakai»⁷⁴ dediği, hüviyeti mübhem göçbeler olsa gerek (M. VI. yüzyılda Türklerin de «Sakai» dan sayıldığı III. bölümde görülmektedir). İla ve Sır-deryâ kıyılarında yapılan araştırmalarda «Sakai» denen bu ırkın, sanıldığı gibi europeoid değil, kısmen mongoloid oldukları anlaşılmıştır. Bu araştırmaları İla vâdisinde sürdüren Akışev, Persepolis taş kabartmalarındaki «Sakai» tasvirlerinin açıkca mongoloid olduğuna da dikkati çekti. Hüviyeti mübhem kalan bu boy-

lara, «Sakai» adı kadim müelliflerin verdiği bir isimden ibâret sayılmakdadır. Hüvviyeti mübhem bu «Sakai» arasında Milâddan önceki binyılda Türklerin bulunması hakkındaki görüşleri Sır-deryâ «Sakai» boyları münâsebetile anlatacağız. M.Ö. III. yüzyılda, yine hüvviyeti meghûl, fakat erken Türklerden olmaları imkânı üzerinde durulan kavmler bu illerde belirdi. Bunlar, Çinlilerin «K'ang-kü» ve «Wu-sun» dediği boylardı. «Wu-sun» lar, rivâyete göre sarışın, yeşil gözlü bir kavm idi. Fakat anthropolojik araştırmalar, «K'ang-kü» ve «Wu-sun» lara atfedilen mezarlarda da karışık ırkda, muhtelif nisbetlerde yarı-mongoloid, yarı-europeoidlerin yattığını gösterdi. Üstelik bu illerde Esik yazısına mümâsil, Kök-Türk harflerinin eski bir şekline benzer harflerle yazılmış yazılar da bulundu ve Kazak âlimlerince «K'ang-kü» ile «Wu-sun» boylarına atfedildi⁷⁵. Üzerinde Alaşan Kagan adı okunabilen ve «Wu-sun» damgası bulunan böyle taşlardan birinde mongoloid vecheli bir baş, Sibiryâ uslûbunda, tasvîr edilmişti. Bu münâsebetle Kök-Türk Kagan soyunun, «A-shi-na» adı ve «böri» (kurt) ongunları bakımından, «Wu-sun» lardan olduğu hakkındaki Zuev'in tasavvurunu hatırlatalım. Çin kaynaklarına göre «Wu-sun» lar Isık-köl'ün güneyinde bulunuyorlardı. Yukarıda da işâret edildiği gibi⁷⁶, Milâddan önceki yüzyıllarda «Wu-sun» ların kuzeyinde Uygurlar ve batısında Kırgızlar yaşıyordu. Daha sonra, M. VI. yüzyılda Tarbagatay dağlarında Kagnılı boylarını bulacağız. Demekki bütün bu bölgede târîhi devirlerde Türk olarak ortaya çıkan boylar da mevcûddu. O halde, söz konusu illerdeki «Sakai», «K'ang-kü» ve «Wu-sun» lara atfedilen mezarların yarı-mongoloid sâhibleri, europeoid sayılan «Sakai» ve «Wu-sun» lar değilse ve yarı-mongoloid kavmler arasında aranması gerekiyorsa bu mezarların sâhibleri olarak, Türkler de hatıra gelebilir. Söz konusu mezarlarda bulunan eserler Türklere de âid olabilir. Üç ayaklı kazanlar ve mangallar, Kâşğari'nin tarif ettiği «köçürme oçok» dan (taşınan ocak) başka değildi. Kazakistanda da, Milâddan önce, otağ şeklinde, taşdan ve ağaçdan meskenler bulundu.

Sanat eserlerinin konuları bakımından, «Sakai» ile «Wu-sun» lara atfedilen mezarlarda⁷⁷ çıkan dağ keçisi ongununun Kök-Türk Kagan soyunun damgasında bulunduğu bilinmektedir (lev. XXXIX/42). Kazakistan mezarlarında çıkan eserler konu açısından, bazen Hunlara ve böylece onlarla aynı soydan sayılan Türklere bağlanmıştır. Karğalık'da bir yarı-mongoloid kadının mezarında, Taoist konular tasvîr eden bir murassa altın tâc bulundu (lev. III/c). Taoist efsânenin mevzûu kutlu rûhların, hakimlerin ve hakim hükümdârların yaşadığı, veya ziyâret ettiği, gök kapısı sayılan dağ idi. Taoist kutlu dağ efsânesi M.Ö. IV. yüzyıllardan

beri bilinmektedir ve bu efsâneyi Hind mitolojisinde dünyânın merkezinde bulunan atlin dağ (Sumeru) ile ilgili görenler vardır. Türklerde de, Kök-Türk devrinde, en büyük Türk hükümdârının merkezine altın dağ dendiğini Üçüncü bölümde göreceğiz. Demekki İç Asyada çok yaygın bir kosmik dağ menkıbesi mevcüddü. Taoist efsânede, kutlu dağda, birbiri ile cinsleri karışmış efsânevi kanatlı ve alacalı olmakla tebâruz eden hayvanlar bulunmakta idi. Kanatlı gök ejderi (türkçe «kök-luu»), ejder-atlar, ejder-parıslar, yırtıcı kuşlar, dağ keçisi ile geyik (türkçe «sıgun-kiyik») fasilesinden gerçek hayvanlar ve efsanevi, tek boynuzlu *ch'i-lin* (türkçe kelen) gibi. Geyik fasilesinden hayvanlar ve Taoist hakîmler, semâvi dağda biten ölümsüzlük otunu (türkçe sıgun otı), veya şeftali, elma veya nar gibi bir ağacın yemişini yiyerek, ölümsüz ve ölümsüzlük timsâli olmakta idiler. Kargalık tâcında (lev. III/c) tasvîr edilen Taoist menkıbeler sebebi ile Werner bu tâcı Çin eseri sanmışdı. Ancak, renkli taşlarla murassa bu altın işçiliğinin Tagar-devrinden beri (bkz. lev. III/b) İç Asya göçebelerince yapıldığı anlaşıldı. O halde Taosit konular nereden geliyordu? Bernştam, Kargalık mezarında yatan kadının yarı-mongoloid olduğuna dayanarak bu mezarı Türklerle eş tuttuğu Hunlara attetti. Ölümsüzlük otunu yiyen «sıgun-kiyik» konusu Sibiryada bulunmuş ve Tagar çevresine atfedilen bir murassa altın tokada da mevcûd gözükmektedir (lev. II/b). Ayrıca söz konusu Taoist masalların Çin sınırlarındaki en kadim göçebelerden «Jung» lar ile de ilgili olduğunu ve M. IV-VI. yüzyıllarda Türklerin Ala-tağ ve ormanlı dağ (yış) efsânelerinde de yaşadığını göreceğiz. Esâsen Çin sınırındaki kadim göçebeler ve Türkler Taoist kültür çerçevesi içinde bulunuyorlardı. Ala-dağ, «yış», efsânevi hayvanlar, ve geyik-dağ keçisi, eski türkçe tabîri ile «sıgun-kiyik» fasilesi ile ilgili sanat eserleri (lev. L/a) ve efsâneler, Türk kültüründe, «Hâkânî» devrinden sanılan Er-töştük gibi destanlara kadar, tekerrür edecekti.

Batı Türkistandaki Ala-tağ silsilelerinin ormanlı zirvelerinden, kuzeye, Alma-ata'nın (43°19' K, 77°D) 50 km doğusuna akan Esik çayı kıyısındaki mezarı bulan Akışev, bu mezarın mensûb bulunduğu kültür çevresini şöyle çizmiştir : Esik⁷⁸ mezarı Ala-tağ silsilelerinin kuzey yamaçlarından İla vâdisine (40°-45°K, 75°-80°D) akan bütün «Sakai» devri mezarlar, ve Altun-yış dağlarındaki (50°K, 85°-90°D) Pazırık (bkz. Böl. 1/2) devri mezarlar ile, ırk ve kültür bakımından, müşterek husûsiyetler göstermektedir. Esik mezarında yatan cesed ile Ala-tağın kuzey yamaçlarında, İla vâdisinde ve Altun-yış mezarlarında yatanlar aynı ırk ve kültüre mensûb idiler. Pazırık devri Altay mezarlarındaki kısmen europeoid, kısmen mongoloid ırkın Türkler ile eş ırktan olduğu neticesine varıldı-

ğını yukarıda kaydettiğimize göre, Esik mezarlığında ve diğer «Sakai» devri mezarlarındaki medfûn olanlar için de mümâsil netîcelere varmak-tayız. Bilhassa ki M.Ö. IV. yüzyıllardan sanılan Esik mezarında, gümüş bir kap içinde, Kök-Türk harflerinin arkaik şekli olduğu sanılan harfler ile yazılmış ve Kazak âlimlerine göre, iki harfi yalnız türkçede olan bir yazı bulundu⁷⁹. Bu çok önemli buluş, Kök-Türk yazısının Milâddan önce, belki Aristov, N. Orkun ile Kisilev'in⁸⁰ sandıkları gibi, damgalardan ge-lişerek, teşekkül ettiğini gösterebilir.

Esik çayı kenarında bir hükümdâr âilesi mezarlığı bulunduğu anla-sılmışdır. En büyüğü olduğu sanılan merkezî mezar, yağmalanmış olduğu için, arkeolojik araştırma hiç bir netîce vermemiştir. Güneydeki mezar ise dokunulmamış vaziyette bulundu. Esik mezarlarının güney bölümün-de, onaltı yaşlarında bir genç yatıyordu. Kıyâfeti, Taştık resimlerinde görülen (lev. IV/b) kısa kaftan ve çakşırdan ibâretti (lev. XII/a). Ancak, kaftanın üstüne ve çakşırın baldır ve ayak kısmına, altından bir zırh ve çizme geçirilmiş gibi idi. Bu zırh ve çizme, üçgen ve dörtgen şeklinde altın varakdan ve som altından küçük levhaların yan-yana dikilmesinden te-sekkül ediyordu. Genç alpin başındaki çok yüksek ve sivri börk de altın süslemeler ile kaplı idi (lev. XII/a). Börkün alın hizâsındaki kısmına er-ken Altay mezarındaki keçeden örtüye tasvîr edilmiş mabûde'ninkine (lev. VIII/b) mümâsil şekilde, bir tâc geçirilmişti (lev. XII/a). Börkün motifleri, aynı çevredeki mezarlardan, Kargalık mezarındaki tâcda bulu-nan dağ ve efsânevi hayvanlar konusunu, başka şekillerde, anmakda idi. Kargalık tâcındaki dağ konusu Esik'de bulunan altın levhalarından birin-de de görülür. Kanadlı bir kaplan veya pars, Kargalık'daki tâcda göste-rilen şekilde, sivri dağlardan müteşekkil bir çevre içinde tasvîr edilmiştir (lev. XII/f). Kargalık mezarındaki tâcın Taoist Çin efsânelerinde, ölüm-süzlerin cenneti olarak gördüğü kutlu dağ ve kutlu hayvanlar konusuna bağlandığını kaydetmiştik. Esik'de yatan gencin börkü sanki böyle bir sivri dağ şekli arz ediyordu ve tepesinde, altından bir küçük yabani keçi heykeli bulunuyordu. Börkün ön kısmında başka altın heykeller, iki çift olarak yer alıyordu. Bunlar bir çift at ile, bir çift kanatlı dağ koyunu (arkar), veya boynuzlu at tasvîr etmekte idi (lev. XII/c). Pazırık devri Altun-yış mezarlarında (lev. XI/b), aynı devirden Baykal gölü civarında bulunmuş bir tunç levhada (lev. XIV/b) ve Kök-Türk devri Altun-yış petrogliflerinde (lev. XLI/a), kanatlı, veya boynuzlu, bazen maskeli at tasvîrlere rastlamaktayız. Bunların belki mânâsı Türk devri metin-lerinde, meydana çıkacaktır. Kurban edilen atların tabîat üstü bir hü-viyet kazanarak, ölen kimseye öbür dünyâda bineklik ettiğine inanılıyor-

du. Belki eski devirlerde de bu inançlar mevcûddu. Esik'de yatan gencin tâcından (lev. XII/a) yükselen motifler arasında oklar ile birlikde, ağaç veya tüye benzer şekiller de yer almaktadır. Böyle tüylerden müteşekkil, Kâşgarî'nin «kedüt» adını verdiği, başlıkları, Kagnılı Türklerinin giydiğini İkinci bölümde göreceğiz. Gencin göğde kısımlarındaki altın levhalar, önden görülen kaplan veya pars başlarını tasvîr ediyordu (lev. XII/h). Mezarda, fîrûze ile murassa altın küpeler ve iki altın yüzük de bulundu. Yüzüğün birinde, gencin kendisi gibi, tâclı bir börk giymiş bir baş tasvîr edilmişti. Genç alpin kemeri de onaltı altın levha ile süslü idi. Kemere geçirilmiş levhalardan büyükleri, dört-köşe çerçeve içinde, bir efsânevî kulaklı kuş başının, diz çökmüş bir geyiğe, saldırdığını göstermektedir (lev. XII/1). Diğer kakmalı demirden kılıç ve bir kama, solunda ise «kıngırak» dediğimiz cinsden, yine altın kakmalı bir kamanın, çift yırtıcı kuş başı şeklinde, kabzası bulunmuştur (lev. XII/b). Aynı tarz kama kabzaları, Tagar kültüründe ve Altayda, Çulışman ırmağı kıyılarında, Kumurtuk mezarında da vardı. Esik mezarından dörtbin kadar altın levha çıktı. Genç alpin solunda altın sokumlu ve böylece temsili manâsı olduğu anlaşılan bir ok ile bir kamçı kalıntılarının da bulundu. Se-Ma Ts'ien'den öğrenildiğine göre Milâddan önce II. yüzyılda ok ve yay hükümdâr timsâli idi. Kök-Türkler ve Hâkânlı Türklerinde ok, boy remzi ve kama ile «kılıç (ve) berge» (kamçı) hükümdârlık işâreti sayılıyordu. Esik'de yatan alpin baş ucunda, tunçdan bir ayna konmuştu. Ayrıca, iki gümüş tabak, altın yaldızlı bir tunç tabak ve kepçe ile, üzerinde yazı bulunan gümüş kadeh ve ağaçtan kaplar da, buluntular arasında idi. Bunların içindeki yemek ve içkilerden eser kalmamıştır. Kurbanların kalıntıları da bulunamadı.

Esik altın levhalarındaki motifler, at, dağ keçisi, geyik, kaplan, pars, kurt, yırtıcı kuş, gibi motifler, Eurasia İlk göçebeler sanatının Doğuda Ordos'dan, Sibiryaya, Orta Asyaya ve Batıda Kara-deniz Skit bölgesine kadar yayılmış ve aşağı-yukarı aynı tarzda tasvîr edilmiş konularıdır. Esik'e mahsûs bir üslûb aranırsa, belki şöyle denebilir : Tagar çevresinin küçük madenî hayvan heykellerinde (lev. V a) tebârüz eden naturalist temâyül, Esik'de yüksek bir sanat seviyesine erişmiştir. Üstelik, Tagar heykellerinde görülmeyen, hareketli levhalar, Esik altın eserlerinde gelişmiş bulunmaktadır. Yenilmiş ve güçsüz kalan hayvanın yıkılır gibi düşmesi, üstün bir sanat ile tasvîr edilmişti (lev. XII d, e). Başka bir hayvan tarafından avlanan veya yıkılan geyik tasvîrlerinin manâsı hakkındaki tahmînleri, aşağıda M.Ö. ki binyılda Kuzey Çinde devlet kuran ve kısmen Türk olduğu sanılan Chou'ların kültüründen bahsederken açık-

layacağız. Burada şu kadarını söyleyelim : Chou'larda, atalara kurban olarak, av sırasında, hayvanları ok ile vurmak merâsimi vardı⁶¹. Türklerin ise kurbanlık atları avda vurdukları ilerde görülecektir. Esik'de tasvir edilen yere düşmüş hayvanların art ayakları (lev. XII/d, c), bazı Tagar madenî levhalarındaki gibi (lev. III/b) tersine dönmüştür⁶². Bu şekli zorlama, belki levhanın muhtelif kısımlarına birbirine perçinlemek için, teknik bir mecbûriyet idi. Fakat, aynı husûsiyet, teknik sebep olmadan, Esik'den daha geç devirde, Altun Yıç'da Pazırık devri mezarlarından çıkan, renkli keçe tasvirlerdeki yenik hayvanlarda da tekerrür edecekti. Doğudaki Kagnılı boyların vatanı olan Ötüken-Orkun-Baykal bölgesinde de, M.Ö. V-III. yüzyıllardan bir mezarda bulunan tunç aynada art ayakları tersine dönmüş dağ keçisi tasvir edilmıştır.

4 — Aral gölüniün güneyi (bkz. lev. XIII).

Esik mezarından Batıya doğru açılan yaylalar ve ovalar boyunca 1000 km kadar ilerleyince, Turan ovasına inilir (40° - 45°K, 57° - 65°D). Turan ovası denen bozkır çevresinde, bitki olarak, otlardan başka, bilhassa türkçe «saksaul» veya «sekseul» denen (Radloff lûgatına göre *salsola arbutris*) ve yakıt olarak kullanılan, egri-büğü çalılar yetişir. Dünyanın en büyük nehirlerinden Amu-deryâ ve Sır-deryâ, çalılıklar ve ardıç ağaçları arasından, Aral gölüne doğru akmaktadırlar. Bozkırın ufuklarında, tepeler ve Batıda, Oğuz destanlarında «Karacuk» denen Karatağ silsilesi gözüktür. Karacuk dağlarının ötesinde, Doğuda, bir önceki merhaleimizde sözü geçen Talas, Şu ve İla ırmakları ile Tering-köl ve Isık-köl bulunmaktadır. Milâddan önceki binyılın başında, Turan ovasında, Tolstov ve ve Trofimova'nın araştırmalarına göre⁶³, Dravidoid'leri, Elam ve Sümerlileri andıran ırklar yaşıyordu. Bunların dili, Tolstov'a nazaren türkçeye benzeyen Sümer dili idi. Veya bunlar Üst-Poluy kültürü ile ilgili Fin-Ugor boyları olabilirdi. Anthropolojinin verdiği bilgiler yanında, Trofimova, bazı hükümdâr tasvirlerinin eski kavmlerde görülen tipolojiye benzediğine dikkati çeker. Bunlar, Sümer heykelleri gibi, badem gözlü, yukarı doğru kalkık burunlu, az saçlı ve kısa boylu insanlardı. (başın boya nisbeti en çok 1/6, bkz. lev. XIII a, c).

Milâddan önceki binyılın ilk yarısında, Turan ovasına bazı göçebe boyların akını ile, Tolstov'un, «İlk göçebeler devri»⁶⁴ dediği safha başladı. Turan ovasının bu ilk göçebelerinin *Avesta*'da adı geçen «Tûra» boyları olduğu sanılır. *Avesta* bunların iline Kañha» adını veriyordu. Diğer göçebe toplulukları gibi bunların da muhtelif ırklardan ve boylardan mü-

teşekkil olduğu anlaşılır. Tolsov'a göre, «Tûra»ların başlıca boyları, Amuderya yönünden gelen Hind-İranlılar, Tuna nehri cihetinden ve Karadenizin kuzeyinden ilerleyen Thrako-Kimmer'ler, Herodotos'un M.Ö. IV. yüzyılda aşağı-yukarı bu illere tekabül eden bir bölgede tesbît ettiği boylardan «Massagetoï» ve onlarla karışmış Doğu Avrupalı «Skythai» (Skitler) ve Orta Asyalı «Sakai» idi. Bu muhtelif boyların eurepeoid olduğu tasavvur ediliyordu. Nitekim de, anthropologlar, pek çok sayıda Sibiryanın Andronovo kültüründekilerine benzer insanların mezarlarını buldular. Sanat eserlerinde de, Kara-deniz kıyısındaki Skit tasvirlerine benzer, Yunan norm'una göre güzelleştirilmiş, düz burunlu, Skitler gibi uzun saçlı, fakat daha seyrek, belki takma sakallı olarak gösterilmiş çehreler çokluktur. Persepolis kabartmalarından bilinen, Sâmî ırklara benzer, gür, kıvrık sakallı, gaga burunlu Iranoidler Turan ovasındaki erken eserlerde görülmemektedir. Halbuki Turan ovasının Amuderyânın batısındaki kısmında yaşayan Hvarizmliler, târîhî devirlerde, İranlı bir dil konuşan bir kavim olarak belireceklerdi.

Milâddan önceki binyılda, Turan ovasında, Mongoloidlerin de yaşadığı Trofimova'nın yaptığı anthropolojik çalışmalar ile ortaya çıktı⁶⁵. Mongoloidler, veya Mongoloid ile karışmış Eurepeoidler, daha ziyâde, kadim kaynaklarda «Apasiakae» denen (Su kenarındaki «Sakai») boyların yaşadığı tasavvur edilen Sır-deryâ'nın Aral gölüne mansabına yakın bölgede, Tagisken mezarlığında, fakat Amuderyâ batısında (Kalalı-gır harâbelerinde) da bulunmuştur. Türklerin Mongoloidler ile Eurepeoidlerin karışmasından husûle geldiğini sanan Tolstov, M.Ö. V.-IV. yüzyıllarda Turan ovasında Mongoloidler bulunması keyfiyetinin Türk târîhî bakımından önemini kayd ile, şöyle bir izâh aramıştı. M.Ö. IV. yüzyılda Herodotos'un bu bölge boyları arasında, Tın (Tanaïs, bugünkü Don) ve Etil (Volga) ırmakları doğusunda bulunan bir bozkır ötesinde, yüksek dağlar eteğinde yaşadıklarını bildirdiği ve mongoloid bir vechede tarif ettiği «Argyppaoi»⁶⁶ kavmi, Sır-deryâ kıyısındaki Mongoloidler ile ilgili olabilir. Z.V. Togan, Haussig ve diğerleri, «Argyppaoi»'un ilini Ural dağlarının güney eteklerinde, Yayık (Ural) ırmağı kıyılarında sanmaktadırlar. Çünkü M. II. yüzyılda yaşayan Ptolemaüs'un coğrafyasında, Yayık ırmağının adı, türkçeye benzer bir şekilde verilmişti. Margulan ise, Herodotos'un verdiği bilgilere göre yaptığı haritada, «Argyppaoi»u Aral gölünün kuzeyinde, Ertiş vâdisine doğru, bugünkü Kıpçak ilinde tasavvur etmiştir. Anlaşıldığına göre, Bernştam ve Margulan «Argyppaoi»u Çinlilerin «K'iu-she» dediğini kaydettiğimiz ve eski Kıpçaklar sanılan boylar ile eş tutmaktadırlar. Tolstov ise Argyppaoi'un M.Ö. V.-IV. yüzyıllarda

Sir-deryâ bölgesine Doğudan yeni geldiklerini, ve Sir-deryâ «Apasiakae»si ile karışarak, Turan ovasındaki Türk ve Hun boylarının ecdâdı olduklarını sanıyordu. Tolstov'a göre, «Apasiakae»nin adını Peçenekler tevârûs etmiş idi. Peçenekler⁸⁷ münâsebetile Klyastornıy'nin mülâhazaları da burada yerini bulmaktadır. Klyastornıy şu husûslara dikkati çeker : M.Ö. 130 yılında, Belh ilindeki Yunan devletini yıkan «Sakarauka» göçebelerini sayarken, Strabo, «Paciana»'dan da söz etmektedir ki bunlar Peçenek olsa gerek. «Pracínikana» adı altında Mathura kitâbesinde bahsedilen boy da Peçenekler olabilir. Tolstov'un nazariyelerine geri dönersek, kadîm Kañha adı da, Peçeneklerin üç asıl boyu sayılan, Kangar boylarınca tevârûs edilmişti (Klyastornıy Kangar'ın Kök-Türk kitâbelerinde «Kañg erleri» manâsına Keñgeres şeklini aldığını tesbît etti). Gumilev, Kangar boylarının Kıpçaklar ile karışması neticesinde Kanglı (kagnı manâsında) bir ad taşıyan Türk boylarının ortaya çıktığını sanmaktadır. Kıpçakların kadîm devirden beri Aral gölünün kuzeyinde ve Ertiş vâdisinde yaşadığı hakkındaki görüşü yukarıda kaydetmişdik. Yine Tolstov'a göre kadîm «Sakai» boylarından «Augassoi» ve «Tohar» veya «Dukerés»'in adları da Türklerden Oğuzlar ile Düker (Düger) lere geçmiştir. *Avesta*'daki Tûra kavmi ise, zaman ile «Tûr» adlı efsânevî hükümdârın ahfâdı Türkler sayılmış ve bunların ili Tûr'un cem'i olan Tûrân şeklini almıştı.

Sir-deryâ'daki «İlk göçebe» lerin Doğu ile maddî kültür bakımından da ilgisi olduğuna Tolstov işâret eder. Aral doğusundaki Balandı I ve II⁸⁸ diye adlandırılan kalelerde, «Apasiakae» ye ve diğer Europeoid sayılan göçebelere atf edilen yapılardan büsbütün başka ve Milâddan önceki bin-yılda Şimâli Çinde göreceğimiz bir yapı geleneği, göze çarpmaktadır. Bu yerlerde Mongoloid iskeletler çıkmıştır.

Tolstov ve onu takibedenler «Kañha» kelimesinden türkçe Kañlı ve Keñgeres boy adları geliştiğini ileri sürerken, Egami'ye dayanan Kollautz ve Miyakawa⁸⁹ aksine, «Kañha» adının türkçe «Kañlı» gibi eski bir şekilden geldiğini söylemektedirler. Bu münâsebetle adları «Kao-ch'ê» (yüksek tekerlekli kagnı) olan Türklerin de «kañlı» (kagnı) sahipleri olduğunun ve Tagar kültürünün bunlara atfedildiğini hatırlarız. Kollautz ve Miyakawa'nın vardıkları netice Çin târihlerinin M.Ö. 134'den beri «K'ang-kü» (veya K'ang-ki) adını verdiği Sir-deryâ ve Talas ırmağı boyundaki devletin de Türk yahud Türkleşmiş olduğunu muhtevîdir, çünkü *Avesta*'daki «Kañha» ile Çin târihlerindeki «K'ang-kü» nün aynı olduğu umûmiyetle kabûl edilmektedir. Esâsen Tomaschek⁹⁰, Barthold⁹¹, Bernshtam⁹², Shiratori⁹³ ve diğerleri hem «Kañha» hem «K'ang-kü» nün türkçe

Kaṅlı'dan geldiğini tahmin etmekte idiler. Bu fikre dayanarak Tomaschek⁹¹, Avesta'daki Kaṅha ili ve Tûra milleti hükümdârı Frañras-yan'ın (sonraki kaynaklarda Turan ve Türk hakanı Frâsyâb veya Afrâsyâb) Keñgeres-Kaṅlı neslinden olabileceğini sanıyordu. Keñgeres-Kaṅlı boyları aslen Türk olsa veya olmasa, «Sakai» arasında Türklerin ataları da bulunduğu muhakkak gibi gözükmetedir. Esik gibi, türkçe olduğu sanılan bir yazının bulunduğu mezardan çıkan eşyanın «Sakai»'ye atfedilen mezarlardakilere benzer üslûbda olması da, «Sakai» arasında Türkler bulunduğu, işaret olabilir. Milâdî VI.-VII. yüzyıllarda Menander Protektor, Türklerin «Sakai» neslinden olduğunu söylerken, haklı olmuş olabilirdi. Sâsânî kaynaklarına dayanan IX. yüzyıldan İslam müellifleri de, Tûrân ve «Kaṅg» (Kaṅha) bölgesinin, Türkistan ile müterâdif sayarlar. Onlar, Avesta'daki «Tura» lara «Tûr» demekde ve «Tûr» adlı efsânevi şahsın ahfâdını Türkler olarak bilmekte idirler. Avesta'daki⁹⁵ Frañrasyan, IX. yüzyıl Müslüman müelliflerinin eserlerinde Frasyâb veya Afrâsyâb adını almakta ve Türk Hakanı olarak tanıtılmaktadır⁹⁶. Hvarizmlilerin de Türkler ile karışık olduğu anlatılır⁹⁷. Bîrûnî'nin Hvarizm ilinin efsânevi hükümdârı olarak tanıttığı Siyâvaḫş (Siyâvûş), Türk Hakanı Afrâsyâb'ın kızı ile evli idi ve «Kang-dîz» kalesi Türkistanda kurulmuşdu⁹⁸. Afrâsyâb, M. XI. yüzyıl metinlerinde, türkçe adı olan «Alp-er-toṅga» olarak tanıtılır ve kızı, o devirde 'bir hükümdâr ongunu sayıldığını göreceğimiz su kuşlarından, Kaz adını alır⁹⁹. Kâşgarî, Alp-er-toṅga ve Kaz hakkında, destan parçaları kaydetmektedir.

Aral bölgesindeki maddî kültür eserlerine¹⁰⁰ gelince, bunlarda görülen kıyâfetler, Esik'deki tarzda, mintan, kısa kaftan, çakşır, sivri börkler ve demirden küçük levhalardan müteşekkil zırhlardan ibârettir. «Kıngı-rak» dediğimiz kamalar ve bunlara benzer, daha uzun kılıçlar da, buralarda bulundu.

Herodotos'un Aral boylarını göçebê saymasına rağmen, bugün bunlara da yarı-göçebe denmektedir. Aral güneyindeki boylar çoban idiler, fakat ırmaklardan, arıklar vâsıtası ile su alarak suladıkları, tarlaları da vardı. Tuğla ve balçıktan, otağ şeklinde âbidevî türbeler de binâ ediyorlardı. Tagisken mezarlığı böyle âbidevî türbelerden müteşekkildi (lev. XIII/f). Turan ovasındaki yarı-göçebeler, iki veya üç boyun ayrı bölümlerde yaşamasına imkân veren, surlu şehirler de inşa ediyorlardı (lev. XIII/d, e)¹⁰¹. Bu şehirlerde, toplantı ve şölen yeri, belki de tapınak mâhiyetinde olan ve bir ocak ile temâyüz eden merkezî yapı idi. Ocağın ateş ibâdeti ile ilgili olacağı sanılmaktadır. Sır-deryâ ve ona akan Inkâr-deryâ'daki mezarlıklarda¹⁰², sed üzerine kurulmuş ağaçtan köşklerde, ölü-

lerin yakıldığını gösteren kalıntılara da rastlandı. Târihi devirde, İran dinlerinde, ve bu arada Zerdüşt dininde, cesedlerin etleri, yırtıcı kuşlar ve husûsî şekilde yetiştirilmiş köpekleré yedirilip, kemikleri, sonraki Arab kaynaklarından, adının *nâvs* olduğunu öğrendiğimiz mahfazalarda, muhâfaza edilirdi. Milâddan önceki binyıldan kalıntılarda Tûrân ovasında da, insan heykeli şeklinde *nâvs*'lar bulunmuşdur (lev. XII/a, c)¹⁰³. Cesedleri köşk içinde yakmak geleneği ise bundan tamâmen ayrıdır ve bu âdetin târihi Türkler arasında yaşayacağını göreceğiz. Milâddan önceki binyılda Turan ovasındaki maddî kültür izleri, yırtıcı kuş ile at gibi hayvanların ve bunlardan mülhem, Herodotos'un *gryf* dediği arslan vücûdu ve kuş başlı efsânevî şekil gibi motiflerin yaygın olduğunu gösterir. Bu motifler belki dîni, belki heraldik vecheler de almakda idiler. Sır-deryâ yarı-göçebeleri maden işlerinde Altaylılar kadar mâhir değildi, fakat buna karşılık, kabartmalı keramik levhalar (lev. XIII/b) ve duvar resimlerinde muvaffak oluyorlardı¹⁰⁴.

5 — Kama ve Etil ırmakları kıyıları

Aral gölünden Kuzey-Batıya ilerleyince, (55-57°K, 47-55°D bölgesindeki) Kama ve Etil ırmakları kıyılarında, Milâddan önceki binyılda, bugünkü arkeologların Ananın¹⁰⁵ adını verdiği kültür bulunuyordu. Ananın kültürü arkeologları tereddüde düşürmüştür. Çünkü Herodotos'un coğrafyasından çıkarılan neticelere göre, Ural dağlarının batısında, Tanaïs (T'm, bugünkü Don) ve Etil arasında ve belki Aral gölü kuzeyine kadar. Eüropeoid bir kavm sayılan Sauromatae'nin oturduğu sanılıyordu. Halbuki kazılar, Kama ile Etil vâdilerinde, bugünkü Kazan şehrinin doğusunda, Mongoloidler ile karışık bir kavmin yaşadığını göstermiştir. Belki bunlar, Herodotos'un mongoloid bir görünüşte tarifettiği «Argyppaoi» ile karışmış olabilirdi. «Argyppaoi» boylarının, bazı tasavvurlara göre, ya Yayık nehrinin Hazer denizine aktığı bölgede, yahud Aral gölünün kuzeyinde yaşamakta sanıldığını kaydetmişdik. Böylece, «Argyppaoi»'ın yaşadığı tasavvur edilen iller, Kama ve Etil kıyılarından pek uzak değildi. Ananın kültürünü vücûda getirenlerin yarı-mongoloid olduğunu hem anthropoloji, hem de sanat eserleri göstermektedir. Dikili taşlar üzerindeki tasvirlerde (lev. XIII/g), Taştık ve Altay kıyâfetlerine (lev. IV/b, VIII/b) yakın şekilde, mintan ve çakşır giymiş, çekik gözleri ve köşeliğe temâyülü ile tebâruz eden şahıslar dikkati çekmektedir (lev. XIII/a). Bunların belinde, alplara mahsus, silahların asıldığı kemerler bulunmadır. Ananın kültürünün doğuda Tagar-Taştık çevresi ile, kuzeyde Fin-Ugor kavmlerine atfedilen kültürler ile, ve güneyde Skit dünyası ile il-

gileri vardı. Ananın kültürü mensûbları, Kama kıyılarında yerleşme bölgeleri de inşâ etmişlerdi. Bunlar, altı taş, üstü balçıktan surlar ve hendekler ile çevrili, bazen üçgen şeklinde, mustahkem şehirlerdi. Mezarlardan çıkan eşyâdan anlaşıldığına göre, Ananın kültüründe, ağaç, yırtıcı kuş, at ve yılan motifleri temsîlî manalar taşımakta idiler. Toprak tanrıcısı sanılan yılanlı bir kadın tasviri de bu mezarlarda bulundu.

6 — *Kögmen dağlarının doğusu, Ötüken dağları, Baykal gölü ve Orkun ile Selenge ırmakları bölgesi* (bkz. lev. XIV).

Şimdi yine Türk dünyasının erken devirdeki merkezi sanılan Kögmen dağlarına dönerek, bu merkezden bu sefer Doğuya doğru ilerliyeceğiz. Doğu cihetinde ilk merhalemiz, Kagnılı boyların Kuzey kuşağının en doğudaki illeri olan, Kök-Türklerin «ıduk» (mukaddes) vatanı Ötüken (bugünkü Hangay) dağları çevresidir. Ötüken dağları (47° 60'K, 92°50'D) Kögmen dağlarının bir az güney-doğuya devâmıdır. Böylece Ötüken dağları, Kögmen dağlarına nisbeten, daha az soğuk bölgede bulunmaktadır. Yine de, toprak altındaki buzların erimediği «tayga» iklimi, Ötüken dağlarında bile kendini duyurmakta, 4300 metreye kadar yükselen zirvelerdeki çıplak kayalar ve seyrek çam ve kayın ağaçları ile tezâhür etmektedir. Yeri tam tesbit edilemeyen «Ötüken-yış» ın (Ötüken ormanlı dağının) daha mülâyim bir yamaç olduğu anlaşılır. Selenge ırmağı, Ötüken dağlarının batısında bulunan kaynağından, Doğuya doğru 500 km kadar akdıktan sonra, kolları olan Orkun ve Togla ırmaklarının sularını da alarak, Kuzeye, Baykal gölüne (57°K, 103-106°D) akar. Kögmen silsilesinin en Kuzey-Doğudaki kayalık zirveleri bulunan ve deniz gibi geniş ve içinde adalar olan Baykal gölü şiddetli «tayga» iklimindedir. Kayalık ve buzlu toprakda ancak seyrek çam ormanları bitmektedir. Yerler yosun kaplıdır. İç Asya göçebe sanatının motiflerinden geyik ve Kâşgarî'nin «sıgun» dediği, Kök-Türk kaganlarının tamgasında yer alan dağ keçisi (lev. XXXIX) bu illerde yaşar. Göllerde, yine Türk ongunlarından olan Kuzey ikliminin su kuşları, yabani kaz, kuğu ve turnalar uçuşur. Bu bölgede tatlı ve tuzlu sulu göller bulunmaktadır.

Ötüken dağlarının güney eteklerinde ve Orkun ile Togla ırmakları kıyılarında, başka bir iklim, bozkır yaylaları, başlamaktadır. Bozkır yaylaları çoban boylar için elverişli, geniş otlaklardır. 48°K, 87°D çevresinden itibaren, Doğu Altay silsilesi, 1000 km kadar, Güney-Doğu istikametinde uzanır. Doğu Altayın yamaçları bozkır yaylalar ve zirveleri al granit taşından, çıplak kayalardır. Zirvelerden yuvarlanan al granit kayalarına,

daha sonra, Kök-Türkler heykeller oyacakdı. Kök-Türklerin yer tanrısı âyinininde belki bu çıplak dağlarda yapıldığını Üçüncü bölümde göreceğiz. Türkçe «tagı», bugün Mogollarca *taki* denen yabancı küçük atlar hâla Doğu silsilesinde yaşamaktadır.

Ötüken dağlarında, Selenge ile Orkun ırmakları ve Baykal gölü kıyılarında, M.Ö. ki yüzyıllarda, modern arkeologların «Yassı taşlı mezarlar kültürü» adını verdiği önemli bir kültürün merkezi idi. Milâddan önce VI. yüzyılda başladığı sanılan bir kültür, kırmızımtrak granit kayalardan yassı şekilde kesilmiş taşlar ile kaplı, Doğu-batı yönlü mezarlar ile tebâ-rüz ediyordu. Târihî kaydlara göre, bu bölgenin (kadım «Ti»'lerden sayılan Basmil Türkleri ile), Uygurların ve başka Türklerin ataları olan Kuzeyli «Ting-ling» boylarının, Milâddan önce yaşadığı mıntika olduğunu, Dikov, Goxman ve Okladnikov kayd etmişlerdi¹⁰⁰. Prusek ise¹⁰¹, son yıllarda yapılan kazılara işâret ile, «Yassı taşlı mezarlar» kültürünün, Milâddan önceki III. yüzyıldan önce, çok geniş bir sâhâya, Batıda Karasuk-Tagar kültürü ve Yumar (Ob) ırmağı bölgesine kadar, Doğuda, bugünkü Mançurya. (eski Tunguz ili)'ya, Çin divarının kuzeyine (bugünkü Jehol ve Sui-yuan bölgeleri), Ordos'a ve hatta bugünkü Sse-ch'uan'a kadar uzandığına dikkati çeker. O halde, «Yassı-taşlı mezarlar» kültürünün güney sınırı, «Ting-ling» lerin Doğu kolunun ve onların ataları sayılan «Ti» lerin iline varıyordu. Prusek'e göre bu keyfiyet; Karasuk-Tagar kültüründe görülen Çin tesirlerini izâh etmektedir. Çin sınırındaki «Ti» ve Doğulu «Ting-ling» illerinden başlayan ve Kuzeyli «Ting-ling» illeri üzerinden geçen göçmenler, Karasuk-Tagar kültürünün kurucuları olmuşdu. Nitekim, «Yassı-taşlı mezarlar» kültüründen çıkan eşyâ, yukarıda çizilen sınırlar içindeki kültürlerle ve Tagar kültürüne çok yakın bir tarzda idi. Burada da silahlar, «kınığırak»'lar; renkli boncuklar ile murassa altın süs eşyâsı, ve zoomorfik motifler görülüüyordu. Bu illerde de güneşe tapıldığı anlaşılmaktadır. Güneş şeklinde hâlesi olan tunç maskeler (lev. XIV d) ve güneş piktogramı bulunan «geyikli taşlar» (lev. XIV/c); burada da mevcüddü. Bu «geyikli taşlar»'da da, güneş, ok, yay ve «kınığırak» tasvirleri bulunuyor ve bunların alp mezarları olduğu anlaşılyordu (lev. XIV/c). Bütün İç Asyada yaygın ve kam tasvîri sanılan boynuzlu maskeler burada da bulunuyor ve aynı uslûbda, kuzeyde 60°-65°K - 120-124°D mıntikasındaki, bugünkü Yakut Türklerinin buzlu vatanına kadar yayılıyordu (Yakutların, Baykal bölgesindeki Kagnılı Türk boylarından, Kök-Türk metinlerinde adı Kurıkan diye geçenlerden indikleri sanılır). Kuzeyli «Ting-ling» boylarına âid sayılan «Yassı taşlı mezarlar» kültürünün, yine «Ting-ling»'lere atfedilen erken Altay kültürü ile de bağları olabilecek

motifler arasında, Pazırık devri Altay mezarlarında olduğu gibi (lev. XI b), geyik maskeli at tasvirleri dikkati çeker. Boynuzlu bir hayvan maskesi taşıyan atların resimleri, yine Altay bölgesinde, Kök-Türk devrinde de kayalara çizilmişti (lev. XLI a). Baykal ötesinde bulunmuş ve Milâddan önceki Binyılın sonuna atfedilen bir tunç levhada da, başında boynuz gibi bir süs olan, at tasviri görülmektedir (lev. XIV b). Baykal kaya resimlerinde, kırmızı boya ile çizilmiş «hilâl şeklinde kanatlı» kuş resmi bir yirtıcı kuş ibâdetine bağlanmaktadır.

Yassı Taşlar kültürünü vücûda getirenlerin, mongoloid milletlerin merkezine yakın bulunmak dolayısı ile, Altay çevresine nisbeten, Mongoloidler ile karışık oldukları, hem anthropoloji araştırmalarından, hem de yukarıda sözü geçen tunç levhadan (lev. XIV b) anlaşılır. Küçük boyda bir ata binmiş bir kişi, çıkık elmacık kemikleri ile, Mongoloidleri, fakat uzun sakallı ile Eupreoidleri hatırlatır. Bu tunç levhada, Kuşân (lev. XIX d), Tabgaç (lev. XXVI a) ve Kök-Türk (lev. XLVII a) beylerinin giydiği tarzda, dize kadar inen ve devrik yakalı bir kaftan dikkati çeker. Maden işçiliğinde de, Yassı Taşlar kültürüne mensûb olanlar, Çin'in tunç dökme tekniğinin inceliklerini öğrenmiş bulunuyor ve türkçe «köçürme oçuk» (taşınır ocak) adı verilen tarzda, çince *li* denen, üç ayaklı toprak çömlekler ile çince *ting* ve türkçe «küzeç» denen, yine üç ayaklı, tunç kazanlar kullanıyorlar idi.

Çin kayıtlarına göre, M.Ö. 209'da Doğu Hunlarının aldığı «Hun-nu» (Orkun veya Selenge) bölgesi «Yassı Taşlar» kültürü çevresi idi. Yassı Taşlar kültürünün Hun devletine ilhâkdan sonra da, aynı vecheyi koruduğu ve Doğu Hun kültürünün fazla bir yenilik getirmediği, Okladnikov ve Rudenko tarafından, arkeolojik araştırmalara dayanarak tesbit edilmiştir. Hatta Doğu Hun istilâsından sonra, «Yassı Taşlar» kültürünün, Doğu Hunlarından kaçan bir boy tarafından, Baykal ötesine yayıldığını ileride anlatacağız. Bu sebebdan, Doğu Hunlarına atfedilen bu bölgedeki mezarlarda da, «Ting-ling» ler ve akrabâ boyların kültür kalıntıları aranmaktadır¹⁰⁸. Bugünkü Mogolistanın başkenti olan Ulan-bator'ın lookn kadar kuzeyinde, 48°K, 106°D çevresindeki Noyn-ula mezarlarını Rudenko Doğu Hunlarına âid sanmakta, fakat mezarda bulunan kırmızı ile sarı saçları Kırgızlara atf etmektedir (Kırgızlar «Ting-ling» boyları ile beraber yaşıyorlardı ve Kök-Türk devrinden Çin kaynaklarına göre, sarışın idiler). Rudenko, belki «Ting-ling» lerin ataları «Ti» lerin M.Ö. VIII. yüzyılda deri göğüslük ve M.Ö. III. yüzyılda demir zırh giydiği ve «Ting-ling» lerin, tahtadan kolçak ve butluk gibi zırh parçaları kullandıklarını hatırlatarak, Doğu Hunlarının onlardan zırh kullanmağı öğrenmiş olması

ihtimâli üzerinde durmaktadır. Nitekim, biz de, yukarıda (I/2. bölümde), Noyn-ula'da bulunan kurt başlı ve tös şeklinde bayrak kalıntılarının (lev. XVIII/c), Doğu Hunların değil, *totem*'i kurt olan «Ti'ie-le» boylarına âid olması imkânından söz etmişdik. Esik, Altun-yış ve Ordos sanatlarının başlıca konularından biri olan, geyik avlayan yırtıcı kuş motifi için de, aynı mülâhaza geçerli olabilir. Bu motif, Noyn-ula'da, Altun-yış'da, ve Uygurların ecdâdı Kuzeyli «Ting-ling» boylarına atfedilen «Yassı-taş-lar»ın üzerindeki (lev. XIV/c), pek benzer şekilde tasvîr edilmişti. Söz konusu bölgede, Kök-Türk devri başlayıncaya kadar, Kagnılı boyların hâkim kaldığı, 357 yılı ve VI. yüzyıldan Çin kaydlarından bilinmektedir. Milâdî 357'de «Ting-ling» ler ve «Ti'ie-le» ler, Çin seddinin kuzeyinde, beraber yaşamakta idiler. Altıncı yüzyılda ise, Orkun bölgesinde bulunuyorlardı. Bu safhalar, II. bölümde görülecekdir.

7 — *Doğu Türkistan ile Çin sınırları* (bkz. lev. XVI-XVIII).

Artık, Kagnılı boyların en Doğudaki¹⁰⁰ illerine gelmekdeyiz. Bu mın-tıkada, ilk durağımız,, bugünkü Kuzey-Doğu Türkistanda eski Türklerin muhtemelen Tenğri-tag veya Ak-tag dediği, T'ien-shan silsilesinin en Doğu etekleridir (43-44°K, 86-93°D). Târihi kaydlara göre, bu bölgenin Doğu kısmında, «Karlık-tag» adlı zirvenin eteğindeki Hamı muntikasında, Milâd sıralarında, Türklerden «Ti'ie-le» boyları yaşamakta idiler. Schmitt'e göre, Doğu Hunlarının M.Ö. 114'de yıkıldığı «Pu-lei» devletinin adı türkçe Bars idi. Bars Türkleri, devletleri yıkıldıktan sonra, «Bar(s) -köl» adını alan gölün kıyılarına sığınmış ve bir beylik kurmuşlardı. Milâddan önceki yüz-yılda adları geçen «Kin-fu» devleti ve muhtelit çince-türkçe bir ad taşıyan «Kin-man» şehri («Altın (dağ)lı manâsına : sonraki Beş-balık) da, Schmitt'e nazaran, Türk merkezleri idi. Kâşğar'ın çince adı olan «Shu-le»'yi türkçe Suvlağ (Sulak) dan muharref sayan Schmitt, «Shu-le» adının ortaya çıktığı Milâddan önceki asırda, Kâşğar'da Türkler, muhtemelen Kırgızlar bulunduğunu sanmaktadır. Aynı devirde, Sakalar ise (Kâşğar'ın Kencine dediği boyun ataları), Schmitt'e nazaren, Tumsuk tarafında yaşamış olsa gerek. T'ang kayıtlarına göre, M.Ö. 58 sıralarında Talas bölgesindeki merkezlerinden kaçmak mecbûriyetinde kalan Kırgızlar, Kem kıyılarına ilticâ ederken, Doğu Türkistana da gelmişlerdi. Bunlar, «Ti'ie-le» lere komşu olarak, daha Batıya, Hamı ve Bar-köl'den Kara-şehre doğru ve Kara-şehr kuzeyindeki Ak-tag'a yerleşmişlerdi.

Hamı'dan Güney-Doğu istikametinde 400 km kadar ilerleyince, Çinli-lerin Kansu dediği dar vâhânın girişine gelinir. Aşağı-yukarı 40°-36°K,

100-104°D arasında, Güney-Doğuya doğru uzanan ve yüksek dağlar içinde dar bir geçit olan Kansu vâhası da, kadîm devirde, Çinli olmayan boyların vatani idi ve Milâddan önceki binyılda, Çin ile az münâsebeti vardı. Çinli olmayan ve kimisi europeoid görünüşlü olan, muhtelif ırklardan bu boylar, Kuzey Çinin bir çok kısımlarında devletler kurmuşlar, hatta Yünnan'a kadar uzanıyorlardı. Aşağıda, daha tafsilâtlı olarak görüleceği gibi, Çinli olmayan kuzey-batılı boylar arasında, Türklerin ataları da vardı. Milâddan önceki binyılda, Çinliler, Çinli olmayan kuzey-batılıları, bugünkü Shansi ile, «Ho-si» denen ve bugünkü Shensi, Ordos ve Kansu'dan müteşekkil bölgeye sürmüşlerdi. İşte, Milâddan önceki binyılın sonunda, Çinin kuzeyinde devlet kurmuş olup Çinli olmayan boylardan «Al Ti» lerin ahfâdı sanılan, Kağnılı boylardan «Ting-ling» ler de, böylece «Ho-si» de yaşıyorlardı. Hatta, Kansu vâhasının güneyinde, bugünkü «Sse-chuan»'a kadar yaygın idiler. Fakat, «Ting-ling» boylarının merkezi, Kansu vâhasının doğu kısmı idi. Bugünkü Tun-huang ile hâlâ türkçe bir ad taşıyan Ala-tag (shan) (38°K, 106°D) arası «Ting-ling» boylarının vatani sayılıyordu. Tabgaç devrinden bir efsâneye göre Ala-tag¹¹⁰ adı bu dağın çok ağaçlı olup alacalı bir görünüşte olması ve bu dağda göçebelerin alaca atlar yetiştirmeleri sebebi ile verilmişti. Batı Türkistanda da Ala-tag silsilesinden bahsetmişdik. Türklerin ala dağlar ve orada yaşayan alacalı hayvanlar hakkında menkıbeleri her gittikleri iklimde tekrar yaşattıklarına ve bu efsânelerin Taoist inançlar ile ilgisine, işaret etmişdik. Aşağıda görüleceği gibi bu kutlu dağ menkıbeleri belki Kuzeyli «Ti»'lerden tevârüs edilmişti. Milâddan önceki devirde ala at yetiştiren bir «Ti» boyunun adı Çin târihçisi Se-ma Ts'ien tarafından kayd edilmişti. Bunlar Çinlilerin «Po-ma» (alaca) ve «O-lo-co» (türkçe Alaca) dediği, muhtemelen Basmıl boyları idi. Bunların hem kuzeyli «Ting-ling» boyları ile Baykal bölgesinde, hem de Çin sınırındaki Ala-tag yakınında «P'ing-liang» da yaşadıkları Çin târihlerinde bildirilir. Oğuzlardan olan «Ala-yondlu» boyunun da Çin sınırındaki Ala-tag'da bulunduğu hakkında Tibet kaydı mevcûddur.

Çin sınırındaki Ala-tagın doğusunda, sarımsak sularından dolayı «Sarı-su» denen Hoang-ho akar. Bu ırmak, kendi vatanlarının doğusunda bulunduğu ve gök-yeşil renklerinin Doğu timsâli olduğu için, Türkler bu ırmağa «Yeşil ırmak» manâsına, «Yaşıl-ögüz» diyorlardı¹¹¹. Yaşıl-ögüz'ün kuzeye doğru akan kolunun batısında Ala-tag, doğusunda ise, Milâddan önceki binyılda «Ti» ili olup, asgarî Hun devrinden beri hâlâ «Ordu» (ordugâh) manâsında bir ad taşıyan Ordos yaylası bulunmaktadır¹¹². Bozkır bir yayla olan Ordos'da nice Türk orduları ordugâh kuracaktı.

Yaşıl-ögüz, 41°K, 106°D çevresine kadar Kuzeye akdıktan sonra, birden 90° bir dirsek ile, Doğuya dönmekte ve kuş uçuşu ile 300 km kadar Doğuya akmaktadır. Yaşıl-ögüz nehrinin 41°K, 106°D ile 40°K, 111°D arasındaki Batıdan Doğuya akışında, nehrin güneyinde Ordos yaylası ve kuzeyinde, Gobi çölünün sınırlarında yükselen, muvâzî iki dağ silsilesi uzanmaktadır. Milâddan önceki binyılda «Ti» ili olan bu silsilelerde¹¹³, Çinlilerin «Yin-shan» ve Türklerin «Çogay-kuz» dediği zirve, Kök-Türk kaganlarının ordugâhlarından biri olacaktı. Yaşıl-ögüz ırmağı, 40°K, 111°D çevresinde, yine bir 90° dirsek daha yaparak, güneye dönmektedir ve artık Çinin münbit loess yaylaları, yani sarı topraklar bölgesinde, doğuda bugünkü Shansi ve batıda bugünkü Shensi illeri arasında akmaktadır. Shansi'nin bir kısmının eski adı Çince «T'ai-yüan» ve «Jung»-«Ti» dilinde «Talu» idi¹¹⁴. «Talu», «Ting-ling» lerin ataları «Al» Ti'lerin merkezi idi (Ak Ti'ler bugünkü Shensi'de yaşıyorlardı). Bütün bu bölgede Milâddan önceki binyılda merkezi Baykâl gölü olan «Yassı taşlı mezarlar» kültürünün yayıldığına, önceki bölümde işaret etmiştik.

Çinin kuzey-batı sınırlarında yaşayıp, Çinli olmayan karışık ırklardan boylara¹¹⁵, Çinliler, Milâddan önceki İkinci binyılda, hepsine râci bir ad olarak, «Ch'iang» diyordu. Koyun besleyenler manâsına bu isim, sonradan daha ziyâde Tibetlilerin ahfâdına tahsis edilmişdi. Milâddan önceki binyılda ise, Çinli olmayan kuzey-batılı boylara, yine umûmî manâda, «Jung» ve «Ti» denmekte idi. Bunlar, «Al Ti»; «Ak Ti»; Yeşil Ti»; «Shan» veya «Pei» (Dağlı, veya Kuzeyli) «Jung» (Şimalli «Ti»); «Ch'ang» (dev boylu) «Ti»; «Hsien-yün»; «Kuei»; «Lu» gibi, belki ayrı ırktan boylara ayrılıyordu. Çin kaynaklarına göre, Türk oldukları muhakkak bulunan Kagnılı boylar, «Ting-ling» vâsıtası ile, Al «Ti»'lerden, Shiratori'nin tahminine göre ise, «Hsien-yün» lerden iniyorlar idi. De Groot'a nazaran, bütün «Ti» ler Türk idi ve «Ti», «Tik» gibi adlar, Türk'den muharref idi. Başkaları işe, bütün «Ti» leri Tibetli veya proto-Mogol, veya Eüpeoid saymaktadır. Fakat, târihî devirde Türk olarak bilinen Basmılların «Ti» lerden olması keyfiyeti, hiç olmaz ise bazı «Ti» lerin Türk olduğunu göstermektedir. Çinli olmayan kuzey-batılı boylardan olup, kısmen proto-Türk sayılan «Chou»lar¹¹⁶, Milâddan önceki binyılda bütün Kuzey Çine hâkim idi. Diğer «Jung» ve «Ti» boyları, «Chou» lara veya küçük Çin beyliklerine komşu olarak, daha ziyâde onların kuzey-batısında, devletler kurmuşlardı.

«Jung» ve «Ti» lere mensûb boyların bir kısmı şehirlerde yaşamağa alışmış bulunuyorlardı¹¹⁷. Shiratori'ye göre proto-Türk olan «Hsien-yün» boyu bilhassa, dağ tepelerine kaleler kurmak ile tebâruz ediyorlardı. Geç

Taş devrinden kalma eserler arasında, «Jung» ve «Ti» lerin yaşadığı, Shensi gibi bölgelerde, künbedli otağ şeklinde ve ortasında ocak bulunan, ağaç ve balçıkdan mesken kalıntıları bulunmuştur (lev. XVII/b)¹¹⁸. Ormanlı bir dağda yaşayan Kuzeyli «Jung»lar (Şimâlli «Ti» ler)'in inşâ ettikleri rivâyet edilen tahta köşkler de otağ şeklinde olabilirdi.

Çinin kuzey-batısındaki göçebelerin madenî sanat eserlerinde Çin temsilcileri¹¹⁹, Shang devrinden (M.Ö. ikinci binyıldan) beri, hissedilmekte idi. Shang tarzında bir tunç kazanın «Ch'iang» çevresinde yapıldığı, üzerindeki yazıdan anlaşılmıştır. Ordos levhalarındaki kurt tasvirleri kadim Çin ejderi «k'uei»'den mülhem husûsiyetler göstermekte idi. Kaplumbağa (türkçe baka) motifinin Kuzey göçebelerinde yayılması da, Han devrinde (M.Ö. 209 - M. 220) Çin fagfurunun «Kuzey ve Batı yabancıları»nın beylerine kaplumbağa tasvirli mühürler hediye etmesi ile ilgili olabilir. Kaplumbağa ve yılan (Türklerde «Kara-yılan») Kuzey ongunları idi. Kaplumbağa ile eş cinsden sayılan kurbağa, Türk olduğu bilinen Tabgaçların bayrağında olup, Tabgaçlardan inen Kuzey Chou sülâlesi (M. 557-81) ile Kök-Türkler tarafından da, kaplumbağa ongunun kullanıldığı, bilinmektedir. Bazen Türklere bazen Çinlilere atf edilen, Milâddan önceki binyıldan kalma, zoomorfik vecheli bir kültür tezâhürü de, Oniki hayvanlı takvîmidir¹²⁰. Chavannes'nın târihî araştırmasına göre, Oniki hayvanlı takvîm Çinin kuzeyindeki Türk boyları arasında, M.Ö. V. yüzyıl sıralarında doğmuş ve M.Ö. II.-I. yüzyılda Çine yayılmıştı. Bu imkânı şu keyfiyet destekler : Oniki hayvanlı takvîmdeki remzlerin, zoomorfik görünüşleri yanında, bir de astrolojik mâhiyetleri vardı. Bunlar, yıldız grupları olarak, oniki dilime ayrılmış bir kubbe şeklinde göğün muhtelif cihetlerinde yer almış, tasavvur ediliyordu. Böylece, Oniki hayvanlı takvîmin remzleri, yön mabûdu vecheleri ile, kubbeli bir kâinât tasavvurundaki yön tanrıları ile birleşmekte idiler. Kubbeli kâinât tasavvuru, kubbeli otağ şekli ve eşik ile ocak mabûdları ibâdeti gibi husûslar ise, bir göçebe katkısı olarak, Çin kültürüne girmiş sayılır. Eberhard kubbeli otağ ile ilgili inançları, ekseriyetini Türk saydığı kadim Chou'lara (M.Ö. 1050-249) bağlamaktadır. Altay Türklerinde, Mogollarda, Türkiyede, Bektaşî geleneğinde, otağ veya kubbeli odada, yönlere ve ocak ile eşik cihetlerini göz önünde tutarak, dizilip oturmak âdeti zamanımıza kadar yaşadı. L. Bazin, Türk takvîmleri hakkındaki eserinde, aslı Türk takvîminin mevsimlerin ve tabîî olayların silsilesine göre olup, Türklerin Oniki hayvanlı takvîmi Çinlilerden öğrendiği nazariyesini savunmaktadır. Buna işaret olarak, Oniki hayvanlı takvîmin bilhassa Doğulu Türklerce kullanıldığı ve bu takvîmin remzlerinden *huu* (ejder) gibi bazılarının yabancı kaynaklı

olduğunu delil göstermektedir. Ancak yine Bazin, Batılı bir boy olan Türk proto-Bulgarlarının da Oniki hayvanlı Türk takvimini kullandığını ve ejder remzini türkçe «evren» kelimesi ile adlandırdıklarını söylemektedir. *Lun* gibi yabancı remzler ikinci derece tesirler olarak da görülebilir. Oniki hayvanlı takvimin Türkler ve Çinlilerce beraber geliştirilmiş olması da hatıra gelmektedir. Belki bazı proto-Türkler, göçebe çobanların tasavvurunda daha kolay canlanabilen hayvan remzlerini kullanmış ve bu remzler Çinliler tarafından bir sistem şekline sokularak, gelişmiş şekilde, tekrar Türklerle intikal etmişti.

Ordos tunç levhalarının «Jung» «Ti» ve «Ting-ling» lere atf olduğunu ve Çin tesirlerine rağmen, Eurasia göçebe sanatı çevresine girdiğini kayd etmişdik¹²¹. Nitekim, bu eserlerde, Tagar sanatının üslubunu hatırlatan tarzda, insan ve hayvan tasvirleri görülür. Ordos ilinde de, Tagar kültür çevresinde olduğu gibi, ayakda duran geyik ve dağ keçisi heykelleri yapılmakta ve bunlar bazen bayrak direğinin tepesine dikilmekte idi (mukayese ediniz lev. V a ve lev. XVI a). Ordos'da bulunmuş, altından, veya tunçdan, diz çökmüş geyik motifleri, Esik'de yatan genç alpin kemerindekilere çok benzer (mukayese ediniz lev. XVI b ve lev. XII c). Çin kaynaklarına göre, içlerinde Türkler de bulunan Kuzeyli göçebelerin bayraklarında, yırtıcı kuş, ayı, kaplan gibi motifler de görülmüyordu. Türk olmaları muhtemel sanılan Chou'lar, türkçe «kutaz» denen yabani sığır kuyruğundan tug kullanırdı ve tug kelimesinin belki bir eski şekli o devirde çinceye geçmiş olabilirdi¹²². Çinliler, kuzey-batılı göçebeleri, *totem* oldukları anlaşılan ongun'lara teşbih ederdi¹²³. Çinli olmayan kuzey-batılı boylar, eüropeoid vecheleri, meselâ Çinlilere nisbeten daha keskin burunları sebebi ile, yırtıcı kuşa, ve nisbeten daha kıllı olmak yönünden, geyiğe kıyas ediliyordu. «Jung», «Ti» ve «Ting-ling» leri Çinliler, yılan cinsinden kimisi, efsânevi hayvanlara ve bilhassa kurt'a benzetiyorlardı ve kurt cinsinden hayvanlardan türediklerini iddiâ ediyorlardı. Ak renkte kurt ve geyik motifi, «Jung» lar hakkındaki muhtelif rivâyetlerde yer alıyordu. Çinlilere göre, «Ting-ling» lerin kalbi kurt ile kaplan yüreği gibi idi. Burada açıkca bir ongun söz konusudur, çünkü «Böri» (kurt) nın Türk boylarının ekseriyetinin *totem*'i olduğu pek iyi bilinir. Geyik ve dağ keçisi Tagar kültüründe de bayrak direği tepesi ve Kök Türklerde kagan soyu ongunu olduğu kayd edilmişti. Doğu Türkistandaki bir kadim Türk devletinin adının Bars (Pars) olması imkânına da işaret edildi. Türklerin ecdâdı sayılan boylarda ve Türklerde kaplan ve pars motifinin kadim ongunlar olduğu keyfiyeti üzerinde aşağıda durulacaktır. Çinin kuzey-batısında yaşayan ve Çinli olmayan boyların çoğunun at yetiştirdikleri de aşağıda görülecektir.

Gök tanrısı timsâli olan bazı yırtıcı kuşlar¹²¹ yanında, yukarıda değinilen su kuşları motifi¹²⁶ de, Çin rivâyetlerinde, Çinli olmayan kuzey-batılı göçebeler ile, kadîm devirden beri alâkalı idi. Kısım Türkiye oldukları anlaşılan Chou'larda yabancı kaz, yüksek mertebeli kimselerin timsâli idi. Kök-Türklerin ve Kırgızların türeyiş destanında, bir boy mensûbunun kuğu kuşuna münkalib olduğunu ve Alp-er-toḡa'nın kızının adının Kaz olarak rivâyet edildiğini kaydetmişdik. Bütün bu su kuşu efsânelerinin izâhı Kâşgarî tarafından verilmektedir : kaz ve korday (kuğu), Türklerde, beylik ve kut timsâli idi. Bu timsâl belki su kuşlarının çok bulunduğu Kuzey Asya ikliminde doğmuşdu.

Dağ «Jung» larının (bunlar Kuzeyli «Ti» ler idi)¹²⁶ yaşadıkları ormanlı dağda, hepsi alacalı olan yırtıcı kuş, pars, at gibi hayvanların ve semâvî ejderlerin birbirine karıştığı rivâyet edilirdi¹²⁷. Dağ «Jung» ları alaca at yetişdirir ve bunları Çine satarlardı. Bu rivâyet, târihî Türk devrinde Kansu'daki Ala-tag ve orada yetişen alaca atlar¹²⁸ hakkında kayd edilen menkıbelere çok benzemektedir ve muhtemelen onun prototipini teşkil ediyordu. Esik mezarında çıkan motifler ve Kansu'daki Ala-tag münâsebetile, mukaddes dağ konusunun Taoism'de mevcûd olduğuna ve Türklerdeki kutlu «yış» (ormanlı dağ) geleneği ile alâkasına işâret edilmişti. Mümâsil bir dinî veche Dağlı «Jung» ların (Kuzeyli «Ti»lerin)¹²⁹ yaşadığı ormanlı dağ menkıbesinde de mevcûd idi. Bu Ormanlı dağ, maden işçiliğini, silahları ve («Ti» ler ile «Ting-ling» lerin kullandığını kayd ettiğimiz¹³⁰) zırhları icâdet ettiği sanılan göçebe hükümdârlar ve savaş mabûdları efsânesi ile ilgili idi. Her mevsim başında göçebeler ormanın etrafında at üstünde, yarışır ve kurban âyini mâhiyeti de bulunan bir merâsim icrâ ederlerdi¹³¹. Kurban âyinin mâhiyeti de Çin rivâyetlerinden¹³² anlaşılabilir. Bu rivâyetlerin birine göre Al «Ti»'lerden «Lu» boyu hükümdârı «Ying-erh» bugünkü Shansi'de, Shan-tang'daki bir dağda, kurban merâsimi icrâ ederdi. M.Ö. 645 yılına âid ikinci rivâyete nazaran, Çinin kuzey-batısında yaşayan ve Çinli olmayan göçebeler at kurbanını dağın güney yamacında, Pruşek'in işâret ettiği gibi, güneş ve ateş ibâdeti ile ilgili bir yönde icrâ ediyorlardı. Kurban verildikten sonra, Çinli olmayan göçebeler, kurbanlık atın eti ve şarab ile, bir şölen düzenlemişlerdi. Pruşek'in tahmîn ettiği üzere bu şölen Skit'lerin, Hun'ların (ve Türklerin), gök tanrısı ile savaş mabûdu timsâli «kıḡırak» (kılıç)ı şâhid tutarak, and içtikleri şekilde bir merâsimde, birbirlerine sadâkat yemini ile alâkalı idi. Pruşek, bu rivâyeti, göçebelerde and yemini edenler arasında kurulan alpler birliği hakkındaki en eskî kayd saymaktadır. Atlı göçebeler oldukları için, kuzey-batılı boylar, at ile koğalanan geyik

cinsinden hayvanların avında çok mâhir idiler¹³¹. Bu avın da kurban merâsimleri ile ilgisi, «Chou»'ların aşağıda anlatılacak mümâsil geleneklerinden, anlaşılabacaktır.

M.Ö. 1059-249 arasında bugünkü Kuzey Çine hâkim olan Chou'ların Shang devrinde «Ch'iang»¹³² denen kuzey-batılı göçebelerden olup, kısmen proto-Türk sayıldıklarını kayd etmişdik¹³³. Chou'lar Çin kosmolojisinin temellerini kuracak ve gök ile yer ibâdetini kosmolojik bir sistem şekline sokarak, gök mümessili hükümdâr tasavvurunu geliştireceklerdi. Bu konu İkinci bölümde anlatılacaktır. Burada henüz Chou'ların İç Asyalı göçebe gelenekleri ile ilgileri üzerinde durmakdayız¹³⁴. Ocak ibâdeti, dört-yönler ve eşik tanrılarına tapmak gibi Chou devrine atf edilen gelenekler, yukarıda söylendiği gibi; otağı, kâinâtın modelinde bir mikrokosm olarak tasavvur eden göçebe çevresinde doğmuş olsa gerek¹³⁵. Chou devrindeki kadın şeklindeki ocak mabûdesi, Türk ana-tanrıçası Umay'ın ocak mabûdesi vechesini hatırlatır¹³⁶. Chou'larda rivâyet edilen âyîn şeklindeki avlar da göçebe geleneklerinden sayılmaktadır¹³⁷. Kaplana benzetilen Chou hükümdârı, güz mevsiminde ava çıkarak, ok ile geyikler vurur ve bunlar atalar tapınağına kurban olarak yollanırdı. Ordos'dan Sibiryaya, Baykal kıyılarına, Pazırık devri erken Altay mezarlarına, Esik mezarına (lev. XII/f, i) ve Skit bölgesine yayılan avcı kaplan (lev. XVI/c) ve diz gökmüş geyik (lev. XVI/b) motiflerinin, geyiğin, kaplana benzetilen alp tarafından kurban edilmesi manâsını taşıdığı böylece hatıra gelir. Chou devri av, kurban âyîni ve onu takibeden şölenin manâları hakkında araştırma yapan Granet şu neticelere varıyordu. Her avcının vurduğu av onun yemeği ve ongunu olmakda idi. Avın rûhu, türkçe tabiri ile «öz»ü, avcıya geçmiş sayılmakda idi. Hükümdârın geyik avlayıp geyiği kendi soyu mensûbları ile birlikde yemesi ve atalara «aş» (rûhlara verilen kurban) olarak geyik takdim etmesi, geyik ve o cinsden hayvanların ifâde ettikleri manâ ile ilgili olsa gerek. Chou devrinden haber veren Çin kaynakları, Chou'larda, Taoist inançlar içinde gelişmiş, fakat yukarıda adı geçen «Jung» ve Türklerle ilgili Ala-tağ ve kutlu alacalı hayvanlar menkıbesine mümâsil inançlar olduğunu bildirirler. Hükümdârın korusu ve bazen sü-lâlenin mezarlığı olan kutlu dağda, efsânevî hayvanlar arasında, geyik cinsinden hakikî ve efsânevî bazı hayvanların yaşadığı ve bunların kutlu dağda biten ölümsüzlük otunu yiyerek, ölümsüz oldukları sanılıyordu. Böylece geyik ve o cinsden hayvanlar ölümsüzlük timsâli olmakda idiler. Av ve kurban âyînleri, kutlu dağ, efsânevî hayvanlar, geyik cinsinden ongunlar, avı müteâkib şöleninde av etinin kardeş boylar arasında paylaşılıp, mertebeler tevzî edilmesi ve kadeh ile and içilmesi gibi merâsim-

lerin, Çin'in kuzey batısında, M.Ö. 645'de yaşayan boylarda ve «Chou»larda olduğu gibi, Türklerde de mevcûd olduğunu, gelecek bölümlerde de göreceğiz.

Dağ keçisi veya geyik, yahud insan avlayan yırtıcı kuş motifi gibi Kuzey Çin ve Eurasia göçebe çevresinde çok yaygın olan bir motif de, henüz Çin kültürünün şekil almamış bulunduğu ve İç Asyalı göçebelerin Kuzey Çinde yaşadığı Milâddan önceki binyıllarda belki manâsını bulmakdadır¹³³. M.Ö. İkinci binyılda Shang devri kâhinlerinin koyun kürek kemiklerine piktogramlar ile yazdıkları kehânetlere göre, yırtıcı kuşlar ve büyük sü kuşları gök tanrısının bir şekli sanılıyor ve bunların önüne atılan yılan ve başka kurbanlar gök tanrısına verilmiş sayılıyordu. Granet'in vardığı neticelere nazaren ise, «sarı kuş» denen ve kulağa benzer tüyleri olan büyük baykuş, veya kerges ve çaylak gibi kuşlar, gök tanrısının kendisi veya kızı sayılıp, bunların önüne insan kurbanları, bilhassa küçük kız çocukları atılıyordu. Bu kurban merâsimleri ateş unsuru ve şimşek ile yırtıcı kuş mefhûmlarının zirvede olduğu sanılan yaz tahavvülündeki bayramlarda, ve hükümdâr cenâze merâsimlerinde, mezarı takdis için, icrâ edilirdi. Brentjes'in işâret ettiği Chou devri bir eserde, pencelerinde bir insan tutan ve başındaki iki tutam tüyü bir çift sivri kulağı andıran kartal-baykuş tasviri, belki insan kurbanı remzi olarak görülmelidir. İç Asya göçebe sanatında ise, daha ziyâde geyik veya dağ keçisi cinsinden hayvanlar kaçırarak yırtıcı kuş, veya kulağa benzer tüyleri olan kuş görülür (lev. XII/i). Brentjes'in kayd ettiği gibi, yılan ve insan kaçırarak yırtıcı kuş motifi Buddhist sanatta da tekrerrür edecekti. *Suvarnaprabhâsa-sûtra*'nın çince ve türkçe tercemelerinde, laçın kuşu, ölüm ve kurban remzi olarak, devâm edecekti.

Shang devrinde Çinlilerin «Ch'iang» dediği, Çinli olmayan göçebeler, Çinliler tarafından avlanarak kurban edilirdi¹³⁹. M.Ö. 596'da son «Ti» devleti yıkılıncaya kadar, «Jung» ve «Ti» ler, zırlara bürünmüş olarak, öküz boynuzu şeklindeki tung ve bakır borularını çalarak, Çin seddine akın eder ve belki Çinlilerin istilâ ettiği vatanlarını geri almağa uğraşırlardı¹⁴⁰. «Ti» ler yenilirse, Çinliler, esîrlerin aralarından, «dev Ti» denen çok boyluların boğazını kargı ile delerek öldürür ve başlarını kesip, şehir sûrlarının kuzey kapılarına, kurban olarak, gömerlerdi. «Ti» ler gâlib gelince, onlara yakın bir boydan olan «Chou» imperatoru, hatununu «Ti» lerin bey kızları arasından seçerdi¹⁴¹. «Ti» beylerine «Chou» sarayında yüksek vazîfeler verilirdi¹⁴². «Ti» devletinin yıkılması ile «Ti» ler yok olmadı. Küçük beylikler hâlinde, M.Ö. III. yüzyıla kadar, devâm ettiler. Doğulu Hun devletine «Ti» lerin de dâhil olup olmadığı hâlen münâkaşalı-

dır. Son «Ti» alpi, demirden bir zırh giymiş olarak, elinde bir demir sopa, Çin ordularına ve arabalarına karşı tek başına savaşarak, ölmüştü¹⁴³.

«Jung» ve «ti» ler, zırhlardan başka, ata binmeğe uygun suvâri kıyâfetleri, çakşır ve kemer giyerlerdi¹⁴⁴. Umûmiyetle, uzun entâriler giyen şehirli Çinliler ata binmeği ve atlı kıyâfetlerini ve M.Ö. V. yüzyılda, Kuzey-batı göçebelerinden öğrenmişlerdi¹⁴⁵. «Jung» ve «Ti» ler de, daha sonrakî «Ting-ling»ler, «T'ie-le»ler ve Kök-Türkler gibi, Çinlilerin aksine olarak, kaftanlarını sola doğru kapatırlar ve saçlarını uzun bırakırlardı¹⁴⁶. «Ti» kadınlarının başlarına bir serpûş giydiği metinlerden anlaşılmaktadır. «Ti» kadınları işlemeli kaftanlar giyer ve keten kumaşlar dokurlardı¹⁴⁷.

«Ti» ler muhtemelen kosmik timsâller olan muhtelif renk gruplarına da ayrılıyordu¹⁴⁸. Yeşil «Ti» lerin doğuda, Ak «Ti» lerin batıda, Al «Ti» lerin az daha güneyde yaşadıkları anlaşılmaktadır¹⁴⁹. «Ti» boyları, mensûb oldukları renkte elbiseler giyerlerdi. Uygurların da dâhil bulunduğu «Ting-ling» boylarının Al «Ti» lerden indiği sanıldığı kaydedilmişdik¹⁵⁰. Gumilev Ak Hunların Orta Asyaya göç eden Ak «Ti» lerden indiğini sanmaktadır¹⁵¹.

Erken Çin kaynaklarında, Çinin kuzey-batısındaki yabancı boyların bazen eüpeoid vechede olup, Mongoloid'lere nisbeten, daha gaga burunlu, daha kıllı, ve «dev» gibi boylu olarak tarif edildiklerini kaydetmişdik. «Jung» ve «Ti» lere atf edilen bu husûsiyetler daha sonra «Hu» ve «Hu-Me» adını alan Han devrindeki (M.Ö. 220 - M. 209) kuzey-batılı göçebelere ve Türklerden Kırgızlar ile bazı Kök-Türklerde de görülecekti¹⁵². Nitekim, keskin burunlara «Hu burnu» denecek idi.

Ordos yaylası ile, Chou'ların ve «Ti» lerin merkezlerinden bugünkü Shansi ve Hopei'deki kazılarda çıkan insan tasvirleri¹⁵³, hakikaten bazen eüpeoid vechelidir (lev. XV, XVII/a). Ordos madenî levhalarındaki insanlar (lev. XV). Çin metinlerinde anlatıldığı şekilde ve Taştık levhaları (lev. IV/b) nda görülen şahıslar gibi, uzun saçlı; atlı kıyâfetleri mintan, kaftan ve çakşır) giymiş olarak tasvir edilmişlerdi. Sibiryâ ve Cungarya madenî levhalarında (lev. III, lev. IX/b) olduğu gibi, Ordos madenî levhalarında da sanki destanlar anlatılmaktadır. Türklerin millî oyunlarından güreş de bir Ordos levhasında gözükmemektedir (lev. XV/b). Chou sanatı insan tasvirlerinde, eüpeoid görünüşde ve İç Asya kıyâfetinde tasvirler (lev. XVII/a) yanında, mongoloid sîmâda ve uzun Çin elbiseleri giymiş olanlar da vardır¹⁵⁴.

İç Asyada, Milâddan önceki binyıldaki yarı-göçebe kültürlerine âid ilk bölümü bitirirken, belki şöyle bir neticeye varabiliriz : Kiselev'in ileri sürmüş olduğu görüş, gittikçe, yeni araştırmalar ile, desteklenmektedir. M.Ö. binyılda, bugünkü Kuzey Çinden, Batıya doğru, Ötüken dağlarına, Kem ırmağına, Kögmen dağlarına, Altun-yış dağlarına, Ak-tağ, Ala-tağ'ın eteklerinde ve oradan Turan ovası ile Kama ve Etil ırmakları kıyılarına kadar, birbirine bağlı, yarı-göçebe kültürleri sıralanıyordu. Rudenko¹⁵⁵, bunlardan bazılarının, meselâ Ordos, Ötüken-Orkun, Sibiry ve Altay kültürlerinin birbirine bilhassa yakın olduğuna dikkati çekmede ve bunların hepsini aynı boylar câmiasına, atf etmektedir. Kağnılı boylardan Uygurların, diğer Türk boylarından, Basmıl ve Kırgız'ların, muhtemelen Kenğeres'in, belki Oğuz ve Kıpçakların ataları, Milâddan önceki İç Asya yarı-göçebe kültürlerinin baş âimleri arasında bulundukları, böylece, anlaşılmaktadır.

BÖLÜM II

DOĞU HUN, KUŞAN VE TABGAÇ DEVİRLERİNDE TÜRK KÜLTÜRÜ (M.Ö. II. - MİLADİ V. YÜZYILLAR)

(Bkz. levha XVIII-XXX)

Bu bölümde erken Türklerin dünya görüşüne şekil veren kosmolojik ve dinî tasavvurlar ile Türklerin de katkısı bulunan İç Asya kosmopolit medeniyet merkezlerinden söz edilecektir. Zaman bakımından, Mîladdan önceki son yüzyıllardan Mîlâdî V. yüzyıla kadar ve böylece Kök-Türk Kaganlığından önceki devre içinde kalınacaktır.

1 — *Universalism*

Türklerin ilk dinî olan gök, yer ve atalar dinî, cihanşümûl bir sistem olmak istemesi sebebi ile, Universalism veya Universism (âlem nizâmı) diye adlandırılmıştır. Universalism'in bir din ve bir dünya görüşü olarak başlangıcı Mîladdan önceki binyılda, henüz tamâmen çinlileşmemiş olan Kuzey Çinde devlet kuran (M.Ö. 1050-249), Çinlilerin 'Chou' dediği ve ekseriyeti proto-Türk sayılan boylar devrindendir. Mîlâd sıralarından Çin kaynaklarının verdiği bu bilgi, Chou'lardan önce Kuzey Çine hâkim olan Shang sülâlesi devrine âid yazılarda, Universalism mefhûmlarının bulunmaması ile de, teyyîd edilmiştir. Böylece Çin ve sınırlarındaki milletlerin dünya görüşünün temeli olan Universalism, yalnız Çinlilerin değil, başka milletlerin de, ve bu arada Türklerin de tevârüs ettiği bir kültür mirâsı idi. Hattâ, universalist kosmolojinin, gögebe otağını kâinâtın bir modeli sayan tasavvurlardan gelmiş bulunması imkânı üzerinde de durmuştuk. Yine de şunu ilâve edelim : geçen Bölümde de olduğu gibi, en eski kaynaklarımız Çinlilerin Mîlâd sıralarında yazdıkları eserlerdir. Fakat Chou devrinin sonundan Mîlâd sıralarına kadar Çin medeniyetinin gelişmesinde de, Çin sınırlarında, hattâ merkezlerinde yaşayan nice Türklerin de katkısı olmuşdu.

Türk boylarının çoğu, bilhassa büyük devlet kuranlar, Chou âlem nizâmı tasavvurundan nasib almışdı. Bunlardan başka, millî mensûbiyet-

leri mübhem kalan, fakat Türklerle muhakkak, ya kültür açısından, veya ırkî bakımdan yakın ilgisi olan kavmler vardı. Mîlâddan önceki binyılda olduğu gibi, Mîlâddan sonraki binyılın ilk yarısında da, İç Asya boyları birbiri ile karışmağa devâm ediyordu. Yazılı kaydlardan öğrendiğimize göre, diğer milletler, muhtelif Eurasialı göçebeleri birbirinden pek farklı görmiyorlardı². Çinliler, Hindliler, Bizanslılar, Eurasialı göçebelerinin hepsini aynı millettten sayarlardı. Türklerin de dâhil olduğu Çin'in kuzey ve batısındaki bütün İç Asyalılara Çinliler, Mîlâd sıralarından beri, «Hu» diyordu. Hindliler hem Kusân sülâlesine, hem Türklerle «Turuşka» adını veriyorlardı. Yunanlıların eski göçebelere verdikleri «Skythai» (Skit), «Sakai» (Saka), «Massagetoi» (Massaget) gibi adları, Bizanslılar, Hun ve Türklerle de teşmîl etmişlerdi. Mîlâddan sonraki binyılda İç Asyada yaşayan bazı mensûbiyeti açıkça bilinmiyen boylardan çoğunun Türk olduklarını sanan, Shiratori³ gibi, âlimler vardır. Başkaları ise, mensûbiyeti bilinmiyen boyların İç Asyalı İranîlerden, veya Avrupalılara yakın boylardan, veya proto-Tunguz, proto-Mogol, proto-Tibetli gibi Doğululardan olabileceklerini tasavvur etmektedirler. Mîlâddan önceki binyılda, Türkler ile en yakın alâkası bulunan Doğu Hunları ile Çinlilerin «Wu-sun» dediği boylardan, Birinci bölümde söz edilmişti⁴. İkinci bölümde de bu kavmlerin bahsi devâm edecektir. Ayrıca, erken Türklerin yerleşik hayâta intibâkî safhalarında yardımcı olan bazı kavmlerin adları bu ikinci bölümde yer alacaktır. Bunlardan biri Çinlilerin «Yüe-ch'ih» dediği boylardı. «Yüe-ch'ih» ler Doğu Hunları tarafından Çin sınırlarından sürülmüşler ve Orta Asyanın güney kısımları ile Hind hudûdlarına gelerek, Kuşân⁵ adlı büyük devleti kurmuşlardı. Kuşân devletini ve kültürünü kuranlar târihî devirde Türk oldukları anlaşılan Keñgeres boyunun hükümdâr sülâlesi ile akrabâ idiler. Kusân boylarının, bilhassa hü-hümdâr boyunun Türk olduğu hakkında muhtelif deliller ileri sürüldü : Hindliler, hem Kuşân hükümdârlarına, hem Türklerle «Turuşka» diyor ve Hind'deki Türkler de kendilerini Kuşân ahfâdı biliyordu. Kuşân hükümdâr damgası ile Çinlilerin «Ta-Ā-she-te» dediği Kök-Türk boyunun damgası birbirine yakındı. Kuşân hükümdârlarının tasvirlerinde, kaftan ve kemer Kök-Türk kıyâfeti ile eş idi (Mukayese ediniz lev. XII/d ve XLVII/a). Humbach bu mülâhazalara yenilerini ilâve etti. Humbach'a göre Kuşân hükümdârı Kujûla'nın sikkesindeki *yavuga* unvânı türkçe «yabgu» dur ve her iki kelime çince den gelmiş olmalıdır. Keñgeres hükümdâr soyunun çince «Chao-wu» şeklinde bildirilen adının da aslı Humbach'a nazaren, «Yabgu» dur. Clauson, çince metinlerde «shan-yü» şeklinde geçen Doğu Hun hükümdâr unvanını da «ðavgu» (yavgu) sanmaktadır. Doğu Hun hükümdâr unvânı böylece «tengri kutu ðavgu» şeklinde, türkçe bir

ibâre idi. Nitekim Numbach da, Kuşân hükümdârı Kujûla sikkelerindeki *kišo* kelimesini, «kut» a bağlamaktadır.

Doğu Hun devletinin M.Ö. III-II. yüzyıllarda yükselmesinden önce İç Asya'da yaşayan, fakat Hunlardan kaçıp, Liao körfezi kuzeyinde 39°-42°K, 125° D bölgesine giden, Çinlilerin «Hsien-pi» dediği boylar ve onlar ile birlikde olan, fakat belki onlardan ayrı ırkda bulundukları Çin kaynaklarında tasrih edilen, «Wu-huan», Tabgaç, «Hsi» (H'i), «T'u-yü-hun», «Mu-jung» boylarının da kimisinin, evvelce proto-Tunguz, veya proto-Mogol sanılır iken, Türk oldukları ileri sürülmektedir. Clauson'un «Wu-huan» ları Oğuz addettiğini kaydetmişdik. Tabgaç'ların ekseri boylarının türkçe konuştuğu ve bazısının «Kagnılı» grupundan olduğu Eberhard ve Bazin tarafından isbât edilmiştir. «Wu-huan»'lar da Tabgaç boylarından sayılıyordu. Bazin, «Wu-huan» adının aslını, «ilahî, kudretli» manâsında türkçe «Ugan» kelimesine bağlamaktadır. Yine Tabgaçlardan «Hsi» (H'i) boyunun Kay'lar ve hatta Osmanlıların ataları «Kayıg»'lar olduğunu, Pritsak gibi, sananlar vardır. «Hsien-pi» lerin adının «Serler» gibi türkçe bir asıldan gelerek, muharref bulunduğu ve «T'u-yü'hun» ların Türk olduğu hakkında da görüşler mevcûddur. Pritsak, «Hsien-pi» adını «Sabir» şekline ircâ etmekde ve Sabir'leri, Moravscik'in bildirdiği gibi Türk değil, proto-Mogol saymaktadır. Hsien-pi/Sabir/Bizans kaynaklarında Sabart-oi boyları, Batıya göçerek, III. yüzyılda Yumar ve Er-tiş vâdilerine yerleşip, Sibirya'ya adlarını vermişler idi.

Chou'lardan gelen ve Türklerin de müşterek mirâsı olan ve Han (M.Ö. 209 - M. 220) devri Çin kaynakları vâsıtası ile bize akseden Universalist kosmoloji', belki ırk, her halde kültür bakımından, birbirine bağlı bulunan bu boylar arasında geçerli idi. Universalist kosmolojiye göre, kâinâtın başlıca iki ilkesi, gök ile yer, türkçe adı ile «yir-sub» (yer-yüzü ve oradaki sular) idi. Bu kosmolojiye «iki ilkelî» manâsında Dikotomi de denmekte ve söz konusu iki ilke, cihanşumûl sayıldığı için, Dikotomik Universalism ismi de verilmektedir. İki ilke, birbiri ile değişik nisbette kaynaşarak, ateş, ağaç, su, yer ve maden'den ibâret beş unsuru meydana getiriyor ve beş unsur da, birbiri ile yine muhtelif nisbetlerde birleşerek, kâinâtın bütün varlık tezâhürlerini vücûda getiriyorlardı. Burada belki Dikotomi ile Dualism arasındaki farka işaret etmek gerekir. Dikotomi'de iki ilke, birbiri ile imtizâc hâlinde, âhengli bir dünyâ vücûda getirmekte tasavvur ediliyordu. Iranda revâcda bulunan ve *dualist* denen dinlerde de iki ilke mevcûddu, fakat bunların iki düşman ilah olarak, karanlık ve aydınlık timsâlleri ile, birbiri ile âmânsız bir mücâdele içinde olduğuna inanılıyordu. Böylece, Doğuda, iki ilkenin birbirine imtizâcî ve

dünyanın merkezinde buluşması ile, merkeziyetçi bir kosmoloji doğmuştu. Dikotomik Universalism'in de reddettiği bazı mefhûmlar vardı ve bunlar dünya nizâminın dışında, âsî ve huzûr bozucu hüviyetler olarak görülmüyordu. Bu fikrin kosmografik ifâdesi şöyle idi : bir yarım-kubbe olarak tasavvur edilen gök, dört-köşe planda sanılan yer üzerine oturunca, köşelerin üstü açık kalmakda idi. Gök dîni kanûnlarının ve nizâmının dışında kalan bu köşelerde, merkezî Çin devletine tâbî olmayan ve insanlık nizâmı dışı sayılan, «dış devletler» bulunmakta idi.

Aynı kosmolojinin başka vârisleri olan Doğu Hunları ve Türkler⁹ ise, bilhassa devletlerinin kuvvet devirlerinde, kâinâtın merkezini Çinde değil, kendi «ordu» larında görmekte idiler (ordu⁹ hükümdârîlık merkezi demekdi). Türk hükümdârının ordusu, dört «buluñg»un¹⁰ (dört yönün) birleştiği yer olmakla dünyanın merkezi sayılmakda idi. Dünyanın merkezi, türkçe «Altun (veya Temür) kazguk (kazık)» denen Kutb yıldızı altında sayılıyordu. Kutb yıldızı erken Çinde insan şeklinde düşünülen gök tanrısının sarayı sanılırdı¹¹. Türkçe «Yetiken»¹² denen yedi yıldızdan mürekkeb Büyük Ayı manzûmesi, «Altun Kazguk» etrâfında muntazam bir şekilde dönerek yılın takvîmini gösterirdi¹³. Göğün zirvesi olan Kutb yıldızının tam altında, «yer-su» sâhasında, yüksek bir dağ veya dağ timsâli sed üstünde, dünyâ hükümdârının sûrlu şehrinin ve köşkünün bulunduğu tasavvur edilirdi¹⁴. Hükümdâr gök tanrısından, gök mabûdları ve semâvî atalardan kut almış ve onların mümessili sayılıyordu. Yer-su sâhasının dört cihetinden¹⁵, güney yönü, göğün zirvesine teşmîl olunurdu (çünkü güneş zirvede olduğu zaman güneyde gözüktür). Kâşgarî¹⁶ güneşin bu görünüşüne «Türk kuyaş ödü» demektedir (Güneşin türklük, yani kuvvetli vakti). Göğün ve güneşin zirvesi sayılan Güney aynı zamanda öğle saati, yaz, sıcaklık, ateş, parlaklık, tek sayılar ve birinci derecede varlık sayılan hükümdâr ile erkeklik gibi mefhûmlara tekabül ediyordu¹⁷. Bunların hepsi gök ilkesine bağlanmakta idi ve çince *yang*, türkçe *yaruk*¹⁸ (parlak) denen ilke idi. Bunların tam aksi olan ve çince *yin* türkçe «kara- rıg»¹⁹ (karanlık) adını alan yer-su ilkesinin vecheleri ise şunlardı: yer-su mabûdları, gece-yarısı, kış, soğuk, su unsuru, karanlık, çift sayılar ve ikinci derecede şahsiyetler ile kadınlar (Hunlar, Çinlilerin aksine olarak Kutb yıldızı makamı sayılan Kuzeyi birinci yön sayardı ve Hun hükümdârı yüzünü Kuzeye çevirirdi). Doğu²⁰, güneşin doğduğu yön olmak ciheti ile, zirveye, yani *yaruk* ilkesine müteveccih sayılırdı. Doğunun unsuru ağaç idi. Hun hükümdârı güneş doğarken bu yöne çevrilirdi. Türk kaganlarının otağı ise, Doğuya açılırdı. Batı²¹, güneşin battığı yön olmak hasebi ile, «kara- rıg» ilkesine müteveccihdi. Batının unsuru olan maden, Türk-

lerde altın ve demir idi. Hun hükümdarı, ay doğarken, batıya dönerdi. Cihetlerin hayvan şeklinde timsâlleri²² türkçe adları ile, güneyde Kızıl-Sağızğan (saksagan), Doğuda Kök-luu (Semavi-ejder), Kuzeyde Karayılan, Batıda Ak-bars, yani «Beyaz (veya beyaz lekeli) pars» idi. Bazı astrolojik hayvan remzlerinin göçebe çevresinde tasavvur edilmiş olması ihtimâli Birinci bölümde kayd edilmişti²³.

Milâd etrâfındaki Çin metinlerinden öğrenilen ve arkeolojinin de teyyid ettiği bir rivâyete göre, Chou'ların surlu şehirleri, kaleleri ve «Ming-t'ang» denen atalar ile gök tapınağı, kâinâta atfedilen kosmografik planlarda idi²⁴. Bu tarz şehir yapısının, Sır-deryâya kadar yayıldığı sanıldığını Birinci bölümde gördük²⁵. Eberhard²⁶, Chou kalesi geleneğinin aslen Çin ile alâkası olmadığını sanmaktadır. Çinlilerden müteşekkil bir çokluk içinde, deniz ortasında bir ada gibi kalan yabancı Chou'lar, surlu kaleler inşâ etmek ihtiyâcını duymuş olmalı idiler. Chou surlu şehri ve kalesi dört-köşe idi ve köşe kuleleri ile dört yön tayin edilmiş bulunuyordu. Ortada bulunan dağ timsâli sed üzerinde, hükümdâr kalesi ve köşkü yükseliyordu. Türkçe «dört beltir yol» denen haçvarî dört yol, şehri, dört yön timsâllerine teşmil edilen dört bölüme ayırıyordu. Kosmografik şehrin²⁷ surları dünyanın etrâfındaki dağ silsilelerini, su hendekleri ile, Ming-t'ang denen ve yine kosmografik plandaki hükümdâr köşkünün etrâfındaki havuz da, kosmik denizleri temsil ediyordu. Surlu şehrin giriş kapısında kuleler bulunması, hükümdâra mahsus bir imtiyâz idi. Şimdiden söyleyelim ki bu plan, Türklerde «ordu» denen hükümdâr kalesi planı olacaktı.

Universalism'in dünyâ görüşü Çinde iki koldan gelişti : Konfüçius felsefesi ve Taoism²⁸. Her iki mekteb de Türkler üzerinde tesir icrâ edecekti. Universalism'in özünde olan merkezîyetçi istidâd, Konfüçius felsefesinde, bilhassa Çine adını veren Ch'in sülâlesi (M.Ö. 249-206) devrinde, milliyetçi bir devletçilik olarak tezâhür etti. Hükümdâra, devlet memûrlarına, âile reislerine, diğer insanları, icâbında zor kullanarak, idâre hakkı veren ve Çin kültüründe olmayan yabancıları insan cinsinden saymayan bu tefsîr, bilhassa Çin devletini kuvvetlendirmeğe hizmet eden bir ahlâkî terbiyeyi ön görüyordu. Konfüçius felsefesi M.Ö. 136'da Çinin resmî inancı olduktan sonra, Çinde rehine olarak tutulan İç Asyalı hükümdâr soyu mensûbları ve bu arada Türkler, kendilerini, tabiat kanûnlarına göre, Çin devletine tâbi bulunan vâliler olarak bilmeleri için, Konfüçius felsefesini öğreten bir mektebde tahsile mecbûr tutulurlardı. Çin kültürü görmüş bu hükümdâr soyu mensûbları, kendi memleketlerine yollarını ve Çin dostu hükümdârların başa geçmesine yardım edilirdi. Böy-

lece Çin kültürü ve daha arkadan Çin orduları İç Asyada ilerlemekte idi.

Taoism ise, Universalist dünyâ görüşünün ferdeci bir tefsiri idi. Ferdin aşırı devletçilikten kaçışı olarak da Taoismi görenler vardır. Târihî bilgilerin kısmen yalanladığı, fakat yaygın bulunan bir rivâyete göre, M.Ö. 600'da doğduğu sanılan Lao-tse, Chou sarayında kütübhâncisi iken, saraydan kaçmış ve çince «Tao», denen hikmet düstûrlarını yazıp, Çin sınırlarını terk ederken, bir nöbetçiye emânet etmişti. Lao-tse'ye atfedilen felsefede, hakîm insan, kâinâtın kemâli ve âhengi önünde, tabiâtın her tezâhürünü, muhtelif açılara göre değeri değişebilen bir hikmet sayarak, tabiat kanunlarına uygun yaşamak yolunu, yanî «Tao» denen tarîki aramalı idi. İlahî bir kadere inanan ve böylece dinî mâhiyet alan bu davranış gök ve yer-su ibâdetleri çevresinde doğmuş bir nevi «Panteism»'e benziyordu (tabiâtın küllî ve yaratıcı sayılan rûhu ilah mertebesine çıkarılıyordu). Bu bakımdan Taoism ile Vahdet-i vücûd'a inanan Sûfî mektepleri arasında bağlar olması ve bu bağları kuranların arasında Türklerin de bulunması üzerinde bazı müellifler durmuştur. Taoism ile Türklerin münâsebetleri muhakkak daha çok erken başlamış olmakla beraber, târihî kaydlarda IV. yüzyıldan itibaren tesbît edilmektedir. Çinlilerin adlarını «Chü-ch'ü» (Tsü-k'ü şeklinde de yazılmaktadır) olarak tahrîf ettiği Hunların, bugünkü Doğu Türkistan ile Kuzey Çin bölgesinde kurdukları devletin topraklarında, IV.-V. yüzyıllarda, Kök-Türk Kagan soyu da yaşamakta idi. Bunlar, Çinlilerin «A-shi-na» şeklinde ismini tahrifettiği, belki Çınga. (Kurt) adlı, efsânevî dişi «Böri» nin (Kurd'un) ahfâdı idi. Söz konusu devirde, çince bugün «P'ing-liang» denen (35°K, 106°D) bölgede, bir Taoist ziyâretgâh olan dağın eteğinde, yaşıyorlardı. Taoist ziyâretgâhı olan dağlarda ölümsüzlük bahşeden bir ot (Kâşgârî'nin «sıgun otı» dediği *panax quinquefolia* ve şeftali, nar, elma) gibi yemişler bitmekde olduğu sanılırdı. Perîler, hakîmler ve geyiklerin, bu bitkileri yiyecek, ölümsüz oldukları rivâyet edilirdi. Âdil krallara da kutlu dağın nimetlerinden nasib veriliyordu. Taoist hakîmler, geyiğe binmiş olarak tasvîr edilir, gökde uçtukları, isteyince gözden kayboldukları sanılırdı. Gerek «Chü-ch'ü» Hunlarının, gerek Kök-Türklerin, Lao-tse dinine hürmet ettikleri ve hatta bu dinin tapınaklarını yaptırdıkları târihî kaydlardan tesbît edilmektedir.

Universalist kosmoloji mefhumlarının *ideogram*'ları (fikir ifâde eden işaretler) de gelişmişti. «Yaruk» ilkesi tek çizgi veya tek nokta ile, «Kararig» ilkesi, iki çizgi veya iki nokta ile temsil ediliyordu. Universalist kosmolojinin kanunlarına göre, «Yaruk» ve «Kararig» timsâllerini, üst-

üste, üç veya altı sırada muhtelif şekilde dizerek, 32 veya 64 şekil elde ediliyor ve bunlar Universalist kosmolojinin mefhûmlarının *ideogram*'ı oluyordu. Bu *ideogram*'lara gince *kua*, türkçe «ırk»²⁹ denmekte idi (lev. XXIII/b, en üstte). Türkçe «İrk-bitig» (İrk kitabı) denen eserlerden bazı yapraklar bulunmuştur. Hayâtın tezâhürlerini iki ilkenin muhtelif nisbette imtizâcından ibâret sanıldığı için, «ırk» lar ile fala da bakılırdı. Zar atarak, çıkan sayılara göre, bunların karşılığı «İrk-bitig» denen kitaplarda aranılıyordu. Esâsen, IV. yüzyıldan sonra, Taoism tedennî etmiş ve fal gibi meşgaleler ön plana geçmişti. Bu safhada, ölümsüzlük, mürâbeden ziyâde ilaçlar ve jimnastik ile aranılıyordu. Şeftali, «sıgun otı» yahud yeşim taşı ve altın ile yapılan eksirlerin ölümsüzlük bahşettiği sanılıyor ve nefes kontrolü gibi idman hareketleri yapılıyordu. Ölümsüzlük bahşeden ağacın bittiği mukaddes dağa, türkçe, hükümdârın yaşadığı ormanlı dağlara verilen «yış» gibi bir mefhûmun çekâbülm etmiş bulunması hatıra gelmektedir. Ölümsüzlük iksirinin karşılığı olarak, Sanskritten alınmış *rasayan* tabiri gibi bir Buddhism hâtırası yanında, belki «âb-ı hayât» ın tercemesi olan «tiriglik suyu» (dirilik suyu) ve «mengü suv» (ölümsüzlük suyu) tabirleri daha geç devrede ortaya çıkmaktadır. Her halde ormanlı dağ, ağaç, «sıgun otu» ve sıgun-geyik motifleri muhtemelen Taoism hâtırası olarak, Türk hükümdârlarının mukaddes «yış» (ormanlı dağ) mefhûmunda ve sanatta (lev. L/a) tezâhür etmekte idi.

2 — İç Asyanın Doğu ve Batı bölgeleri arasında kültür cereyanları

a — Kuzey Türk boyları (lev. XVIII)

Çin ve Çin sınırlarındaki çevre, M.Ö. II. yüzyıla kadar, Franke'nin²⁹ tabiri ile sistem şekline girmiş ve şekilperestlik ile kısırlığa doğru ilerleyen bir kültür içinde yaşamıştı. M.Ö. II. yüzyılda ise, Orta Asyanın batısı ve güneyindeki medeniyet merkezleri ile ilişki kurulunca, yeni bir safha başladı. Bu gelişmenin ilk sebebi Doğu Hun devletinin Çin sınırlarında yükselerek, Batıya doğru, Orta Asyaya yayılması oldu. Doğu Hunları ve onlar ile savaşlar neticesinde yenilip Batı'ya göçen Kuşân boyları, bir yandan Batı ve Güney illeri tesirlerini Doğuya aksettiriyor diğer taraftan da Doğu kültürü hâtıralarını Batıya götürüyorlardı³⁰. Bu arada, Çinlilerin Doğu Hunlarına karşı M.Ö. II. yüzyılda galebelere neticesinde, «İpek yolu» denen kervân yolları açılmış ve kültür cereyanlarına mecrâ olmuşdu. «İpek yolu» üzerinde ticârî şehirler kuruluyor ve yerleşik hayat tarzı yaygınlaşıyordu. Diğer kadim İç Asya yarı-göçebelere ile birlikde, Türkler de yerleşik hayâta daha fazla alışıyor.

Geçen bölümde, târihi devirde türkçe konuştukları anlaşılabilecek olan boyların, M.Ö. III. yüzyılda, Doğu Hun devleti yükselmeden önceki devirde, yaşadıkları çevreler araştırılmıştı. Bu ikinci bölümde, Türk boylarının daha sonraki durumu söz konusu olacaktır³¹. Batıya M.Ö. 209 ve 176' da Doğu Hunlarının Batılı «Ting-ling» ler ile Kırgızların ve Uygurların atalarını ilhâk etmiş olduğu Birinci bölümde kayd edildi. Doğu Hunlarının birinci ve ikinci (M.Ö. 50 sıraları) Batı fuhûhatı sırasında, Taşkend ve Semerkand bölgesinde yerleşik hayâta intibak etmiş bulunan Keñgeres devleti (çince K'ang-kü), Hunlara karşı koymuş ve topraklarını korumuşdu. Buna karşılık Kırgız ve belki Uygur boyları, savaşlarda yenilerek, göç mecbûriyetinde kalmışlardı; veya bu boylar esâsen belirli yerler arasında bazı zamanlarda göç etmekte idiler. Birinci bölümde, Uygurları, M.Ö. 176 ve M.Ö. 43 kayıtlarına göre, Isık-köl ile Altun-yış arasında görmüşdük. Uygurların da mensûb olduğu Kagnılı boyların hem Batıda, Keñgeres'in kuzeyinde, hem Ötüken-Orkun-Baykal bölgesinde, hem Ak-tag'da, (Hamı mıntıkasında), hem de Kuzey Çinde bulunduğuna işâret etmişdik. Kırgızlar ise Keñgeres'in Kuzey-batısında idiler. Kırgızların, bazısının, M.Ö. 58 sıralarında, Doğu Hunlarının memleketlerini alması üzerine, bulundukları muhtemelen Talas ırmağı çevresindeki mıntikadan, Doğuya sürüldükleri Çin târihlerinde anlatılmaktadır³². Kırgızların bir kolu, Kem ırmağı çevresine, bir başka kolu da, Milâd devrinden beri bazı Kagnılı «T'ie-le» lerin yaşadığı Doğu Türkistana gitmişlerdi. Kırgızlar, Hamı (43°K, 94°D) bölgesinde Milâd sıralarından beri bulunduklarını kaydettiğimiz Kagnılı «T'ie-le» lerin batısına, Hamı'dan Kara-şehir (42° Kuzey, 86° Doğu) uzanan hattın kuzeyinde ve Kara-şehir kuzeyindeki Ak-tag'da yaşıyorlardı. Çin'in T'ang devri (M. 618-906) târihlerinin yazıldığı zamanlarda da yine Kırgızlar bu bölgede bulunmakta idiler. Fakat merkezlerinin Kem ırmağı çevresi olduğu anlaşılır.

Doğuda ise, Milâddan önce III. yüzyılda İç Asya'da yaşamakta iken, Doğu Hunlarından kaçıp, Liao körfezinin kuzeyine giden boylardan, «Hsien-pi», «Mu-jung», «T'u-yü-hun» ile ekseriyeti Türk olan Tabgaçlar ve Oğuz oldukları sanılan «Wu-huan» lar, yine Batıya doğru akın etmişlerdi. Bu boylar, Doğu Hunlarının topraklarını ve bugünkü Kuzey Çin'i istilâ ederek, Jehol'un batısı ile Ordos yaylası kuzeyindeki Yin-shan dağlarında devletler kurup, Doğu Hunları ve bu mıntikaya da göç eden bazı Kagnılı boylarına (Kuzeyli «Ting-ling» lerden ve Doğulu «T'ie-le» ler) karışdılar. Orkun-Baykal mıntıkasındaki bazı Kagnılı boyları M.Ö. ki son yüzyılda, Hunlara gâlib gelerek, onları Batıya kovalamıştı³³. Bunlar M. 485 sıralarında Altun-yış güneyindeki Yarış yaylasına (Cungarya)

yerleşmişler ve Ak-tağ'daki Kagnılı boylarına yakın gelmişlerdi. Tabgaçların himâyesine girerek, Kagnılı Kaganlığını kuracak olan bu boyların daha sonraki hikâyesi II. Bölümün sonunda yer alacaktır. Bugünkü Çin'in Batı sınırlarında, Kansu vâhası ve Tun-huang ile Ala-tağ (Ala-shan) arasında yaşayan Kagnılı boyları da, Hunlardan kaçarak, daha Doğuya, Shansi'ye göç etmişlerdi³⁴. Selenge kıyılarındaki Yassı-Taşlar kültürünün âmili Kuzey'deki Kagnılı boylarından bir diğer kısmı ise, yukarıda söylendiği gibi, Gobi çölünün güneyinde, Ordos yaylasının kuzeyinde, sonradan Türklerin «Çogay-kuz» dedikleri ordularının bulunduğu, «Yin-shan» dağı bölgesine gelmişlerdi³⁵.

Batiya ve güneye göçlere rağmen, Yassı-Taşlar kültürünün âmili Kagnılı boylarının çokluğu vatanlarından ayrılmamış, hatta Hun istilâsından sonra, Baykal gölünün Doğusuna da yayılarak, o bölgede de aynı kültürü taşımışlardı. Milâdî 357 den ve VI. yüzyıldan bazı târihî kaydlara göre, Uygurların da adı geçen bu Kagnılı boyları, hep aynı bölgede ve Selenge ırmağının güneyde bir kolu olan Orkun ırmağı vâdisinde bulunuyorlardı³⁶. Böylece, Noyn-ula mezarı münâsebetile daha önceki bölümde söyleneni burada da tekrâr edebilmekdeyiz. Bu bölgede bulunan eserlerin bir kısmı, Kök-Türk devrine kadar, Uygurların da dâhil olduğu bazı Kagnılı boylarına atf edilmektedir. Okladnikov³⁷ bu husûsu tesbît etmekde, ancak Doğu Hunlarının bu bölgede ordu kurdukları rivâyet edildiği için, Selenge kıyılarında kalıntıları bulunan, söz konusu devirden bir müstahkem şehri Doğu Hunlarına âid sanmaktadır. Şehri kuranlar o bölgeye hâkim bulunan Doğu Hunları olsa bile, yerli Kagnılı boyların da bu eserde katkısı olabileceği kolayca tasavvur edilebilir. Buna bir işâret de, Hunların çoklukda bulunmadıkları diğer Kagnılı ve Kırgız bölgelerinde de, aynı tarzda yapılar inşâ edilmiş bulunması keyfiyetidir. Meselâ Orkun kıyılarında, söz konusu devirden kalma bir kaledeki Çin tarzında köşkün³⁸ bir diğer 'eşi, Sibiryada, Kem ırmağı bölgesinde bulunmuşdur (lev. XVIII a). Kem çevresindeki köşk, 53° Kuzey 91° Doğu'da Kem nehrine Batıdan akan, Abakan ırmağı kıyılarında idi³⁹. Bazı târihî kaydlara dayanarak, bu köşkün inşâsı, M.Ö. 99 yılında Hun «Shanyü» süne ilticâ eden ve onun kızı ile evlenip Baykal çevresinde yaşadığı rivâyet edilen Çinli general Li-Ling'e⁴⁰ atfedilir. Baykal mıntıkasında yaşayan Kuzeyli «Ting-ling» lerin, Li-Ling'e mukavemeti de târihlerde yer alır. Abakan kıyılarındaki köşke gelince, bunun Li-Ling'e atfı daha geç, M. VIII. yüzyıldan bir rivâyete dayanmaktadır. Buna göre, Li-Ling, yeşil gözlü ve kırmızı saçlı bir ırk olan Kırgızlara vâli tayin edilmişdi. Kırgızlar, Li-Ling'in maiyetindeki Çinliler ile bu devirde karışmağa ve

onlara benzemeğe başlamışlardı. Fakat yine de Kırgızlar Çinlilere benzeyenleri uğursuz sayıyorlardı. Abakan kıyılarındaki Çin tarzında köşkün (lev. XVII/a) keramik ve tuğlaları üzerinde Kök-Türk harflerine benzeyen damgalar çıkmış ve böylece ustaların yerli, yani Türk oldukları anlaşılmıştı⁴¹. Kiselev'in ininde bu damgalar, Kök-Türk harflerinin damgalardan itibâren gelişmesine bir merhale daha teşkil etmektedir. Abakan evinde, Doğu Hunlarına atfedilen Seleñge kıyılarındaki sarayda da gözüken, külhan ve sıcak su ile ısıtma tertibâtı bulunuyordu⁴². Abakan evinde, Çin kültürünün bir nişânesi daha, Çinin ezeli düşmanı sayılan Kuzeyli göçebelerin efsânevî hükümdârı ve savaş tanrısı olduğunu kaydettiğimiz, çince adı ile «Ch'ih-yo» nun⁴³ kesik başını tasvîr eden «T'ao-t'ieh»⁴⁴ maskesidir (lev. XVIII/b). Abakan evindeki tunç kapı tokmaklarında tasvîr edilen «T'ao-t'ieh» maskeleri, Çinin 31° Kuzey, 111° Doğu'daki Hupei eyâletinde bir mezarda görülen tarzdadır. Çinlilere göre eüpeoid yabancıların husûsiyetleri olan gaga burun, çukura kaçmış badem gözler ve çok kıllı bir görünüşde, başında üç dişli bir tâc ile tasvîr edilmiştir. Üç dişli tâcin belki aslı şekli, Shantung'da bulunan M. II.-III. yüzyıldan bir savaş tanrısı tasvîrinde görülür⁴⁵. Bu tâc Esik'de yatan genç alpinkine (lev. XII/a) mümâsil şekilde, oklardan müteşekkildi. «Ch'ih-yo» okların ve bütün silahların mücidi sayılırdı.

b — Keñgeres, Kuşân ve «Wu-sun» idâresinde Orta Asya bölgeleri (lev. XIX-XXI).

Doğu Hunlarının, Batıya doğru akınlarında, M.Ö. II. yüzyıl Çin târîhlerinin «K'ang-kü» dediği, Sir-derya ve Taşkend ile Sogd illerinde devlet kurmuş ve Birinci bölümde Türk veya türkleşmiş oldukları kaydedilen Keñgeres⁴⁶ boyları ile, Türk olması ihtimâli, bulunan Çinlilerin «Wu-sun»⁴⁷ dediği boylar ile de savaş ettiklerini kayd etmişdik⁴⁸. Bu boylar, en eski devirlerde Türk olmayan unsurlar da ihtivâ etmiş olsa bile, Milâd sıralarında türkleşmiş oldukları intibâi kuvvetlidir. Kazak âlimi Musabaev'in Keñgeres ve «Wu-sun» boylarının yaşadığı çevrede bulup M.Ö. II. - M. I. yüzyıllardan târîhlendirdiği Alaşa Kagan dikili taşı üzerindeki ve diğer Kök-Türk harflerine benzer yazılardan Birinci bölümde bahsettik⁴⁹. Söz konusu devirden, Keñgeres ve «Wu-sun» çevresi kalıntılarında bazı motifler ve damgalar tebârüz eder. Bunlardan dağ keçisi veya koğu⁵⁰ motifi ile bu motifin piktogramına benzeyen bir damga⁵¹ da bulunmaktadır. Kültür kalıntılarından anlaşıldığına göre, koç veya dağ keçisi ongunu sâhibi bulunan boylar, göçebe bir çevreden gelerek, Milâd sıralarında kadim Keñgeres muhîtime henüz yeni intibâk etmiş bulunuyorlardı.

Sibiryada, Karasuk devrinden beri yapılan şekilde insan ve koç heykellerinin geleneğini unutmamışlardı⁵². Basit bir seviyede, yerleşmeğe başlamışlardı. Taşkent'in batısında, Sır-deryânın (41°-42°K hizâsındaki) kıyılarındaki Çardar bölgesindeki ve Talas ırmağı kıyısındaki bazı yerleşmeler, M.Ö. II. - M. I. yüzyılda yaşayan Keñgeres boylarına atfedilir⁵³. Bu yerleşik çevrede de, hazen daha küçük çapta olmak üzere, Alaşa Kagan âbidesi denen dikili taşa benzer heykeller ve koç şeklinde ocak taşları bulundu⁵⁴. Esâsen Çin kaynakları da, Milâd sıralarında Keñgeres'in, saray muhitleri dışında, göçebe olduğunu kayd etmekde idiler⁵⁵. Saray muhitlerinde yerleşik kültürün çok gelişmiş olduğunu göreceğiz.⁵⁶ Milâd sıralarında, Çin kaynaklarında öğrenildiğine göre, Kengeres boyunda⁵⁷, Hun ve Türklerde olduğu tarzda⁵⁸ and içmek merâsimi mevcûddu. Şölen ile ilgili ocak ibâdeti de Talas ırmağı boyunda, Taraz'da, Keñgeres devri seviyesindeki kazılarda tesbît edildi⁵⁹. Taraz'da, Keñgeres devrinden sayılan ocak mabûdesi heykelleri, Türk sanılan Chou sülâlesi (M.Ö. 1050 - 249) devrinde Çinde olduğu gibi⁶⁰, kadın şeklindedir. Fakat ikonografik bakımdan, ocak mabûdesi ve yanındaki, eşi mabûd heykelleri, Yunan ve Parthe tesirlerini kaydeden Kuşân kültüründeki Ardoxşo ve Pharro denen kut verici ilah çiftine benzemekde idiler⁶¹. Ardoxşo ve Pharro, daha sonra, Buddhist şekillerde, Türk kültüründe yer tutacaklardı. Ocak mabûdesi tasavvuru ise, Türklerde, ana-tanrıça Umay ile birleşecekti⁶².

Doğu Hunlarının Batıya ilerlemesi ile çıkan karışıklıklar arasında, M.Ö. II.-I. yüzyıllarda, Keñgeres devleti de çok genişlemek fırsatını bulmuşdu.

Orta Asyada, Keñgeres, Sogd (Semerkand) ilini de almıştı⁶³. Sogdda ve Hvarizm'de, Keñgeres beylerinin başkentleri olan muhtelif şehirlerin, Kuşân medeniyeti tesirinde geliştiği anlaşılmaktadır.

Kuşân boyu da, belki soy, muhakkak kültür bakımından Keñgeres'e yakın, göçebelikten gelişmiş, aslen Doğulu boylardan mürekkeb idi. Ancak Kuşân boyları Orta Asyanın güney illerine yerleşerek, Hellenistik, Hind ve Parth medeniyetlerinin birbirine kaynaştığı yerleşik bir kültür çevresinden feyz almış bulunuyordu.

G.A. Pugaçenkova'nın⁶⁴ kazı yaptığı Halçayan sarayı (38°K, 63°D bölgesinde, bugünkü Dinev yanında), Kuşân ve Keñgeres çevrelerinin sınırında bulunuyordu. Halçayan, M.Ö. I. - M. III. yüzyıllardan sanılan, çok eklektik bir kültür merkezi olarak gözükmeğe'dir. Halçayan hükümdârlarının⁶⁵ heykelleri (lev. XIX/c), Keñgeres illerinden Aral gölü güneyinde, söz konusu devirden iskeletlerde görülen ve Kuşân hükümdârları sikke-

lerinde de farkedilen bir usûl üzere, çocuk iken, sun'î şekilde ezilerek, uzatılmış başları olan kimseleri tasvîreder. Beyaz tenli, ekserî siyah saçlı, gaga burunlu bu kimselerin çekik gözleri belki Mongoloidler ile bir karışıklığa delâlet edebilirdi. Hâlçayan hükümdârları, Kuşân-şâhlar gibi (lev. XIX/d), ath-göçebe kıyâfetine idi. Yine Kuşân-şâh sikkelerinde görüldüğü gibi, Hâlçayan hükümdârları da, alınları etrâfında bir kurdele sarılı olarak tasvîr edilmişlerdi (lev. XIX/c). Dıvar resimlerinde, Hâlçayan hükümdârları gibi çekik gözlü bir gencin tasviri vardır⁶⁶ (lev. XIX/e). Fakat bu gencin başının tepesi traş olmuş ve ancak tepede ve kulak dip-lerinde perçemler bırakılmışdır. Bu usûl, muhtelif boylara işâret edebilir⁶⁷. Çinlilerin «Hsien-pi» dediği, belki kısmen Türk olan boylarda, evlenme çağındaki gençlerin başı traş edilirdi. Kök-Türklerde, aşağı sınıflar başını traş ederdi. Aynı adet, Kök-Türk devrinde (630 sıraları), Batı Türkistanda, Argu ilinde bir başkent olan Suyâb şehri halkı hakkında rivâyet edilir. Milâdî VII.-VIII. yüzyıllardan itibaren, Uygur çocuk resimlerinde de aynı âdet müşâhede olunmaktadır (lev. XLVIII/c)⁶⁸. Kâşgarî devrinde, başın (tepesinin) traş olmanın bir Türk âdeti olduğu ve böyle kimselere «tok», «toker» dendiği anlaşılmaktadır⁶⁹ (toklu, kuru kafa demek idi). Yine Kâşgarî, tepede ve kulak dibinde brakılan perçemlere Argu lehçesinde «küjık» ve umûmiyet ile «tulun» dendiğini söylemektedir (Dr. Sertkaya'dan öğrendiğime göre, «tulun»'a anadoluda hâlen «duluk» denmekte imiş). Pugaçenkova'ya göre⁷⁰, Hâlçayan divarlarında resm edilmiş, başının tepesi traşlı genç (lev. XIX/e) bir Türk, veya bir Hun idi. Aynı odada, karşıdaki divarda ise, Dogu Hellenistik *norm*'unda bir *ephēbos* (Yunan genci) tasviri görülmekte idi (lev. XIX/b)⁷¹.

Muhtelif ırkların tasvîr edildiği Hâlçayan sarayında dinî mefhumlar da eklektik idi. Göçebelerin at ibâdetine bağlanan at heykelleri⁷² yanında, Orta Asyalı İranlıların güneş mabûdu Mithra'nın⁷³ ve bugünkü Türkmenistanda, Parth devri Nisa tapınaklarındakine benzer şekilde, Doğulu tarzda yapılmış, Yunan ilahesi Athena'nın tasvirleri yer almakta idi.

Hâlçayan'da heykel tekniği, Orta Asya geleneğinde idi⁷⁴. Kalıbın içine, heykelin mihverini teşkil edecek kamışdan iskelet yerleştirilip, balçık cinsinden bir mahlûl kalıp içine dökülerek, heykele şekil veriliyordu. Heykel sonradan törpüleniyor ve boyanıyordu. Bu tekniğin Orta Asyada gelişmesinin sebebi bu bölgede taş ocaklarının nâdir, fakat balçık ve *alabastrit* (kaymak taşı) gibi toprak asıllı heykeltraşlık malzemenin çok bulunmasıdır.

Hâlçayan'daki divar resimleri ise karışık bir teknik arzeder⁷⁵. Taş-
tık⁷⁶ gevresinde rastladığımız petroglifden gelişme, İç Asya grafik tarzına

(lev. III) yakın şekilde, kalın çizgiler ile, motifler çizilmektedir (lev. XIX/e). Fakat buna ilâveten, Hellenistik tarzda, *chiaroscuro* (gölge ve ışık satırları ile tezadlar kurarak cisimleri belirtmek) tekniği de kullanılmıştır⁷⁷ (lev. XIX/b). Bu muhtelit tarz resim sanatı Orta Asyada yüzyıllarca devâm edecekti. Taştık resimlerinde (lev. III) ekserî şahıslar yandan gösterilmekte iken, Halçayan ressamı, muhtemelen Hellenistik mekteplerden, dörtte-üç vechede tasviri de öğrenmişlerdi (lev. XIXb, e).

Halçayan mimârîsi⁷⁸, Türkmenistandaki Parth devri Nisa sarayını hatırlatıyordu. Malzeme, Orta Asyaya mahsus usûlde, çiğ tuğla ile ve saman veya hayvan tüyleriyle karışmış balçık harcı ile, binâ ediliyordu. Bu yerli malzeme ile, belki Roma tâklarından mülhem bulunan eyvan şekilleri ve Ionik başlıkları taklid eden sütunlar ve revaklar inşâ edilmişdi (lev. XIX/a).

Halçayan sarayının, daha sonra, VII.-VIII. yüzyıllarda, Türk beylerinin merkezi olduğu, bulunan sikkelerden anlaşılmaktadır⁷⁹. Böylece Kuşan-Keñgeres kültürünün Türk kültürünün köklerinde olduğu, Halçayan'da da belirmektedir.

Amu-deryânın Aral gölüne munsabı (42°K, 61°D) bölgesinde M.Ö. I. - M. VII. yüzyıllardan Toprak-kale⁸⁰ sarayında, Keñgeres muhitini, bu bölge geleneğinden (lev. XIII/d, e) ayrılmamış, fakat Kuşan mimârîsi tesirlerini de kaydetmiş bir vechede bulmaktayız. Toprak-kale sarayında divarların, ince şâkûlî girintilerin tekerrürü ile, uzun kitâbelere ayrılması (lev. XX/a), bu bölgenin husûsiyeti olarak yüzyıllarca devâm edecekti. Toprak-kalenin Keñgeres hükümdâr soyunun Hvarizm kolunun sarayı olduğu sanılır. Burada Helleno-Baktria (Belh ili Yunan devleti) devrinden Eukratides paraları ile Kuşan sikkeleri ve M. VIII. yüzyıla kadar, Keñgeres sülâlesinin Hvarizm koluna âid sikkeler bulunmuştur⁸¹ (lev. XXI/a, b). Bu Keñgeres muhitinde de koç remzi, hem sikkelerdeki damgalarda, hem de alplerin heykelleri altındaki kaidelerin şeklinde görülmektedir⁸². Heykel kaideleri (lev. XX/b) İonik sütunların başlığındaki koç boynuzlarına benzer.

Toprak-kalede hâkim dîn, bu bölgenin geleneğine uygun olarak, ocak ve ateş ibâdeti idi. Toprak-kalenin batısındaki Taraz hafriyatında da ocak mabûdesi heykelleri çıktığını kaydetmişdik. Toprak-kale resimlerinde çok sayıda musikîşinas ve musikî âletleri tasvir edilmiş⁸³ (lev. XX/c). Bu münâsebetle, büyük Türk feylesofu ve musikî ustâdı Fârâbî'nin IX. yüz-

yılda, bu çevrede doğmuş olmasının, belki onu musiki araştırmalarına sevkettiği hatıra gelir.

Toprak-kalede bulunan hükümdâr ve hatun tasvirleri, ekseri eurenoid (lev. XXI/b), fakat bazen Mongoloidler gibi, geniş yüzlü simâlar ile, tebâruz etmektedir (lev. XXI/c). Heykel tekniği⁸⁴, yine Orta Asyada yaygın bulunan boyalı topraktan plastik geleneğinde idi. Divar resimlerinde⁸⁵ (lev. XXI/c), Taştık prototiplerinde⁸⁶ görülen grafik tarzda sâdık kalınmış ve bu tarz geliştirilmişti. Şekillerin dış çizgisi kara renkte çiziliyor, fakat bunun içinde, iç-içe, tedricen kırmızıdan sarıya doğru açılan iç çizgiler marifeti ile, hacim hissi veriliyordu. Grafik usûlda hacim hissi veren bu tekniğe Toprak-kale resim tekniği adını vereceğiz ve bunun devâmını Dördüncü bölümde göreceğiz.

Milâd sıralarında, Doğu Hunlarının Çine karşı yenilmesini müteâkib Batı Türkistana akın etmeleri, Orta Asya boyları arasında savaşlar ve göçlere yol açmıştı. Zamanımız tarihçilerince «Batı Hunları» adı altında anılan ve gerek Doğu Hunları gerek Orta Asya Hunları ile münâsebetleri iyi anlaşılmayan boylar da, bu sırada, Avrupaya doğru göçe başlamışlardı. Ekseriyetinin Türk olduğu sanılan Hunlar ile beraber, onların birliğine mensûb olan, veya olmayan, başka Türk boyları⁸⁷ da bulunuyordu. Pigulevskaya, bu boyların hangisine Hun, hangisine Türk denmesi gerektiğini tesbît etmenin güçlüğüne işâret etmektedir. Geybullaev'in verdiği kaynaklara göre, Batıya doğru «Hun-Türk» göçleri, daha M. I. yüzyılda Kafkasyaya varmış bulunuyordu. Ermenî kaynaklarında «Mazk'it» denen ve «Massagetoï» birliğine mensûb olduğu sanılan, bugünkü Dağıstan'da yaşamakta olan bir boy, I. - II. yüzyıllarda bir «Hun» boyunun idâresine geçmiş ve bugünkü Dağıstanda bir «Hun» devleti kurulmuş idi. Pigulevskaya, bir kaç yüz yıl daha sonra, aynı bölgede Türklerden Sabir'lerin de bulunduğunu ve belki Kafkasyalı «Hun»ların bir Sabir boyu olması imkânını belirtmektedir. «Hun» devletinin topraklarında, Hazar denizinin batı kıyısında, Barmak dağları ile Derbend arasında, adı «Çöl», «Çog», «Tsur», ve arabcalaşmış şekli ile «Şûl» gibi şekiller alan bir şehir, I. yüzyılda mevcûd bulunuyordu. Minorsky'ye göre bu şehir Derbend'in kendisidir. Geybullaev, bugün «Çullı» denen şehir harâbesine işâret ile, Barmak dağına da türkçe «parmak» ismi verildiğini kayd etmektedir. Bu şehrin adı, ermenî ve irânî dillerine bağlanmak istenmiş, fakat Hazar denizinin doğusunda da «Şûl» adlı bir Türk kavmi bulunduğu göz önünde tutulunca, Derbend'deki şehrin de aynı Türk kavminin bir kolunun yerleşme bölgesi olduğu anlaşılmıştır. Derbend'deki «Şûl» şehri, Yâkût'un coğrafi eserinde bir Hazar şehri olarak tanıtılmaktadır. Nitekim Minorsky

de, Derbend bölgesinde devlet kuran Hunları, Hazarlar ile ilgili görmektir. Târihî ve arkeolojik araştırmalar neticesinde, Gumilev de, Hazarların, II. yüzyıldan beri, Dağıstan ve Terek ırmağı üzerinden batıya ilerledikleri neticesine varmıştır. Minorsky «Hun» boylarının, cenâze merâsimlerinde, mezarın etrâfında, at ile yarışmak ve ağaçlara ibâdet gibi âdetlerine dikkati çeker. Aynı tarzda merâsimlerin Kagnılı «T'ie-le» Türkleri tarafından icrâ edildiğini aşağıda göreceğiz. Daha sonra, bu «Hun» boyları Hristiyan olmuşlardır.

Aynı devirde ve az sonra Keñgeres⁸³ devleti de batıya doğru, Hazar denizi ve Etil ırmağına kadar ilerlemişti. Hazar ile Keñgeres göçlerinin birbiri ile muvâzi veya eş olması keyfiyeti, uzak mâzînin karanlıkları arasında seçilememektedir. Ancak bilinmektedir ki Keñgeres devleti, Etil kıyılarındaki irânî sanılan kavmlerden «Sauromatae» ve «Alani» yi idâresine almış ve V.-VI. yüzyıllarda Terek ve Kura ırmaklarına varmıştı. Klyastorniy'nin kaydettiği gibi, Terek ve Kuşa ırmakları bölgesine «Kangar (Keñgeres) ili» ve aynı bölgedeki bir dağ silsilesine «Kangar» dağları dendiği, ermenî ve süryânî kaynaklarından öğrenilmekte imiş. Kök-Türk yazısının Batı şekillerine benzeyen yazıların ve Keñgeres damgalarından birini andıran damganın, bugün Türkler ile meskûn Dağıstan bölgelerinde bulunması, bu mıntıkânın Hazar devrinde de türkleşmeğe devâm ettiğine delil teşkil eder. Keñgeres'in Dağıstana ilerlemesi münâsebeti ile, Klyastorniy, Peçeneklerin üç asil boyunun Keñgeres asıllı olduklarını ve Peçeneklerin de, Yayık ırmağı boyunca bulunduklarına dikkati çeker. Peçeneklerin daha sonra, batıya yöneceklerini Üçüncü bölümde göreceğiz.

Hun ve Türk boyları, Hazar denizinin doğusuna da ilerlemekte idiler. Sır-deryâ kıyılarında ve Aral gölü mıntıkasındaki Hun-Türk boylarının V. yüzyılda Merv'e⁸⁰ ve Hazar denizinin doğusunda, Atrak nehri kıyılarındaki Dihistân ve (Gurgân/Curcân'ın kuzeyi) ile Hazar denizi Doğu kıyısındaki bugünkü Kızıl-su (Krasnovodsk : 40°K, 53°D) «Balhân» yarım-adası arasına⁸⁰ göç ettikleri anlaşılmaktadır. Merv çevresinde Bayram Alî'de yapılan anthropolojik araştırmalara göre, Sır-deryâ boylarına benzeyen yarı-Mongoloidler, IV.-V. yüzyıllarda Merv'de de bulunmakta idiler. Bu yarı-Mongoloidlerin, Europeoid'lerinkine benzeyen büyük burunları vardı. «Büyük burunlu Mongoloidlerin» bu bölgeye o devirde gelen Hun veya Türk boylarından olması ihtimâli üzerinde durulmaktadır. Çünkü târihî kaydlara göre, Hazar denizi kıyılarından Rey ve Merv'e kadar olan bölge, V. yüzyılda Hun-Türk istilâsına uğramıştı. Sâsânî kaynaklarına dayanan IX.-X. yüzyıl Müslüman müelliflerine göre, bu sâhada

Bahrâm Gûr (420-38) «Türk Hâkânı» ile çarpışmakta idi. Ermeni târihleri bu «Türk Hâkânı»nın «Hyon (Hun) denen Türklerin» hükümdârı olduğunu bildirilmekte imiş. Bu bilgiyi kaydeden Marquart, «Hyon denen Türklerin» Kagnılı «T'ie-le» boyları ile birlikte yaşayan «Hun» boyu olabileceğini ve bunların Türk olduğunu sanmaktadır. Ayrıca, Marquart «Hyon denen Türkleri», bir yandan Kuşân boylarına akraba olan Sırderyâlı Kidarit Hunlarına, bir taraftan da, aynı devirlerde ve aynı bölgelerde mevcûdiyeti kaydedilen «Şûl» Türklerinin doğulu bir koluna da bağlamaktadır («Şûl» boyunun batılı kolu da Derbend de idi). Nitekim, hem Kidarit Hunlarını, hem V. yüzyılda «Şûl Hâkânının» başkenti olarak, Balhân yarım-adasında bulunup, aynı adı taşıyan şehrin ismi verilmektedir. Balhân şehri, aynı adı taşıyan yarım-ada'da, Amu-deryâ'nın eskiden Aral gölüne akan munsabında bulunuyordu ve ırmağın taşması neticesinde, su altında kalmıştı. Böylece, Marquart, Bahrâm Gûr (420-38) ile savaşan «Türk Hâkânı»nın «Şûl» Türklerinin «Hâkânı»'ı olduğunu tahmin etmektedir. Pigulevskaya'nın araştırdığı süryânî kaynakları ve Marquart'ın adlarını bildirdiği İslâm müelliflerine göre, «Şûl» Türkleri, V. yüzyılın belki başında, Dihistân ile «Balhân» yarım-adası arasına yerleşmiş ve Sâsânî sınırlarına akın etmekte idiler. Yezdgerd II (438-57), «Şûl» Türklerinin ilerlemesine karşı, Curcân'da «Bâb al-Şûl» denen seddi yaptırmıştı. Fîrûz (459-84) aynı yerde, kendi adını taşıyan bir şehir inşâ ettirmişti. Fîrûz (459-84)'un Kidarit Hunlarına hücumu neticesinde, Kidarit Hunlarının doğuya, Peşâver iline göçleri, 466 yılında yer almıştı. Bundan sonra, «Şûl» Türklerinin târihi Kidarit Hunlarından ayrılmaktadır. Artık, Sâsânîlerin kuzey sınırındaki başlıca düşmanları Ak Hunlar olacaktı. Bunların arasında da Türk neslinden boylar vardı. Pigulevskaya'nın işâret ettiği gibi, Çin kaynakları, Kagnılı «T'ie-le» ve Kök-Türk boylarını da Ak Hunlardan saymakta idi. Ak Hunların illeri, 552-56 arasında, Batı Türklerine geçtikten sonra, Sâsânîler, kuzey hudûdlarında, Batı Türkleri ile savaşacaktı. İstemi Kağan (öl. 576), «Şûl» Türklerini Sâsânîlere karşı takviye etmek istemişti. Husrav I Anûşîrvân (531-79) «Şûl» Türklerinin çoğunu öldürtmüş ve seksen kadarını Fîrûz'un şehrine yerleştirmişti. Fakat, Balâzurî, Kudâma ve Sahmî'den öğrenildiğine göre, bilinmiyen bir târihde, «Şûl» beyleri Curcân'ı da Dihistân'a ilhâk ile, iki ili idâreleri altında birleştirmişlerdi. Artık «Şûl» Türklerinin millî hüviyeti iyice belirtmektedir ve Barthold ile Minorsky'nin tahminlerine göre bunlar Türkmenlerin ataları Oğuzlar idi. «Şûl» adı ise, «Çur» (Çor) veya «Çöl» den muharref sayılmaktadır. «Çor» Türklerde bir unvân idi ve bu unvânı taşıyan beylerin adı târihlerde çok geçer. Hazar denizinin doğu kıyıları ile Merv bölgesinin Kök-Türklerden bir asır önceki Türk

asılı sâkinlerinin kültürünü gözlerimiz önünde canlandıracak maddî kültür kalıntıları da mevcûd bulunmaktadır. M.Y. Kiani, VII. İran sanatı kongresine^{tebliginde}, Sâsânîlerin Ak Hunlar ile savaştığı bölge olarak tarif ettiği Gurgân (Curcân) ilinde, «İskender seddi» denen bir sed ve onbeş kale harâbesi bulunduğunu bildirmiştir. Kiani'nin bulunduğu sed, muhtemelen «Bâb al-Şûl» olmalıdır. Onbeş harâbe ise, Fîrûz şehri ile, «Şûl» Türklerinin o bölgede binâ ettiklerini Beşinci bölümde göreceğimiz kalelerden bazıları olsa gerek.

Merv'de¹ ise, yine M. V. yüzyıla âid bir resimle küp üstünde (lev. XXII/a) bir hükümdârın hayat safhaları tasvîr edilmiş. Parth sanatı tesirlerini aksettiren bu resimde, iranoid vecheli bir kimse görülmektedir. Türkmenistan adını alacak bu iller türkleşmişe başlamış olmakla beraber, İran kültürünün henüz ağır basdığı anlaşılmaktadır.

3 — *Burkan Sâkyamuni'nin dini*

a — Batı Türkistan

Milâddan önce 563-483 arasında Nepal'da, Sâkya boylarından bir hükümdârın oğlu olarak dünyaya gelen ve «Sâkya'lar hakimi» manâsına Sâkyamuni unvânının taşıyan Burkan'ın dini, II. yüzyılda, Kuşân hükümdârı Kanışka'nın intisâbından sonra, Orta Asyaya yayıldı. Bu sırada, Keñgeres ve Parth illerinde de Buddhism'in geliştiği anlaşılmaktadır². Rivâyete göre, Keñgeres başkentlerinden Taşkendde bir Buddhist tapınağı vardı ve bunun divarları, Peşâver ilinden gelen bir ressam tarafından, süslenmişti. Milâdî III. yüzyılda, Çinde Buddhism'i yayanlar arasında, Keñgeres ilinden râhiblerin de adı geçmekte idi. Merv'deki kazılarda elde edilen, yukarıda bahsi geçen küp (lev. XXII/a), Buddhist yazmaları saklamağa mahsûs idi. Merv'de³ IV.-VI. yüzyıllardan Buddhist külliyelerin kalıntıları bulunmuştur. Bu devirde, ölenlerin kemiklerini saklamağa mahsûs mahfazalar da, Buddhist *stûpa*'lara (türbelere) ve mimârî târihi bakımından, aslı sayılan kubbeli göçebe çadırlarına benzemeğe başlamıştı (lev. XXII/b). Fakat Batı Türkistanda Buddhism tutunamayacakdı. Sâsânîlerin desteklediği ateş ibâdeti ile başka İran dînleri önünde Buddhism gerileyecekti. Nitekim, «Şûl» Türklerinin de ateş ibâdeti ile ilgili bir dîne intisâb etmiş ve bundan İslâma geçmiş oldukları Beşinci bölümde görülecektir.

Türkmenistandaki duraklamasına karşılık, Buddhism, Doğu Türkistandan Çine doğru hızla ilerledi. Doğu Türkistanın yerleşik çevrelerinde, asırlar boyunca, Burkan dîni başlıca kültür muhîtinin meydana getirecekti. Buddhist külliyeler, Çine doğru giden kervan yolları boyunca, kurulmuştu. Güneyden giden kervan yolunda Hotan (37°K, 80°D) ile Miran (38°K, 80°D) ve Kuzeyden giden kervan yolunda Tumsuk (40°K, 78-D) ile Kuça (42°K, 83°D), III-IV. yüzyıllardaki, başlıca Buddhist merkezler idi⁹⁴. Türkçede «vihar» denen (*vihâra*'dan) Buddhist manastırlarda, türkçede «toyın» denen Buddhist râhibler⁹⁵, Buddhist kültürünü yaymakta idiler. Hotan'da, Gomati⁹⁶ «vihar» ında, Orta Asyada başlıca Buddhist mezheb olacak, türkçe «Ulug kölüngü»⁹⁷ (Ulu gemi veya kagnı) denen Mahâyâna⁹⁸ mezhebi geliştirildi. «Kiçig kölüngü» (Hinâyâna) denen aslı Buddhisme nisbeten, «Ulug kölüngü»'nün adı şöyle izâh edilir: «Kiçig kölüngü» (Küçük gemi veya kagnı) şahsî bir hayat felsefesi idi. «Ulug kölüngü» ise, Universalism'e mümâsil şekilde, bir toplum dîni olmak istidâdında idi. «Ulug kölüngü» mektebinde Universalism teşîrleri o kadar âşikâr idi ki, bunu izâh için, Taoistler, Lao-tse'nin Çinden kaçtığı zaman, Hind illerine giderek, Burkan Sâkyamuni'yi irşad ettiğini ileri sürüyorlardı⁹⁹.

Universalism'in merkezîyetçi vechesi ve mütevâzın dünya tasavvuru «Ulug-közüngü» mektebinde de görülür. Ancak gök tanrısının kâinâtın kutbundaki ve dünya hükümdârının dünyanın merkezindeki yerlerini Buddhism'de târîhî Burkan Sâkyamuni'nin şahsiyeti almakta idi. Buddhist azizlerin hükümdâr mertebesine gelişinin bir tezâhürü de, Buddhist'lerin murâkebe için oturuş tarzları arasına, İç Asyada hükümdâr oturuşu olduğunu Türk metinlerinden öğrendiğimiz bağdaş kurmak şeklinin de idhâli olmuştu (lev. XXIII/a)¹⁰⁰.

Burkan Sâkyamuni'nin doğduğu Nepal çevresinde, İç Asyalı Sâkyalar boyları arasında, Chou devrinde (M.Ö. 1050-249) Çindekine benzer Universalist tasavvurlar belki esâsen mevcûddu. Rivâyete göre, Burkan Sâkyamuni kendisini bir dünya hükümdârı (*cakravartin* : zaman çarkını çeviren) olarak tanıtmıştı. Buddhist kâinât planı *maṇḍala*¹⁰¹ ve onun mimârîde timsâli olan Buddhist türbesi *stûpa*¹⁰² (lev. XXIII/a), Chou'lara atfedilen yapılar gibi, kosmografik mâhiyette (kâinât modelinde) olmak iddiasında idi. *Stûpa*'nın cakravartin mezarı geleneğindeki eski şekli, bir azizin yakılmış vücûdunun kalıntılarını ihtivâ eden sandık etrafına örülen, dört-köşe kaide üstünde, yarım-kürre şeklinde bir kubbeden ibâret

idi (lev. LXXVI b/1). Bu şekli Burkan Sâkyamuni'nin mensûb olduğu Nepal'de yaşayan Sâkyâ boylarının ottag taklidi türbeleri olması imkânına bağlayanlar vardır¹⁰³. Her halde, Chou'lardaki ottagdan mülhem yapılara mümâsil şekilde, *stûpa*'nın¹⁰⁴ dört-köşe plandaki kaideleri yer-yüzünü (dünyevî unsurları) ve kubbesi göğü temsil ediyordu. Kubbenin tepesindeki *harmikâ* denen kısım, mabûdun semâvî köşkünün remzi idi ve buna türkçe «kalık» denecek idi. *Harmikâ*'nın da üstündeki mahrûti ehrâm şeklindeki ilâve ise, hükümdârların başında tutulan şeref şemsiyelerine işâret etmekte idi.

Merkeziyyetçi ve mütevâzın kâinât tasavvuru Ulug-kölüngü mektebinde gittikçe gelişerek, edebiyâta ve sanata da aksedecekti. *Suvar-naprabhâsa-sûtra* gibi gince tercemesi aşağı-yukarı tam olarak elimizde bulunan IV-V. yüzyıllarda âid metinlerde, kâinâtın merkezi, târihi Burkan Sâkyamuni'nin şahsiyetidir. Buddhist metinlerde *mandala* adını alan kâinât planına göre, Burkan Sâkyamuni'nin etrâfında¹⁰⁵, dört yön burkanları denen hayâlî burkanlar, Doğu, Batı, Kuzey ve Güneyde yer alır. *Bodhisattva* denen ve henüz burkan mertebesine gelmemiş sayılan, yine hayâlî azizler de muhtelif yönler ve ara-yönlerde tasavvur edilir. Dört cihetin muhâfız tanrıları da olduğu düşünülmüş ve bunlara *lokapâla*, türkçede (gözetici manâsına) «közetkiçi» denmişdi¹⁰⁶. Güneş, ay ve yıldız manzûmelerinin tanrıları, yer ve gök tanrıları, efsânevî hayvanlar, geçmiş zamanda Buddhism'e hizmet etmiş râhibler (*arhat*), hükümdârlar, eski dinlerin mabûdları, mensûb oldukları yönlere göre, bu kâinât timsâli topluluk içinde yer alıyorlardı. *Mandala*, mefhûmu, mimârî külliye-lerde bir merkezî tapınak etrâfında, dört yönde ve bazen köşelerde, tâlî hücreler veya küçük tapınaklar şeklinde ifâde ediliyordu. *Stûpa* denen Buddhist türbedeki *mandala* timsâllerini yukarıda kayd etmiştik. Burkan Sâkyamuni veya diğer bir burkan, veya *bodhisattva* heykeli veya resmi etrâfında, ona mensûb sayılan mabûdların, mertebelerine göre dizilmesi ile *figuratîf mandala* denen, kâinâtı teşkil eden mefhûmları şahıs hâlinde gösteren levha, vücûd buluyordu¹⁰⁷ (lev. XXIII/a). Aynı mertebede şahıslar, meselâ burkanlar, yan-yana ve üst-üste diziliyor ve böylece sanat târihçilerinin «Bin burkan» dediği terbîb teşekkül ediyordu (lev. XXIV/b).

Ulug-kölüngü mektebinin, universalist görüşü içinde, tercih ettiği konulardan biri de, gök tanrısı kutuna mümâsil şekilde, burkan kutuna namzed, toplumun kurtarıcısı, mukaddes hükümdâr şahsiyeti idi. Ulug-kölüngü mektebi, Burkan Sâkyamuni'nin daha önceki hayatlardaki şahsiyetlerini temsil eden hayâlî mukaddes hükümdâr'lara *bodhisattva* adını veriyordu. *Bodhisattva*'lar nice insan üstü fedâkarlıklara katlanarak,

âmânsız şekilde dönen zaman çarkından kurtulmak ve yokluk (*nirvâna*) yolunu, insanlara gösteriyordu. Bunun için, bir mukaddes hükümdâr, aç bir yırtıcı kuşa yem olarak vermek için, bacağı kesiyor, diğeri, bütün vücûdunu aç pars yavrularına kurban ediyordu. Âdetâ hamâsi bir veche alan bu cesâret ve fedâkarlık menkıbeleri, «Chü-ch'ü» Hunları (Sipi¹⁰⁵ menkıbesi), Tabgaçlar (Geyikler hükümdârı menkıbesi)¹⁰⁹ (lev. XVIIIa) Türkler¹¹⁰ (Haricandra, Kâncanasâra menkıbeleri) arasında, bilhassa revâda olacaktı.

İnsanlı kurtarıcı mukaddes hükümdâr sıfatı ile, Burkan Sâkyamu-ni'nin alâmetlerinden olan *cakra* (zaman çarkı) dünyevî hükümdârlara da teşmîl ediliyordu. Türkçe «tilgenlig kan» (çarklı han) denen, biri merkezde, dört tanesi yönde olmak üzere, beş büyük hükümdârın dünyanın beş bölgesini idâre ettikleri tasavvur ediliyordu¹¹¹. Kuzey bölgesinin *asvapati* (atlı hükümdâr) denen «tilgenlig kan» ları silsilesi arasında, Kuşân hükümdârlarından sonra, Türk kaganları da yer alacaktı¹¹².

c — «Chü-ch'ü» (Tsü-k'ü de yazılır) Hun (M. 397-460) ve Tabgaç çevresi (M. 386-556) (lev. XXIV-XXX).

«Ulug-kölüngü» kosmolojisinin gelişmesinde, Türklerin de dâhil bulunduğ, Çin kuzeyindeki kavmlerin katkısı bulunduğu muhakkak sayılır. Soper¹¹³, Ulug-kölüngü mektebinin baş tasavvurlarından biri olan dört yön burkanları heykellerinin, ilk olarak, kuzeyli bir râhibe tarafından yapıldığını kaydeder. Erken Çin kaynaklarında epiy sayıda kuzeyli râhib ve sanatkâr adlarına da yine Soper işâret etmektedir. Ak kurt menkıbesinin, Türklerin atalarından sanılan, Kuzeyli «Ti»'ler ile ilgili olduğunu Birinci bölümde görmüştük. Buddhism'in Kuzey Çine yayıldığı devrede, ak kurt menkıbesi, bir kuzeyli aracılığı ile Buddhist bir veche almış ve ak kurdun heykeli Buddhist tapınağa dikilmişdi. Kuzeyliler, bilhassa Doğu Hunları¹¹⁴, Çin kültürü içinde erimemek için, Burkan dinine intisâbediyor, bu dîni benimseyor ve yaymağa çalışıyorlardı. Bu hususda en çok gayret gösterenler, Çinlilerin «Chü-ch'ü» dediği Hunlar ve ekseriyetinin Türk olduğunu kaydettiğimiz Tabgaçlar olacaktı. Doğu Hunlarının aslının henüz bilinmediğini kaydeden Klyastorniy, M. III. yüzyıldan itibaren Hunların dilinin türkçe olduğundan şübhe kalmadığını, muhtelif araştırmacıların vardıkları neticelere dayanarak, kaydetmektedir. Belki bu keyfiyetin bir neticesi olarak, Kök-Türk devrinde, yalnız Çinliler değil, Sogdlular da Kök-Türklerden Hun adı altında bahs ediyorlardı. Bu bilgilerin ışığında geç Hun muhîtinin erken Türk kültürü

gevresine alabiliriz. Bilhassa ki söz konusu olacak Buddhist «Chü-ch'ü» Hun muhiti, Çinde değil, Orta Asyada bulunuyordu ve Kök-Türklerin Kagan soyu bu Hunlar ile beraber yaşamakta idi. Ekseriyetinin dilinin türkçe olduğunu kaydettiğimiz Tabgaçların arasında, Kagnılı boylar gibi, târihi devirde Türk oldukları muhakkak olan, çok sayıda boylar bulunduğu aşağıda görülecektir.

Kültür seviyesi açısından, yazıları henüz sanskritçe ve çince olmakla beraber, Hun ve Tabgaç muhitlerinin Buddhism'e tesir icrâ edebilecek mertebeye vardığı anlaşılmaktadır. Umûmiyet ile Kuzeyli boylar hakkında kaydedildiği gibi, Hun ve Tabgaç çevrelerinde de, epiy sayıda Buddhist aydın ve sanatkârlar yetişmiş idi. Hunların Buddhism ile temâsa geçtiği ilk çevrelerden biri Hotan olmuş olsa gerek. Çinlilerin «An-yang-hou» diye andığı «Chü-ch'ü» Hun beyi, Hotan'da, Ulug-kölüngü mektebinin ilk merkezlerinden Gomati manastırında okumuştu. Hotan, mükerreren ve son olarak V. yüzyılda, Doğu Hunlarının idâresine geçmişti. Bu bakımdan, erken Hotan sanatındaki Doğulu görünüşde ve saçları Hun-Tabgaç bölgesindeki tarzda (lev. XXVI/b) bulunan heykeller (lev. XXIII/b) Hun ve Tabgaçları tasvîr edebilir. Daha sonra, Hotana, Ak Hunlar, Tibetliler, Türkler gelecek ve IX. yüzyılda ise, Hotandan Doğuya Kansuya giden yol temâmen Türk boyları idâresinde bulunacaktı. Ekseri «Chü-ch'ü» Hun ve bazı Tabgaç hükümdârları, geniş kütübhâneleri olan, sanatı koruyucu, âlim şöhretini kazanmış kimseler idi. Tun-huang'da, Koço'da, Yün-kang ve Lung-men'de görüldüğü gibi, Buddhist sanatı «Chü-ch'ü» Hun ve Tabgaç devirlerinde gelişti, veya yükseldi. «Chü-ch'ü» Hun ve Tabgaç tesirlerini sanatta, bilhassa eserleri yapıranların tasvirlerinde, sîmâ ve kıyâfetlerinde görmekteyiz (lev. XXVI). Burkan ve *bodhisattva* resim ve heykellerinin de Hun ve Tabgaçlara benzediği hem eserlerden (mukayese ediniz, lev. XXVI'da Tabgaç kadın ve erkek portreleri, lev. XXVIII/b, c'de dinî eserler), hem de târihi rivâyetlerden bilinir. Milâdi 518'de «Chü-ch'ü» Hun sanatı henüz yüzyıllık bir târihe sâhib ve Tabgaç sanatı zirveye erişmişken, Tun-huang'da doğmuş bulunan râhib Sun-yung¹¹⁵, Kansudan Hotana gitmişti. Sung-yun o çevreye gelinceye kadar gördüğü bütün burkan tasvirlerinin «Hu» lara benzediğini kaydeder («Hu», yabancı mânâsına çince tabîr, Milâd sıralarından itibâren Doğu Hunlarına ve Türklerle, sonra başka Kuzeyli ve Batılılara verilmişti). Sun-yung'un bütün burkan tasvirlerinin «Hu» lara benzediği hakkındaki kaydı şunu hatırlatır : bir Buddhist râhibi, o devirdeki Tabgaç hükümdârının Burkan Sâkyamuni'nin görünüşünde olduğunu iddia etmiş ve 412 târiflerindeki bir burkan heykeli, diğer bir Tab-

gaç hükümdârına benzer şekilde yapılmış idi¹¹⁶. Burkan tasviri hakkındaki yazılı *norm*'ları devrin hükümdârına benzeyecek şekilde tefsir etmek temâyülü, 414-21 arasında bu *norm*'ları çinceye terceme eden, «Chü-ch'ü» Hun hükümdârının hizmetindeki Hindli râhib Dharmakşema'da da mevcûd bulunmuş olabilirdi. Dharmakşema adlı Hindli râhib «Chü-ch'ü» Hun hükümdârı Mêng-sün'ün hizmetinde idi¹¹⁷. Burkan tasviri *norm*'larının aynen Türklere de geçtiği *Suvarnaprabhâsa-sûtra*'nın «Altun Yarıuk» adı¹¹⁸ altında, IX.-X. yüzyılda yapılan türkçe tercemesinden bilinmektedir. Kuzeyli hükümdârlara benzetilen burkan heykellerinin dinî mâhiyeti, burkan ve *bodhisattva*'lara mahsus alâmetlerden ve bazen giydikleri Hind kiyâfetlerinden belli oluyordu (lev. XXIV/a). Bu arada Burkanın ongunlarından arslan¹¹⁹ da, Buddhist ikonografi yolu ile, İç Asya sanatına girdi. Milâdî VI. yüzyıl başında Sung-yun adlı¹²⁰ Çinli râhibin kaydettiği gibi, İç Asyada arslan olmadığından, sanatkârlar bu hayvanı hayalden tasvîr ediyor ve kaplana, veya «Fo denen nâdîde köpeğe benzetiyorlardı (lev. XXIV/a). Sung-yun sahici bir arslan görünce, şaşırmışdı.

Doğu Türkistan sanatında, Hun ve Türk yüzlerinden başka, bazen Halçayan hükümdârlarının heykellerini (lev. XIX/c), daha İranî bir vecde, hatırlatan simâlar (lev. XXIII/c) ve bundan başka, bugünkü Avrupalılara benzeyen sarışın şahıslar (lev. XXIII/d) dikkati çeker¹²¹. Sarışın kadınlar Tabgaç sanatında da gözükmetedir (lev. XXVIII/a). Bu sarışın kimselerin hüviyeti hakkında epiy araştırma yapıldı. Bunlar acaba Çinlilerin «yeşil gözlü ve kırmızı saçlı» olarak tarif ettikleri «Wu-sun» veya Kırgız boyları, yahud Kâşgarlılar mı idi?¹²² Doğu Türkistanda bulunmuş metinlerde, Türklerin «Tohri»¹²³ dediği (Tohar), bazılarına göre bugünkü Avrupa dillerine yakın, diğerlerine nazaren, eski İranî lehçelerinden bir dil ortaya çıkmıştır. İç Asyada, bugünkü Avrupalılara benzeyen sarışın bir kavmin bulunduğu şübhesizdir. «Tohri» dilini konuşanların Çin sınırlarından Batıya göç ederken bir kısmı Doğu Türkistanda kalmış bulunan «Yüe-ch'ih» boyları olduğunu tahmin edenler vardır. Bunlar Toharistâna (Belh iline) gidip orada Kuşan devletini kurdukları için, «Tohri» adı onlara da teşmil edilmiş olabilirdi. Ancak, Buddhist sanatta bir de renklerin temsili manâsı olmakta idi¹²⁴. Bazı renklerin cihetlerin ve unsurların timsâlleri olduğunu Universalism kosmolojisi münâsebeti ile kaydetmiştik. Buddhist sanatında da mümâsil kanûnlar olduğunu Hind ve Türk metinlerinden bilmekte ve bunun tezâhürlerini gayr-i tabîî renklere boyanmış şahıs resimlerinde görmekteyiz¹²⁵. Yine renk timsâlleri ile ilgili olarak, kadîm «Ti»ler, Hunlar ve belki Türkler, «Al» ve «Ak» gibi reng adları ile ayırt edilen boylara ayrılmakta idiler¹²⁶.

Ulug-kölüngü Buddhist kültürünün Kök-Türklere intikâlinin ilk safhasını takib için «Chü-ch'ü» Hun çevresine teveccüh etmemiz gerekmektedir. Çünkü, yukarıda söylendiği gibi, III. yüzyıldan beri, Doğu Hunlârının dilinin türkçe olduğunda şübhe yokdur ve, Çinlilerin muharref şekilde A-shi-na dediği ve helki asıl adı Çinga (Kurt) olan, efsânevi «Böri» nin ahfâdı, Kök-Türk kagan soyu, «Chü-ch'ü» Hunları idâresindeki devletin sınırları içinde yaşamakda idiler¹²⁷. Kök-Türk Kagan boyu, Biçurin'in Çin kaynaklarından tercemesine göre, Doğu Hun idiler ve o zaman beşyüz âileden mürekkebe bulunuyorlardı. Orta Asya ile Çin sınırlarında, 36°K, 106°D bölgesinde, bugünkü P'ing-liang eyâletinde yaşıyorlardı¹²⁸. P'ing-liang'da bir Taoist ziyâretgâh bulunduğunu söylemiştik¹²⁹. Böylece, Kök-Türk Kagan boyu, Taoism ile Buddhism'in imtizâc bölgelelerinden birinde bulunmuş oluyordu. P'ing-liang'dan Doğuya ve Batıya giden kervân yolları boyunca, «Chü-ch'ü» Hunları, sanat merkezleri olan Buddhist külliyele kurmuşlardı.

«Chü-ch'ü» Hunlarına atfedilen veya kitâbeleri ile onlara âid olduğu tesbît edilen sanat eserleri, Türk kültür târihi bakımından önemli vesikalarlardır¹³⁰. «Chü-ch'ü» Hunları devrinden sanılan Tun-huang tapınaklarının şeklinin, kubbelerin tepesindeki fenerli künbedin, otağa benzediği dikkati çekmiştir¹³¹ (lev. XXIII/d). «Chü-ch'ü» Hunlarına atfedilen tapınakların daha büyükleri ise, merkezi ve yüksek kubbeli bir hücre etrâfında, dört-köşe bir plan içinde, mütevâzın şekilde, tâlî kubbeli hücrelerden ibâret idi (lev. XXIII/c)¹³². Bu tertib Çin «Ming-t'ang» (ecdâd tapınağı) planına benziyordu. Fakat Çinde kubbenin kullanılmamasına karşı, Hun tapınağı kubbeli hücrelerden müteşekkildi. Böylece, dört-köşe plan içinde, bir merkezi büyük kubbe ve etrâfında, tâlî küçük kubbeli hücrelerden müteşekkil Türk hükümdâr köşkü (lev. LIV/b) ve tapınak prototipi (lev. XCIV/a) teşekkül etmiş olup bu tertib Türk sanatında yüzyıllar boyu, Osmanlı câmilerine kadar yaşayacaktır.

«Chü-ch'ü» Hunlarından kalan başka eserler arasında, taş stûpa modelleri ve bunların üzerinde, çince *kua*, türkçe «ırk» dendiğini kaydettiğimiz Universalism'in kosmolojik ideogram'ları da, yön işâretleri olarak kullanılması göze çarpar (lev. XXIII/b)¹³³. «Chü-ch'ü» Hun hükümdârı Mêng-sün Universalist kosmolojiye ve onun ideogramları olan «ırk» lara¹³⁴ çok meraklı idi¹³⁵. Çok büyük bir kütübhânesi olan bu hükümdâr bu konularda eserleri arardı.

«Chü-ch'ü» Hunlarına atfedilen V. yüzyıldan Tun-huang ve başka tapınaklardaki heykellerin bazıları (lev. XXIV/a), o devirde, Türk-Hun

tipi olarak tesbât ettiğimiz görünüme (lev. XXVI) tekabül ediyor, diğerleri belki Doğu Türkistandan gelme kalıplara dökülmüş bulunuyordu¹³⁶. Çünkü bunlar (lev. XXIV/a) Tunaşuk heykellerinin daha eürepoid ikonografisini (lev. XXIII/a) de hatırlatır¹³⁷.

«Chü-ch'ü» Hunlarına atfedilen divar resimleri¹³⁸ ise kendine öz bir tarzda idi (lev. XXIV). Bu devirde Buddhism'in sanat modelleri Hindistandan geldiği için, «Chü-ch'ü» Hun muhîtindeki ressamın Ajanta divar resimlerinden ilhâm aldığı tasavvur edilebilir. Ajanta'da görülen, Hellenistik teknikten gelişmiş, ışık ve bölge satırlarının tezâdı ile şekilleri tecessüm ettirmek tekniğini, «Chü-ch'ü» Hun muhîtindeki ressam da, taklid etmek istemiş görünmektedir. Ancak, Hun çevresi sanatkârı bu yabancı tekniği tatbik ederken o kadar sistematik hâle sokmuşdu ki, tabiat ile ilgiyi unutmuştu. Resimlerindeki şahıslar, koyu ve açık lekelerden müteşekkil, birer kukla hâline girmişdi. Kosmos tasavvurunda onlara atfedilen yer ve mertebe ile ilgili remzler dışında hiç bir husûsiyetleri de yoktu.

Fakat, sanki göçebe hayâtının hamâsi muhîtinden yeni çıkan Doğu Hun çevresi sanatkârı, Buddhist sanatının kanûnları çerçevesinden taşan hayâtiyetini, başka türlü, ifâde ediyordu. Ekseriyeti al renge bürünmüş «Chü-ch'ü» Hun devri resimlerinde fırtınalı bir hava eser. Kuklaya benzeyen bu şahısların kurtarıcı hükümdâr-*bodhisattva*'nın fedâkarca kabûl ettiği işkenceler karşısında duydukları dehşeti ve hayranlığı, parmaklarını ısırarak, kollarını sallayarak, bazen tepinerek ifâde ettikleri tasvîr edilmişdi (lev. XXIV/b).

Buddhism'i kabûl etmekle Tabgaçlar «Chü-ch'ü» Hunları ile aynı kültür çerçevesine girmiş oldular. Fakat «Chü-ch'ü» Hun devleti Orta Asya'dan Çine giden yol üzerine hâkim bulunduğu için, Tabgaçlar bakımından, bir engel sayılıyordu. Böylece, Tabgaçlar «Chü-ch'ü» Hunlarına hücum ile onların memleketini 439'da aldılar. «Chü-ch'ü» Hunları ve onlarla kader birliği hâlinde olan Kök-Türk kaganları boyu da, Batıya kaçmağa mecbûr kaldılar¹³⁹. Çölleri büyük bir zahmetle aşarak, Doğu Türkistanda, ilk önce Lou-lan ve daha sonra bugünkü Turfan bölgesinde, Koço'ya sığınabilmişlerdi. Klyastornıy¹⁴⁰, Çin târihlerinde, Kök-Türkler hakkında anlatılan totemik menkıbenin bu devre işâret ettiği fikrindedir. Menkıbeye göre, düşmanlarla savaş neticesinde, bütün Kök-Türkler öldürülmüş ve ancak kolları ve bacakları kesilen bir çocuk hayatta kalmışdı. Bu çocuğu büyüten ve onun neslini karnında taşıyan bir dişi kurt, düşmanların tekrar hücumu üzerine, mucizevî sûrette, uçmuş ve Koço kuzeyindeki

dağda bir mağarada, Kök-Türklerin neslinden çocukları doğurmuştu. Bu menkıbenin Kök-Türk devrine âid sanat eserlerindeki tasvirini ileride göreceğiz (lev. XXVII, LVII-LVIII). Koço'nun bilinen en eski tapınaklarından M¹⁴¹ mabedi Çinlilerin, muharref şekilde, «An-chou» diye adını verdiği bir «Chü-ch'ü» Hun hükümdârı tarafından, 444-60 arasında yapıldırılmışdı. Böylece, Kök-Türklerin Kagan boyu Koço'da da Buddhist bir muhitte bulunuyorlardı. «Chü-ch'ü» Hunlarına atfedilen, veya onların kitâbeleri bulunan eserlerden, gerek Kansu'da, gerek Koço'da bulunanlar ile Doğu Türkistanın başka merkezlerindeki, meselâ Koço batısındaki Kuça (42°K, 83°D) yanında Kızıl'daki Buddhist resimler arasında uslûb benzerlikleri görülmüşdür¹⁴². Bu keyfiyet, Kök-Türklerin de bulunduğu «Chü-ch'ü» Hun muhitinde, uslûb birliğine varmak derecesine yükselmiş bir Buddhist medeniyet teşekkül ettiğini teydideder. Mîlâdî 460'de, «Chü-ch'ü» Hunları ve Kök-Türkler, Koço'da bulunurken, Çinlilerin «Juan-juan» diye andıkları göçebe boyun hücumuna uğramış ve Koço'dan da sürülmüşlerdi. Kök-Türklerin o zamanda Altun-yış dağlarına sığındıkları anlaşılmaktadır¹⁴³. Üçüncü bölümde Kök-Türkleri Altun-yış'da bulacağız.

Kansu'da gâlib gelen Tabgaçlar ise, mağlûb ettikleri «Chü-ch'ü» Hunlarının hizmetindeki sanatkâr «toyn» ları (râhibleri) kendi illerine götürdüler¹⁴⁴. Tabgaç Buddhist sanatı böylece «Chü-ch'ü» Hun sanatının bir devâmı olarak başladı. Bu keyfiyet bilhassa, Tabgaçların doğrudan doğruya «Chü-ch'ü» Hunlarını istihlâf ettiği Tun-huang eserlerinde âşikârdır¹⁴⁵. Tabgaç kültürü, başlangıçda, Çinden belki daha fazla, Kuzeyli göçebelerin ve Orta Asyanın geleneğinde bulunmakta idi. Bu arada, Tabgaç kültürünün teşekkülünde, târihî devirde Türk olarak bilinen boyların, bilhassa Kagnılı ve Uygur boylarının da katkısı olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁶. Önemli Tabgaç boyları arasında, Eberhard, epiy sayıda, adı geçen Türk boylarının, «Wu-huan» (Oğuz?), «Hsi» (Kay? Kayı?), hatta Türgiş, yâni Batılı Türk olabilecek boyların adlarını da tesbit etmiştir. Ayrıca; 447'de 3000 «Ting-ling» âilesinin Tabgaç başkentine yerleştiğini, 470'de Türklerin Tabgaç sarayında yüksek vazifeler gördüklerini ve 429'da Kagnılı boyların Kansu'ya yerleşdiklerini de göreceğiz. Bu devirde kuzeyli Buddhist toyn'ların ve sanatkârların da mevcûd bulunduğu yukarıda kaydedilmişdi. Böylece Tabgaç çevresi, gerek Kansu'da, gerek Shansi'deki başkentleri (M. 376-494 arasında) P'ing-ch'eng'de, hatta Kuzey Çinin merkezi, Wei ırmağı kenarındaki Lo-yang'da bile (495-556'da başkent), tam bir Çin muhitinde değildiler. Çinli olmayan ve Kagnılı boyların da dâhil olduğu Kuzeylilerden pek çok sayıda boylar, asıl âileler, ve sanatkârların tesiri, sanat ve kültüre yön veriyordu. Buddhist eser-

lerin ikonografisi, artık yukarıda kaydedildiği gibi, Kuzeylilerin ve bilhassa hükümdâr sülâlesi olan «Saklug» boyunun çehrelerini, kıyâfetlerini ve âdetlerini de aksettiriyordu. Bu keyfiyet, Shansi'deki başkent yanında Yün-kang ve Wei ırmağındaki başkent çevresinde Lung-men Buddhist mağara-külliyelerinde (lev. XXVI) olduğu gibi, Kansu'da Tunhuang külliyesinde de âşikârdır. «Chü-ch'ü» Hunları gibi, Tabgaçlar da, Buddhist sanata yalnız ikonografik değil, manevî katkıda da bulunmuşlardı. «Chü-ch'ü» Hunlarının katkısı, cesâret gösterilerine meyyâl ve onları hareketli sahnelerde tasvîr eden bir uslûbda idi. Tabgaç katkısı ise, mümâsil şekilde, atlı göçebelerin hamâsi gönlünden cevherini almış, fakat rûhânîleşmiş bir ifâde oldu. Tabgaç sanatının en yüksek eserleri, bağdaş kurup murakabeye dalmış, hafif gülümseyen, genç Buddhist azîz tasviri olmuşdu (lev. XXVIII/c).

Bir yandan da, Tabgaç çevresinde, daha Wei ırmağındaki başkente geçmeden bile, Çin'in zevk normları ağır basıyordu¹⁴⁷. Tabgaçlar, Çinliler gibi, onlardan daha mükemmel şekilde, çok katlı kuleler inşâ etmek, sırlı çininin göz kamaştıran ihtişamını çatı kiremitlerinde kullanmak istiyorlardı. Yine de, çok katlı kulelerin bile, icâbında, kagnıda taşınabilir şekilde de olabilmesi (muhtemelen bu kuleler ağaçdan yapılıyordu) göçebe geleneğinin unutulmadığına delil idi. Çin tesirlerinin ilerleyişi figuratif sanat eserlerinde de görülür ve Tabgaçların, muhtelif milletlerden sanatkârlar arasında kullandığı Çinlilerin katkısına delâlet eder. Başka Kuzeyli kavmlerin eserlerine nisbeten, Tabgaç sanatının çinleşmiş olduğu, mukayese yolu ile de görülebilir¹⁴⁸. Milâdın ilk yüzyıllarında, Oğuz sanılan «Wu-huan» lara ve daha sonra Kök-Türklere, Doğu yönünde komşu bulunan «Mo» kavmlerine (belki Tunguzlar) atfedilen, bugünkü Kuzey Kore'de, Koguryo'daki duvar resimlerinde, bir av sahnesi tasvîr edilmişdi (lev. XXVII/b). Milâdî V-VI. yüzyıllardan sanılan bu eserde de Tabgaç devri Çin tesirleri âşikâr olmakla beraber, Koguryo sanatkârı, epîy gerçekçi tarzda, at üstünde avlanan göçebelerin görünüşünü aksettirmektedir. Tabgaç sanatının mümâsil bir duvar resmindeki av sahnesinde ise (lev. XXVII/a), ressam, şahısları tasvîr etmekden ziyâde, şekilperest bir temâyül içindedir. Çin yazı sanatını hatırlatan fırça oyunlarına kağıtmıştır, zerâfet ifâdesi olarak, vücûdları gayr-i tabîî şekilde uzatmış, yapmacıklı el hareketleri itinâ ile resm edilmiştir. Çinlilerin zevkine uygun olarak, tabiat manzaraları, ehemmiyet kesbetmiş, şahıs tasvirleri ise küçülmüştür. Tabgaçlar böyle çinleşirken, Türk kültürünün Doğu'daki mümessili, Kagnılı «T'ie-le» Kaganlığı yükselmekte idi.

c — Kagnılı «T'ie-le» Kaganlığı (486-540)

Birinci bölümde ve bu Bölümün başlangıcında, Kagnılı ve diğer Türk boylarının IV. yüzyıla kadar yaşadıkları yerleri tesbite çalışmışdık. Şimdi bunların IV. yüzyıl ile VI. yüzyılda, hepsinin Kök-Türk Kaganlığı idâresine girecekleri devir arasındaki yurtlarını, târihi kaydlara göre, arayacağız. Ancak bu Bölümde daha ziyâde Çin kaynaklarına dayanarak, onların aksettirdiği bölgelerde kalacağız. Batı Türk dünyası gelecek Bölümde ayrıca ele alınacaktır. Sui devri (M. 581-617) Çin târihine göre¹⁴, Kagnılı «T'ie-le» boyları, eskiden bulundukları mıntikalarda yaşamağa devâm etmekle beraber, daha çok geniş illere de yayılmışlardı. Baykal gölünün güneyi ile Selenge, Orkun ve Togla ırmakları kıyılarında şu «T'ie-le» boyları bulunuyordu : Boku veya Buku (geyik manâsına), Uygur, Tongra, Bayırku, Tupa (bugünkü Ulug-Kem vâdisinin adı olan Tuva bölgesine ismini veren boy), Kırgız, ve isimlerinin ancak çince şekli bilinen boylar. «Hun» adını taşıyan bir boy da bu Türkler arasında idi. Az daha geç bir kaynakda Kurikan adlı «T'ie-le» boyunun M. VII. yüzyılda Baykal çevresinde olduğu öğrenilir. Künbedli otag şeklinde türbeler ve bazı kaya resimleri Kurikan eseridir. Gumilev Kurikan boyunu Yakutların ataları saymaktadır.

Togla ırmağının batısından, Batıya doğru, Altun-yış dağlarının güney-batısına kadar, böylece, Ötüken dağları, Altun-yış dağları ve Yarış (Cungarya) yaylası üzerinden Isık-köl mıntikasına kadar uzanan bölgede, isimlerinin ancak çince muharref şekilleri verilen çok sayıda «T'ie-le» boyları yaşıyordu. Bunların bazısının 485 sıralarında Ötüken-Baykal cihetinden ilerlediğini bu Bölümün başında kaydetmişdik. Altun-yış'daki Türk boyları arasında Çinlilerin «Sie Yen-t'o» dediği (belki Sır-Tarduş) boylar da vardı.

Semerkindin kuzeyinde, Liu Mau-Tsai'a göre Sir-deryâ, Hamilton'a nazaren Etil olabilecek bir ırmağın kıyılarında, Hazar denizinin hem Doğusu, hem Batısında, Çin kaynaklarının tabiri ile, (Doğu) Roma (Bizans) sınırlarına kadar, başka «T'ie-le» boyları yaşıyordu. Bunlar arasında Oğuzlardan sanılan «Ediz» boyu ve gelecek Bölümde tekrar rastlayacağımız Batılı Türk boyları, Hamilton'a göre Uygurların bir Batı kolu olan On Ogur boyları, Türk proto-Bulgar, Başkurd, Hazar, «Etil-Hazar» (Etil boyunda yaşayan Hazar), Şubar (Suvar), Yamar, Peçenek boylarının adları bulunduğu muhtelif âlimlerce tahmin edilmektedir. Batı Hunlarından olduğu sanılan başka bir Hun boyu ve irânî kavmlerden bilinen «Alani» de, Sui târihinde, «T'ie-le» boyları arasında yer almaktadır.

Daha güney çevrelerde, Batı Türkistanda (38°-40°K, 68-75°D) Kızıl-su (Vaḡs-Surhâb) vâdisinde, M. VII.-VIII. yüzyıllarda binâ edilen Acınatepe Buddhist tapınağı, Çinlilerin «Yen-t'o» dediği (Tarduş?), Karluk ve diğer Türk boylarının yaşadığı ve biri Buddhist olan Türk sülâlelerinin devlet kurmuş olduğu bir mıntıkada idi¹⁰⁰. Türklerin Güney ülkelerde Buddhism ile erken temasları üzerinde Dördüncü bölümde durulacaktır.

Doğu Türkistana gelince, bu ilin Doğu mıntikasında (43°K, 94°D) Milâd sıralarından beri bazı Kagnılı «T'ie-le» boylarının yaşadığını Birinci Bölümde ve yukarıda kaydetmiştik. M.Ö. 58 sıralarında, Hunlardan kaçan Kırgızların, kardeş boyların batısından Kara-şehir (42°K, 86°D) kuzeyindeki Ak-tag'a kadar yerleşdiklerini de işâret etmiştik. Hamı ve Kara-şehir arasında, Koço'da (43°K, 89°D) ve onun batısındaki Yarhoto'da, Çinlilerin «Kü-shi»¹⁰¹ dediği, ırkî mensûbiyeti bilinmeyen ve çadır altında yaşayan göçebe boylardan müteşekkil bir devlet bulunuyordu. Milâdî V. yüzyılda, dağınık şekilde yaşayan Kagnılı «T'ie-le» boyları arasında, birleşmeğe ve kaganlık kurmağa doğru bir temâyül başladı. Kagnılı «T'ie-le» boylarının onikincisi olan boy bu harekete öncü oldu¹⁰². Onikinci Kagnılı «T'ie-le» boyu Çinlilerin «Juan-juan» dediği ve merkezi Orkun bölgesinin güneyinde bulunan göçebe devlete tâbi idiler. «Juan-juan»lar karışık boylardan müteşekkildi. Bunları idâre eden ve kagan mertebesi olan hükümdâr sülâlesi ise, Tabgaçların eski bir kölesinden iniyorlardı. Bu kölenin ırk mensûbiyeti bilinmemektedir. Ancak, hep kısa kalan saçları sebebi ile bu köleye «Kel» lakabı verilmişti. (Orta Asyada saç şekli mertebeye veya boy mensûbiyetine işâret ediyordu). İşte Kök-Türkler ile Kagnılı boyları, V. yüzyılda, bir müddet hükmü altına alan bu göçebe «Juan-juan» devleti olmuşdu. «Juan-juan» lar ile Tabgaçların arasında çıkan savaştan istifâde eden onikinci Kagnılı boyu Batıya doğru kaçdı ve Yarış yaylası (Cungarya) ile «Kü-shi» devletinin topraklarında devlet kurdu. Bu iki kardeşin idâre ettikleri bir devlet idi. Milâdî 486'da Koço kuzeyindeki Beş-balık (43°K, 90°D) bölgesinde, büyük kardeş, kendini «kagan» ve «göğün oğlu» ilân etti. Bundan sonra alınan Koço bölgesi, velîahd olan küçük kardeşin idâresine verildi. Yarış yaylası da Kagnılı Kaganlığına tâbi kaldı. Kagnılı «T'ie-le» boylarının Koço bölgesinde kaganlık kurması Türk kültür târihi bakımından önemlidir, çünkü Koço bir Buddhist medeniyet merkezi idi. Koço'da bulunmuş en eski Buddhist tapınaklarından birinin «Chü-ch'ü» Hunları ile Kök-Türklerin bu şehre hâkim bulunduğu 439-60 yıllarında inşa edildiğini, yukarıda kaydetmiştik. Kök-Türkler gibi, Kagnılı boyların da, V. yüzyılda, Buddhism ile temâsa başladığı anlaşılmaktadır. Doğu Türkistandaki Kagnılı Kagan-

lığı, 486-540 yılları arasında, «Juan-juan» lar ve o arada Batıdan akın eden diğer göçebe boylar olan Ak Hunlar ile mücadele etmekle birlikde, Tabgaç himâyesi sâyesinde, tutunabildi. Milâdî 556'da, Kagnılı «T'ie-le» boylarının çoğu, Bumın Kagan tarafından Kök-Türk devletine ilhâk edildiler. Fakat, 605-11 arasında, Kagnılı boylar, isyân ederek, yine kendi Kaganlıklarını ihyâ ettiler¹⁵³. Kagnılı «T'ie-le»ler, Hamı, Koço ve Karaşehr'e hâkim olmuşlardı. Koço kuzeyindeki «Han damı» veya «Han yapısı» manâsına, Tamgan adı verilen dağda, (bugünkü Bogdo-ula), merâsim ile, Kagnılı boyları Baga Kaganı kendilerine hükümdâr seçmişler idi. Milâdî VI. yüzyılda ve daha sonra yazılan târihlerde, Kagnılı «T'ie-le» boyları ile Kırgızların, Hamı'da ve Hamı'dan batıya doğru, Karaşehr ile Kuça (42°K, 83°D) kuzeyindeki Yultuz vâdisinde, Kök-Türk kaganlarının da «ordu» su olan Ak-tağ'da yaşadıkları, teyid edilmekte idi. Çin hizmetine girip Kansu'ya göç eden «T'ie-le» boylarından, Çinlilerin «K'i-pi» adını verdiği boy, 639'da, Çin adına, Koço'yu Batı Türklerden aldı.

Koço yanında, VI.-VIII. yüzyıllardan Âstâna mezarlığında, bazıları çince kitâbeli olan mezarlarda, boyalı topraktan ve tahtadan, küçük mezar heykelleri çıkmıştır¹⁵⁴. Bu heykeller demek ki, Kagnılı «T'ie-le», veya Kök-Türk Kaganlığının Batı kolu devrinden idi. Ancak, insan heykellerinin (lev. XXIX) kıyâfeti Kök-Türk usûlünde (lev. XLVII/a) uzun kaftan değil, Ordos madenî levhalarında (lev. XV) ve Uygur resimlerindeki târihî sahnelerde görülen kısa kaftan ve bol çakşırdır. Âstâna'da bulunan alp heykelciklerinde, alplerin görünüşü ve küçük levhalardan müteşekkil zırh ve sivri tulgalar (lev. XXX/a), Uygur devrinden Toyuk mezarındaki, M. IX.-X. yüzyıllardan sanılan alp heykelcikleri (lev. XXX/b) ile eştir. Böylece Âstânede bulunmuş mezar heykelciklerinin, Uygurların da dâhil bulunduğu «T'ie-le» boyları mensûplarını tasvîr ettiği hatıra gelir.

Âstâne mezarlarında çıkan ve mezar muhâfızı rûh tasvirleri sayılan heykeller, Tabgaç devrinin sonunda Çinde de çoğalan şekiller arzeder. Bunlar, mezar bekçisi mâhiyetinde sayılan, kanatlı kaplan ve insan başlı kaplan şekilleri idi (lev. XXX/c). Her iki şekil göçebe dünyâsından mülhem olabilir. Pazırık devri Altay mezarlarında görülen insan başlı kanatlı kaplan şeklini (lev. XI/a) ve Sibiryada, Karasuk kültüründen Kök-Türk devrine kadar devâm edegelen maskeleri ve mezar taşlarına oyulmuş, toparlak gözlü (bazen üç gözlü), sivri kulaklı, azı dişleri çıkık, saçları havâyâ kalkmış rûh tasvirlerini (lev. VI/a, XLII/b-c) andırmaktadırlar. Göçebe sanatının taş ve maden üzerinde tasvîr ettiği şekiller

sanki, Âstânede, Orta Asya tekniğine, boyalı toprak heykellere münkalib olmuşdur. Bu şekillerin Buddhist Uygur sanatında yaşamağa devâm edeceğini Dördüncü bölümde göreceğiz (lev. LXXX, solda üst köşede, *vajrapâni* denen burkan muhâfızı rûh tasviri).

Çin sınırlarındaki Kagnılı boyları da daha geniş illere yayılmışlardı¹⁵⁵. Çin târihlerine göre, bunlar Çinin yedi bölgesine yerleşmiş bulunuyorlardı. M. VI. yüzyılda bugünkü Kuzey Çinde hâkimiyeti elde etmek için, muhtelif Kuzeyli sülâleler mücâdele ederken, Ts'in (351-94) sülâlesi, yeni yükselen Tabgaç devletine karşı «Ting-ling» boylarını himâye etmişti. Çince muharref ismi «Ti-pin» olarak anılan bir «Ting-ling» boyu, Ts'in hükümdarı Fu-kien tarafından, Çinin başkentlerinin bulunduğu Wei vâdisine yerleştirilmişti. «Ting-ling» boyunun beyi, Ts'in ordusunda, yüksek bir askerî vazife görüyordu. «Ting-ling» boyu ise, Wei ırmağında, Çin başkenti Lo-yang (35°K, 113°D)'ın az Kuzey-doğusundaki Ho-nan şehri ile Mien-chi şehri arasına (Si-ngan'a) yerleşmişti. Böylece bu Türk boyları, IV. yüzyıl ortasında, Çin kültürünün merkezinde idiler. Ts'in emrindeki «Ting-ling» boyu ve onun beyi Ts'in sülâlesine isyân edince, bu sefer Tabgaçlar onların imdâdına gelmişti. Milâdî IV. yüzyılda, başka Kagnılı boyları da, Orkun vâdisinde ve Çogay-kuz'da (Ordos kuzeyinde «Yin-shan» bölgesi) bulunurken, Tabgaçlardan kaçarak, güneye inmişti. Bunlar Ordos yaylasında, Shansi'de, Hopei'de ve Jehol'da (Peking bölgesi) yaşıyorlardı. Kagnılı boyları himâyelerine alan Tabgaçlar, 429'da bunları eski vatanları Kansu'ya, 447'de ve 470'de ise, Tabgaç başkenti Yin-shan'ın doğusundaki P'ing-ch'eng'e yerleştirerek, saray hizmetlerine aldı. Milâdî 447'de üçbin «T'ie-le» âilesi başkente yerleştirilmişti. Bunlardan hükümdâr soyu çevresine giren nüfûzlu âilelerin bazılarının adları Eberhard tarafından tesbît edilmiştir. Milâdî 470'de «T'ie-le» beyleri, sarayda hizmette iken, isyân etmişlerdi. Milâdî VI.-VII. yüzyıllarda, Birinci bölümde adı geçen ala at yetiştiren Türk boylarından Basmılların bir Doğulu kolu, Kök-Türk Kagan soyunun eski merkezi P'ing-liang'da ve Ala-yondular ise Çin sınırında Ala-tag'da idiler¹⁵⁶.

Kültür târihimizin bu dönüm noktasında, Çin târihleri¹⁵⁷, Doğulu Kagnılı boyların hem göçebelik hayâtını, hem de Tabgaç medeniyetine intibâkını, canlı levhalar şeklinde anlatır. Göçebe Kagnılı «T'ie-le» lerin onbeş, vëya oniki boyundan her boyunun kendi müstakil beyi vardı. Bu boy beyleri arasında bütün boylara müsterek bir hükümdâr seçmiyorlardı. Toplantılarda, Kagnılı «T'ie-le» lerin oturuş tarzında, mertebeye delâlet eden bir diziliş usûlu, Kâşğari'nin «kuram» dediği gibi âdetler yokdu. Demekki sınıf ve mertebe farkı mefhûmu yok, veya az gelişmişti. Âile

bağları sıkı idi. Bir kız gelin gidince, âilesi ayrılıktan müteessir olur, fakat duygularını geline açıklamazlardı. Âileden biri ölünce, derin acı ile ağarlardı. Gumilev bazı Çin metinlerinden dul kadınların kurban edildiği manâsını çıkarmaktadır. Bu konuda Hunlar ile bir fark görülür. Hunlar babalarının ve kardeşlerinin dulları ile evlenirdi. «T'ie-le» lerden ölen kimse, elinde gerilmiş bir yay ve kargı, belinde kılıç gömülüydü. Esik'de yatan alp münâsebetile, Birinci bölümde, yay'ın hükümdârlık alâmeti olduğunu kaydetmişdik. Belki böyle gömülenler hükümdâr mertebesinde idiler. Mezar açık kalıp, belki cesed, İranlılarda olduğu gibi, yırtıcı kuşlara terk ediliyordu. Gerek mezarın, gerek mukaddes sayılan başka makamların etrâfında, erkekler, at üstünde yüzlerce kerre dönerlerdi. Muhtelif hayvanlar, ok veya kama gibi sivri bir silah ile vurularak, ölen kimseye kurban edilir ve kurbanların kemikleri yakılırdı. Matem merâsiminde Türkler öküz ve koç cinslerini canlı olarak gömerek kurban ederdi. Chou devri (M.Ö. 1050-249) ve sonraki Çinde, gök ve yer mabûdlarına, büyük boyda, erkek hayvanlar kurban edilirdi, göğе adanan hayvanlar yakılır, toprağа adananlar gömülüydü¹⁵⁸. Kagnılı boyları göğе at kurban ederlerdi. Yer mabûduna (türkçe «alkış»¹⁵⁹ denen) ilahîler söylerlerdi. Kadın kamlar da ilahî okurdu. Efsânevi kurt âtalarının hâtirasına işâret olarak Kagnılı boylar, kurt ulumasına benzer şekilde, uzun şarkılar söylerlerdi. Matem merâsimlerinde bile musiki âletleri çalar ve oynarlardı. Boyun ördüğâhını veya savaş ettikleri yerleri, kötü ruhlardan arındırmak için, güz mevsiminde merâsimleri vardı. Bu âyin sırasında yere, bir koç gömerlerdi (belki yer mabûduna kurban). Koçun kemikleri bir deri üzerine dizilir ve bir kadın «kam» bunları başı üstünde taşırdı. Bu arada, belki devrân hareketleri de yapan kadın kam, saçlarını etrâfına savurur ve sanki tâc giymiş gibi gözüktüdü. Kam maskesi gibi tunç maskelerde görülen ve ışıklı güneşе, veya boynuza benzetilen şekiller (lev. XIV d) kadın kamların uçuşan saçlarını da temsil edebilir. Bir erkek «kam», bir söğüt dalı, veya latince *carex* denen çiçekli saz dalını dîkererek, kırmızı döküp, türkçe «tökük» denen dîni âyini icrâ ederdi. Yine bir erkek kam bıçak ucunda çırağ yakardı («kıngırak» denen iki yanı keskin kamanın savaş tanrısı timsâli olduğu yukarıda kaydedildi). Kagnılı boyları savağа çıkışda da Çin târihlerinde Çinde, kötü ruhları tard etmek için yapılan âyine benzer şekilde, bir ağızdan bağırarak, göğе doğru ok atarlardı. Esik mezarında yatan genç¹⁶⁰ alp (lev. XII/a) gibi, tüyler ile süslü başlıklar giymişlerdi. Bayrakları üstünde kaplan ongunu bufunuyordu. Düşmanın karşısında geniş cebhe teşkil etmez, beyleri arkasında bir üçgen kurarak hücumâ geçer, birden saldırır ve geri kaçarlardı. Ölen düşmanların saçını keserlerdi (belki tuğа asmak için). Düşmanların kafa

tasını kadeh olarak kullanmak âdeti Türklerde rivâyet edilmemiştir, fakat başka göçebelere, bu arada Skit, Hun ve «Juan-juan»larda vardı.

Tabgaç medeniyetinin tesirleri, Kagnılı boyların muhtelif kollarında, Tabgaç saraylarında hizmet gören beylerde, Kansuya 429'da yerleşip şehir hayâtına intibâk eden boylarda, hatta Doğu Türkistandaki Kagnılı Kaganlığında, derin değişiklikler vücûda getirdi. Tabgaç saraylarında ve Kansu'da bulunan Kagnılı beyleri ve onların maiyeti, kolayca akrabâ Tabgaç'ların medeniyetine ve büyük devlet merâsimi ve teşkilâtı ile ilgili mefhûmlara intibâk ediyorlardı. Doğu Türkistanda, Beşbalık ve Koço bölgesindeki Kagnılı Kaganlığı¹⁰¹ çevresinde ise, Tabgaç kültürü tesirleri hediyeler yolu ile geliyordu. Kagnılı beylerinin Tabgaç hükümdârına yolladıkları altın değnek ve altın ile gümüş levhalar karşılığında, Tabgaç sarayından zengin hediyeler yollanırdı. Bunlar ekseri hükümdârlık alâmetleri ve hükümdârların orduda ve ordu dışında seferde kullandığı eşyâ idi : çibinlik ve çift şilteli yataklar, hükümdârlara mahsus üst kaftanlar, alacalı Çin ipekleri, Çin cilası ile al renge boyanmış yelpâzeler, otag ve şemsiyeler gibi. Tabgaçların Kagnılı kaganlarına yolladıkları şemsiyeler koyu renkte kumaştan ve tepesi helezonî şekilde kıvrık sııklara asılan cinsden idi. Millî alâmetleri, büyük ve çok parmaklı dört tekerleğin taşıdığı bir araba olan «T'ie-le» boylarının Kaganına, Tabgaçlar hediye olarak, al renkte Çin cilası ile boyalı, iki tekerlekli bir küçük hükümdâr kagnısı (türkçe metinlerde «kanglı» denen cinsden iki tekerlekli araba) yollamışlardı. Tabgaçlar, «Chü-ch'ü» Hunlarından öğrendikleri hükümdâra mahsûs musiki (mehterhâne) takımı geleneğini «T'ie-le» kaganlarına da geçirmişler idi¹⁰². Kagnılı «T'ie-le» kaganına seksen kişilik musiki takımı ile, ayrıca ziller ve boynuz borular hediye etmişlerdi.

Artık Türk kültürü iki kola ayrılıyordu. Göçebe kültür yanında, Kagnılı, Kök-Türk, Tarduş, Kenğeres gibi boylar, Kuzey Çin ve Kansu'daki Hun ve Tabgaç merkezlerinde; Türkistanda; Kuşân tesirleri altında; muhtelif medeniyetlere ve bu arada Buddhism'e intibâk ediyorlardı. Dördüncü bölümde söz konusu olacak yerleşik Batı-Türk ve Uygur medeniyetinin temelleri atılmış bulunuyordu.

BÖLÜM III

KÖK-TÜRK DEVRİNDE VE SONRAKİ YARI-GÖÇEBE TÜRK KÜLTÜRLERİ (V. - XIII. YÜZYILLAR)

1 — *Türk olanlar ve olmayanlar*

Milâdî Beşinci yüzyıl sonunda, İç Asya'daki Türk boylarının bazıları, Orta Asyaya hâkim bulunan ve ırkî mensûbiyetleri açıkça bilinmeyen göçebe devletlere karşı istiklâllerini korumak için savaşıyorlardı. Bu göçebe devletleri kuranlar Çinlilerin «Juan-juan» dediği boylar ile Orta Asya Hunları idi (Kidara Hunları; Ak ve Al Hunlar)¹. «Juan-juan» lar-
dan İkinci bölümde söz edildi. Orta Asya Hunları hakkında da bilgimizin az olduğunu kaydetmiştik. Orta Asya Hunları birbirinden farklı, kimi eüpeoid, diğerleri mongoloid boylardan müteşekkil idiler. Orta Asya Hunlarının birbiri ile, veya Kuşan boyları ile, yahud Doğulu (Hsiung-nu) veya Batılı Hunlar ile (Attila Hunları), yahud da Türklerle mevcûd ilgilerinin mâhiyetleri açık değildir. Her halde, şu muhakkak ki, Doğu Hunları gibi, Orta Asya Hunları ve Batı Hunları da, Türkler ile çok karışmış ve onlara benzemekte idiler. Çinliler, Hindliler, İranlılar ve Arablar, çok kerre Orta Asyalı Hunları Türk sanmış veya Türklerle benzediklerini kaydetmişlerdi. Modern târihcilerden çoğu da aynı neticeye varmaktadır². Moravcsik, Kidara Hunlarının Türk olduğunu, Marquart ise, V. yüzyılda bugünkü Türkmenistanda bulunan «Türk Hyon» ların Kidara Hunları ve «T'ie-le» boyları arasındaki «Hun» boyu olup, Türk soyundan bulunduklarını, ifâde etmişlerdi. Pigulevskaya, bazı Ak Hunların «T'ie-le» Türkleri olduğuna dikkati çeker. Harmatta, Kirmihyon veya Alhon denen Al Hunların Türgişlerden olduklarını sanmaktadır. Bunlar 563'de Kostantiniyeye elçi yollamışlardı. Maenchen-Helfen Attila Hunları denen Batılı Hunların, muhtelif kültür tesirlerine rağmen, Türk oldukları kanâatine varmıştı. Göbl'ün işaret ettiği gibi, Alhon damgası Çinlilerin «Ta-A-shi-tê» dediği Kök-Türk boyunun damgasına benzer³. Ancak, Kuşan ve Hun hükümdâr sikkelerinde (lev. XXXI/a) görüldüğü ve târihî ile antropolojik araştırmalardan da bilindiği şekilde, Hunlarda, çocukların başını

ezerek, sun'î şekilde uzatmak âdeti mevcûd idi. Kök-Türk devri hükümdâr sikkelerinde (lev. LX.-LXII) bu husûs müşâhede edilmemektedir. Ayrıca, Orta Asya Hunlarının saçları kısa, Batı Hun ve Gök-Türk beylerinininki ise uzundu¹. Asılları ne olursa olsun, Hun, Sauromatae ve Alani gibi boyların çoğu, Türkler ile birlikde yaşayarak, söz konusu devirde Türkleşeceklerdi. Alani ile Hunların Kagnılı boyları arasında sayılması ve bunlarda Türk unvânları bulunması, karışma keyfiyetine bâriz bir işârettir².

Kök-Türk Kaganlığı (545-745) dünyanın gelmiş-geçmiş en büyük devletlerinden biri idi. Doğuda, Shântung ovası ve Kadırgan-yış denen Hingan dağlarından (35-45°K, 115-125°D), Batıda Kara-denizin Kuzey kıyıları (Kerç) ve Etil (Volga) vâdisine, Kuzeyde Kögmen dağları ile İç Asyanın Kem. ve Ertiş gibi büyük nehirleri bölgesinden, Güneyde Sind vâdisi ve Merv'e kadar uzanan Kök-Türk Kaganlığı sınırlarında, nice ayrı kültürler vardı³. Bu muazzam devlet bölgelere ayrılmış ve her bölgenin idâresi Kök-Türk Kagan sülâlesinin bir mensûbuna tevdi edilmişdi. Klyukin'e göre, Kaganlık, Doğu (Tölis) ve Batı (Tarduş) olmak üzere iki kısma ayrılıyor ve ilgili hükümdârlar, «Tölis Han» veya «Tarduş Han» unvânını alıyordu. Bu görüş, türkçe Tölis adının çince «T'u-lí» olarak kaynaklarda muharref bulunduğu faraziyesine dayanmaktadır. Tariat kitâbesi Klyukin'in haklı çıkarmaktadır.

2 — Batı Türk boyları (lev. XXVII-XXXVI)

Kronolojiyi takiben araştırmalara Batıda başlamak gerekmektedir. İkinci bölümde görüldüğü gibi, I. - V. yüzyıllar arasında, Keñgeres devleti, Kafkasya'da Terek ile Kura ırmakları boyuna, bugün Türklerle meskûn Dağıstan ve Azerbaycana ilerleyip⁴, «Sauromatae» ve «Alani»yi idârelerine almışlardı. Hazar'ların muhtemelen II. yüzyıldan beri Etil munsabında olduklarını, VI. yüzyılda ise «T'ie-le» boylarının Kara-denizin kuzey kıyılarına ve Doğu Roma sınırlarına vardıklarını kaydetmiştik. Batıdaki bu Türk boyları⁵, Batı Sibiryâ ile Kafkasya sınırları ve Yayık ile Etil kıyılarına hâkim, Kök-Türk Kagan soyuna mensûb bir «şad» idâresinde idiler. Bu «şad»ların bazılarının yabancı kaynaklarda verilen muharref adları, Gumilev tarafından, «Külüg Şibir (Sibir) Han» ve «Böri Şad» olarak okunmuştur. Târihçilerin çoğunun, meselâ Maenchen-Helfen'in mütâlâasına göre, Batılı Türk boyları, Hunlardan önce, Doğu Avrupaya gelmiş bulunuyorlardı. Ancak, Hunların istilâsı, büyük bir hâdise olarak, târihlerde yakından takibedildiği için, Batılı Türk boylarının târihi de, Hun akınları ile beraber, IV. yüzyılda açıklığa kavuşmaktadır.

Hunların IV. yüzyılda, Türk boyları ile beraber, Kara-deniz kuzeyinde bulundukları ve muhtelif cihetlere, bu arada bugünkü Anadolu ve Rume- liye de, akın ettikleri anlaşılmaktadır. Batı Hunları, muhtemelen Suvar (veya Sabır, veya Sibir) Türkleri ile beraber, 375 sıralarında, Tın ve bel- ki Etil ırmakları boyundaki «Alani»'yi sürerek, onların yerini almışlardı. Başlıca bir Türk-Hun merkezi de bugünkü Kırım ve Azak denizi kıyıları idi. Hunlar 441'de bugünkü Macaristan'da Pannonia ovasına yerleşdiler, fakat 453'de, Attila'nın ölümünden sonra, dağıldılar. Türkçe konuşduk- ları muhakkak boylar arasında şunların adları târîhlerde sık geçmekte- dir : Sibiryaya adını veren Sibir (veya Sabir veya Suvar boyları) 463 sıralarında, bugünkü Batı Sibiryada, Altun-yış ile Ural dağları arasında yaşarken, oradan göç edip, 515 etrafında, Kafkasyanın kuzeyinde bulu- nuyorlardı. Onların yerinde, daha sonra, Türklerden, Kıpçak boyları ile ilgili bulunan Kimek boylarının mevcûdiyeti kaydolmaktadır. Kimek'lerin Türkistandan Ertiş kıyılarına, VIII.-IX. yüzyıllarda ilerleyişi, Kimek «sın» larının (mezar heykellerinin) husûsiyetleri sâyesinde, takib edile- bilmektedir. Ertiş boyundaki Kimekler hakkında menkıbeler İslam târîh- lerinde yer alır. Kök-Türk harfleri ile yazılı eserler de Ertiş kıyılarında bulunmakta ve Kimek boylarına atfedilmektedir. Kimekler Doğuda Yu- mar (Ob) ırmağına kadar uzanıyordu. Ogur ve On-Ogur'lar, Clauson'a göre Oguzlardan, Hamilton'a nazaren Uygur boylarının On-Uygur adlı bir Batı kolu idi⁹. Hamilton Saragur boyunu da, XI. yüzyılda, Çin sınırla- rında yaşayan Sarı Uygurların bir Batı kolu saymaktadır. Clauson, Kutri- gur adının «Tokuz-Oguz» dan muharref olduğunu sanmaktadır. Bunların Hunlar olduğu da sanılır. Ogur boyları, M. 463-568 arasında, Kara-deni- zin kuzeyinde, Maeotis (Azak denizi) kıyılarında, Tanaïs (Tın ırmağı) vâdisinde ve Etil ırmağının munsaba yakın kıyılarında bulunuyorlardı; -Kufis (Kuban) ırmağına kadar uzanmakta idiler. Milâdî VI. yüzyılda bu illerde bulunan ve «Büyük Bulgaristan» diye sonraki Türk proto-Bulgar devletlerinden tefrikedilen devletin, On-Ogur boyları tarafından kurul- duğu anlaşılmaktadır. On-Ogur boylarının Bizans târîhlerinde «Onogu- ris» denen bir kalesi vardı. Ogurlara Hristiyanlığı yaymak için bir de piskopos tayin edilmişti. Bulgar adı ise 482'de duyulmağa başlamışdı. Milâdî 625'de târîh sahnesine yeni çıkan Türk boylarından Hazar'ların¹⁰ «Büyük Bulgaristan» topraklarına yerleşmesi üzerine, Türk proto-Bulgar boyları iki kola ayrılarak, başka illere göç ettiler. Bunlardan biri Tunaya doğru yol alacak ve 669 sıralarında Tuna Bulgarları devletini kuracaktı. Diğer kol ise Etil ırmağının kuzey boyundaki Suvar'lara iltihâk ile orada Etil Bulgarları devletini meydana getirecekti. Hazarların menşei hak- kında çok tahminler ileri sürülmüştür. Hamilton'a göre Ak Kazır'-

lar (Ak-Hazar'lar) Bizans kaynaklarının «Akatziroi» dediği boydur ve Ak tesmiyesi ak renginin Batı timsâli olmasındandır (Moravcsik'e nazaren «Akatziroi»in aslı Ağaç-eri idi). Hazarların kurduğu Hakanlık, «Büyük Bulgaristan» toprakları ile Etil kıyıları ve Kafkasyada 625-1015 arasında, büyük bir devlet olarak ortaya çıktı. Hazar denizi adı o zamanlarda verilmişti. Hazar Hakanlığı, 1015'de Bizans ve Rus akınlarına mağlûb oluncaya kadar, dört yüz yıl yaşadı. Chavannes'ın Uygur, Hamilton'un Kagnılı boylarına mensûb, Németh'in Türk ve Kollautz ile Miyakawa'nın «Juan-juan» lardan inme ve Mogol ırkından saydıkları Avar (Abar, Apar) lar da 588-805'de Macaristanda devlet kuracaktı¹¹. Daha sonra Türklerden Peçenekler; Bizanslıların «Uz» ve Rusların «Tork» dediği Türk-Oğuzlar, Kıpçak-Kumanlar; Türklerden Kavar boylarının da katıldığı Fin-Ugor soyundan Macarlar; hep Kara-deniz kuzeyinden Balkanlara ilerliyecekti. Bu Türk boylarının kimisi, Osmanlılardan önce, müteaddid kerre İstanbulu kuşatacaklar idi. Milâdî IV.-V. yüzyıllara âid kelime kalıntılarından¹² Türk olduklarını bildiğimiz ve nice İç Asya kültür unsurlarını Doğu Avrupaya taşıyan bu Türk boylarının çoğu, Bizans çevresinde, Hristiyanlığı kabûl edecek ve sonunda Türk dünyasından ayrılacaktı. Bunların erken kültür kalıntılarını diğerlerinden, bilhassa «Alani» ve Hun'larınkinden ayırd etmek bazen zor olmaktadır. Bu devirde de Bizanslılar ve Arablar Türk ve Hun boylarını diğer göçebelerden pek tefrik etmiyor ve hepsini «Massagetoï», «Skythai», ve «Sakai» ahfâdı saymakta idi¹³. Maenchen-Helfen'in¹⁴ de kaydettiği gibi, arkeologların da bu boyları tefriki kolay değildir. Umûmiyetle, Batı Hunları ve Türklerin Europeoidler ile karışık Mongoloidler ve Sarmat ile Alanların, Mongoloidler ile karışık Europeoidler olduğu kabûl edilmektedir. Böylece ırkî farklar az veya yoktur. Kültür farkları da azdır, çünkü bu boylar asırlarca beraberce yaşamışlardı. Bazı arkeologların «Sauromatae» mezarlarını alâmeti saydığı dağ keçisi ve geyik gibi ongunlar Türklerin ve Hunların da ongunları idi¹⁵. Donetz vâdisinde Saltov mezarı (50K, 37°D) şe Ak-Etil kıyılarında Levaşov mezarı (53° 60'K, 56°D) gibi kültür kalıntıları bakımından zengin mezarlar, önce Alanlara atfolmuştu. Halbuki Artamonov'un ifade ettiği ve Gumilev'in kazılarının teyyid ettiği gibi, Hazarlar II. yüzyıldan beri bu bölgeye ilerlemiş ve «Alani» ise bu illerden 375 sıralarında Hunlar tarafından sürülerek, kimi Kafkasya kuzeyine kimi de Avrupaya göçmüş bulunuyordu. Söz konusu illerde, Ogur, Bulgar, Hazar, hatta Başkurt boylarının mevcûdiyeti târihî kaynaklardan bilinmekte idi¹⁶. Artamonov ve diğerleri, Kara-denizin kuzeyi ve Kafkasyanın o devirde Hazar Hakanlığı toprakları olduğuna, Hazarların Etil ve Tın ırmakları boyundan Kuban ırmağına ve bugünkü

Dağıstana kadar yayıldıklarına, dikkati çektiler. Bütün bu bölgelerde Kök-Türk harflerinin Batıdaki şekillerinin bulunduğu da işâret ettiler. Türk otağına benzer, ortasında ocak olan ve «Türk odası» denen yapıların ve mümâsıl türbe kalıntılarının da bulunduğunu tesbît ettiler. İşte bu mülâhazalardan sonradır ki Levaşov mezarı Türk sayıldı ve Tın ve Donetz ırmaklarındaki Saltov mezarı ve Mayak şehri gibi nice kültür kalıntıları, Saltov-Mayak kültürü adı altında, Türkler ile Alanların karıştığı bir bölge olarak kabûl edildi. Saltov-Mayak kültürü¹⁷, henüz göçebe sanatlarını unutmamış bir toplumun eseri idi. Bu toplum, yalnız «Türk odası» denen ve türkçe «kerekü» adını alan, otak şeklinde odalar değil, taştan kaleler de inşâ etmekte idiler.

Türk kültür târihinin bu devirde de bir diğer konusu, Avrupa milletlerinin ecdâdı göçebeler ile kültür alış-verişi meselesidir. Kurat¹⁸, Hun-Türk ve Goth'lar arasında münâsebetlerin Kırım'da başlayıp Doğu Avrupa'da devâm ettiğine işâret eder. Nitekim bazı maddî kültür tezâhürleri, sanat teknikleri, giyim eşyâsı ve ongunlar, İç Asyada Kem ırmağından Kama, Etil ve Tın vâdilerine, Kara-denizin kuzey kıyılarına, oradan Macaristana ve bazen Wisigoth devrindeki İspanyaya kadar uzanmakta idi. Misâl olarak şunlar sâylabilir : İç Asyada Taştık devrinden beri bilinip, Kök-Türk devrinde çoğalmak ile, «Türk kemeri»¹⁹ adı ile tanınan, madenî süsleri ve sarkan parçaları ile temâyüz eden kayış kemeri; Sibiryada, Mîlâddan önceki binyılda yapılan tarzda, renkli taşlarla murassa altından veya tunçdan süs eşyâsı²⁰; Ananın²¹ kültürü devrinden beri Kama kıyılarında bilinip, V.-VIII. yüzyıllarda Hazar bölgelerinde ve Kerç'de²² görülen, Macaristandaki Hun ve Germanlar çevresinden, Wisigoth devrindeki İspanyaya²³ kadar takib edilebilip, Hun, Türk ve Macarların Ongunu «toğrı»²⁴ kuşuna benzeyen, büyük çinsden atmaca tasviri de bu misâllerdendir.

Nitekim, İç Asyadan Doğu Avrupa'ya gelen Türk ve Hunlar muhtelif kültürlerin taşıyıcıları idiler. Maenchen-Helfen'in²⁵ işâret etmiş olduğu gibi, sonradan «tîrâz» adı verilen işlemeli seridlerle kaftanları süslemek, «Türk kemerleri», tunç kazanlar, Çin tarzında aynalar kullanmak, beylerin saçını uzatmak gibi âdetler; kılıç üzerine and içmek merâsimi, İç Asyada kadîm devirlerden beri bilinip Kök-Türk ve Uygurlarda da devâm eden, göçebe kültür tezâhürleri idi.

b — Hazar Hakanlığı (625-1015)

Gumilev'in kaydettiği gibi, II. yüzyıldan beri yerleşik hayâta intibâk eden Hazarlar, Hakanlık kurdukları devirde, surlu yerleşme bölgeleri için-

de yaşıyorlardı. Bizans tesirleri Hazar ilinde hissediliyordu. «Hâkân»ın VIII. yüzyılda Mûsa dinini kabûl etmiş bulunması, Islâmın Hazarlar arasında, sınırlı da olsa, yayılması keyfiyetleri de kültür yapısını değiştirecek mâhiyette idi. Bunlara rağmen, Hazarlar İç Asya kültürünü ve onun yarı-göçebelik ile ilgili geleneklerini²⁶ unutmamışlardı. Hazar «Hâkân»ı, Kağnılı Türkler gibi, kagnıya oturtulmuş bir otağ içinde sefer ederdi. Etil şehrinde, tuğladan bir yapıda oturmak, «Hâkân»a mahsus bir hakdı. Diğerleri ise, hem Etil, hem Semender şehirlerinde, türkçe «kerekü»²⁷ denen ve Ibn Havkal'ın *nasaca* (örmek manâsındaki bir kelime) ile terceme ettiği, örülü dallardan yapılı otagda, veya onun taklidi olan, kubbeli ahşab evlerde otururlardı. Otag şeklinde, ortasında ocak bulunan yapıların kalıntıları, Sarkel'de de çok bulunmuştur. Hazar «beg»'inin intihâbındaki binış alayı Kök-Türk kaganları usûlünde idi²⁸. Sarkel'de bulunan kemik üstüne çizilmiş levhalarda Çin sınırlarındaki Türkler hakkında kaydettiğimiz Ala-dağ, ağaç ve alacalı hayvanlar efsânelerinin unsurları görülür²⁹. Aşağıda anlatılacağı gibi, Hazar çevresindeki kazılardan çıkan bir gümüş tabağın tezyinatında (lev. XXXII/a) Dede Korkut destanlarından birinin tasviri bulunduğu sanılmaktadır³⁰.

c — Peçenekler

İç Asya göçebe gelenekleri yanında, Batıya göçeden Türk boyları, belki Türkistan ve Türkmenistan bölgelerinde, veya Ural ile Kara-denizin kuzey kıyılarında öğrenilmiş yerleşik kültür unsurlarının da taşıyıcıları idiler. Bu gibi kültür unsurlarından bir kaç misâl verilebilir. İlk hatıra gelen yerleşik kültür taşıyıcısı boy belki Peçeneklerdir. Muhtelif Müslüman ve Bizans kaynaklarından³¹ anlaşıldığına göre, Peçenekler M. IX. yüzyıl başında Etil ve Yayık ırmakları bölgesi ile, «Peçenek dağları»³² denen Ural dağlarında yaşamakta idiler. Maddî kültür bakımından, göçebelik geleneği yanında, yerleşik kültür unsurları da arz ediyorlardı. Silahları, alemleri, bayrakları, gümüş kemerleri, altın ve gümüş kapları, çaldıkları öküz başı şeklinde borular, şübhesiz ki göçebe geleneği ile izâh edilebilirdi. Fakat bunların yanında Peçeneklerin kimisinin Zerdüşt dinine mensûbiyeti ve Manî dîni taşıyıcısı bulundukları keyfiyeti, söz konusu dinlerin tanındığı bir çevrede yaşamış olmaları ihtimâlini hatırlatıyordu. Bu münâsebet ile sunlar hatıra geliyordu³³. Peçeneklerin Ertim, Çur, Yula adlı üç bey boyu Kangar (Keñgeres) asıllı idi; İslam kaynaklarında, Keñgeres ilinden Peçeneklere yol olduğu kaydedilmiş idi. Ayrıca, meselâ Kerder gibi mevkilerde yapılan kazılar, Keñgeres-Peçenek ilişkileri hakkında deliller meydana çıkarmıştır. Peçeneklere karışan Keñgeres boy-

ları, Keğeres kültürünün taşıyıcıları olmuş olsa gerek. Keğeres ilinde Zerdüşî dinine benzer şekilde ibâdeti yaygın idi ve Mani dini de bilinmekte idi. Balkan bölgesindeki Bogomilizm ve Anadolu'da Sivas'da gelişen Paulicianizm gibi, Mani dinine benzeyen mezhepleri Peçeneklerin Orta Asya'dan getirmiş oldukları Mani dini tesirleri ile, doğduğu sanılmaktadır. Németh'in³⁵ Peçeneklere atfettiği Nagyszentmiklos'da bulunmuş, türkçe yazılı altın kaplar (lev. XXIV/c) bu cihetten dikkati çekmektedir. Le Coq'un³⁶ işâret ettiği üzere, Kuşân sanatında «Garuda» veya türkçe «Kara-kuş» denen, kulaklı, efsânevî yırtıcı kuş motifi, bu türkçe yazılı Nagyszentmiklos tabaklarında görülür. Mavrodinov ve Brentjes³⁷ bu motifi, Türk çevreleri üzerinden, Peçeneklerin IX. yüzyılda bulundukları Ural bölgesine kadar ilerlediğini sanmaktadırlar. *Garuda* (türkçe «kara-kuş») adı verilen kulaklı efsânevî kerges, yuvarıda bahsi geçen ve Asya ile Avrupa sınırlarında Ananın kültürü devrinden beri bilinen «toğrıl»³⁸ kuşundan başka idi ve Avrupa-Asya hudûdlarındaki illere, Türkler ile gelmiş gözükmektedir. Nitekim VIII. yüzyıl Arab kaynakları da, *Garuda*³⁹ masalından doğduğu anlaşılan ejder yiyici, yırtıcı kuş efsânesini Türkler ile ilgili olarak anlatırlar⁴⁰. Rudenko, Yayık vâdisinde, Verhne-Uralsk'ın kuzeyinde, Bahtuminskiy gibi mezarları, Peçeneklere atf ediyordu⁴¹. Bahtuminskiy mezarında çıkan eşyâ, Kem bölgesindeki, Kırgız mezarlarındaki altın ve gümüş kapları hatırlatır. İbn Fazlân, 922'de Peçeneklere rastladığı zamanda ise, bunlar Oğuz ve Hazarlar tarafından yenilmiş ve muhtemelen bu sebebdan düşkün vaziyette idiler. Peçeneklerin kıyâfeti diğer Türklerinkine benziyordu⁴². Türkçe «bertü», veya «çaŋgü», veya «çekrek» denen ve arabca metinlerde, «kurtak» ismi altında geçen, kısa mintanı giyiyorlardı. Yüzleri ekserî matrûş idi (İbn Fazlân Türklerin sakalı olursa keçi sakalı gibi seyrek olduğunu söyler).

d — *Türk proto-Bulgarlar*

Son zamanlarda Tuna'daki Türk proto-Bulgar'ların göç yolları üzerinde araştırma yapıldı⁴³. Marcianopol'da bulunan kubbeli otak modelinin üstüne çizilmiş insan başı, hafif mongoloid husûsiyetleri ve sivri sakalı ile, Kudirge (Altay) petroglifleri (lev. XLI/a) ve diğer İç Asya Türk eserlerinde görülen başları⁴⁴ hatırlatır. Belki Saltov-Mayak kültürü çerçevesindeki taş mimârî geleneğine mümâsıl bir alışkanlık olarak, Tuna proto-Bulgarları, bugünkü Dobrucada, Pliska, Preslav ve Madara mevkiilerinde hâla harâbeleri duran, taşdan, saray, tapınak ve köprü gibi yapılar ve istihkâmlar inşâ etmişlerdi⁴⁵. Tuna proto-Bulgarları çevresinde,

bazı Türkistan medeniyetleri tesirleri de bulunduğu anlaşılmaktadır. Balkan bölgesinde Bogomilizm ile Trakya ve Sivas'da Paulicianism gibi Mâni dini ile ilgili mezheplerin, Pegeneklerin getirdiği Türkistan tesirlerine atfedildiğini söylemiştik⁴⁶. Son zamanlarda, Tuna bölgesi Türk proto-Bulgarların kalıntılarında da İç Asya medeniyeti hâtıraları sanılabilecek eserler çıktı⁴⁷. Buddhist veya Hindistan Jain ikonografisini hatırlatan şekilde; bağdaş kurmuş insan heykelleri (lev. XXXII/b) ve Batı Türkistanda Ak-beşim tapınağına benzeyen bir tapınak bu meyândadır. Türkistan kültürü ile ilgisi bulunan bir diğer proto-Bulgar eseri de Kurum Hanın kaya üzerine oyulmuş heykelidir (lev. XXXII/c). Kayaya tasvirler oymak sanatı İç Asyada çok eskidir (lev. XLVI/a, b). Ancak kayaya oyulmuş, yandan görünen hükümdar tasviri bilhassa Sâsânî Farsda mevcûd idi. Mîlâdî V. yüzyılda Farsın kuzeyine akın eden Hun-Türk boyları Fars tesirleri altında olabilirdi. Kurum Han tasvirlerinde bazı Bizans ikonografik unsurları da görülür. Ancak, Kurum Han, Fars kaya kabartmalarında gibi, yandan görünüşte ve bir mabûddan kut alırken temsil edilmemiştir, fakat Türkistan geleneğinde⁴⁸, dörtte üç vechede görülerek, elinde kadeh ile tasvir edilmişti. Kurum Hanın uzun saçları ve kıyâfeti de Türk ikonografisi çerçevesindedir.

Türk proto-Bulgar'ların bir bölümü de Etil kıyılarında yurt kurmuştu. Bugünkü Başkurt ilinde, Gafûr-köyde⁴⁹ yeni bulunmuş. VI.-VIII. yüzyıllardan tunç maskelerde (lev. XXXII/a), belki bu erken Kuzey-Batı Türklerinin, kısmen mongoloid, kısmen europeoid vechelerini görmekteyiz.

Etil proto-Bulgar çevresinde, daha geç devirden, X. yüzyıldan sanılan Tığaş⁵⁰ tapınağı (lev. XXXIII/d), müdevver şekilde, iç-içe iki ağaç çitden müteşekkil sâha içinde, kütüklerden yapılmış bir evden ibâretti. İlk devirde burada muşahhas şekilde put bulunmadığı anlaşılmaz. Az sonra, aynı sâhada, taşdan bir kale ve köşk ile ikinci bir tapınak inşâ edilmişti. Bu ikinci tapınakta yere kakılmış bir kütüğün tepesi insan başı şeklinde yontulmuşdu ve muhtemelen bir put teşkil ediyordu.

Ural bölgesindeki Başkurtlar⁵¹, ise X. yüzyılda sayısı oniki olan tabiat tanrılarına tapıyorlardı (kış, yaz, yağmur, yel, ağaç, adam, at, su, gece, gündüz, ölüm, toprak ve gök). Başkurtlar yılanlara, balıklara ve turnalara da tapmakta idiler.

e — Oğuzlar

Oğuzların⁵² diğer Türkler ve bu arada Uygurlar ile bağları ve Batıya göç târihleri hakkında muhtelif görüşler vardır. Biz burada bunlar üze-

rinde durmadan, Oğuzlara atfedilen maddî kültür kalıntılarından söz edeceğiz. Oğuz mezar ve kalıntıları başlıca şu yerlerde bulundu. Sır-deryâ-nın munsaba yakın kısmında, Hazar denizi etrafında, Oğuzların Peçenekler ile beraber yaşadıkları eski Saltovo-Mayak kültür merkezi olan Tın (Don) ırmağı kıyılarında ve daha Batıda, Özü (Dnepr) kıyılarında bulunmuştur. Bu kalıntıları tefsir edebilmek için Oğuz kültürü hakkındaki bilgileri hatırlatalım : Oğuzlar gök, yer ve atalara tapıyorlardı. Abû Dulaf⁵³, Oğuzların tapınağında put olmadığını söylemişti. Bu husûs, Etil bölgesinde Tıgaş tapınağı hakkındaki bilgilerden anlaşıldığı gibi, daha erken devirde belki doğru idi. Fakat Prof. Margulan'dan öğrendiğime göre, Mangışlak'da bulunan ve atalar tapınağı olabilecek, savaş sahneleri ile müzeyyen, içinde bir kurban taşı da olan, otak şeklinde bir yapı Oğuzlara atf edilmektedir. Oğuzlardan ölen beyler, «kurtağ» denen mintan giymiş, belde «kur» (kemer), elde kadeh olarak, silahları ile birlikte bir kubbeli türbeye gömülüyordu⁵⁴. Kurban verilen atların derisi, ölen kimse öbür dünyâya varınca kendisine binek olmak üzere, türbenin etrafına, direklerle dikiliyordu. Aşağıda anlatılacak olan Kök-Türk usûlünde, gömülen kimsenin hayatta iken savaşlarda öldürdüğü adamların sayısında, «balbal» denen timsâller, Oğuz mezarlarında da, yer alıyordu. Ancak Kök-Türk mezarlarında «balbal» lar dikili taşlar, veya bunlara oyulan heykeller şeklini alırken; Oğuzlarda «balbal» lar tahtadan idi. Bu tarz Türk türbeleri, Sır-deryâ ırmağı boyunca ve Yayık ırmağının güney yatağında da bulunmuş ve Oğuzlara atf edilmiştir⁵⁵. Yayık kıyılarında, Pleçniy'deki bir Oğuz mezarında, at üstünde bir kadın, süs eşyaları ile birlikde, gömülmüştü.

Eski Saltov-Mayak kültürü topraklarında, Tın ırmağı bölgesinde, «Tork» (Türk) ların hâtırasını adı ile muhafaza eden Torsk şehri yanında, ve daha Batıda, Özü (Dnepr) ırmağı vâdisinde de, bugünkü Kiev'in güneyinde, Ros ırmağı sâhillerinde, çok sayıda Oğuz-Peçenek mezarları çıktı⁵⁶. Bunlar Bizanslıların «Uz» (Oğuz) ve Rusların «Tork» (Türk) dediği boylardan sanılır. Bu mezarlar da Ibn Fazlân'ın anlattığı şekilde idi. Hatta tahtadan balballar bile bulundu. Cesedler, (lamalardan müteşekkil İç Asya zırhlarından farklı olarak), Osmanlılarınkine benzer, demir zincirden örülü zırh giymiş ve başlarında sivri tulga, bellerinde «kur» ve kılıç olarak gömülmüştü (lev. XXXIV/b). Kowali, Lipowez ve Romistrova köyleri yanındaki zırhlı Oğuz alpi mezarlarındaki ölülerin yüzünde tunç maskeler de bulunuyordu (lev. XXXIV/a, b). Gayet kuvvetli naturalist birer portre mâhiyeti olan maskelerden, Oğuzların görüşünün diğer Türkler gibi, yarı-mongoloid yarı-europeoid olduğu anla-

şılır. Bir maskenin, Çin sınırlarında da Şimal göçebelerinin kadim devirden beri alâmeti olan, keskin bir kartal burnu vardı (lev. XXXIV/a). Ibn Fazlân'ın⁵⁷ anlattığı gibi, Oğuz maskelerinde de, Oğuzların matrûş veya «keçi gibi seyrek sakallı» olduklarını görmekdeyiz. Kulak diplerinde, Kâşgarî'nin «tulun» veya «küjik» dediği zulfleri vardı. Maskelere takılı altın küpeler. Dede Korkut destanını hatırlatır : «Kulağı altın küpeli kalın Oğuz bigleri» (Ergin, 113). Kurban edilen diz çökmüş atlar, kubbeli mezarda, cesedden ayrı bir bölümde bulunuyordu. *Saltuk-nâme*'nin Özü kıyılarındaki menkıbelerinde, bu çevrenin Anadolu Oğuzları ile bağları olduğu anlaşılmaktadır.

Hazar, Peçenek ve Oğuzların Kara-deniz kuzeyi illerindeki vârisleri, Rusların «Polovtze» dediği ve Batı Sibiryalı Kimek'lerin bir kolu sanılan, Kıpçak-Kuman boyları olacaktı. Arkeologlar Peçenek-Oğuz ve Kıpçak-Kuman devirleri arasındaki geçişi güçlükle tayin edebilmektedirler. Kıpçak-Kuman boyları da aynı yerlerde, Özü ve Tın bölgelerinde, Etil vâdisinde, (eski Hazar şehirlerinin bulunduğu munsab bölgesinde), Kırım'da ve Kuban vâdisinde bulunuyorlardı. Kıpçak-Kuman eserleri daha önceki Türklerin kalıntılarına benziyordu. Aynı silahlar, cebeler, tolgalar, at takımları, madenî levhalar ile süslü kemerler, insan tasvirleri (lev. XXXIV/a) ve büyük çapda çiçek ve hayvan şekilleri ile müzeyyen madenî tokalar ve sadaklar, her iki devirde, benzer şekiller göstermekte idi. Ancak mezar kubbeleri, Oğuz devrinde ağaçdan iken, daha sonra tuğla ve taşdan yapıldı.

Kadim Skitlerin, Karasuk kültürünü vücûda getirenlerin ve Türklerin (lev. XLVII), mezarlar yanındaki dikili taşlara insan heykelleri oydukları ve bunlara «sın», «sın-taş» dendiği önceki bölümlerde kaydedilmişti. «Sın-taş» ların⁵⁸ Kök-Türk devrindeki şekilleri, bazı değişikliklere uğrayarak, Batı Sibiryada, Kimek gevresinde, IX. yüzyılda, yapılmış devâm etti. Kimek'lerin bir kolu sanılan Kıpçak-Kumanların Kara-denizin kuzeyine ilerlemesi ile bu yeni şekiller, Doğu Avrupada belirmişti (lev. XXXV). Bu kadim kıyâfetli heykeller tanrıları ve efsânevî ataları, anıları anmış olsa gerek, çünkü Kıpçak-Kuman'ları tasvir eden eserler, onların da diğer Türk göçebelerinin giydiği basit ve rahat atlı kıyâfetlerinde göstermekte idi (lev. XXXVI). Genceli Nizâmî'nin (1140-81) rivâyetine göre, Kıpçak-Kuman kadınları, heykellerin kıyâfetini taklid ediyorlardı⁵⁹. M. 1240 sıralarında bazı Kıpçak-Kumanlar Macaristanda Pannonia ovasına yerleşdiler. Kırım'da kalan Kıpçaklar, Hazar ve diğer Türklerle beraber, Kırım Türkleri toplumunu teşkil edecekler idi.

Avrupadan Asyaya doğru dönersek Sır-deryâ boyunda, tekrar Oğuzları bulmaktayız. İdrisi'nin (M. 1099-1165) anlattığı gibi, bu bölgede Oğuzların şehirleri ve dağ zirvelerinde kaleleri vardı⁶⁰. Bunların harâbeleri hâlâ Sır-deryânın Aral gölüne akdığı çevrede ve Dede Korkut destanlarındaki «Karaçuk» denen Kara-tağ yamaçlarında durmaktadır. Sır-deryâ munsabında, Can-kent-kale harâbelerinde bulunduğu sanılan Oğuz Yabgusunun başkenti olan Yangı-kend gibi şehirlerin İslam devrinde kurulmuş olduğu Barthold tarafından ileri sürülmüştü. Ancak, Tolstov'un kazıları bu şehirlerin Kök-Türk (550-745) devrinden olduklarını gösterdi. Selçuklu devletini kuranların cediti olan Selçuk'un Oğuz Yabgusundan kaçarken sığındığı Cend şehri harâbelerinin bugünkü Can-kale'de bulunduğu sanılmaktadır. Sır-deryâ munsabındaki Oğuz şehirleri, Türk «ordu» su (hükümdâr şehri) tarzında, iç-içe iki kaleden müteşekkildi. Giriş kapısında ve köşelerde kuleler vardı.

Jirmunskiy, kopuz ile çalınan Dede Korkut⁶¹ destanlarının M. IX. yüzyılda Sır-deryâda doğduğunu düşünmekte idi, fakat Darkeviç⁶², Bamsı Beyrek ile Banu Çiçek'in güreşi sahnesinin bir tasvirinin Saltov'da, Hazar muhitinde bulunmuş, VIII. yüzyıla âid bir gümüş tabakta görüldüğünü sanmaktadır (lev. XXXII/a).

2 — İç Asyadaki Kök-Türk devri yarı göçebelere (lev. XXXVII-LVI)

İç Asya Kök-Türk devri yarı-göçebe kültürleri bölgesi, aşağı yukarı 43° Kuzey çizgisi üstünde, Asyayı baştan başa kaplıyordu. Tuna, Özü, Tın, Yayık, Etil, Kama kıyılarına, Aral gölüne, Isık-köl'e Ala-tağ'a (T'ien-shan), ve Kuzeyde Ertiş ile Yumar (Ob) vâdilerine, oradan Altun-yış dağlarına, oradan Kem (Yenisey) vâdisine ve Kögmen (Sayan ve Tannu-ola) dağlarına; oradan Türklerin mukaddes ili Ötüken dağı (Hangay) ve Orkun vâdisine, Baykal gölüne, Kadırgan-yış (Hingan) dağlarına; oradan da Ordos yaylası ve Shantung ovasına kadar uzanıyordu. Bu geniş sâhanın Batı yönünü gözden geçirdikten sonra, şimdi, merkez ile Doğuya döneceğiz. M. VI. yüzyıldan sonra, Türk yarı-göçebe dünyasının doğu bölgesinde, başlıca, Kök-Türkler, Uygurlar ve Kırgızlara rastlayacağız. Türklerin mukaddes dağı Ötüken-yış'da, bu üç boy, arka-arkaya ordu kuracaktı. İlk merhalemiz, V. yüzyılda, Kök-Türklerin merkezi bulunan Altun-yış⁶³ dağları olacaktır.

Milâdî 460'da Koço'dan sürülen Kök-Türkler, efsâne ile karışık bir târihi rivâyete göre, Altun-yış dağlarının güney silsilesinde, tolga şeklinde bir zirvede, yüzyıl kadar, demircilik ederek yaşamışlardı⁶⁴. Tolga

manâsına da geldiği söylenen «Türk» adı bu dağın şekli ile alâkadar sayılıyordu. Çin târihlerinde Altun-yış'ın her yönde dik kayalık yamaçları olduğu ve bu silsileye ancak kuzeyden varılabildiği kaydedilir. Çin kosmolojisine göre, maden ocağı olan dağlar tolğaya benzer bir şekilde olmalı idi. Bir Uygur resminde, Buddhişt mitholojide «Altın dağ» diye adlanan efsânevi «Sumeru» dağının yanında, «temürçü» (demirci) oldukları, türkçe bir yazı ile tasrih edilmiş bulunan iki kişi, çekiç vururken görülmektedir⁶⁵ (lev. LIV/e). Sanki, bu resim Kök-Türklerin Altun-yış'da demircilik ettikleri devrin hâtıralarını anmaktadır. Böylece, 460 yılına kadar Orta Asyanın Doğu sınırlarında bulunan Kök-Türkler, o târihte, yine göçebe Türk çevresine dönmüş bulunuyorlardı. Altun-yış'taki VI.-VIII. yüzyıllardan (Katanda II, Şibe 2 ve 5, Kuray II-VI, Tuekta 3-4 gibi), bazılarında Kök-Türk yazısı da bulunan mezarlarda çıkan göçebe sanat eserlerinin Kök-Türklerle atfedildiğini kaydetmiştik⁶⁶. Birinci bölümde işaret edildiği gibi, Kök-Türk yazılı mezarlarda yatanlar ile, daha önceki Pazırık devrinden olup Kagnılı boylarına atfedilen mezarlardakiler ve bugünkü İç Asya Türkleri arasında, anthropolojik bakımdan, fark yok imiş (Kök-Türk devri Türklerinin her yerde, muhtelif nisbetlerde, Europeoid ve Mongoloid karışığı olduklarını aşağıda göreceğiz). Sanat târihi açısından da, Altun-yış eserlerinde, devamlılık tezâhür eder. Halbuki, Kök-Türklerin Altun-yış'a ancak 460'da geldiği ve daha önce Çin sınırlarında Kansu ve Doğu Türkistanda Koço'da yaşadıkları bilinmektedir⁶⁷. Bu illerde bulundukları zaman da, göçebe sanatları ile ilişkilerini kaybetmedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim, VI. yüzyılda da, Kök-Türklerin, göçebe sanatının husûsiyetlerinden olan altın ve gümüş hayvan heykellerini mahâretle yaptıkları Bizans elçisi Zemarhos tarafından müşâhede edilmişti⁶⁸. Kansu ve Turfan yerleşik medeniyetlerinin izleri de Kök-Türklerin maddî kültüründe mevcûddu⁶⁹, ancak konu bu yazımızda yer alamamaktadır.

a — İnançlar

Kök-Türk devri göçebe Türk kültürü hakkında araştırma yapanlar, başka göçebe kültürleri çevresinde mevcûd olmayan, yazılı vesikalara dayanabilmektedirler. Bunlar, VI. yüzyıldan Hangay (Bugut) ve VII.-VIII. yüzyıllardan Orkun, Kem ve Talas kitâbeleridir. Bu münâsebetle, yalnız Türk kültürü bakımından değil, bütün Eurasia göçebelerine şâmil bir noktaya dikkati çekmek isteriz. M. VI.-VIII. yüzyıl kitâbeleri, bize ilk olarak İç Asya göçebelerinin öz ifâdesini aks ettirmektedir. Duyduğumuz sesler «bodun» a (boylar topluluğuna) «tenğri el» e (semâvî vatana veya

devlete), boya, «kadaş» a (âileye), «el-eş» e (belki and yemini ile bağlı «er» ler birliği); Türk töresine sâdık; «kara bodun» a (halka) şefkatli; hamâsî, fakat realist duyguları olan, cesûr, alp sesleridir. Türk töresine vefânın en belîğ ifâdesi Bilge Kagan'dan duyulur :

«Sabımın tüketi eşidgil, ulayı inigünüm, oğlanım, biriki oğuşım, bodunum... Türk Oğuz begleri, bodun, eşidin! Üze teŋri basmasar, asra yir telinmeser, Türk bodun, ilinin törinin kim artartı?» (Sözümü tam olarak işit : Sonraki küçük kardeşlerim, oğullarım ve boyum!... Türk Oğuz beyleri, boylar işidin! Üstte gök basmazsa, aşağıda yer delinmezse, Türk boyları, senin ilini, töreni kim bozar?» : (Tekin, *Orkhon*, KT/G. 1, D 22).

Kök-Türk devri mezarlarındaki ağıtlar, gönülden gelen sevgi ifâdesi idi. Kardeşi Köl Tigin gibi bir kahraman için, Bilge Kaganın ağıtını dinleyelim :

«Körür közüm körmez-teg, bilir biligim bilmez-teg boltı..... Közde yaş kelser, tıda, köŋülde sıgıt kelser, yanturu, sakıntı». (Görür gözüm görmez oldu; bilir biligim bilmez oldu... Göze yaş gelince, tutarak; gönülden feryâd gelince, (feryâdı) geri iterek, (onu) düşündüm : Tekin, *Orkhon*, KT/K, 10-11).

Kem kıyılarında, Üçin Külüg Tirig'in ağıtında, yine vefâ ve sevgi ifâde olunur.

«Kuyda kuncuyum, özde oğulum, yata! Bökmedim... Adırılı-tım... Teŋri elimke bökmedim. («Vâdide-Clauson'a göre kadınlara mahsus dâirede- hatunum, dere (kıyısında) çocuklarım, âh!... doymadım... Ayrıldım... İlâhî vatanıma doymadım»; T. Tekin, *UAJ*, 1964, 417'de Uyug-Turan E. 3 taşının metni).

Çin kitâbelerinin edebî söz oyunları ve Yakın-Doğu kitâbelerindeki hükümdârlık gururu yanında, Türk mezar taşlarındaki ağıtlar ne kadar daha insânîdir. Bu insânî hislerin tesiri altında, P. Schmidt ve O. Turan⁷⁰, Kök-Türk devrinde gök ibâdetinin, Tevhid dinlerinden İslamda zirveye erişen, her tasavvurdan münezze ilah mefkûresine doğru yükselmekte bulunduğu kanâatine vardılar. Zemarhos ile Ibn Fazlânın bazı müşâhedeleri de bu fikri desteklemektedir. Başkaları, meselâ Doerfer⁷¹ ise, Türklerin «teŋri» kelimesini umûmiyet ile ilah mânâsına kullandıklarına ve başka tabiat tezâhürlerine, meselâ ağaçlara da teşmîl ettiklerine dikkati çektiler. Kanâatimizce, VI. - VIII. yüzyıllarda Kök-Türklerin ve diğer yarı-göçebe Türk boylarının, Chou'lardan⁷² kalan ve Çinde ve Hun-

yine de «erdem» neticesinde «kut»a varılıyordu. Bu görüşü destekleyen bir vecize, Kem kıyılarında, bir elçinin mezar taşında yer alır :

«Erdem bolsar bodun, erk bodun»

(Faziletli millet güçlü olur» : Malov, Yenisey, 55).

(Klyastornıy, «Steli»'ye göre; Fazilet sâhibi Bulsar boyu güçlüdür)

Bütün bu yüksek düşüncelerin mevcûdiyeti ile beraber, Kök-Türk devri Türklerinin *monotheist* olmayıp, epiy sayıda tanrılara inandıkları anlaşılmaktadır. Fakat mabûd tasavvurları hakkında ancak çok mübhem bilgilerimiz vardır. İdeogram'lardan bilindiğine göre, kadim Çinde gök tanrısı insan şeklinde düşünülüyordu⁸⁷, Türklerde de gök tanrısına verilen «Teñgri Kan», veya «Kan-teñgri» gibi han unvanları, Çindekine mümâsil bir mefhûmu hatıra getirir. «Kan teñgride» tabîri ile gök tanrısına izâfe edilen ve Türk Kaganının hatununa teşbih edilen ana tanrıça Umay, kadim Çinde olduğu gibi, Türklerde de ocak tanrıçası vechesinde gelecekti⁸⁸. Diğer bazı semâvî tanrı adlarının, meselâ zaman tanrısı «Öd-teñgri», yâhud güneş ve ay ile ilgili gözüken, çift vecheli, «Yol-teñgri»'nin, «Kök-teñgri» ile ilişkileri olup olmadığı anlaşılmamaktadır⁸⁹. Kök ve Batı Türkleri, her yıl, atalar mağarasına da kurban verirlerdi (bu mağaranın yeri bilinmemektedir. Ancak, Kök-Türk kaganının şahsen oraya gittiği, halbuki Batı-Türk kaganının elçi yolladığı bilinir)⁹⁰. «Türk teñgri» denen mabûd ve semâvî sayılan kagan atalarının «Kök-teñgri» ile bağları var mı idi? Türklerde gök ibâdeti ile astral ibâdetler arasındaki yakınlıkların derecesini de tayîn edememekteyiz. Eberhard, Chou (M.Ö. 1050-249), Doğu Hun ve Türk grubunun kültür husûsiyetlerinden biri olarak, astral ibâdetleri saymaktadır⁹¹. Chou'ların astral piktogramlarının Türk damgalarında tekrerrür ettiğini görmekteyiz. Bombaci, Chou devri Çinde olduğu gibi, Türklerde de gök ibâdetinin güneş ibâdeti ile bazen karıştığını tasavvur etmektedir. Chou'ların kurduğu geleneğin vârislerinden Çinlilerde, imperator, güneşin zirvede gözükdüğü Güney yönüne yüzünü çevirirdi. Hun *shan-yü*'sü sabah ve akşam, güneş ve ayı selamlamak için, Doğu ve Batıya, başka zamanlarda, Kuzeye dönerdi. Kosmoloji kanûnlarına göre Kuzey kâinâtın mihveri sayılan «Altun kazguk» (Kutb yıldızı) ciheti idi. Kök-Türk ve Uygur kaganları, güneşe hürmeten, Doğuya yüzlerini çevirir ve «katun» (hatun) ise, Tariat kitâbesinde «ay togsuk» (Şinexuu, 68) denen Batıya dönerdi. Türklerde Yetiken (Büyük-ay) ve «Altun kazguk» ibâdeti her halde Çin ve Hun geleneğine bağlı bulunuyordu.

Kök-Türk devri Türklerinin yer ilahı⁹² hakkında da muhtelif rivâyetler ile karşılaşmaktayız. Çin kaynaklarında Kök-Türklerin, gök tanrısına taptıkları devirden ayrı bir zamanda bir «kara tanrıya» (eski Kagnılı boyları gibi, güz mevsiminde?), ibâdet ediyorlardı. Bu belki Kök-Türk metinlerinde geçen «yagız yır» (yer) idi. Kök-Türklerin yer ibâdeti, Ötüken-yış'ın batısında, temâmen çıplak dağlarda cereyân ediyordu. Ötüken batısındaki çıplak dağların, kırmızı granit zirveleri ve bozkır yamaçları ile temâyüz eden Doğu Altay silsilesi olması hatıra gelir. Çin metinleri yer tanrısı ibâdeti merkezinin türkçe adını da, muharref şekilde bildirilmektedir⁹³. Pelliot bu adı «Böd-teŋgri», yani «taht tanrısı» olarak okumuştu. Böylece yer tanrısı da hükümdâra kut vermekde idi. «Böd» (taht) tanrısı belki hükümdârlık merkezinin ilahı idi. Vladimirtsov'un görüşünü kabûl eden Pelliot, «Böd teŋgri»nin Ötüken tanrıçası olduğunu sanıyordu. Altın-köl I kitâbesinde «Bizni (bizi) Erklig adırtı (ayırda)» (Klyastornıy «Stel», 261) ibâresinde, Erklig, ölüm ilahı olmaktadır. Buddhist türkçe metinlerde de, Hind mitolojisindeki yer-altı, ölüm ve zaman mabûdu Yamâ'nın adı «Erklig kan» (Kuvvetli han) olarak terceme ediliyordu. Bir Manihâf metinde gök tanrısı ile birlikte «yir tenri hanı»'ndan söz edilir. Bir Buddhist Uygur metninden anlaşıldığına göre, Çinde olduğu gibi, Türklerde de yer tanrısının *mandala*'sı (tapınağı planı) dört-köşe ve sarı renkde tasavvur ediliyordu :

«Sarığ önglög törtkil yir uluğ mantal».
(Kara-Zieme, G/10).

b — Rûhlar ve ongunlar

Çin kaynaklarına göre, Batı Türkleri, beşinci ve sekizinci Çin aylarında, yani yaz tahavvülü ve güz itidâlinde, rûhlara⁹⁴ kurban veriyorlardı. Rûh manâsına, türkçe metinlerde, «ıduk yir-suv» (mukaddes yer-su), «kut» (kut verici kuvvet), «erklig» (kuvvet sâhibi), «öz», «özüt» ve «yıl» gibi tabirlere rastlanır. Prof. Bazin'in bana şahsen ifâde ettiği fikrine göre, «yıl» çince *shen* (rûh) un karşılığı idi ve Kaşgarî'nin kaydettiği «yıl büke» bir ejder rûhu idi. «Erklig» lerin çoğu yer altında tarif edilmekle beraber, bunların astral tasavvurlar da olabileceği Uygur metinlerinden anlaşılmaktadır. Yıldız manzûmelerinin bir çark üzerinde bulunup, çarkın dönüşü ile, düz bir satır olarak tasavvur edilen yer yüzünün etrafında döndüğü ve gece ve bazen, gökde, gündüz yer altında bulundukları hakkındaki, Çin kosmolojisindeki benzer inanç, Kaşgarî tarafından da ifâde edilmişdi :

larda da mevcûd bulunup, Universalism adı alan, gök, yer-su ve atalar dînine mensûb oldukları anlaşılmaktadır. Universalism'in şübhesiz ki, erken Taoism⁷³ gerçevesi içinde gelişmiş, ve Türklerde de mevcûd bir kolu, kâinâtın küllî rûhunu «ıduk» (mukaddes) sayan ve böylece Pântheism'e (kâinâtın küllî rûhunu ilah saymağa) yakın bir dîni veche almışdı. Erken Taoism ile Vahdet-i vücûda inanan Sûfî mektepleri arasındaki benzerliklerin dikkati çektiğini ikinci bölümde kaydetmiştik.

Nitekim, Kök-Türk yazıtlarında Universalism'in bir diğer vechesi olan devletçiliğin de görüşleri kuvvetle hissedilir. Türk kaganı, gök tanrısı, «Tengri Kan»'a⁷⁴ (Han'a) mûmâsil ve ondan kut almış bir hükümdâr sayılıyordu. Semâvî Türk hükümdârı, mekân bakımından da, göğe yakın, Altın-dağ diye anılan bir zirvede⁷⁵, veya Ötüken-yış gibi, mukaddes bir ormanlı dağda otururdu⁷⁶. Çinde, Oğuzlar sanılan «Wu-huan» larda ve Hunlarda, bazı dağlara verilen semâvî manâ⁷⁷, Türklerde, Ötüken-yış'a da veriliyordu. Semâvî dağ, gök ile yer arasında yükselen bir mihver gibi, gök tanrısına kurban verilen yer idi⁷⁸. Ağacın ise, kut veren yer tanrısı ile Kök-Türk kagan sülâlesinin timsâli olduğu aşağıda görülecektir.

Semâvî ve parlak bir şahsiyet olan Kagan ile, Çinde halka verilen «karabaş» adına mûmâsil olarak, «kara bodun»⁷⁹ denen halk kitleleri arasında, babadan oğula geçen, yirmisekiz asâlet mertebesi bulunuyordu⁸⁰. Halbuki, eski Kagnılı boylarında mertebe mefhûmu olmadığı ve boy mensûblarının birbiri ile eş sayıldığı kaydedilmişti. İlk teşkilatlanma ve mertebelenme nüvesi, Kagnılı boylarda, Beşbalık ve Koço Kaganlığı (485-540) devrinde ve Kök-Türklerde ise, Hun tesirleri altında başlamıştı. Hun devleti, dört yöndeki boyların beylerinden müteşekkil bir idârî teşkilât kurmuşdu. Mîlâdî IV.-V. yüzyıllarda «Chü-ch'ü» Hun devleti sınırları içinde yaşayan Kök-Türk Kagan boyu bu teşkilâtın vârisi oldu. Böylece «boyar» anlamına «bodun», boy beyleri, kagan soyu ve kagandan ibâret idârî bir teşkilât vücûd bulmuş gözükmemektedir.

Yine de, Kök-Türk kitâbelerinde, asâlete ehemmiyet atf edilmediği ve daha ziyâde insanın şahsî değerine bakıldığı, anlaşılmaktadır. Tariat kitâbesinde kagan ve katun'un «kara-bodun» tarafından «atandığı» (Şinexuu, 68) ifâde edilmektedir, Bilge Kagan, atalarından Bumın Kaganı överken, şöyle diyordu :

«Bilge kagan ermiş... alp ermiş»

(Bilgili kagan imiş... alp imiş : Tekin, *Orkhon*, KT/D 2).

Fakat bilgili ve alp kaganların oğullarının ve kardeşlerinin her vakit kendilerine benzemediğini de Bilge Kagan ilâve etmektedir :

«Oğlı kañın-teg kılınmaduk erinç. Biligsiz kagan olurmış erinç. Yablak kagan olurmış».

(«Oğul ata gibi yaradılmamışdı meğer. Bilgisiz kagan (tahta) meğer oturmuş; değersiz kagan (tahta) oturmuş» : Tekin, *Orkhon*, KT/D 5).

Kök-Türk devri kitâbelerinde, «bilge» ve alp olmak yanında «erdem» sâhibi olmak da gerekmektedir⁸¹. Alplik gibi «erdem» de, aslen erlik ile ilgili bir değerın ifâdesi olmakla beraber, «fazilet» mânâsına geldiği de sanılmaktadır. Alplik ve erdem sâyesinde, «er atı» (er adı) kazanılmakta idi. «Er atı» alan ise, «bengü taş» denen ve faziletini ebediyete kadar bildirecek bir abidevi mezara hak kazanıyordu. Malov, er adı alan kimseler arasında, kitâbelerde «el-eş»⁸² ismi ile anılan bir alpler teşkilâtı mevcûd olduğunu sanıyordu. Nitekim, «T'ie-le» Türklerinden sayılan Ak Hunlarda, «kuşaklı» alpler arasında, yirmi kişiyi geçmeyen, birlikler kurulmakta idi. Eski İç Asya usulünde, kadeh ve kılıç ile and⁸³ içmek merâsiminin Türklerde de devâm ettiği bilinmektedir. And içmek, hem sadâkat yemini vermek, hem kardeşlik kurmak idi. Ak Hunlarda, sadâkat yemini eden «kuşaklı» lardan biri ölünce, kalanlar, kendilerini ölene kurban etmekte olduğunu Prokop rivâyet eder. Kem vâdisindeki Bars adlı, Türk neslinden alpin mezar taşında, alplik zirvesi, İslâmda olduğu gibi, vatani yiğitçe savunurken, gerekir ise, ölmek olarak tanıtılmaktadır :

«On ay iltidi ögim a! Kelirti ilimke. Erdem iç.. ben yerledim. İlim ökünçüne, yağıka kımatın teğıpen, adırıltım, yıta!»

(Anam beni on ay taşıdı ya! İlime verdi. Ben erdem için yer tuttum. İlim için, kuvvetli düşmana tınmadan karşı geldim, ayrıldım (öldüm), ah!) (Malov, *Yenisey*, 54)

Burada kaynaklar arasında bazı tezâdlar meydana çıkar. Bars'ın kitâbesinde vatan için ölmenin er adına ve âbideye lâıyk olmak sayıldığını okuyoruz. Fakat Ibn Fazlân'dan⁸⁴ öğrenildiğine göre, savaşta yenilen «balbal» oluyordu ve öbür dünyâda, kahramân olarak takdis edilen gâlib alpe hizmet ile mükellef idi. Erdemi muvaffakiyet ile ölçmek, Tevhîd dinlerinin ahlâkî mefhûmlarına aykırıdır. Meselâ İslâmda amellerin değeri niyetlere göre tayin edilir⁸⁵. Belki, eski Türklerde de, Çinde olduğu gibi, muvaffakiyet tanrıların bahş ettiği bir «kut»⁸⁶ olmakla beraber,

«Teñgri ajun türüttü, cıgırı uzı (?) tezgınür»
 «Yulduzları çerkeşip, tün kün üze yürkenür»
 (Kâşgarî, II, 303)

Oniki hayvanlı takvîmin, yıldız manzûmeleri ve yönler işâret eden zomorfik timsâlleri şunlardı⁹⁵. Sığan (Sıçan, Kuzey timsâli), Ud (Öküz), Bars (Pars), Tavışgan (Tavşan, Doğu timsâli), Luu (Ejder), Yılan, Yond (At, Güney timsâli), Kon veya Koy (Koç ve Koyun), Biçin (Maymun), Taķıķu (Horoz ve tavuk, Batı timsâli), İt, Toñguz (Domuz). Uygur sanatında oniki hayvanlı takvîmin timsâlleri hayvan maskeli insanlar olarak tasvîr edilmişdi. Dört yön timsâli yıldız manzûmelerinin⁹⁶ (Kök-luu = Doğu, Kızıl-sağızgan = Güney, Ak-bars = Batı, Kara-yılan = Kuzey) üçünün adı Oniki hayvanlı takvimde de mevcûd ise de, temsil ettikleri yönler eş değildi. Dört-yön timsâli, efsânevî hayvanlardan, Kök-luu (Gök ejderi), Çinde olduğu gibi, gök kubbesinin, yağmurun ve Hopkins'e göre, gök kuşağının remzi olmuşdu. Gökden kut alan Kök-Türk ve Uygur kaganlarının kitâbeleri üzerinde, gök timsâli, çift-başlı «Kök-luu» yer alıyordu⁹⁷. «Kök-luu», sakalı, boynuzları, başının üstündeki çıkıntı, kanatları, pulları gibi hususiyetlerle, balık ve yılan benziyen yer ejderinden fark ediliyordu.

Göğün zirvesi, güney yönü ve ateş unsuru timsâli kuş⁹⁸, Türklerde «Kızıl-sağızgan (saksagan)» idi. Adından anlaşıldığı üzere, «Kızıl-sağızgan», erken Çinde olduğu gibi, kargaya yakın bir timsâl idi. Proto-Türk sanılan Chou'lar devrinde (M.Ö. 1050-249) ve daha önceki Çinde, bazı yırtıcı kuşların gök tanrısı timsâli sayılıp, bunlara kurban verildiğini kaydetmiştik. Chou sülâlesinin timsâli al karga'ya da kurban verilirdi. *Irk-bitig*'de gök tanrısının hizmetkâr kuşu kuzgundur. Zuev, Kök-Türk Kagan soyunu Çinlilerin «Wu-sun» dediği boya bağlamakta ve bunlarda olduğu gibi, Kök-Türklerde de, sülâle ongunlarından ikisinin kurt ve kuş olduğuna dikkati çekmektedir. Kök-Türk Kagan soyunun atlarına vurulan, kuşa benzer damga, Zuev'e göre, karga idi. Tibetlilerde de, IX.-X. yüzyıllarda, karganın gök tanrısı timsâli olduğuna Laufer işâret etmiştir. Çinde, göğün zirvesi timsâli olan kuş, gittikçe karga vechesinden ayrılarak, *feng-huang* denen, muhtelit azâli, sülün ve su kuşuna benzer efsânevî bir sekle girdi. Böyle bir efsânevî kuş, Kök-Türk ve Uygur Kagan sülâlelerinin tasvîrlerinde, alın üzerinde temsil edilmişdi (lev. LXXIV/b). Baş üstünde tasvîr edilen kuş, heraldik, veya kosmik bir timsâl olabileceği gibi, rûh remzi olarak da tefsîr edilmiştir. Türklerde, daha geç devirde, ak sungur, bey rûhu timsâli idi. Türk hükümdâr soylarının kuş ongunları da olduğu bilinmektedir. İstemi Kaganın tahtını

süsleyen tavus (türkçe yon-kuş) yanında, yırtıcı kuşlar da uygun mâhiyetini hâiz idi. Adı, Çince muharref şekilde, Mu-kan olarak verilen Kök-Türk kaganının (553-72) unvanları arasında, Gumilev, kuş manâsına Kuşu⁹⁹ ve muzaffer anlamına Yaŋdı'ya dikkati çekmektedir. Kuşu bir boyun da adı idi. Su kuşlarından kaz ve «korday» (kuğu) ise beylik ve kut remzi idiler¹⁰⁰. Çinde kut timsâli olan ördeğin adı, türkçe bir kitâbede, uhrevî bir dağın ismi olarak geçer (Suna-yış).

Yırtıcılardan¹⁰¹ «toŋga» (kaplan) ve «bars» (pars) ile, aynı zamanda bazı yıldız manzûmelerine de isimlerini veren «Ak-bars» (Ak veya ak lekeli pars) ile «irbiş» (yüksek karlı dağlarda yaşayan, beyazımtırak renkte *panthera uncia*), alplık timsâli olmağa devâm etmekte ve hükümdâr adı veya unvânı da olmakda idi. Uygur resimlerinde Kuzey yönü hükümdâr-tanrısı sayılan Basaman'ın tuğunda, yalnız «kutaz» (yak) veya at kuyruğu değil, belki «İrbiş kudruğu» denen yıldız manzûmesine atfen, çizgili bir yırtıcı kuyruğu da görülmektedir (lev. LXXXII/a). Arslan ve türkçe «arslanlıg örgün» denen arslanlı taht gibi motiflerin İç Asyaya Hunların ve Tabgaçların Buddhismi kabûlü ile girdiğini, çünkü İç Asyada arslan olmadığını, kaydetmiştik. Kök-Türk Kagan soyunda bilinen ilk Arslan adı veya unvanı Buddhist olan Taspar Kagana âiddir. Daha sonra, «Arslan» Türk hükümdârlarına mahsus, yaygın bir ad veya unvân oldu. Orkun kıyılarındaki Kök-Türk hükümdâr mezarlığında ve Ordu-balık adlı Uygur başkenti kalıntılarındaki epiy sayıda arslan heykelleri bulundu (lev. LII/d). Bunlar Hun ve Tabgaç arslanlarından (lev. XXIV/a) daha gerçekçi arslan tasvirleri idi. Kök ve Batı-Türk Kaganlığı Sındırmağı kenarlarına kadar uzandığı için, Türkler arslanların hakikî şeklini biliyorlardı. Hatta «Il-Arslan» unvânlı Batı Türk Kaganının (Yang Souh Tigin, Fars metinlerinde Şâba Hakan) savaşda, öne filler ve insan yiyici arslanlar sürdüğünü Bal'amî rivâyet eder. Arslan başlı bir insan tasvir eden bir mezar heykeli, belki, Arslan adı veya unvânına işaret ediyordu (lev. LII/c). Kadim Asya sanatında yaygın olan ve Herodotos'un *gryf*¹⁰² dediği kuş-başlı arslan şekli Kök-Türk devrinde temsîlî bir manâ almış olsa gerek, çünkü, kemer tokalarına tersim ediliyordu.

Çin metinlerinde, Kök-Türklerin tanrıların keçe ve deriden tasvirini yaparak, bunların direklerde taşıdıkları bildirilmektedir¹⁰³. Bu şekilde ongunlara bugünkü İç Asya Türkleri, «rûh» manâsına esti türkçede «töz» kelimesine benzer şekilde, «tös» demektedirler. «Tös»'lerin Milâddan önceki son binyıldan beri, bayrak mâhiyetinde kullanıldığını Birinci bölümde anlatmışdık. Kök-Türk ve Batı-Türk ile Uygur kaganları da, «Böri» (kurt)¹⁰⁴ ana ve atalarının hâtırası olarak, tepesinde altından bir «böri»

başı bulunan bayrağı, hükümdâr otasının önüne dikerlerdi. Türklerin «Böri» bayrağının da, Kagnılı «Ting-ling» ve Hunlara atf edilen Noyn-ula mezarında bulunan kalıntılara (lev. XVIII/c) benzer, bir «tös» olduğu, sanat eserlerinden (lev. XXXVIII) anlaşılmaktadır. «Böri» bayrağı, madenî bir kurt başı ile, ejder göğdesi şeklinde bir keçe veya deri torbanın direğe geçmesinden ibâret idi. Noyn-ula'daki kurt başına nisbeten, Kök-Türk devrindeki «Böri» başı, daha gerçekçi şekilde tasvîr ediliyor ve ejder göğdesi de, gittikçe, kumaşdan bayrak hâline geliyordu (lev. XXXVIII/b ve LVII/a). Gumilev'e göre, «Böri» ve onun mogolçası olan «Şono» adları, Kök-Türk ve Batı-Türk Kaganları sülâlesinde tekrerrür etmekte idi.

Kök-Türk kagan damgasındaki dağ keçisi piktogramının Tagar kültüründe bayrak tepesine dikilen dağ keçisi tasvirinden gelişmiş olduğu hakkındaki Mannay-ool'un nazariyesini kaydetmiştik (lev. XXXIX). Koç heykelleri¹⁰⁵ (lev. XLII/c), dağ keçisi ve geyik (lev. XLII/a) gibi hayvanların, eski türkçe tabiri ile «sıgun-kiyik»¹⁰⁶ fasilesinin tasvirlerinin de; Kök-Türk devri Türk kültürüne kadim İç Asya göçebelerinin ve Milâddan önceki binyılda Çinde devlet kuran ve Türk sanılan «Chou»'ların kültür mirası olduğu gözükmemektedir. Milâddan önce olduğu gibi, târihî Türklerde de, hem koç heykellerinin, hem «sıgun-kiyik» tasvirlerinin, kurban merâsimleri ile ilgisi olduğunu sanmaktayız. Koç heykelleri münâsebetile, bu düşüncemizi, Kök-Türk devrine de teşmilen, ifâde etmiştik. «Sıgun-kiyik» cinsini de, Milâddan önceki binyılda, Chou'ların göçebe usulundeki av merâsimlerinde, kurban olarak, avladıklarını ve «sıgun-kiyik» motifinin Taoist inançlar çerçevesindeki manâsını anlatmıştık : kurban âyini vechesi olan bir av merâsimi sırasında Chou hükümdârı, ok ile geyikler avlıyor ve atalarının tapınağına kurban ediyordu. Geyik ve dağ keçisi cinsinden, Çinlilerin *ch'ü-lin*, Türklerin «kilen-kiyik» dediği efsânevi tek boynuzlu hayvanın bir isminin (*ku-tu*), türkçe *kutlug*'dan geldiğine, Eberhard işaret etmişti. *Ku-tu*, rivâyete göre, Kırgız illerinde bulunuyordu. Geyik, dağ keçisi ve «kilen-kiyik» gibi hayvanların, hükümdârın köşkünün, gök ve yer ve atalar tapınağının bulunduğu bir kutlu dağda, başka efsânevi hayvanlar ile birlikte yaşadıkları tasavvur ediliyordu. *Kut-tu* ve geyik o kutlu dağda biten ölümsüzlük otunu (türkçe: sıgun otı) yiyerek, ölümsüz olup, ölümsüzlük timsâli sayılıyordu. Bu efsânelerin Türklerin Ala-tağ ve orada yaşayan alaca hayvanlar menkıbeleri ile ilgisine İkinci bölümde dikkati çekmiştik. Konunun, kâdim göçbelerin mezarlarında bulunan eserlerde de, belki ebedî hayat timsâli olarak, yer aldığını da söylemişdik (lev. III/b, c). Bu geleneğin muhtelif izleri Kök-

Türklerde de takib edilmektedir. «Sıgun (dağ keçisi)-kiyik (geyik)» cinsinden hayvanların gök tanrısı ile ilgisi bulunuyor, bunlar hükümdâr «yış»ında (ormanlı dağında) yaşıyordu. Hükümdâr sülâlesi hakkında ef-sânelerde bu hayvanlar yer alıyor ve bunlar ancak hükümdâr tarafından avlanabiliyordu. İltiş Kagan ve başka Kök-Türk sülâlesi mensûblarına Kutlug adı verilmişti. Hamilton ve Tryjarski, bir Kök-Türk kitâbesinde, bir geyik resmi altında «ygç» (yagış : kurban) ibâresini okuyunca, Kök-Türklerin de geyik kurban ettikleri imkâmı belirdi. Kök-Türk mezar taşlarında «kiyik» ve «sıgun» resimleri ve bahisleri, avda ak at vurulması hakkındaki bir yazı, bir resimde görülen, damga içine oturtulmuş dağ keçisinin ok ile vuruluşu sahnesi gibi (lev. LI/a, resmin sağında üst köşe) remzler, kurban merâsimleri ışığında manâ alabilmektedir. Ağaç ve «sıgun-kiyik» ile kuş motifi Kök-Türk devri sanatında tekrerrür eder. Bu motif de her halde, Kök-Türk devrinden önce olduğu gibi, Kök-Türk devrinde de, geyiklerin yaşadığı hükümdâr «yış»ına, ve ölümsüzlük otu yiyerek ölümsüz olan geyiklere işâret ediyordu. Kök-Türk kagan soyunun «sıgun» şeklinde damgası da (lev. XXXIX/42), ölümsüzlük kutunu temsil etmiş olsa gerek. Bu konuda fikrini ricâ ettiğim Prof. Bazin, Kem kıyılarındaki bazı mezarların (Altun-köl, I, II) kitâbelerine dayanarak, bu bölgedeki Türklerin, Çinliler ve Oğuzlar sanılan «Wu-huan»'lar gibi, hükümdar yışına mümâsil, rûhların ve tanrıların makamı, bir «Altun-kır» tasavvur ediyorlardı («Kır», eski türkçede dağ manâsına da geliyordu). Kurbanların öbür dünyâda ölen kimseye hizmet edeceği inancı bilindiğine göre, kurban edilen «sıgun-kiyik»'ler ile de, ölen kişinin «Altun-kır»'da avlanmasını temîn etmek isteniyordu. Mezarlarda bulunan sanat eserlerindeki ağaç, «sıgun-kiyik» ve kuş tasvirleri, böylece cennet manzaları olmakda idi. «Sıgun-kiyik» lerin bazen tabiat dışı şekillerde, kanatlı olarak tasviri de, onların kurban olduktan sonra kesbettikleri uhrevî hüviyete işâret edebilirdi. «Yış» tasvirlerinde görülen kuş da kutlu dağda yaşayan hayvanlardan biri, veya, yukarıda anlatılan şekilde, kurban edilen hayvanların gök tanrısı mümessili kuşlara yedirilmesi âdetinin bir hâtırası veya devâmı olarak görülebilir.

c — Oğuz (veya uğuş)lar (unsurlar)

Universalist kosmolojinin Türklerdeki tezâhürlerinden biri de kâinâtın bütün vechelerini beş unsurdan¹⁰⁷ mürekkeb saymaktı. Çinde olduğu gibi, Türklerde de beş unsur (oğuş veya uğuş adı altında), ateş, ağaç, maden (altın ve demir), su ve topraktan bahs edilmektedir. Yine Çinde olduğu gibi, her insan, veya her sülâle, bir unsura mensûb sayılıyor ve o

unsurdan kut alıyordu. Böylece unsurlara «kut» dendiği de yazılı kaydlarda görülür. Fakat ayrıca Türk metinlerinde «yil» (yel) unsuru da bazen söz konusu oluyordu. Türklerin unsurlara ibâdet ettiği de rivâyet edilir. Toprak unsuru her halde yukarıda bahsi geçen yer tanrısı ile eşdi. Su, ateş, ve altın unsurlarının¹⁰⁸ hükümdârlık kutu ile ilgili olduğu bir Uygur metninden anlaşılmaktadır. Uygur Kaganı ulu ve parlak bir göle ve aevli bir âteşe teşbih olmaktadır. Kaganın «uğuş» u (fasilesi, soyu) ise altına benzetilir. Çin târihlerinde de efsânevi Kök-Türk hükümdârları unsurları ile ilgili mucizeler yapmakta idiler¹⁰⁹. Yada taşı ile yağmur yağdıran «kam»lar gibi, bir efsânevi Kök-Türk hükümdârının su ve yel tevlidettiği Çin târihlerinde rivâyet edilir. Bir Uygur Buddhist metninde su unsurunun *mandala*'sının (ve ibâdet yerinin) şekli, toparlak ve ak renkte olarak tasvîr edilir : «Tegirmi yürüng önglûg suv uluğ mantal» (Kara-Zieme, G/12-13).

Türk unvânını taşıyan ad verici kahraman ise ilk ateşi yakmışdı. Bu menkıbe, ateş ibâdeti¹¹⁰ ile ilgili, görünmektedir. Türklerin ateşe ibâdet ettikleri ve ateşe saygı nişanesi olarak, Türk kaganlarının ateş tevlid eden ağaca da hürmet ettikleri ve ağaçdan tahta oturmak istemedikleri. Bizans ve Çin kaynaklarında, anlatılır. Bizans kaynakları Türklerin ateş âyiniyi şöyle anlatır : tütsü yakıp, davul ve çan (belki türkçe «çaŋg» kelimesinin ifade ettiği manâda, çan veya zil) çalarak, ateş etrâfında dönüyorlardı. Hükümdârın cesedinin yakılması merâsiminin, eski göçebe geleneklerinden gelişmiş, ateş ibâdeti ile veya hükümdârın ateş unsuruna mensûbiyetine inanmak ile ilgili olarak, Kök-Türklerde de mevcûd olduğunu¹¹¹ ileride kaydedeceğiz. Ateş ibâdetinin ocak ve otag ile de alâkası olsa gerek¹¹². Otag ve onun ortasındaki ocağın kadim göçebelerin devrinde aldığı temsîlî manâlara işâret etmişdik¹¹³. Bu timsâller hakkında bilgilerimiz Kök-Türk devrinde, yazılı vesikalar ışığında, bilhassa açıklık kazanmaktadır¹¹⁴. Otag, kâinât ve soy, boy, veya «bodun» (böylar topluluğu, devlet) timsâli olmakda idi. Kubbeli ve üstüvânî Türk «kerekü» sü olarak tasavvur edilen kosmografik mekânda, «yagız yir» (KB, beyt 1002) «kara»-nın (halkın), «tör» (taht) ise, «yaşıl kök»'ün (yeşil göğün) remzi idi. Belki semâvî manâya işâret, veya Doğu rengi olarak, Kök-Türklerin kubbeli otağı gök rengine keçeler ile örtülü idi. «Eğni» denen kubbenin tepesinde, «tügünük» adı verilen duman deliği ve bunun altında, Kâşgarî'nin «köçürme oçok» dediği tarzda bir mangal dururdu. «Köçürme oçok» da tütsü de yakılırdı. «Köçürme oçok», veya ocak, ateş ibâdeti merkezi olmakda idi. Bir Uygur Buddhist metni ateş *mandala*'sını (ibâdet yerini), üçgen şeklinde (ocak üç ayaklı idi) ve kırmızı renkte tarif etmektedir :

«Kızıl, üç bulunluk oot mantal» (Kara-Zieme, G/4-5). Ağaçdan tahta oturmayan Kök-Türklerin¹¹⁵, yalnız ateşe değil, ağaca da saygı duymuş olması hatıra gelir. Bazı Türk çevrelerinde ağaca¹¹⁶ tapıldığını kaydet-tik. Ağaç hükümdâr soyu timsâllerinden de biri idi. Otağın ortasındaki «sırık» denen ağaç mihverin de kosmolojik manâsı vardı. Ayrıca, ağaç Doğu yönünün rêmzi idi. Türk hükümdârları ise, otagda otururken, gü-neşe hürmeten, yüzlerini Doğuya çevirirlerdi.

Hükümdâr soyunun altına¹¹⁷ benzetildiğine yukarıda işâret ettik. En büyük Türk hükümdârının bir altın dağda oturduğu rivâyeti, belki Buddhist kosmolojide yer alan, dünyânın merkezindeki altın dağ (Sume-ru) efsânesine mümâsil bulunuyordu. İstemi Kaganın tahtları ve kagnısı hep altından idi. Çin ve Türk kosmolojisinde, altın, Batı yönü remzidir¹¹⁸.

Türklerde maden unsurunun bir diğer şekli sayılan demire¹¹⁹, bilhassa kılıçlar ile alâkalı olarak, saygı gösterildiğini Kâşğari'den öğrenmekte-yiz. And merâsimi esnâsında, demir unsuru şahid tutularak, yemin edili-yordu. Bu merâsim Eurasia göçebelerinin kadim âdeti idi. Doğu Hun-ları, and içmek için, kurban edilen bir ak atın kanı ile karışmış bir içki hazırlar ve buna bir bıçak batırdıktan sonra, gök tanrısını şahid tuta-rak, and içerlerdi. Söz konusu bıçağın, Yunan ve Çin kaynaklarındaki şekillerinin, türkçe «kılıç» veya «kıngırak» (iki yanı keskin düz kama) olması hakkındaki görüşleri kaydetmiştik¹²⁰. Bu kılıç veya «kıngırak», Skitlerin ve Doğu Hunlarının tapdığı savaş tanrısının timsâli idi. Çinli-lerin adını «Ch'ih-yo» şeklinde naklettiği, Çinin batısındaki veya kuze-yindeki göçebelerin savaş tanrısı, maden işçiliğinin, zırh ve tulganın, ok ile kılıç gibi silahların mûcidi sayılırdı. Başında üç okdan müteşekkil bir tac ve elleri ile ayaklarında bıçaklar ile tasvîr olurdu. Başının bakır ve tunçdan olduğu efsânesi tulga, icâdına işâret sayılır. Bu münâsebetle, «Türk» adının da tulga manâsına gelmesinin aynı geleneğe bağlanabil-mesi imkânı hatıra gelir. Bayraklar ve silahlar, «Ch'ih-yo» ya verilen kurbanların kanına batırılır ve «Ch'ih-yo» nın rengi kan kırmızı olarak kabûl edilirdi. Kök-Türk devri resimlerinde de bazen tuğlar kırmızı renk-de gösterilmiştir. Kök-Türklerin de bir savaş tanrısı olup adının, muhar-ref sekilde, «Ya-lo-shan» (belki Atlasgan) olduğu Çin kaynaklarında ri-vâyet edilir. «Atlasgan»ın ongunları arasında yırtıcı hayvanlar da yer ahyordu. Kâşğari savaş timsâli Merîh yıldızının türkçe adının «Bakır so-kumu» olduğunu söyler (sokum, okun temreninin sokulduğu bakır kısım-dir). Bakıra kinâye olarak, «Bakır sokumu» yıldızının rengi kırmızı imiş. Ok, bakır ve kırmızı rengin bir arada, savaş timsâli olarak birleşmesi, «Bakır sokumu» adı altındaki Merîh mefhûmunda, Türklerin İç Asya gö-

gebelerinden tevârüs etmiş göründükleri «Ch'ih-yo» menkıbeleri ve «Atlaggan» ibâdetinin hâtıraları belki yaşıyordu.

d — Kamlar, merâsimler, çalgı (Doğu türkçesinde «oyun»), raks (eski türkçede «bödig»).

Kagnılı boylarında olduğu gibi, Kök-Türk devri Türklerinde de, erkek ve kadın «kam» lar bulunduğu bilinmektedir¹²¹. Milâdî V.-VI. yüzyıllardan olup Kök-Türklere atfedilen, Altun-yış'daki Kudirge petroglifinde¹²² (lev. XLI/a), bağdaş kurmuş iki kişinin önünde diz çöken ve yeleleri, kurbanlık atlar gibi örülü bulunan atlar tutan, maskeli şahıslar görülür. Masao Mori, bu şahısları «böri» maskesi giymiş «kam»lar sanmakta ve Türk mitolojisindeki böri başlı adam efsânesine işâret etmektedir¹²³. Kudirge petroglifindeki kurbanlık atlara ise, Altaydaki daha kadim (Pazırık devri) mezarlarında görüldüğü üzere (lev. XI/b), geyik veya dağ keçisi cinsinden hayvanların maskeleri giydirilmiş. Bağdaş kuran şahısların daha büyüğü, tahminlere göre, Pazırık keçesindekine (lev. VIII/b) mümâsil bir kadın yer ilahesi, veya Kök-Türklerin ana tanrıçası Umay, yahud Kudirge petroglifi yanında çocuğu ile gömülü bulunan kadının tasviri sanılmaktadır. Batı Türklerinin ve Kırgızların «kam» âyinleri, Çin ve Bizans târihçileri ile Gardîzî tarafından anlatılmıştır¹²⁴. Batı Türkleri ve Kırgızlar tütsü dalları yakar (türkçe metinlerde «yıpar») ve davul ile «çañg» gibi musiki âletleri çalarak, döne döne, cezbe hâline gelirlerdi.

Kaganlık timsâli olan askerî mûsikî¹²⁵ takımı kaganların maiyetinde giderdi. Bunların baş âleti olan davula türkçe «kobürge», «kübrüg», bazen da «tuğ» denmekdedir (tuğun davula takıldığı metinlerden anlaşılır). Çin kaynakları, Türk hükümdârlarının mûsikî takımında, borulardan da (türkçe «borguy») bahs ederler. Tabarî Türgiş kaganının sanc (türkçesi çañg) takımının da mevcûdiyetini kaydeder. Türkçe «çımğuk» ve «çingirçak» denen zil gibi âletlere de, sanc adının teşmîl edildiğini Fârâbî'den öğrenmekdeyiz. Doğu Hunlarında olduğu gibi, Türgiş'lerde de, ordunun hareketleri askerî mûsikî ile idâre edilirdi. Hun ordusu, davullar vurulunca ok atar ve ziller çalınca, dururdu. Belki Türgiş ordusunun da mûmâsil işâretleri bulunuyordu.

Türklerin saray mûsikîsi¹²⁶ de vardı. Sarayda da, merâsim sırasında, eğilerek selâm vermek gereken zamanlarda, teşrifatcının çınlıyan bir taş vuruşu işâret verdiğini 984'de Uygur kaganına elçi giden Wang-yen-tê anlatmıştı. Türkçe bu âlete «keñgerek» deniyor idi. Ayrıca sarayda çalı-

nan bir cins musikî vardı. Mu-kan Kaganın kızı, Kuzey Chou fagfûru ile evlenirken, gelin alayında, muhtelif İç Asya illerinden musikî takımları arasında, bir de «Kök-Türk musikî takımı» vardı. Hsüan-tsang'ın 630'da, Batı Türk Kaganı «T'ong» Yabgunun otağındaki şölende dinlediği ve «büyüleyici güzellikte» olarak anlattığı bu saray musikisi olsa gerek. Uygur Kaganı da, Wang-yen-tê ile gölde kayıkta gezerken, sâhilde saray musikisi çalınıyordu. Uygur kaganlarının Koço'daki sarayından bir resimde, yüksek mertebeleri kıyâfetlerinden anlaşılan beylerden müteşekkil bir musikî takımı, kanûna, neye ve kopuza benzer âletler çalmaktadır (lev. XLIV/b). Yalnız sarayda değil, Kök-Türk otağında da, çalgı (bir Buddhist Uygur metninde çalgıya «oyun» denmektedir) âletleri, türkî söyleyen (ırâğu) ve raks eden (bödigçi) için yer ve minderler bulunurdu¹²⁷. Türkler, Kâşgari'nin «küğ» kelimesi ile ifâde ettiği ezgiler (makamlar) ve makamlı şiirler söylerlerdi. «Küğ» kelimesinin çince *ch'ü* (orta çince teleffuzunda *k'ioke*) ile ilgili olduğu sanılır. Dini metinler, davullar çalınarak ve «yır-ezgigi» denen, yarı şarkı-yarı vezinli konuşma tarzında, okunurdu. Çinde ve Tun-huang Uygur Kaganlığı devrinde (911-1036) Çin sınırlarında olduğu gibi, Türklerde de, içki ve raks âlemleri sırasında, birbirini takibeden «küğ» lerden müteşekkil bir fasl düzenlendiğini Kâşgari'den öğrenmekteyiz. Kök-Türk devri Türk musikisinde ilahî veya hükümdâra medhiye olduğu anlaşılan «alkış»lar da söyleniyordu. Mani dini çevresinde söylenen «alkış» ların güftelerinden güzel numûneler kalmıştır. Buddhist Türkler, ilahî için, sanskrit *gâtha* kelimesini kullanıyordu. Bunlardan da bazılarının güfteleri bilinmektedir. Kuzeyli göçebelerin ölen bir kimsenin tabutunu iple çekerken söyledikleri, hayâtın akıbetine ağlayan bir matem havası da, Buddhist musikisinde uygulanmıştı. Buddhistlerin *Maitrisimit* gibi temâsâ şeklinde eserlerine türkçe «körünç»¹²⁸ deniyordu. A.von Gabain'in işaret ettiği üzere, Oğuz Kagan destanı gibi kopuzla çalınarak söylenen hamâsî eserler de, belki, bugün de İç Asyada olduğu gibi, bir nevi temâsa vechesini de alıyordu. Milâdî 615'de Çin sarayını ziyâret eden Türk elçileri, maskeli kosmik hayvanların ve bir ağacın ve havuzun görüldüğü, Çinde mevsim başlarında oynanan tarzda, kosmolojik manâlı bir «körünç» tertib etmişlerdi. Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre, yüksek bir şahsiyetin karşısında raks etmek¹²⁹ bir kulluk ifâdesi idi ve bu mâhiyette, dinî ve lâ-dinî merâsimlerde, «raks» da yer alırdı. Tabgaçların ahfâdı Kuzey Ch'i boyu, gök ibâdetinde, raks ederdi. Buddhist Türk metinlerinde «bödig» ile Burkana tapılmakta idi. Çin sarayına tâbi Türkler, fagfûrun karşısında, çanbazlığa yakın raksalar ederlerdi. Türklerin çok mâhîr olduğu bir raks, bir ayağı bir top üstünde olmak üzere, «rüzgâr gibi» dönmekdi (lev. XLIV/a). Mi-

lâdi 762'de Uygur Kaganını ziyâret eden Çin vefiahdının, Kagana saygı işâreti olarak, karşısında raks etmesi için, Kagan ve Türkler çok ısrâr etmişdi. Gölge oyunlarının¹³⁰ eski Türklerde de olması imkânı ve bir Çin kuklasının, çince olmayan adının, Türk masallarında Kel-oğlanı hatırlatışı keyfiyeti dikkati çeker.

Pritsak'ın araştırmalarına göre, Kök-Türk takvimi¹³¹, kadîm Chou'larda olduğu gibi, kış tahavvülünde başlardı. Mevsim dönemleri ve mevsimlerin Çinde başlangıcı sayılan târihlerden ibâret sekiz önemli günün, türkçe «yañğı kün» adı ile, Türklerce de mevcûd olduğu bilinmektedir. Ancak Çinde en büyük âyîn olan gök âyîni kış tahavvülünde yer alırken, Hunlar ve Türklerde, başlıca âyîn, yaz tahavvülü sırasında oluyordu. Yaz tahavvülü sıralarında, (beşinci Çin ayında) Kök-Türkler, gök tanrısına ve semâvî su tanrısı denen Kök-luu'ya (gök timsâli ejdere), başka devirlerde de, yer tanrısına, kurban verirlerdi. Atalar âyîni, Turfan ilinin şimalinde olduğu, «Böri» efsânesinden bilinen, fakat tam yeri meçhûl bulunan «Atalar mağarasında» tesîd oluyordu. Gök ve gök timsâli ejder (Kök-luu) âyîni ise, muhtemelen Doğu Hunlarının gök ve ejder ibâdeti yeri olan Lung-ch'êng'in de bulunduğu, Temir ırmağı kıyılarında idi. Doğu Hunları, göller ve suların bulunduğu volkanlı dağlarda göğe ve ejdere tapar ve bu dağlara «gök dağı» manâsına gelen adlar verirlerdi. Böyle dağlara Türk devrinde Kiloman dendiğini kaydetmişdik. Nitekim Ötüken (Hangay) (lev. XIV/f) dağlarının tepesinde, Orkun ve Temir ırmağının bulunduğu mintikalar (lev. XIV/e) da volkanik vechelidir. Orkun'un kaynağa yakın vâdisi ve Temir çağlayanı, volkanlı zirveler, göller ve volkanik akıntılardan müteşekkil kayalar arasında akmaktadır. Kök-Türkler, yer tanrısı âyînini, Ötüken dağlarından 400-500 li (1 li : 576 m) batıda, çıplak dağlarda tesîd ediliyordu. Yer tanrısı ibâdet merkezinin, kırmızımsı granit kayalardan müteşekkil çıplak zirveleri ve bozkır yamaçları ile tebâruz eden, Doğu Altay silsileleri olabileceği ihtimâli üzerinde durmuşduk. Ancak, Ötüken dağlarının batı ve güney zirveleri de çıplak dağlardır. Pelliot, Kök-Türklerin yer âyîninin yine Ötüken silsilesinde cereyân ettiğini sanıyordu.

Türkçe «tapıg» veya «yagışlıg tapıg» denen kurban merâsimleri konusuna gelmiş bulunuyoruz¹³². Kurbanların cinsi hakkında yukarıda bilgi verildi (koç veya koyun, at, geyik ve dağ keçisi fasilesi gibi). Şunu ilâve edebiliriz : Çinde, eski göçebelerde, Skit ve Hunlarda rivâyet edilen insan kurbanları, Çinde ve Kök-Türk'lerde VI.-VIII. yüzyıllarda unutulmağa başlamış gözükmededir. Kök-Türklerde, insan kurban edildiği hakkında

rastladığım tek rivâyeti, Bizans elçisi Valentin, İstemi Kaganın (öl. 576) «yog»unu (cenâze merâsimini) anlatırken, nakl etmişdi :

«Matem günlerinden birinde, dört tane bağlı Hun getirdiler... (Kaganın) babasının atları ile birlikde bunları ortaya koydular... (Öbür dünyâya) gidip, (Kaganın) babasının maiyetine girmelerini emr ettiler» (Dieterich, II, 24).

Başka, pek nâdir rivâyetler şübheli mâhiyettedir ve esâsen de ölüm ile bitmemektedir. Bunlar, ölen bir Uygur kaganına kendini kurban etmesi istenen, fakat bunu reddeden bir Çinli hatun ile, ölen bir Çin imparatoruna kendini kurban etmek isteyen ve başkaları tarafından durdurulan bir Türk alpi hakkında idi. Prokop'un anlattığına göre (aralarında Türklerden «T'ie-le» boyları da bulunan) Ak Hunlarda, «kuşaklı» alplerin aralarında kurduğu birliğin kanûnlarına göre, bunlardan biri ölünce, diğerleri kendini kurban ederdi. Türklerde ve Çinlilerde, bu gibi âdetlerin erken unutulmasına karşılık, Mogollar'da insan kurban etmek geleneği, XIII. yüzyıla kadar sürdü.

Kök-Türk devri İç Asya Türklerinde kurban merâsimi muhtemelen Kagnılı Türk boylarının, Doğu Hunlarının ve Çinlilerin yukarıda anlatılan geleneklerini takibediyordu : göğe, yıldızlara, semâvî atalara verilen ak donlu kurbanlar, bir dağ tepesinde, ök ve kargı gibi âletlerle vurulup, yakılıyordu. Toprağa ve toprak rûhlarına verilen kurbanların çiğ eti ve kanı yere gömülüyordu. Türk boylarında da ak donlu at göğe kurban edilirdi, koyun veya koç ise gömülüldü, yanî belki toprağa verilen bir kurban idi. Kök-Türk atalar tapınağındaki kurban çukurunda at, koyun ve kuş kemikleri bulunmuştur. Sibiryadaki belki Kök-Türk devrinden daha eski, kurban taşlarının üzerinde at ve geyik resimleri ile kan akıtmağa oluklar bulunuyordu (lev. VI/b).

¶ Cinde ağaç dibinde yapılan, yer tanrısına kurban vermek merâsiminin başka şekilleri, Hunlar, Tabgaçlar ve yukarıda kaydedildiği gibi, eski Türk boylarından Kagnılı boylarında da mevcûddu. Güz mevsiminde yer alan bu merâsimde, bir orman, veya bir ağaç veya dal etrâfında yarış ediliyor, yahud da kötü ruhlardan arınılmak istenen bir yerde kurban verip oraya ağaç veya orman dikiliyordu. Kagnılı boylarının bir koyunu gömdükten sonra, bir söğüt veya çiçekli saz dalına «tökük»¹³³ veya «yağışlık tapı» denen merâsim üzere, kırmızı döküklerini kaydetmiştik. Tabgaçlarda ise, merâsim ile dikilen ağaç veya orman, hükümdâr soyu timsâli sayılıyordu. Kök-Türk devrindeki Türklerde de ağacın hükümdâr

soyu timsâli olduğu ve ağaçlara tapıldığına göre, onlarda da mümâsil merâsimler yapılmış olabilir.

Türk ırkından sayılan kadim Chou'ların (M.Ö. 1050-249) kurban merâsimi ve ongun tevzi ile ilgili av ve şölen âdetleri de Kök-Türk devrine intikal etmiş gözükmetedir. Chou'larda, her alpin vurduğu hayvan, onun ongunu olmakda idi. Chou hükümdârı, güz mevsiminde, ok ile geyikler vuruyor ve bunların bazı kısımlarını kurban olarak atalar tapınağına yollayordu. Müteâkib şöleninde, kurbanın kalan eti hükümdâr soyu mensûbları tarafından yenerek, ata rûhları ile bir bağ kurulmuş oluyordu. Bu şöleninde mertebeler tevzi ediliyor ve kadeh ile and içiliyordu. Kagnılı boylarının da bazı kurbanları ok ve kargı gibi âletler ile vurduğunu önceki bölümde kaydettik. Kök-Türk devrinde de, av sırasında, muhtemelen ok ile, «ak at» kurban edilirdi. Nitekim, Kök-Türk devrinden, Kırgızlara atf edilen bir kaya resmi, diz çökmüş ve bir damga içine oturtulmuş bir geyiğin, av esnâsında, bir atlı tarafından, ok ile vurulduğunu gösterir (lev. LI/a). Düğün şölenlerinden önce de avda ok ve kargı ile geyik ve dağ keçisi fasîlesinden hayvanlar ve yabani atlar vurulurdu. Şölen bundan sonra tesîd edilirdi. Bu merâsimler hakkında çok kaynaklar mevcûdudur. Oğuz avları ve takib eden şölenler esnâsındaki merâsimlerin hikâyeleri bu konuda en mufassal bilgi vermektedir. Avlanan hayvanın «sü-nük» (kemik)¹³⁴ denen muhtelif parçaları, geleneğe göre o kısma hakkı olan Oğuz beylerine verilip, av eti paylaşılıyordu. Şölen esnâsında, mertebeler tevzi ediliyor ve and içiliyordu.

e — Kurru-çovâç

Kök-Türk Kaganının tahta çıkış merâsimi, Çin geleneği ile ilgisi olmayan şekilde kutlanmakda idi. Bu merâsimin hangi ananeye dayandığını tesbît etmek, Kök-Türklerin V. yüzyıldan önceki geçmiş târihine ışık tutacaktır. Kök-Türklerin tahta çıkmak merâsiminde de, yaz tahavvülünde Temir suyu kenarında tesîd edilen gök ve «Kök-luu» (semâvî ejder) ibâdetinde olduğu gibi, bir ırmak kıyısında bir kurban taşı bulunuyordu (kaynakda söz konusu olan Yaşıl-öğüz ırmağıdır)¹³⁵. Kagan, kendisine tâbi bulunan beyler tarafından, bir keçe üzerinde havaya kaldırılıyordu¹³⁶. Daha sonra, güneğin döndüğü istikamette, dokuz kerre, otağın etrafında döndürülüyordu. Bu merâsimde otag kâinâta ve kagan güneşe teşbih edilmekte idiler. Her dönüş sonunda, merâsimde bulunanlar, eğilmekte idi.

Kâşgarî'ye göre «kurvı-çovaç» denen Türk hükümdâr otağının şeklini seyyahların tariflerinden ve sanat eserlerinden (lev. XLIII/c) öğrenmekdeyiz¹³⁷. Türk kaganının otağı üstüvânî ve tepesi kubbeli veya künbedli bir şekilde idi. Al ipekden perdeleri, türlü renkde çiçekler ile tezyî-nâtı, altın kaplamalı «sırık»'u (sütûn) ile tebâruz eden Türk kagan otağı, bazen Uygur kaganlarının otağı gibi, temâmen altın kaplamalı da olabiliyordu. Bazı otağların bin kişi alacak kadar büyük olduğu rivâyet edilir. Batı Türk hükümdârı İstemi kaganın altından yatakları ve kagnısı¹³⁸ Kaganın otağlarında dururdu. İstemi Kaganın altın yatağını, Zemarhos'un «tavus kuşu» olarak tavsif ettiği (*feng-huang?*), yine altından kuş heykelleri taşıyordu. Gümüşden hayvan heykelleri de (ongunlar?) otagda durmakda idi¹³⁹. Altından böri başlı bayrak Kök-Türk, Batı-Türk ve Uygur kaganlarının otağının veya «ordu» sunun kapıları önünde dururdu.

M. VIII. yüzyılda, otag etrafında dönmek merâsimi, Uygurlarda, hatunun tahta çıkması münâsebetile de anlatılır¹⁴⁰. Çinli olan Hatun, Çin elbiselerini çıkarmış, al renkde Türk elbiseleri ve altın tâc giyerek, Kaganın bulunduğu kalenin önüne gelmişti. Kale üstündeki Kagan Doğuya dönmüş, Hatun ise Batıya müteveccihdi. Kaganın önünde eğildikten sonra, bir tahta oturtulan Hatun, otag etrafında, dokuz kerre döndürülmüşdü.

Türk hükümdârları tahta çıkınca Çin fagfûru ekserî ipek kaftan, altın kemer ve kese, davul, boru ve ancak Kök-Türk ve Batı-Türk kaganlarına, altından kurt başlı bayrak gibi hediyeler yollardı¹⁴¹. Kök-Türk kaganlarının Çine en çok at hediye ettiği ve 587'de avladığı geyiklerin kuyrukları (nâdîde bir yemek) ile 591'de yeşim taşından eşyâ ile murassa bir altın kap yolladığı¹⁴² bilinmektedir. Çinde Kök-Türk harfleri ile yazılı altın kaplar da bulunmuştur¹⁴³ (lev. XLIX/a, b).

Kuzey hükümdârı, yani «Atlı hükümdâr» sayılan Kök-Türk kaganları tahta çıkarken, bir de atlı alay merâsimi vardı. Otage etrafında dönme merâsimi bitince, Kagan ata biner ve binış sonunda, boğazı bir ipek ile sıkılarak, cezbe hâline getirilip, kaç yıl hükmedeceği kendisinden sorulurdu¹⁴⁴.

f — Yoğ

Kök-Türk devrinde Türklerin «yoğ» (cenâze)¹⁴⁵ merâsimine Çinliler «Kubbeli otage altındaki tabut» adını verirdi. Çünkü Türk geleneğinde ölen kimsenin cesedi, kubbeli otage altına konarak, otage etrafında at koş-

durulurdu. Otağın kapısına gelince matem tutanlar yüzlerini ve kulaklarını bıçaklardı. Matem işareti olarak saç da kesilirdi. «Kökuluk» (tütsü) kullanılır, çından ağacı ve «yug yıpar» (tütsülü matem meşalesi) yakılırdı. Kadim Sir-deryâ göçebelerinde olduğu gibi¹⁴⁶, Uluğ Kem vâdisinde Tuva bölgesinde bulunan Kök-Türk atalar tapınaklarında, cesedi yakmak merâsiminin, künbedli otağ şeklinde bir tahta köşk içinde olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁷. Kubbeli köşk ile «yug» merâsiminin başka husûslarına, H. 121/738'de ölen «Kür Şûl» (Köl Çor) münâsebetile Tabarî de işaret eder¹⁴⁸. Kök-Türklerde hükümdâr, at üstünde olarak, kendine âid eşyâ ve altın, gümüş, kürk gibi değerli hediyeler ile, yakılırdı. Kırgızlar da cesedleri yakmakta idiler¹⁴⁹. Daha sonra, ilk bahar veya son baharda, küller gömülür, bir tapınak yapılarak, veya «bengü taş» (ebedî taş) denen bir kaya üzerine, ölenin kendisi ve savaşları tasvir edilir ve ağıt yazılırdı. Orkun vâdisindeki Kök-Türk beylerinin tapınakları, Tuva'da bulunan Kök-Türk devri ata tapınakları gibi âbidelerde, bu âdetlerin kalıntıları görülür. Kızlasov'a¹⁵⁰ göre bu tapınaklar ve heykeller, yüksek mertebeli kimselere mahsus idi ve diğerlerinin mezarlarına, ölünün tasviri olarak, bugün Kırgızların «tulı» dediği büyük kuklalar konmakta idi. Taştık mezarlarında da böyle kuklalar çıktığını Birinci bölümde kaydetmişdik. Kızlasov¹⁵¹ «tulı» kelimesinin Talas'daki Batı Türk mezarlarındaki kitâbelerde geçtiğine dikkati çeker. Uzakda ölenlere de «bengü taş» dikildiği kitâbelerden bilinmektedir. Ölenin tasviri etrafında yakınları ve maiyetinin de heykelleri bulunduğunu Köl Tigin âbidesinde görmekteyiz. Ölenin heykeli veya resmi dışındaki tasvirler, belki kadim devirde kurban edilen insanların yerini almakta idi. Mezar sâhibinin hayatta iken öldürdüğü insanlar sayısında, mezar etrafına, taşlar veya heykeller dikildiğini ve bunlara «balbal» dendiğini bilmekteyiz¹⁵². Kızlasov, mezar kitâbelerinden, mezar yanındaki heykellerin çoğunun öleni temsil ettiği ve «balbal» ların ancak kesik baş şeklinde tasvir edildiği neticesine varmıştır. Fedorov-Davidov ise, mezar heykellerine, diğer bir türkçe kelime ile «sın», «sın-taş» denmesi gerektiğini işaret etmektedir. «Balbal» lara mümâsil şekilde, Kök-Türk devri mezarlarında görülen koç heykelleri (lev. XLIII/d) ile at ve geyik resimlerinin (lev. XLIII/a) kurban merâsimi hâtırası olduğu hakkındaki düşüncelerimizi kaydettik¹⁵³. Kök-Türklerde de, kadim Chou'larda olduğu gibi, kurban kesilen koç (ve atların) başları sırlara çakılır ve mezar etrafına dikilirdi. Koç heykelleri ve geyikli taşlar bu kurbanları belki anmakta idi.

Graç'ın araştırmasına göre¹⁵⁴ en basit Kök-Türk devri Türk mezarları ise, üstüvânî bir çukur idi. Buraya, cesed, veya «tulı» (ölenin tas-

viri olan kumaşdan kukla), ve ölenin atı gömülüydü. Mezarın üstüne yığılmış taşlardan bir kubbe şekli yapılıyordu (bugün, bu kubbe şeklinde tümsekli mezarlara «kurgan» denmektedir). Bazı mezarların dört köşesinde, kitâbe taşları, veya «sın» lar dikilmişdi.

g — Savaş

Eski Türk boylarında olduğu gibi, Kök-Türk devri İç Asya Türklerinde de savaşın adâbı vardı. Kök-Türklerin ancak ayın onbeşinde savaşa çıkmaları, belki dolunayın uğurlu sayılması ile alakalı idi : nitekim, Türklerin «Sekiz-yıldız» denen deve veya ejder şeklinde yıldız manzûmesinin görüldüğü cihete doğru harbe çıkmaktan çekindikleri de rivâyet edilir¹⁵⁹. *Tabarî'nin*¹⁵⁰ naklettiğine göre, savaş işareti olarak, en yaşlı ve mertebeli Türk beylerinden üçü ata biner ve «tug» a (davula) vururdu. Kâşgarî de savaş başlangıcını mümâsil şekilde anlatır : «Kurvı çovaç (hakan otağı) kuruldu. Tuğum tikip uruldu» (I, 95). Askerî musiki takımı, Kaganın ve tuğların bulunduğu tepede yer alırdı. Askerî musiki takımının verdiği işaretlere göre ordu hareketlerini tayin ederdi. Ok atmak için davul ve durmak için zil çalınması hakkında Hun geleneğini kaydetmiştik. Kök-Türk devrindeki Türkler, kadim göçebe usulunde, deriden veya demirden küçük levhaların bir kumaşa dikilmesinden müteşekkil, dayanaklı fakat hafif zırhlar giyerlerdi (lev. XXX/a, b; XLVI/b)¹⁵⁷. Sivri tepeli tulgalar mertebe işareti idi (lev. XLVI/a, b). «Beçkem» (perçem) denen tüyler veya ipek kurdeleler, savaş-işareti olarak, alplere ve atlarına takılırdı. Savaş atlarının kuyrukları da düğümlenirdi. Çift şahîn kanadını başına takmak, hem öne, hem arkaya, aynı mahâretle ok çekenlerin alâmeti idi¹⁵⁸. «Tös» şeklinde ongunlar ve bayraklar yanında, her alpin öz bayrağı olan kargıya takılmış «batrik» da kullanılırdı¹⁵⁹ (lev. XLVI/b). Kök-Türk devri Türkleri kılıç, pala, düz ve eğri kamalar, uzun suvârî kargısı ve bilhassa ok ve yay gibi silahlar ile savaş ederlerdi (lev. XLV. XLVI)¹⁶⁰. Kök-Türk devrinde kemikli yaylar çok geliştirilmişti. O kadar ki Çinliler bu mükemmel yaylarda tek boynuzlu efsânevi bir hayvan olan «kilen» boynuzu ve oklarda kartal tüyü kullanıldığını sanmakta idiler.

h — Kök-Türk devri İç Asya Türklerin görünüüşü ve kıyâfetleri

M. VI.-VIII. yüzyıllardan göçebe Türk mezarlarındaki kazılar, her yerde, Mongoloid ve Eüropeoid karışıklığının muhtelif nisbetlerinde bir ırk gösterir¹⁶¹. Kök-Türk devri Çin kaynakları Kırgızları çoğunlukla yeşil gözlü ve kırmızı saçlı olarak tanıtır¹⁶². Demekki Kırgızlar Kök-Türk

devrinde henüz Eüpeoid vecheli idiler. Milâdi VI. yüzyılda Kök-Türk kaganı Mu-kan' mavi gözlü ve uzun, kırmızı yüzü bir Eüpeoid olarak tasvîr edilmekte idi¹⁰³. Fakat Çinlilerle karışma neticesinde olsa gerek, M. VIII. yüzyılda Bilge Kagan'ın veya Kök-Türk sülâlesine mensûb başka birinin tasvîri (lev. XLVIII/a) ve bilhassa Köl-Tigin¹⁰⁴, Mongoloid vechede gözükmektedirler. Kök-Türk devri Türk hükümdârları Çinli¹⁰⁵ hükümdâr sülâlelerinin kızları ile evlenmek isterlerdi, çünkü Kagan seçilirken, ananın âilesine de ehemmiyet verilirdi. Analar vâsıtası ile de bir tahta vâris çıkmak ihtimâli de mevcûd idi. «Mu-kan» Kaganın (553-72), verdiği söze rağmen, kızını Çin fagfûrunla evlendirmek istemediği ve ancak bir fırtına çıkıp otağını yıkınca, bunu gök tanrısının bir tehdidi sayarak, sözünü tuttuğu, Çinlilerce rivâyet edilirdi. Kök ve Batı-Türk hükümdârlarının hatunları olan Çin fagfûrlarının kızları, Sâsânî târihinde de, akisler bırakmışdı. Bal'amî, Husrav Anûşirvan'ın (531-77) hatununun Türk «Hakan»nın Çin Fagfûrunun kızından doğma bir kızı olduğunu nakleder. Bu yarı-Türk, yarı-Chinli hatun Hurmiz IV'ün (579-90) annesi olmuşdu. Türk-Chin hükümdâr kızı menkıbesi böylece doğdu ve Fars edebiyâtına ve sanâtına ilhâm verdi.

Türklerin bir husûsiyeti de erkeklerin uzun saçları idi. Kök-Türk beylerinin saçları umumiyetle uzun ve serbest dalgalanırdı (lev. LVIII/a), ve ancak matem sebebiyle kesilirdi¹⁰⁶. Uygur metinleri alplerin uzun saçını arslan yelesine benzetir¹⁰⁷. Kâşgarî «idunçu saç» tabiri ile mukaddes olan ve kesilmeyen saçdan bahseder. Milâdi 630'da Batı Türk kaganı «T'ong» Yabgu'nun uzun saçları böyle serbest dalgalanıyordu ve başına bir yeşil kurdele veya sarık sarmışdı¹⁰⁸. «T'ong» Yabgu'nun maiyetindekilerin, aynı devirde yaşayan Kagnılı «T'ie-le» beyleri gibi¹⁰⁹, örülü saçları bulunuyordu. «T'ie-le» beyleri, ancak Çin hizmetine girince, örülü saçlarını kesiyorlardı. Türk mezar heykellerinde örülü saç çok gözüktür (lev. XLVIII/b). Huei-ch'ao'ya nazaren, Tohâristân Türkleri saç ve sakallarını traş ederdi¹¹⁰. Kâşgarî'den öğrendiğimize göre, başın ancak tepesini traş oluyor ve bu bir Türk âdeti sayılıyordu. Türkler gibi başının tepesi saçsız olan kimseye «tok», «toker» deniyordu. «Toklı» ise kuru kafa demek idi¹¹¹. Başın tepesinin traş edildiği zaman, alın ile saçaklar hizâsında zülfler bırakıldığını ve bu âdetin yeni evlenen «Hsien-pi» gençleri ile Suyâb-Balasagun halkı ve Uygur çocuklarında (lev. XLVIII/c) görüldüğünü kaydetmişdik¹¹². Uygur metinlerinde Burkan'ın *uynışa*'sına (başının tepesi üstündeki efsânevî çıkıntıya) topuz¹¹³ anlamına, «saç tegin-sük» denmesi ve topuza «didim» (tâc) adı da verilmesi Türklerde ve bütün İç Asyada topuza atfedilen mertebe işareti mânâsını belirtmektedir.

Nitekim, Tibet kaynaklarında adı geçen ve Uygur ili olduğu Laufer tarafından tahmîn edilen bir memlekette, hükümdâr saçlarını topuz şeklinde toplamakta ve topuzun üstüne, beş sınıf halkı temsil eden, beş dilimli bir tâc giymekte idi. Türk hükümdâr tasvirlerinde de, meselâ Köl Tigin'in, veya Bilge Kagan sanılan şahsın tasvirinde (lev. XLVIII/a) muhtemelen topuz şeklinde toplanmış olan uzun saçlar, serpûşun altında saklanmış gözükmemektedir. Sanatkâr tasvirlerinde, başlığın altında sezilen topuz (lev. LXXVIII/b) ustalık tâcî olsa gerek.

Köl Tigin heykelinin, tâc gibi, üç dişli kenarı olan bôrkü, Hun devrinden beri, Çin sanatında kuzeyli beylerin başında görülen bir serpûştur. Kök-Türk devri sanatında bu şekil bôrk ve üç dişli tâc çok sık tasvir edilmişdi¹⁷⁴ (lev. XLI/a).

Kök Türkler, kadîm atlı göçebeler geleneğinde, keçeden, yünden, deri ile kürkten ve Çin ipeğinden kıyâfetler¹⁷⁵, bôrkler, Kâşgari'nin «börüt», «çaŋğşü» veya «çekrek» (arabca metinlerde kurtak) dediği kısa hırka ve mintanlar, kaftanlar, çakşır ile «etük» (çizme) veya çarık giyerlerdi. Çinlilerin aksine olarak, Kök-Türkler, kaftanlarını sola doğru ilikler idi¹⁷⁶. Kırgız erkeklerinin (Oguzlar gibi) küpe takdıkları rivâyet olur. Küpe takmak âdeti İç Asya göçebelerinde yaygın idi ve erkek mezarlarında da, meselâ Esik'deki genç alpin mezarında, küpeler bulunmuştur. Orta Asya Buddhist sanatında da, hükümdâr olarak dünyâya gelen azîzler, küpeli olarak tasvir edilirdi.

Taşlık kültüründen beri gelişdiği bilinen, deriden kemer veya eski adı ile «kur»¹⁷⁷, artık Kök-Türk devrinde Türklerin husûsiyetlerinden olmuştur. Türk «kur» u küçük şahsî eşyayı asmak için sarkan kayışları, madenî süs levhaları ve iğneli tokası ile, tebâruz ediyordu. «Kur» kelimesinin hem kemer, hem mertebe mânâsında kullanılmasından ve mezar taşlarındaki ibârelerden belirdiği gibi, kemeri süsleyen madenî levhaların cinsi ve sayısı, sâhibinin mertebesi ile ilgili idi (lev. XLIII/b ve XLVIII/b). Yukarıda kaydedildiği üzere, (*Wei-shu*'nun «T'ie-le» Türklerinden saydığı) Ak Hunlarda, «kür»'lu alpler arasında, azamî yirmi kişiden ibâret, birbirine sadâkat andı içmiş kimselerden müteşekkil birlikler kurulmakta idi.

h — İç Asya'daki yarı-göçebe Türklerin sanat eserleri

Mîlâdî VI.-VIII. yüzyıllardan târîhî kaydlarda, yarı-göçebe Türklere atfedilen ve mezar taşlarında adları bulunup, mezarlarda kalıntıları çı-

kan maddî kültür eserlerinin başlıcaları, şunlardı : «altınlık keş»¹⁷⁸ (altınlı kemer ve sadak) : «toku»¹⁷⁹ (toka) ve «tuş»¹⁸⁰ (gümüş veya altından müzeyyen kemer süsü ve toka : lev. XLIX/d) ; «altın» veya «kümüş» (gümüş) «közüğü» (ayna)¹⁸¹ ; «ton»¹⁸² (kıyâfet) ve keçe ile kumaş kalıntıları ; «kedîm»¹⁸³ (zırh) ; «yaşıç»¹⁸⁴ (kargı) ; ok,¹⁸⁵ kılıç, (lev. XLVI/c)¹⁸⁶ ; «bügde»¹⁸⁷ (kama) ; «idiş» veya «ayak» (kadeh) (lev. L/a, b) ile «kaltük» (kemikten veya madenî, içmek için kullanılan boynuz) ; bazen «kaz başlı» olarak tavsîf edilen, kuş veya hayvan başlı «sagrak» ve «olma»¹⁸⁸ (ibrik ve destî). Türk mezarlarında, cesedin ata binmiş olarak gömüldüğü veya kurban edilen atların cesedin yanında yer aldığını kaydetmişdik. At takımlarında da¹⁸⁹, sanat eseri olarak tebârüz eden kısımlar vardı. Kayışları bağlamağa mahsûs madenî tokalar, eğer kaşları (lev. LII/a, b) ve üzengiler (lev. XLVI/c) bu meyânda idi.

Çin edebiyâtı gök rengindeki Kök-Türk otağındaki sıcak keçe örtüleri ve perdeleri de anlatır¹⁹⁰. Kök-Türk devri mezarlarında Çin ipeklisi de çok bulundu. K. Riboud, XXVII. Şarkiyât Kongresine tebliginde, Doğu İç Asya kumaşlarının yerli dokuma olması imkânı üzerinde durmuşdu. Filhakika, kadîm devirdeki «Tik» kadınları keten dokuduğu gibi, Uygurlar da¹⁹¹ pamuklular ile ipekliler dokurlardı. İpek böceği Uygurlarca da yetiştirilmekte idi. Tülbend, atlas, canfes ve sırmalı kumaşlar, Çinde, Uygurlara mahsûs dokumalar sayılıyordu. Kâşgari'nin «çikın» dediği tarzda, sırma ile, bindalı veya muşahhas motifli işlemeler de, Uygur sanat-kârlarının eserlerinden idi. Bu işlemelerden parçalar kalmıştır.

Halı târihi¹⁹² meselelerine gelince, Bidder'in görüşüne nazaren, M.Ö. IV.-II. yüzyıllardan Pazırık devri bir Altay mezarında çıkan, en erken düğümlü halı ve bunu takibedenler, Avrupa cihetinden göçeden ve Doğu Türkistanın güneyine yerleşen Arflerin eseri idi. Türkler ise ancak keçe halılar yapmışdı, çünkü bunlar göçebe olarak, düğümlü halı tezgâhı kuramaz idi. Bidder'in görüşünü, hem Çin kaynakları, hem de düğümlü halı sanatının târihi tekzib etmektedir. Milâd sırasındaki Çin kaynaklarına göre, halı ve yün kumaşlar dokumak sanatı Çinlilerin «Wu-huan» dediği ve Clauson'a göre Oğuzlar olduğu sanılan boyların kadınlarına atf olmaktadır. «Wu-huan»'ların, bilinmiyen bir devirde, belki M.Ö. II. yüzyılda Hun'lardan kaçarak Doğu Asyaya gitmeden önce, «Ting-ling» lerin (her halde Baykal bölgesindeki Kuzey «Ting-ling»leri) güney-batısında ve (Isık-köl çevresindeki) «Wu-sun»'ların kuzey-doğusunda, yani Hangay ve Altay dağları tarafında idiler. Bu İç Asya göçebelere, ve Türkler, esâsen tam göçebe değil, yarı-göçebe idiler. Böylece kışlaklarında her türlü tezgâhları olabilirdi. Ayrıca, asırlar boyunca, düğümlü halılar, Türk boy-

ları tarafından, çadır altında bile, yapılagelmıştır. İlk düğümlü halının çıktığı Pazırık devri Altay mezarlarının Uygurların ataları sayılan Kagnılı boylara atf edildiğini ve «Wu-huan»ların da o bölgede bulunduğunu Birinci bölümde kaydetmiştik. Bundan sonraki düğümlü halı ve kilim kalıntıları Doğu Türkistan'da Lou-lan'da bulunmuş ve M. IV. yüzyıldan tarihlendirilmektedir. Kök-Türk devrinden bir Çin masasında ise, Kök-Türklerin, veya Kagnılı boyların, şölen sırasında, çayırlara «yün halılar» serdikleri anlatılmaktadır¹⁹³. Nitekim, Kök-Türk, Kagnılı ve Uygur Kaganlıkları devrinde, Koço bölgesi, bir kilim ve düğümlü halı imâlâtı merkezi idi¹⁹⁴. Düğümlü halı ve kilim kalıntılarının çoğu, Uygur harfleri ile türkçe yazıların bulunduğu ev ve han harâbelerinde çıkmıştır (lev. LIII/a). Uygur¹⁹⁵ bey ve hatun resimlerinde de halılar tasvir edilmiştir (lev. LIII/b). A von Gabain Uygurlarda *bodhimandala* (mürâkebe için çizilen ve mabûdun sarayını veya kâinâtı temsil eden şekil) olarak kullanılan küçük halılar bulunduğunu tesbit etmiştir. Bu müşâhede, Türk halılarının eski motiflerinden bazısının temsili manâları bakımından, çok ehemmiyetlidir. Uygurlarda, ayrıca büyük halılar da vardı. Bunlar, büyük çapda ve sâde motifler ile dikkati çeker. Le Coq, bu halıların motiflerinde de, temsili manâlar aramıştır (lev. LIII/b).

Milâdî VI.-VIII. yüzyıllarda yarı-göçebe Türkler kadim İç Asya atlı göçebelerinin sanat kollarının çoğunu yaşatmağa devâm ediyorlardı. Kaya üzerine, al boya ile resim yaparak, veya taşı madenî bir uç ile çizerek, petroglif denen levhaları vücûda getiriyorlardı¹⁹⁶ (lev. LI). Taştık devrindeki gibi (lev. IV)¹⁹⁷, tahta üzerine resim yapıyorlardı (lev. LVb)¹⁹⁸. Dikili taşlara, insan ve hayvan heykelleri yontuyorlardı¹⁹⁹ (lev. LIII). Maden sanatının göçebelerce bilinen²⁰⁰ her kolunda, «koyma» (dökme), çekiç ile döğme, kesme, kazma, çalma, çakma ve sonradan Şam işi adını alan, kakma tekniklerinde, ün salmışlardı (lev. XLIX, L). Şöhretli kılıçlar, altın ve gümüş kaplar, şüs esyâsı ve madenî heykeller yapıyorlardı. Çeliği ve gümüşü karatarak, savat tarzında tezyînat vücûda getirmesini biliyorlardı. Milâdî VIII. yüzyılda Uygur esirlerinin Semerkand halkına silah yapmağı öğrettikleri rivâyeti ışığında, Şam işi denen kakma tezyînat tekniğinin İslam âlemine Uygurlardan geçtiği hatıra gelir. Doğuda eskiden beri mevcûd, bakırın altın suyuna batırmak sanatını, Türkler bilmekte idi ve XI. yüzyılda bir Türk ustası, istemiyerek, bu sırrı Keşmirli-lere de kaptırmıştı. Kök-Türk ve Uygur harfleri ile türkçe yazılı müzeyyen altın ve gümüş kaplar, Çinden Kem kıyılarına, Sogd iline ve Avrupada Nagyszentmiklos'a kadar yayılmış idi (lev. XLIX/a, L/b, XXXIV/c). «Tamga» denen teknik ile, kalıp vurularak, zengin şekilde süslenen Kök-

Türk devri keramiğinin (lev. LXIII/b), tahta kalıba vurulmuş madeni eserleri takdîd ettiği, dikkati çekmiştir²⁰¹.

Kök-Türk devri göçebe çevresinin insan ve hayvanları tasvîr eden bütün *figuratîf* (müşahhas) eserlerine râcî olmak üzere, stilistik bakımından, şu mülahazaların geçerli olduğu söylenebilir : kadîm göçebe uslûbunun geleneği, VI.-VIII. yüzyıllarda, yarı-göçebe Türk çevresinde henüz yaşamakta idi. Efsânevî muhtalîf şekiller, maskeler, piktogramlar ve piktogram'a yakın uslûbda basitleştirilmiş, en karakteristik hatlara îrcâ edilmiş, büyük çapta şekiller, devâm ediyordu. Göçebelerin mubâla-gaya meyyal, (*expressionist*) uslûbu da henüz kuvvetini kayb etmemişti. Savaş ve av sahneleri sanatın baş konularını teşkil ediyordu. Geleneğe bağlı dîni sanat da az değişmişti. Dîni sanatın geleneğe uygun şekillerinin misâlleri olarak şunları gösterebiliriz : Tonyukuk'un mezarındaki maskelerden biri (lev. XL/a), ve Uybat²⁰² Çirkov köyü yanında bulunan «bengü taşları» (lev. XLII/a, c)²⁰³ (Uybat I denen «bengü taş», dış illerde ölen bir «yalabaç» ın [elçi] hâtırasına dikilmişti²⁰⁴. Bunlar Karasuk²⁰⁵ devri dikili taşlarındaki (lev. VI/a) tabiat-dışı şekillere benziyor ve belki rûhları tasvîr ediyordu. Totemik vechelerde de²⁰⁶, meselâ «Böri» tasvirlerinde, esâtirler uzun yağıdı. Non-ula'da, Doğulu «T'ie-le» lere âid olabilecek kurt başlarının (lev. XIV/h; XVIII/c) arkaik vechesi, VI. yüzyıldaki Kök-Türk kaganlarına âid Bugut kitâbesinin üstündeki totemik menkıbe tasvirindeki «Böri» başının uslûbunda; henüz unutulmamışdı (lev. XXXVII/a). Mîlâdî VIII.-IX. yüzyıllarda Uygur Kaganının Orkun kıyılarındaki başkenti Ordu-balık'da dikirdiği kitâbenin üstündeki «böri» başlı²⁰⁷ «Kök-luu», Sibiryada görülen bir kurt tasviri tarzına sâdik kalmışdı. Başka «Kök-luu» şekilleri de gök timsâli olarak, hükümdâr soyuna âid kitâbelerde yer almakda ve belki Kuşân ve «Chü-ch'ü» Hunlarından mevrûs geleneklerden mülhem bir tarzda idi. Eski bir geleneğin devâmı gibi görünen, tuncdan küçük heykellerde de «Böri» şekli arkaik uslûbda idi (lev. XXXVII/b). Türklerin yayıldığı bütün sâhalarda, Etil kıyılarına kadar, VI.-VIII. yüzyıllardan kalıntılar da bulunan bu tunc heykeller, kolları ve bacakları düşmanlar tarafından kesilmiş efsânevî atayı, başında bir rivâyete bir göre adı «türk» olan tulga, bağrına çocuklarını basmış ve «Böri»ye binmiş olarak gösterir (lev. XXXVII/b, c). Kagnılı, boylara atf edilen mümâsil küçük heykellerde ise, onların efsânevî anası, Hun hükümdârının kızı, totemik ata, erkek «Böri» ye binmektedir. «Böri»nin yakın bir veche alması, ancak VIII. yüzyılda, Türkistan'daki duvar resimlerinde, müşâhede edilecekdi (lev. LVII, LVIII).

Geleneğe bağlılıkla beraber, Kök-Türk devrinde yeni bir gelişme,

daha doğrusu eski bir temâyülün hızlanması, belirir. Türklerin en eski eserlerinde, meselâ Esik ve Taştık kültürlerinde işâret ettiğimiz naturalist uslûb, insan ve hayvan tasvîrlerinde, Kök-Türk devrinde daha da bâriz olmuşdu. Kök-Türklerde naturalist portre sanatının hangi sâikler ile geliştiğini bir Çin rivâyeti²⁰⁸ aks ettirmektedir : Köl Tigin'in 732'deki cenâze merâsimi münâsebetile gelen Çin sanatkârları, Köl Tiginin tasvîrlerini, sanki canlı denecek şekilde, benzetmişlerdi. Köl Tiginin kardeşi Bilge Kagan, resimleri görünce, teessürle karışık bir heyecâna kapılmış ve sanatkârları takdir etmişti. Bu rivâyete göre, ölen kimselerin tasvîrlerinin canlı gibi benzer olması Kök-Türklerce isteniyordu. Muhtemelen Kök-Türkler, Türk sanatkârlarından da aynı naturalist uslûbu beklemekte idiler. Ancak, Türk sanatkârlarının Çinlilerden daha *expressionist* (mubâlagaya meyyâl) bir uslûbda naturalism'i tatbîk ettikleri eserlerden âşikârdır. L. Bazin'in tebârüz ettirdiği gibi, mezar heykelleri (türkçe «sın» denmekte idi) ve âbidelerini yapan mütehassıs Türk sanatkârlarının²⁰⁹ merkezi, VIII. yüzyılda, Kök-Türk Kaganhğı ordusunun bulunduğu Ötüken ve Orkun çevresi idi. Kök-Türk ve Uygur Kaganlıkları 842'de sona erip, bölge Kırgız idâresine geçince, Kırgızlar, mezar heykelleri yapmak üzere, Kök-Türk Kaganlığının eski illerinden, dokuz sanatkâr (bedizci) getirtmişlerdi. Üç veya dört Türk sanatkârının imzâsı, Bilge Kaganın lahdi veya Tekeş Altun Tamgan Tarkanın mezar taşı sanılan eserde, görülür²¹⁰ (lev. XLVIII/a). Taşın üzerindeki dağ keçisi piktogramı şeklinde damgadan Kök-Türk Kagan soyuna mensûb olduğu anlaşılan bu şahıs, hükümdârlara mahsus şekilde bağdaş kurarak oturmuş, elde kadeh tutmaktadır²¹¹. Oğuz beylerinin de elde kadeh gömüldüğünü kaydetmişdik. Kadeh, hükümdârlık şöleni ve o şölen esnâsındaki and içmek yemini gibi iki ayrı merâsim ile ilgili olabilirdi. Bu eserde kadeh hükümdârlık remzi olsa gerek. Bağdaş kuran şahsın görünüşü, yanındaki gençlerinkinden başkadır ve böylece bir portre karşısında bulunduğumuz âşikârdır. Kızlasov hem bu eserin, hem dikili taşlara oyulmuş, ayakda duran Kök-Türk devri «sın» larının (mezar heykellerinin) portre olduğunu taşların kitâbelerinden istihrâc etmiştir. Esâsen bunların her birinin görünüşü ayrıdır ve şahsî, veya ırkî husûsiyetler, kuvvetle, bazen karika-türe yakın şekilde, tabârüz ettirilmiştir (lev. XLVII). Ayakda heykellerin bazıları hükümdârların hizmetindeki beyler olsa gerek, çünkü elde ayna ve örtü gibi hizmet eşyâsı tutmaktadırlar²¹². Diğerleri ise, elde kadeh tutar ve muhtemelen, Oğuzlarda olduğu gibi, elde kadeh gömülmek geleneğine uygun olarak yapılmış heykellerdir. Bazı Kök-Türk devri «sın» larının, and merâsimini²¹³ hatırlatır şekilde, bir elde, göğüs hizâsında kadeh tutmakta, diğer el ile, sanki demir unsurunu şahid tutarak sadâkat ye-

mîni eder gibi, bellerindeki kamaya dokunmaktadırlar (lev. XLVII/c, d). Kök-Türk mezarlarında çıkan madenî eserlerde de, portre mâhiyetinde başlar gözüktür²¹⁴ (lev. XLIX/c, L/c).

Göçebe sanatının geleneğinde, destan uslûbunda, bir şahsın hayâtının bir veya bir kaç safhasını gösteren levhalar, Kök-Türk devrinde de, hem madenî eserlerde (lev. LI/b), hem petrogliflerde (lev. LI/d) tasvîr ediliyordu²¹⁵.

Kadîm göçebeler için olduğu gibi, Kök-Türk devrinde de, yarı-göçebe tabîrini kullanmak gerekir. Kök-Türk devri Türk göçebeleri de, muayyen yayla ve kışlaklar («ordu» lar) arasında göç ediyorlardı. Bir yenilgi sonunda vatanlarından sürülmezler ise, bu yayla ve kışaklardan ayrılmamakda idiler. Hatta «yış» ların (ormanlı dağların) kut verici tanrıları olduğuna da belki inanılıyordu. Kök-Türkler ve Uygurlar «Ötüken»i, «ıduk» (mukaddes) saydığı gibi, diğer Türkler de bazı başka «yış» larda bulunuyorlardı. Bu yerlerde, kaleler ve türbeler binâ etmekte idiler. Belki Tagar devrindeki balçık ile tahkîm olmuş ağaçdan sûrların hâtırası olmaları bakımından, türkçede «çıt» ve «balık» kelimelerine işâret etmişdik²¹⁶ (balık kelimesi, hem balçık, hem kale, veya sûrlu şehir mânâsına geliyordu). Kök-Türk devrinde, VI.-VIII. yüzyıllarda, yarı-göçebe çevrelerde de, sûrların inşâsı için, balçık yanında, artık, küçük ve büyük boyda çig tuğla ve taş da kullanılıyordu²¹⁷. Kök-Türk devri yazıtlarında, «kurgan» ve «ordu örgin» adı altında kalelerden²¹⁸ ve «kargu»'lardan²¹⁹ (gözetleme ve ateş ile işâret verme için kullanılan yüksek kuleler) bahs edilmektedir. Türk kaganlarının «ordu»'su²²⁰ ve ona benzer şekilde binâ edilen hükümdâr tapınakları²²¹, sûrlu külliye idi. Sınırlar boyunca, askerî mahiyette kaleler kurmak âdetini Türkler Çin divarı geleneğinden öğrenmiş olsa gerek. Türkler, uzun divarlardan ziyâde, müstakil kalelerden müteşekkil şebekeleri tercih ediyorlardı. Çin ile Türk illeri arasında, sınırlar ve ticarî yollar boyunca binâ edilen muntazam merhalelerdeki kalelerde, askerler ve geçen yolcular da barınırdı²²².

Kök-Türk devleti Batı-Türk kolu ve diğer tâbileri ile birlikde, büyük bir sâhaya hâkim idi. Kök-Türk devletinin, doğuda²²³ Shantung ovasından, batıda Kerç'e ve Etil vâdisine²²⁴, kuzeyde Kögmen Dağları ve büyük Asya ırmakları vâdilerinden, güneyde Merve ve Sind²²⁵ nehrine kadar uzandığını kaydettik. Bu muazzam sâha içinde, askerî idâreyi sağlayan bir kurganlar şebekesi kurulduğu anlaşılır. İç ve Orta Asyanın birbirinden uzak bölgelerinde, yollar ve dağ geçitleri boyunca, hâlâ Kök ve Batı-Türk ile Uygur²²⁶ devri kaleleri kalıntıları yükselir (lev. LIV/a, LV).

Kök-Türklerin kalelere ve «kargu»lara verdiği ehemmiyet Tonyukuk kitabesinde bu Türk hakimine atf edilen sözlerden bellidir :

«Arkuy kargu ulgardım»

(«İstihkâm ve karguları çoğalttım» : Orkun, I/118)

Bayan Çor Kagan²²⁷, âbidesinde, Kaganın binâ ettiği «ordu örgin»lerden (taht kurulan hükümdâr kalelerinden) mükerreren bahs edilmektedir. Bunların başkası olan «il-örgin», Orkun bölgesinde bulunuyordu. Bu şehir Ordu-balık²²⁸ (hükümdâr kalesinin bulunduğu surlarla çevrili şehir) adı ile de bilinir. Bayan Çor Kaganın Uluğ Kem kıyılarında 750'de inşa ettirdiği «ordu örgin» (lev. LV/c) kadim Chou hükümdâr şehri geleneğinde²²⁹ ve «ordu-balık» şekli hakkındaki bir Uygur metnine²³⁰ uygun olarak, iç-içe iki kaleden müteşekkildi. Hükümdâr ordusu (iç kalesi) bulunan bazı şehirlerde, Chou şehrinde olduğu gibi, şehrin mihverlerini teşkil eden ve birbirini amûd olarak kesen iki yol bulunuyor ve bunlara «tört beltir yol» deniyordu. Ordu-balık adını alan, iç-içe iki kaleden müteşekkil şehirde, iç kale hükümdârın ikametine, dış kale ise maiyete mahsûs idi. Kalelerin bir husûsiyeti, bazen içi dolu bulunan köşe kuleleri ile tahkîm olmaları keyfiyeti idi. Bu husûsiyet ancak Chou devrinden kalma dört yönün tayini ile ilgili kosmolojik manâların²³¹ geleneği ışığında izâh edilebilir. Bazen duvarlar boyunca devâm eden ve yarı-üstüvânî birer sü-tun olan, içi dolu kuleler silsilesi de, belki eski devirlerdeki gibi, kâinâtın etrâfını sardığı sanılan dağların timsâli olmağa devâm ediyordu.

İç kalenin tepesinde, yüksekde, bey «örgin» i (tahtı), bir ottag veya «kalık» (köşk) şeklinde yükseliyordu²³². «Kalık» kelimesi, muhtemelen Buddhist metinlerde, mabûdun semâvî köşkü sayılan *harmîka* ile alâkalı olarak, hem gök zirvesi, hem de yüksek köşk manâsına geliyordu. «Kalık» ların bazen Türk kagan otağı gibi, «tegirmi tam» denen üstüvânî şekilde ve üstü kubbeli veya künbedli olduğu, kalıntılardan anlaşılmaktadır²³⁴. Bu tarzda «kalık» ların ortasında, ottagda olduğu gibi, ocak bulunmakda idi (lev. LIV/b). Milâdî VIII. yüzyılda Tamîm b. Baħr'ın²³⁵ «Tokuz-Oğuz Kaganının şehri» olarak anlattığı ve muhtemelen Uygur başkenti, Orkun ırmağı bölgesinde Ordu-balık olan şehrin surlarının tepesinde, Tamîm b. Baħr'ın fırına benzettiği, bir «altından» yapı bulunuyordu. İçine yüz kişi sığabildiği rivâyet edilen bu yapı Kaganın otağı idi. Bu yapının bir ottag mı, yoksa bir «kalık» mı olduğu hakkında araştırmacılar karar vermemekde idiler. Ancak bazı metinler ve Ordu-balık'da yapılan son kazılar, Tamîm b. Baħr'ın gördüğü yapının Kaganın altın tezyî-nâtîli otağı olduğunda şübhe bırakmadı. Ordu-balık'ın «ordu» kısmı olan

iç kalede, ayrıca, bir de köşk mevcûd idi. Bunun Çin tarzında bir çatılı köşk olduğu, T'ang üslûbunda oymalı kiremit kalıntılarından anlaşıldı²³⁶. Boyalı ahşap kısımları olan bu köşkün duvarları kırmızı *terracotta* (pişmiş toprak) ile süslü idi. Türklerde, bilhassa Doğu bölgesinde, Çin tarzında köşkların çok eski olduğuna «ev» sesini çıkaran fonogram'ın (𠂔) Çin Shang devri ideogram'larındaki köşk (𡩺, 𡩻) işareti tarzında olduğu, şahâdet eder. «Lim» (çatı kalası), «çatu» (merdiven), ve «tang» (büyük oda) gibi kelimeler de çince den gelme idi²³⁷. İkinci bölümde görüldüğü gibi, daha Milâddan önceki yüzyılda, Orkun kıyılarındaki Kagnılı boylar çevresinde ve Abakan ırmağı boyundaki Kırgız ilinde, Çin tarzında köşkler yapıyordu (lev. XVIII/a)²³⁸. Kök-Türk soyundan bir hatunun çince ağıtında bir zarif köşkde oturduğu anlatılır²³⁹. Uygun'ların Türkistanda kuracağı medeniyet çevrelerinde de çatılı köşkler yaygın idi (lev. LVII)²⁴⁰.

Türk hükümdâr meskenleri gibi, türbeleri de, bazen otag şeklinde, bazen çatılı Çin köşkü gibi idi. Kubbeli, veya künbedli türbenin İç Asya göçebe geleneği olduğunu gördük (lev. XVII/b). Doğu Hunlarında, kubbeli türbe, hükümdâra mahsûs bir imtiyâz idi²⁴¹. M. VI. yüzyılda²⁴² Tabgaç ahfâdından Kuzey Ch'i sülâlesinin de türbeleri kubbeli idi. Kök-Türk kagan türbeleri²⁴³ de kubbeli olmuş olsa gerek. M. 639' da ölen bir Kök-Türk kaganının mezarının tahta çıktığı dağ şeklinde, yanî muhtemelen künbedli olarak yapılmışdı. Kök-Türk harflerile yazılı bir taş üstünde, Kök-Türk hükümdârlarının da ongunları arasında bulunduğu kaydettiğimiz bir kaplumbağa tasviri ve künbedli bir yapı görülmektedir (lev. LIV/d). Bu belki bir türbe idi. Milâddan sonraki bin yılda Kurıkan (Otag anlamına) Türklerinin bölgesi olan Baykal gölü, Selenge, Angara, Üst Lena ırmakları kıyılarında, otag şeklinde türbeler çok bulunmuştur²⁴⁴. Bunlar, havada kurutulmuş, büyük boyda tuğlalardan inşa edilmişdi. Sır-deryâ bölgesindeki Türklerin kubbeli türbelerinden ve Oğuz beyleri için yapılan kubbeli veya künbedli türbelerden yukarıda söz edildi²⁴⁵. Otag şeklinde türbeler yanında, Çin köşkü şeklinde olanlar da vardı : bunlardan biri Köl-Tigin'in tapınağı idi²⁴⁶.

İkinci bölümde sözü geçen kosmografik planda, dört yöne nâzır, biri ortada, diğerleri haçvarı ve köşelere dizilmiş olan dokuz hücreli yapı geleneği²⁴⁷ de Kök-Türk devrinde devâm ediyordu. Hatta bir Uygun metni²⁴⁸ dört yöne nâzır odalardan veya kısımlardan müteşekkil haçvarı planda «tam» (binâ) yahud şehir yapısının bir gelenek olduğunu kaydeder. Aral gölü bölgesinde, Oğuz ilinde, Karacuk dağlarında, Baba-ata kalesindeki

Kök-Türk devri «balık», bu geleneğe uygun olarak, merkezî bir kubbeli oda ile sekiz mütevâzın hücreden ibâret idi²⁴⁹ (lev. LIV/b).

Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi, Kök-Türk devri yarı-göçebe Türk çevrelerinde «balık» sûrları içinde yaşamak daha ziyâde hükümdâra, maiyetine ve askere mahsûsdu. Diğerleri çadır altında ve sûrlar dışında bulunuyor ve ancak savaş hâlinde sûrlar içine sığınıyorlardı. Muhtelif «ordu-balık» kalıntıları, bey meskeni ve tapınakları dışında, husûsî mesken kalıntılarına pek rastlanmadığı keyfiyeti bunu gösterir²⁵⁰. Türk şehrinin daha fazla genişlemesi, belki, 750'de Çinli ve Sogdaların yardımı ile Selenğe kıyılarında yapılan Bay-balık misâlinde, «ordu-balık» etrâfında, sokak veya mahalle anlamına «kay»²⁵¹ denen kısımların ilâvesi ile olmuşdu. Bu gelişmenin en eski numûnelerinden biri, 750'da «ordu örgin» (hükümdâr tahtının bulunduğu kale) olarak inşâ edilip, dış mahalleler ilâvesi ve bağlar ile gittikçe büyüyen ve ikinci sûrları da aşan, Orkun ırmağı kıyılarındaki Uygur başkenti Ordu-balık idi²⁵².

BÖLÜM IV

BATI-TÜRK VE UYGUR YERLEŞİK MEDENİYETİ (M. VI-XIII. YÜZYILLAR)

Türk yerleşik medeniyetinin beşiği Türkistandır. Irânî dillerde «Türk ili» anlamına gelen Türkistan¹ tabiri, VII. yüzyılda, kullanılmağa başlamıştı. Milâdî VII. yüzyılda, Türklerin Orta Asyadan güneye ilerlemelerine işaret olarak, Türkistanın Batı-Güney sınırı, sonradan Horâsân içinde sayılacak bölgelere kadar inmiş ve Hazar Denizin Doğu kıyılarında Dihîstân'a kadar varmış bulunuyordu. Milâdî VIII.-IX. yüzyıllarda ise, Türkistan ile İran'ın sınırı Amu-deryânın güney yatağı sayılıyordu. Türkistan tabiri o illerin Kök-Türk ve Batı-Türk Kaganlığı (550-745) idâresinde olduğuna işaret ediyordu. Kök-Türklerden önce, Orta Asyada, Türk olmayan kültür ve ticâret merkezleri bulunduğunu II. Bölümde kayd etmişdik. Orta Asyada aşağı-yukarı her şehrin veya vilâyetin bir hükümdârı olduğu anlaşılır. Bunlar İç Asyalı büyük devletlerin veya Çin'in himâyesinde bulunurdu. Çin târihleri 36 ilâ 55 küçük devletten bahsederler². Şehirler veya vilâyetlerin hükümdârları muhtelif milletlerden idiler. Aralarında Türklerden Kagnılı boyları ile Türk veya Türkleşmiş Keñgeres sülâlesine mensûb beyler de vardı. Kök-Türk ve Batı-Türk Kaganlığı Orta Asyaya hâkim olunca, küçük hükümdârları çok kerre yerinde bırakmış ve bunlara yeni Türk unvanları, ekseri «ilteber»³ unvânı vermişti. Ancak başlıca merkezlerde, Kök-Türk ve Batı-Türk kaganlık mütesil-leri de, maiyetleri ve boyları ile, yerleşiyorlardı. Bazen de Kök ve Batı-Türk beyleri, eski küçük hükümdârların yerini alıyordu. Böylece daha eski hükümdâr kaleleri ve «arkış» (kervanın türkçesi) yollarındaki ticârî şehirler yanında, III. Bölümde husûsiyetleri anlatılan Türk «ordu» kaleleri yükseldi. Türk «ordu» kaleleri, dört-yöne hâkimiyeti ifâde eden, kosmografik planda, muntazam yapılar idi. Orta Asyada çokdan beri gelişmiş ticârî şehirler ise, geliş-güzel büyümüşdü. Bernştam iki tarz arasındaki farkları belirten ilk araştırmacıdır⁴. Hükümdâr saraylarında da farklar görülüyordu. Eski saraylar (lev. LXVII/a) Parth-Kuşan-Keñgeres

uslûbunda (lev. XIX/a, XX/a) idi. Yeni Kök-Türk devri saraylarında ise, kubbeli otak şeklinde, kubbenin tepesinde «tüğünük» (baca yeri) olan odalar dikkati çekiyordu (lev. LXIII/a). Türkistanda, Batı-Türk ve Uygur medeniyeti, böylece, iki ayrı geleneğin kaynaşması ile başladı. Kök ve Batı-Türklerinin kurduğu ticarî şehirler iki geleneği birleştiriyordu. «Ordu»nun teşkil ettiği merkez etrafında, dış mahalleler ilâvesi ile, büyük şehirler meydana geliyordu.

Türkistanda İslamdan önceki Türk medeniyeti, aşağıda incelenecek üç safhada gelişti :

1 — Birinci safha Kök-Türk ve az sonra (M. 580) bilhassa Batı Türk Kaganlığının Türkistana hâkim oluşundan, Çin istilâsı ve Türk boylarının isyânları neticesinde Batı Türk devletinin yıkılışına kadar süren devredir (M. 580-658). Bu devrenin kültür târihi bakımından husûsiyeti Kök-Türk harflerinin, Türkistan Buddhist kitâbelerinde ve yazmalarında da kullanılışı ve Brahmi harflerinin de türkçe için istimâlidir. Sanatta ise Orta Asya kadim geleneğinin tesirleri henüz ağır basmakta idi.

2 — İkinci safha Kök-Türk ve Batı-Türk Kaganlığını ihyâ etmek isteyen ve bilhassa Batı Türkistanda gelişen Türgiş Kaganlığı (M. 658-766) ve Karluk Yabguluğu (M. 766-840) devirleridir. Bu safhada Türkistanda muhtelif Çin, Tibet ve Arab istilâları yer aldı. Kültür târihi bakımından, Türk tesirleri Orta Asyada artık çoğalmakta idi. Türk Buddhist ve Manihâf mektepleri, edebiyât ve sanat kollarında kurulmuş bulunuyordu. Fakat, Türgiş, Karluk ve Uygur Türkleri eski Kök-Türk yazısını terketmeğe başlamış ve sogdak yazısını türkçeye uygulamaya başlamışlardı. Sogdak yazısının türkçeye uygulanmış şekli, Uygur yazısı adı altında, Türklerde çok ilerleyecekdi, ve sekizyüz yıl kadar yaşayacakdı. Bu ikinci safhada Türk dinî inançları yerli Orta Asya mitolojisi ile imtizâc ediyor, Türk tanrıları yerli mabûdlarla karışarak, unutuluyordu.

3 — Üçüncü safha Uygur devridir⁵. Uygurlar M. 745'de merkezi Türklerin «ıduk» (mukaddes) ili Ötüken Yığı (Hangay) ve Orkun ırmağı kıyılarında bulunan Kök-Türk devletini yıkmışlar ve yerini almışlardı. Çine de gâlib gelerek, büyük bir devlet olan Uygur Kaganlığı, Türkistana da uzandı. Uygurlar, ataları eski Kagnılı boyların 486-540 da kurup 605-11 arasında tekrar ihyâ ettiği⁶ Doğu Türkistandaki Kaganlığın başkentlerini, geri almak istemekde idiler. Mîlâdî 760'dan önce Koço'yu ve Küsen'i (Kuça) almışlardı⁷. Mîlâdî 762-63'de Mani dinini kabûl eden Böğü Kagan, Mani «dıntar»larını (yüksek mertebeli râhiblerini) bu iki şehre yerleşdirmişdi. Koço Manihâf külliyesi K, muhtemelen, Böğü Kaganın veya ha-

lefinin Koçoyu ziyâretinde yapılmıştı. «Kazguk» denen ve tapınakların temeline çakılan kazıkların üstündeki kitâbelerden anlaşıldığına göre, Koço'daki Tapınak Alpha ve bir Sengim (Koço çevresi) tapınağı, aynı devirde, Türk beyleri ve hatunları tarafından, adları «kazguk»larda yazılı bulunan Türk sanatkârlarına yaptırılmıştı⁸. Alpha tapınağında bulunan «kazguk»da, o devirde, unvânları verilen bir Uygur kaganın hâkim olduğu ve şehirde bir vali («balık beğı») bulunduğu tasrih edilir. «Kazguk»ların metinlerini okuyan Müller, türkçe iki kazguk'un 760 ve 768 sıralarından oldukları neticesini, verilen oniki hayvanlı takvîm ve Çin takvîmi târihlerinden istihrac etmişti. Târihi bakımından da, Böğü Kaganın o devirde başkenti Ötüken ve Orkun bölgesinde idi, fakat Uygur Kaganlığının Doğuda Çin başkentine kadar ve Batıda Kuça'ya ve belki daha öteye hâkim olduğu bilinir. Esâsen söz konusu «kazguk»un birinde de, Sha-chou'dan (Tun-huang), Isık-göl güneyindeki Barsşan'a kadar, Uygur kaganının idâresinde olduğu tasrih edilir. Sanat târihi bakımından, Tapınak Alpha'daki resimlerin (VII-VIII. yüzyıllardan) «Eski uslûb» da olduğu, Grünwedel tarafından tesbît edilmiştir. Uygurların Doğu Türkistan ve Fargâna üzerindeki erken hâkimiyetine Bernştam⁹ da dikkati çekmişti. «Tengride ülüg bulmuş Alp Kutluğ Ulug Bilge Kagan» (795-805) veya halefi devrinde, Uygurlar Beşbalık, Koço ve Kuça'ya; Sır-deryâ'nın Fargâna'daki kolu Narin ırmağı vâdisini ve böylece, Isık-göl ve Barsşan çevresine kadar yerleri, nüfuzları altına almışlardı. Uygur kaganının atlarının Barsgan (Barsşan) otlaklarında otladığını Kâşgarî de teyyideder. Milâdî 840'da, Ordu-balık (Orkun kıyılarındaki Uygur başkenti) Kırgızlar tarafından alındıktan sonra, Uygurlar, güneye göç ederek Kaganlığın dış bölgelerinde yeni devletler kurdular. Bu devletler Doğu Türkistanda, Beşbalık, Yar-hoto, Koço ve Kuça gibi merkezlerde ve Çinin sınırlarında, çince «Ho-si» (türkçe «Ge-si») denen, Yaşıl-öğüz (Hoang-ho) batısındaki illerde idi (bugünkü Kansu ve çevresi). Bazen Koço Kaganlığı Kansu'daki Uygur devletleri ile birleşiyordu. Unvân husûsiyetleri ve takvîm hesaplarına dayanan Hamilton ve Bazin, Koço ve çevresindeki tapınaklarda bulunan «kazguk»ları Müller'den daha geç, Koço'nun Uygur başkenti olduğu devirden, IX. ve X. yüzyıllardan târihlendirmektedirler. Koço, M. XV. yüzyılda Islâma girinceye kadar, önemli bir Türk Buddhist ve Manihai merkezi kaldığını göreceğiz.

1 — Orta Asyada başlıca Türk medeniyeti merkezleri

Orta Asyada başlıca yerleşik Türk merkezleri şunlardı : 1) Doğu Türkistanda, Turpan ilinde¹⁰ (Turfan adının eski türkçe şekli : 43°K,

89°D) merkezleri Beş-balık ve Koço olan Kagnılı «T'ie-le» Kaganlığını (486-540) İkinci bölümde kaydetmiştik. Milâdî 550 sıralarında Turpan ilinin Kök ve Batı-Türk Kaganlığı idâresine geçtiği anlaşılmaktadır. Bu devirde Beş-balık bir Buddhist kaganın şehri olsa gerek, çünkü bu şehre Kagan-stûpa adı da veriliyordu. Milâdî 840 sıralarında, kuzeyde Orkun ırmağı kıyılarında başkenti bulunan Uygur Kaganlığı, Kırgızlar tarafından yıkılınca, Uygurlar dış vilâyetlerinden olan illere ve bu arada, 760 sıralarından beri mükerreren Uygur hâkimiyeti altına girip-çıkan Turpan iline, göç ettiler. Turpan ilinde kurulan Uygur Kaganlığı en önemli Türk kültür merkezlerinden biri olacaktı. Bu Kaganlığın başkentleri Koço ile Beş-balık idi. Eski Kagnılı «T'ie-le» illerinden Kamul da (Hamı'nın eski türkçe şekli. Bugünkü Kamul), Uygur merkezlerinden başlıcalarından, oldu. Bir diğer Uygur merkezi Yar-hoto idi. Turpan Uygur Kaganlığı Buddhist, Manihâi ve az nisbette Hristiyan kültüründe idi. Milâdî 1377 sıralarında Uygur «Idikut» (Manihâi kagan soyu)'ları son bulunca, Turpan ili Çagatay (Çiŋgis ahfâdı) sülâlesinin bir kolunun idâresine geçti. Bunların başkenti Uç Turpan idi. Çagatay sülâlesi 1473'de Islâmı kabûl edinceye kadar, Turpan ili, Buddhist kültür merkezlerinin başlıcalarından biri idi.

2) Yine kadîm Kagnılı «T'ie-le» illerinden, Ak-tag civârında, Kara-sehr (eski türkçe adı belki Ak-uynı) ile Kuça'da¹¹ (Kâşğari hem Kuça, hem Küsen adlarını verir) başlıca yerleşik Türk kültür merkezlerinden oldular. Ak-tag ve Kara-sehr, Batı Türk Kaganlık merkezleri idiler. Kuça, 844'de, Uygur Kaganlık başkenti oldu. Kuça bölgesinde, Türk kültür târihi bakımından, bilhassa Kum-tura¹² Buddhist külliyesi dikkati çekmektedir. Çünkü Kum-tura'da, Batı Türk devrinden, Brahmi ve Kök-Türk harflerile, Buddhist kitâbeler bulundu. Kum-tura, daha sonra, bir Uygur Buddhist merkezi de oldu. Aynı bölgelerde Kiriş¹³ Buddhist külliyesi, Kızıl'daki sonuncu tapınaklar¹⁴ ve Kara-sehr yanında Şorcuk Buddhist tapınaklarından, Uygur harflerile türkçe kitâbeler bulunan mabedler, erken Uygur devrinden (VIII. yüzyıldan) sanılır¹⁵.

3) Milâdî 581'de Batı-Türk Kaganlığı idâresine giren Hotan¹⁶ (türkçe metinlerde Odon veya Kordan adları altında bahsi geçer) ile 632'de Batı-Türklerinin ilhâk ettiği ve VIII. yüzyılda «Ordu-kent» adını alacak Kâşğar¹⁷ da erken Türk medeniyet merkezleri idiler. Prof. Hambis'in lutfen bildirdiğine göre, Pelliot'nun Doğu Türkistandan getirdiği vesikalar arasında, Kâşğar'ın 60 km Doğusunda, Döldül-akur Buddhist külliyesinde alınmış türkçe kitâbe resimleri, yakında neşr olacaktı.

4) Yaşıl-ögüz (Hoang-ho)nun batısında, gince «Ho-si», türkçe «Ge-si»¹⁸ denen ve eskiden «Chü-ch'ü» Hun devleti idâresinde bulunan, Kök-Türklerin de yaşadığı, Çin sınırlarındaki illerde (bugünkü Kansu ve civârı), yine Türk merkezleri mevcûddu. Buraya 429'da Tabgaçların kendilerine tâbi bulunan Kagnılı boyların yerleşdirdiklerini ve bunların göçebeliği terk ile yerleşik hayâta intibâk ettiklerini kaydetmiştik¹⁰. Kagnılı boyların bugünkü Kansu'ya akını, VIII. yüzyıla kadar, mükerreren devâm etmişti²⁰. Kagnılı boyları, bazen kendi beyleri, bazen de Çin adına bölge vâlisi olan Kök-Türk beylerinin idâresinde idiler²¹. Uygurlar, 840 sıralarında, kuzeydeki başkentleri Ordu-balık Kırgızların eline düşünce, önceden nüfuzları altında bulunan güneydeki illere göç ettiler. Hem Doğu Türkistanda, hem Kuzey Çin ve bugünkü Kansu'da da devletler kurdular²². Bu kaganlık ve beylikler Kansu'nun Tun-huang gibi önemli kültür merkezlerinde idi. Kansu güneyinde, Ts'in bölgesinde, de bir Uygur devleti vardı. Kansu ile Hotan arasındaki yol da Uygurların ve diğer Türklerin hâkim olduğu bölgelerden geçmekte idi. Bu bölgede, bugünkü Wanfo-hsia'da, büyük bir Uygur külliyesi vardı. Etsin-köl ırmağı boyunca bugün Kara-hotu denen Hatun-sını (Hatun mezarı) şehri de bir Uygur merkezi olmuştu. Ataları Kagnılı boyları gibi, Uygurlar da, Kuzey Çinde de merkezler kuruyorlardı. Bunlardan en tanınmış Hopei (bugünkü Pekin) ilinde idi.

Doğu-Türkistan ve Yaşıl-ögüz'ün batısı gibi, hâlen Çin idâresinde bulunan bölgelerdeki eski Türk kültür eserleri hakkında, Hirth, Klementz ve Radloff gibi âlimler, araştırmacıların dikkatini şu noktaya çekmişlerdir²³. Hirth, bu bölgelerde, Çinlilerin duvar resimlerindeki türkçe kitâbeleri silip, yerine gince kitâbeler yazdıklarını gözleriyle görmüştü.

5) Batı Türkistanda ise başlıca Türk merkezleri şunlardı : M. 627 sıralarından beri belki Kök-Türk Hakanları soyundan olup, bazen Kaşgar'a da hâkim bir Türk sülâlesinin idâre ettiği Karluk ili Farğânâ²⁴; Arguda (Talas ve Çin vâdileri) Batı-Türk (580-658), Türgiş (658-766) ve Karluk (766-840) başkentleri Suyâb (Ak-beşim) ile Taraz²⁵ ve yine Argu'da Çul, Sarıg, Sukuluk²⁶ şehirleri; Sayram (Ispicâb)²⁷ ile Sır-deryâ boyu şehirleri ve Oğuz Yabgusunun başkenti Yaŋgi-kent²⁸; eskiden Keŋgeres ve 605'den beri bir Kök-Türk «Tudun» sülâlesinin merkezleri olan Taşkent ve Ak-tepe²⁹; Keŋgeres başkenti Keŋgü-tarban da, VIII. yüzyılda Taşkent «Tudun» ları idâresine geçmişti; VII.-IX. yüzyıllarda, Karabugra oğlu «Afsin» sülâlesinin başkentlerinden Uşrûsana³⁰; VI.-VIII. yüzyıllarda Halaç beyleri ve hatunlarının başkenti bulunan Pencikent³¹; «Ulug Türk Kara Çurin Byagu» adlı hükümdârın (belki Batı Türk Ka-

ganı Tardu) ahfâdından bir sülâlenin VI.-VII. yüzyıllarda hâkim bulunduğu Baykend ve Buğârâ ile «Türk Meliği şehri» denen Köksibagan³² : Türk veya çokdan türkleşmiş bulunan Keğneres sülâlesinden Buğârhudât soyunun ve Sogd hükümdârlarının merkezleri³³. «Kara-Çurin Türk Byagu» sülâlesinin yaptırdığı ve Buğârhudât'larm oturduğu Varabşa sarayının duvar resimleri arasında Kök-Türk harflerine benzer bir yazıya Bernştam tarafından işâret edilmiştir. Albaum'un son araştırmalarına göre ise Sogd hükümdârlarına atfedilen Afrâsyâb sarayı duvar resimlerinde, o kadar çok Türk ikonografik unsurları ve portreleri vardır ki, bu sarayın bir Kök-Türk vâlisine âid olduğu hatıra gelir. Yahud da, Keğneres sülâlesine mensûb Sogd hükümdârlarının yerini bir Batı-Türk beyi almış ve bu resimleri o yaptırmış idi.

6) Amu-deryânın Güney yatağı kıyıları da M. VII. yüzyıl başında Türkleşmiş bulunuyordu³⁴. Afrâsyâb, duvar resimlerindeki yazıların bir okunuşuna göre, eski Ak-Hun ili Çağanyan'da, 650-60 arasında, Turan Taş gibi türkçe adı olan «Hun hükümdârı» unvanlı bir bey hüküm ediyordu. Bu devirde, Sogdlular Kök-Türklere «Gun» (Hun) adını vermekte idi. Ak-Hun hükümdârı unvânı Kök-Türk soyundan Toğâristân Yabgularının da unvânı idi ve Çağanyân bunların idâresinde bulunuyordu. Çağanyân'da, VI.-VIII. yüzyıllardan Türk sikkeleri bulunmuştur. Bu vâdide Türk olması muhtemel «Kumici»ler yaşıyordu. Komşu Kâfirnihân vâdisinde belki Oğuz olan Türkler, Ahrûn (veya Hârûn) ve Şumân'da, beylikler kurmuşlardı. Vahş-Surhâb-Kızılsu adlarını taşıyan diğer bir komşu derenin vâdisinde Karluklar ve kuzeyinde, Kara-Tegin ilinde, VI.-VIII. yüzyıllarda, Tarduş Türklerinden «ilteber» mertebeli bir sülâle mevcûddu. Muhtemelen türkçe Kutlug adından ismi gelişen «Huttal» ilinde, 726'da Buddhist bir Türk soyu hâkimdi ve bu ilin halkı yarı-türkçe yarı-toharca konuşuyordu. Vahân ve Şikinân'da, 656 da, «ilteber» dereceli bir Türk sülâlesi vardı. Bir Türk boyu, kendi beyleri idâresinde olarak, XI. yüzyılda, Gilgit'te hâkim bulunuyorlardı.

Gilgit dışında Amu-deryânın güney yatağı kıyılarındaki bütün adı geçen iller, 630'da Toğâristan Yabguları ve Ak Hunlar kralı³⁵ lakabını taşıyan Kök-Türk sülâlesi koluna³⁶ tâbi idiler. Yabguların başkentleri, Kunduz ve Belh idi ve idâreleri, hakikatte değilse bile, hukuken, Sind ırmağına kadar uzanıyordu. Kök-Türk Kaganlığının yükseldiği VI. yüzyıldan İslâmın Türkistana yayılmasına kadar, Türkler, Türkistan sınırını, Güney-Batıda olduğu gibi, Güney-Doğuda da aşmıştı. Çin kaynaklarına göre, 650'de Kâbulda ve 726 da Kâbul ırmağı vâdisi ile Gazna ve Seistân illerinde, «Tigin-şah» ile «İlteber» unvanlı, Kök-Türk soyundan bir sülâle-

nin iki kolu kâkimdi³⁷. Bunlar Bîrûnî'nin bahsettiği «Türk-şahî» soyu idi. Son zamanlarda okunan Baktria yazısındaki «Tigin-şah» sülâlesi kitâbelerine göre, Tigin-şah soyu Kök-Türk Kaganları sülâlesine mensûb idi ve Yel-Tigin'in (Ni-li Kagan, öl. 603 etrâfı) ahfâdı bulunuyorlardı. Ayrıca, belki evlenmeler yolu ile, Kuşân hükümdârları ve Roma kayserleri ile bağlar iddiâ ediyorlardı. Tigin-şah sikkelerinde Kök-Türk ongunu «böri» ve türkçe «Ulug» unvânı görülmektedir. Bâzgîs (Herat) hükümdârı olan bir Türk'ün adı ekserî İslam kaynaklarında Tarhan Nîzak diye geçer. Kurat, Tabarî'nin hemzamâne Â'sam al-Kûfî'nin rivâyetlerinden Bâzgîs hükümdârının «Tarhan Tirek»³⁸ unvanlı bir Türgiş beyi olduğunu istihrac etti.

Milâdî VI.-IX. yüzyıllardaki Türk dünyasının güneyindeki sınırları boyunca daha batıya ilerlersek, bugünkü Türkmenistanın. Hazar denizinin güney doğusundaki illere) ve Hazar denizinin Batı kıyıları ile Karadenizin kuzeyine varmakdayız³⁹. Kara-denizin kuzeyi ile Kafkasyanın kuzeyi ve Hazar denizinin batısında, VI. yüzyılda, Türk boylarının kurduğu «Büyük Bulgaristan» ve Hazar Hâkânlığı (625-1015) gibi devletlerin yükseldiğini III. bölümde nakletmişdik; Husrev Anûşîrvân I (531-79), bugünkü Baku bölgesinde Derbend'de «Bâb al-abvâb» denen efsânevî demir kapıyı Türk akınlarına karşı yaptırmıştı. Bugünkü Türkmenistanda, Oğuzlar olabilecek yarı-Mongoloidlerin Merv yakınına yerleşmiş olduklarını, «Türk Hâkânı» denen «Türk-Hyon» beyinin Merv ve Rey'de Şâsânîlerle savaştığını, III. Bölümde anlatmıştık. Kök-Türk ve Batı-Türk Kaganlığı devrinde Merv bu devlet ile Şâsânî Fars'ın sınırını teşkil ediyordu. Mâhîya adlı, Keñgeres soyuna mensûb bir bey olan Merv hükümdârı, Türk Kaganının damadı ve müttefiki idi.

Hazar denizinin Güney-Doğu kıyılarında, Curcân ile Dihistân'da bulunan ve Oğuz sanılan «Şûl»⁴⁰ Türklerinden de İkinci bölümde bahs edilmişti. Milâdî VII. yüzyıldan bir kaynakta Türkistan'ın güney sınırının Hazar denizi ve Dihistân'da sayılması, Hazar Kaganlığı gibi, «Şûl» Türklerinin de, Batı-Türk Kaganlığına tâbi bulunmuş oldukları hissini uyandırır. Nitekim, İstemi Kagan, «Şûl» Türklerini takviye ve teşci etmiş idi.

2 — *Türkistanda Batı-Türk ve Uygur devrinde hakim kültürler ve dinler*

a — *Gök, yer-su, atalar dininin ve totemik inançların Türkistandaki gelişmesi*

Türk «ordu» kaleleri ile Türkistanın ticarî şehirlerinin kosmopolit muhiti arasındaki kültür alış-verişinde, ilk önce, yerli çevrelerin ağır

basıldığı görülür. Bunun en açık delili eski Kök-Türk yazısının yerine Şoğd yazısının Türkler arasında yayılması olmuştu.

Dini sâhada da, Türklerin tanrıları mümâsil yabancı mabûdlar ile muhtemelen birleşmekte, fakat yabancı mabûdların adı Türk tanrıların-kinin yerlerini almakta idi. Bununla beraber Benveniste ile Klyastorniy ve Livşitz, Orta Asyaya mahsûs, Türklerle, İranlılara ve diğer kavmlerin hepsine şâmil, semâvî bir zaman tanrısı ile ilgili, ve astrolojik veheli olan bir gök ibâdetinin mevcûdiyetine dikkati çekerler⁴¹. Bilhassa İranlılarda gelişen ateş ibâdeti ve Mûğ (türkçesi Moğoc)⁴² dini de, Fars sınırlarında, Hazar kıyılarından itibâren, Merv'de, eski Keñgeres illerinde (Hvarizm, Sır-deryâ boyu, Kerder, Şoğd), Uygur bölgesine kadar, Türkler arasında da yaygındı⁴³. Ancak Türk ateşperestliğin dâimâ İranlılardan alınmış olmayıp, daha eski ve belki müşterek köklere de dayandığı imkânı belirmektedir. Türklerde ateş ibâdetinin, Çinde, unsurlar ve bu arada ateş unsuru hakkındaki kosmik tasavvurlarla ilgisine işâret etmiş-tik. Türklerle öz bir ateş ibâdetinin mevcûdiyeti imkânının bir işâreti de kadim Sır-deryâ göçebelerinin ölüleri köşk içinde yakmak geleneğinin, İranlılarda değil, Türklerde yaşamış olması keyfiyetidir. Göçebe Türk çevrelerinde bu âdeti Üçüncü bölümde görmüştük. Yerli hayâta intibâk etmiş Türklerde de, ve bu arada, *nâvs* denen kemik mahfazasını kullanan ateşperest Türklerde dahi, ölüleri kubbeli çadır veya onun taklidi tahta köşk altında yatırdıktan sonra yakmak usûlu yaşamakta idi. Hatta Kök-Türk devrinde bu âdetin manâsının dahi anlaşıldığına Üçüncü bölümde işâret edilmişti⁴⁴. Kök-Türkler «yog» (cenâze merâsimi) esnâsında, cesedi kubbeli otag altına koyarak, etrâfında dönüyor ve matem işâreti olarak, yüzlerini ve kulaklarını bıçakla yarıyorlardı. Bu sahne, Keñgeres⁴⁵ sülâlesinin bir kolunun hâkim bulunduğu Kerder çevresinde bir *nâvs* üzerinde ve Halaç Türklerinden bir sülâlenin idâresindeki Pencikent'teki⁴⁶ duvar resimlerinin birinde görülür (lev. LVI/a). Yüzlerini ve kulaklarını kesen beyler, Türk hükümdâr geleneği üzerine, uzun saçlıdır⁴⁷. Şoğdlular ise ölüleri husûsî şekilde yetiştirilmiş köpeklere yedirir ve kemikleri toplayıp *nâvs*'a koyarlardı⁴⁸.

Belki Türklerin ölüleri kubbeli çadır altına yatırması usûlunun tabii bir neticesi olarak, Türk mezarları kubbeli çadıra benzemişti. Bu münâsebetle, Bernştam⁴⁹, Kök-Türk devrinde, *nâvs*'ların kubbeli Türk çadırı şekli aldığı veya kubbeli Türk çadırına benzer türbelere konduğuna, Sır-deryâ boyu Türk mezarları münâsebetile, dikkati çekmişti. Aynı *nâvs* ve türbe şekilleri, Keñgeres ve Halaç sülâleleri idâresinde olduğunu tasrih ettiğimiz Kerder⁵⁰ ile, yine Türklerle meskûn bir il olan Taşkent⁵¹ yanında İlek bölgesinde mevcûddu (lev. LXIV/a)⁵². Ancak bazı türbele-

rin, Roma ve Parth zafer tâklarından mülhem sanılan tarzda, âbidevi kapıları vardı.

Türkler mensûb bulunduğu boyların kültür husûsiyetlerinden birinin astral ibâdetler olduğu hakkında Eberhard'ın görüşünü kayd etmiştik⁵¹. Ayrıca, Türklerde, Öd-teŋgri adlı bir zaman tanrısı olup, bunun Ödleg adı altında, astrolojik vecheler de aldığına işâret ettik⁵². Öd-teŋgri'nin irânî zaman mabûdu Zurvân ve Zamân-yazdân tasavvurları ile ve Yunanlılarda mabûdların babası olan Kronos (zamân mânâsına *chronos*'dan başka) alâkası da Humbach'ın dikkatini çekmiştir. Türk Manihai metinlerinde Zurvân'a yüksek pâye verilmekte ve «Ulug ilig teŋgri hanı» ve «yazdân» denmekte idi, Humbach şu noktaya da değinmektedir⁵³ : Kuşân dîni karma bir kültürün tezâhürü idi. Kuşân sülâlesinin sikke ve yazılarından bilindiği gibi, bunlar kendilerini «Kronos'un ölümsüz evlâdı» ve güneş (Mithra) ile ayın (Mao) mümessili olarak, tanıtıyordu. Aynı geleneği takibeden Kâbul ilindeki Türk neslinden Tigin-şah sülâlesi ise, Öd-teŋgri'ye mümâsil bir «Zamân-yazdân»'a da ibâdet ediyordu. Bu tasavvurların Mani dîni ve astral ibâdetler ile ilgisine yukarıda işâret ettik. Nitekim, Mani dîni, Kök-Türk sülâlesine mensûb bir Tohâristân Yahgusu tarafından, 719'da, Çin fâğfüruna, astrolojik vecheli bir inanç olarak, tanıtılıyordu. Mani dîni, Türkistanda ve bilhassa Uygur çevresinde, astrolojik tarafları ile temâyüz ediyordu. Yine Uygur çevresinde mevcûdiyeti kaydedilen, astrolojik vecheli bir diğer dîn, Müslüman kaynaklarında Şamanân veya Şamaniyyûn adı verilen kimselerin mezhebi de, Buddhism ile karışmıştı. Müslüman kaynaklarına göre, Şamanân, Yakın Doğu'daki astral dinlerden, 'Uğârîd yıldızı ibâdeti ile ilgili «Hermetizm» mensûbları idiler ve umûmiyetle yıldızlara tapan Sâbi'lere bağlı bulunuyorlardı. Halbuki Şamanân'ın manastırlarına Buddhist manastırlarının arabcalasdırılmış adı olan *farhâr* (*vihâra*) ve putlarına «Bud» (Burkan) ismi veriliyordu; *sangha* (Buddhist toynların toplumu) ve *dharma* (Buddhist dîni kanunları) gibi tabîrler kullanılıyordu. Bu sebebden Marquart, Minorsky ve diğerleri Şamanân'ı Buddhist saymışdı. Türk Buddhist eserlerinde astral tanrıların resimleri önemli yer tutar (lev. LIX/b). Kut verici olarak, astral alâmetler ve astral tanrıların adları da, sikkelerde ve Uygur kaganlarının unvânlarında, dikkati çekmektedir.

Türkistanda astral ibâdetler, veya astrolojik vecheli gök ibâdeti hakkında rivâyetler Türk çevrelerinde yaygın olduğunu kaydettik. Keŋgeres soyundan, aslen Türk veya türkleşmiş Buğârhudâtların sarayında, Çinlilerin, Hunların ve Türklerin tapdığı Yetiken yıldız manzûmesinin yedi yıldızını temsil eden yedi sütun vardı. Saray böylece gök tanrısının

sarayı sayılan Yetiken'e teşmîl edilmişti. Türklerden Çigillerin Kuyas (Güneş) adlı bir şehri bulunuyordu ve Çigiller güneş ile yıldızlara tapıyorlardı. Aral gölü kuzeyindeki Kimekler ise, güneşe ve meleklerle tapmakta idiler (Mani dîni?). Türk hükümdârlarının hâkim bulunduğu Fargâna'nın başkentinde bir güneş tapınağı vardı ve Halife al-Mu'taşim (833-40) devrinde yıkılmış idi.

Erken Arab kaynaklarının «Türk Melik şehri» diye andığı ve VIII. yüzyılda terk edildiği kazılardan bilinen, Zerefşân kıyılarında, Buğârâ ile Semerkand arası, bugünkü Hazar kışlağında harâbeleri bulunan Kökşibagan'da⁶⁰ da bir gök tapınağı olduğu anlaşılır. Smirnova'nın işaret ettiğine göre Kökşibagan adının «Kök» kısmı türkçe «gök», «bağan» ilâvesi ise şogdca «tanrılar» demektir. Kökşibagan'da bir gök tanrıları tapınağı bulunmuş olması şübhesizdir.

Gök, yer-su ve atalar dîninin beylere tanrıların mümessili pâyesi vererek, bir sülâle dîni olması, bilhassa Batı Türkistanda, bu inançların uzun yaşamasına âmil olmuş gözükmektedir. Türk geleneğinde hükümdârlık kutunun şahsî fazîletlere de, «alp» ve «bilge» olmağa bağlı bulunduğunu III. bölümde görmüşdük. Böylece Türk hükümdârı göğe teşbih edilmekle beraber, insânî vechesini muhâfaza etmekte idi. Türk Buddhist ve Manihâî muhitlerinde de, hükümdâr, ancak insan üstü fedâkarlıklar ve riyâzetler sonunda, velî olabiliyordu. Batı Türkistan'da ise, belki İran tesîrleri ile, Türklere yabancı gelen bir hükümdâr ibâdetinin tezâhürleri, Türk çevrelerinde de, görülür. Batı Türkistandaki Türk sülâlelerinin saraylarında, sanat eserleri, hükümdârın yarı-ilah mertebesine çıkarıldığını gösterir. Heykeller, kaymak taşı (*alabastrit*) oymaları ve resimler ile süslü duvarlar, hep hükümdârların insan-üstü vasıflarının medhiyeleridir. Hükümdâr, maiyetindeki alpler, hatunları, nedîm ve nedîmeleri, musikişinasları, heraldik ongunları, debdebeli gölenleri, avları, zengin süs eşyâsı, hazîneler, tasvîr olunmuştur. Savaşlarda, hükümdâr yalnız düşmanlara karşı değil, efsânevî mahlûklara karşı da galebe ederken gösterilmişdi.

Kuzey-Batı Türkistanda⁶¹ Türk soyundan bir sülâle idaresindeki İştiân ilinde, göçebe tarzında, totemik «tös» ibâdetine delâlet edebilecek bir rivâyete Hirth dikkati çekmişti. Hirth'in bahsettiği bölgenin çok yakınında, Türk soyundan Kara-Bugra oğulları Ugrûsana Afşinleri sarayında, yabancı (Roma) ikonografik tesîrler içinde olmakla beraber, Kök-Türk totemik «Böri» menkıbesinin de tasvîr edilmiş olduğu anlaşılır⁶² (lev. LVII/b, LVIII/b). İkonografik bakımdan, gerçek kurt başlı «tös» tasvirine Doğu Türkistan duvar resimlerinde rastlanacaktır⁶³ (lev. LVII/a).

Orta Asyanın İslam âlemine erken tesirleri, Islâmî toplum tasavvurundaki eşitliğin tam aksine olarak, yarı-mabûd hükümdâr şahsiyetini yüceltmek şeklinde olmuşdu. Arablar, Islâmın menfûr saydığı hükümdâr debdebesini ilk önce Sâsânîlerden ve Bizanslılardan, daha sonra Horâsân ve Türkistan beylerinden öğrenmek fırsatını bulmuşlardı⁶⁰. Meselâ Türk beylerinden Hâkân Artuğ'un, kendisi için gayr-i Müslim «Türk-ül 'acem» lere 825-26'da yaptırdığı, divar resimleriyle tanınmış Cavsak-ul Hâkânî köşkü Halifeye lâîk bir saray sayılmışıdır⁶¹. Halife, böylece, Türk beyinin debdebe alâmeti olan ongun ve remzleri benimsemişti.

b — Burkan dini

İkinci bölümde, gök ve atalar dininin alp ve hükümdâra verdiği yarı-mabûd mertebesinin Orta Asyada gelişen Buddhist Ulug-kölüngü mezhebine tesir ettiğini anlatmıştık⁶². Böylece burkan kutuna nâmzed bir mukaddes *bodhisadtva*-hükümdâr şahsiyeti, Ulug-kölüngü menkıbelerinde, gelişmişti. Mukaddes hükümdâr geleneği Kök-Türk devrindeki Türk Buddhism'inde de yer aldı. Kök-Türk kaganlarının VI. yüzyılda Buddhism'i kabûlunu anlatan Bugut yazıtında, atası Bumin Kaganın rûhundan emir alan Taspar Kagan, bu târihi kararın manevî yükünü, atalar dinine dayanarak, almakta idi⁶³. Böğü Kagan 763'de Mani dinine girerken, «dntar» (yüksek mertebeli râhib) olmak istiyordu. Mani dinine giren Basmıl ve Uygur hükümdârları da, «Iduk Kut»⁶⁴ unvânı ile, mukaddes şahsiyetler vechesine bürünmekte idi. Ayrıca, Mani dini merâsimine, gök ve yer tanrılarının da iştirâk ettiği bir Uygur metninde kayd ediliyordu⁶⁵.

Orta Asyada, Kuşân'ların ve «Chü-ch'ü» Hun'larının gayreti ile, en çok yayılan din Buddhism'in Ulug-kölüngü mezhebi olmuştu. Klyastorniy ve Livşitz⁶⁶, tıpkı Doğu Hunları gibi, Kök-Türklerde Mu-kan (552-72) ve Taspar Kagan'ın (572-81) da resmî din olarak Buddhismi, siyâsî mülâhazalar ile, kabûl ettiklerini sanmaktadırlar. Böylece Çin Konfüçianizm'inin ve Taoizm'in; İrandan gelen Zerdüşî dininin; Bizans'dan ilerleyen Hristiyanlığın, kültürel nüfûzunun önüne geçeceklerdi. Taspar⁶⁷ Kagan çok dindâr idi ve ona Pâtra (Burkanın kâsesi) ve Arslan gibi Buddhist unvânlar verilmişti. Taspar, *sûtra*'ları türkçeye terceme ettiriyordu; Burkan heykelleri ve Burkan dini yazmaları ile azîzlerin kalıntılarını saklamağa mahsus, türkçe «ediz ev» (yüksek tapınak, *pagoda*) denen kuleler yaptırıyordu. Bugut yazıtından öğrenildiğine göre Taspar Kagan, Kök-Türk Kaganlığının geniş illerinin tam merkezine bir büyük Buddhist külliye (türkçe adı «ködtüş») inşâ ettirmişti. Bu âbidelerin nerelerde olduk-

ları bilinmemektedir. Bunların VI. yüzyıl Orta Asya Buddhist tapınakları meyânında olması gerekir. Kök-Türk ve Brahmi yazıları ile türkçe Buddhist kitâbelerin bulunduğu Kum-tura külliyesinin VI. yüzyıldan kısımları bu münâsebet ile hatıra gelir. Kum-tura'daki Kök-Türk devri türkçe kitâbeleri henüz okunmamıştır. Pelliot'nun getirdiği fotoğraflar arasındaki Kum-tura kitâbeleri Prof. Hambis'den öğrendiğime göre, hâlen okunmağa başlanmaktadır.

Kök-Türklerle Buddhism, muhtelif cihetlerden, fakat umûmiyet ile Orta Asyada gelişen Ulug-kölüngü vechesinde belirmişti. Şimâlî Çine hâkim, Türk olduklarını kayd ettiğimiz Tabgaçların ahfâdı, kuzey Ch'i (550-577) ve Kuzey Chou (556-81) sülâlelerinin saraylarından, Buddhist râhibler, Kök-Türk kaganlarının hizmetine geçiriliyordu⁶⁹. Mu-kan Kaganın (552-72) kızının 568'de Kuzey Chou fagrûru Wu-ti ile evlenmesi Kök-Türk ve Tabgaç ahfâdı sülâlelerinin sarayları arasında kültür cereyanlarına yol açmıştı⁷⁰. Kök-Türk kagan soyuna mensûb ve Buddhist oldukları kayd edilen Tohârîstân Yabgularının⁷¹ başkentleri Kunduz ve Belh üzerinden ise, Hindistan ve Kâbul ırmağı vâdisinde yetişmiş Buddhist râhibler Batı-Türk hükümdârları nezdine geliyorlardı. Batı-Türk kaganı «T'ong» Yabgu (öl. 630) Hindli bir râhib vasıtası ile Buddhist olmuştu⁷². Taraz'a hâkim bulunan «Ulug Türk Kara Çurin Byagu»'nun (muhtemelen VI. yüzyıl Batı Türk hükümdârı Tardu) oğlu İl-Arslan'ın (İslamî kaynaklarda «Büyük Türk Hâkânı Şâba) Buğârâda kurduğu sülâle de Buddhist olmuş görünmektedir. Bunların binâ ettiği «But-hâna (Bud=Burkan'a mahsus tapınak) Halife Abû Bakr (632-45) devrine kadar ayakda kalmıştı⁷³. İl-Arslan-Şâba'nın oğlu, Buğârâ ilinde Baykend şehri hükümdârı Yel Tigin'in, 588 den önce, Burkan dînine intisâb etmiş olduğu anlaşılır⁷⁴. Gerek Yel Tigin'in gerek bir «Kaganın eşi Katun»'un Gandhâra da (Kâbul deresinin güney kısmı olan Peşâver ili) ve Keşmîrde, Buddhist tapınaklar yaptırdıkları, 720'de söyleniyordu. Bu rivâyetler hem Kuşânşahların hem Yel-Tigin'in ahfâdı olduğunu iddiâ eden Tigin-şah sülâlesinin hâkim bulunduğu Gandhâra'da duyuluyordu⁷⁵. Bu devirden önce, Gandhâra'da, Hinduist tesîrler altında, Tantrik Buddhism inkişâf ederek, Türkistana doğru ilerlemiş bulunuyordu⁷⁶.

Karluk illerinde de Buddhism'in yayıldığı anlaşılır. Bir Karluk memleketi olan Vaşş (Surhâb, Kızıl-su) vâdisinin kuzey kısmı Kara-tegin ilinde, bir Tarduş boyunun kurmuş olduğu devletin 643'de mevcûd bulunduğu kaydedilmişti⁷⁷. Vaşş ırmağının doğu kıyılarında, Huttal ilinde, hâkim olan Türk Buddhist sülâlesinin dîni külliyele inşâ ettirmekte gayreti 726'da Huei-ch'ao'nun dikkatini çekmişti⁷⁸. Karluklarda Buddhism'in

mevcüdiyeti erken İslam Sûfilerinden Belhli Şakik tarafından teyyid edilmiştir⁷⁹. Şakik «Halluh» (Karluk'un arabca şekli) iline gitmiş ve bir tapınakda, yüzü ve başı traşlı olan, al elbiselere bürünmüş (Buddhist râhib görünüşü), «toyn» denen (Buddhist râhiblere verilen türkçe ad) bir râhib ile görüşmüştü. Belhli Şakik, bir Buddhist Türk bölgesi olduğunu kaydettiğimiz Huttal'da 790'de öldürülmüştü. Böylece, VII-VIII. yüzyıldan sanılan Vahş vâdisindeki Acma-tepe⁸⁰ Buddhist tapınağı, bir Türk çevresinde bulunuyordu.

Mas'ûdî'nin bir diğer Karluk ili olarak bildirdiği, Fargâna'da, Kubâ'da⁸¹, VII-VIII. yüzyıllardan bir Buddhist tapınağı kalıntıları bulundu. Bulatova ile Pugaçenkova ve Rempel', Kubâ tapınağındaki eserlerin Türk uslûbunu tebâruz ettirmektedirler. Kubâ tapınağındaki Buddhist sanatın bir husûsiyeti de Tantrik vechesidir (Tantrik Buddhism'de korkunç görünüşlü Hind mabûdlarına da ibâdet ediliyordu). Böylece Tantrism, Kâbul vâdisinden kuzeye ilerlemiş ve Uygur iline doğru yol almakta idi. Türk Tantrik Buddhist kültürü, daha sonra, Uygur çevresinde, sanat ve edebiyatta çok inkişâf edecekti.

«Argu» denen Talas ve Çu ırmakları vâdileri bölgesindeki Türk başkentlerinden, Suyâb olduğu anlaşılan, bugünkü Ak-begim⁸² harâbelerinde, Türgiş devrinden, iki Buddhist tapınak bulundu (lev. LXIV/c). Bu tapınaklarda çıkan eserlerde artık Türk Buddhist sanatı gelişmişti. Ayrıca, o bölgedeki Sukuluk, Sarığ ve Çul gibi şehirlerde de, Batı-Türk ve Karluk devrinden Buddhist tapınaklar ortaya çıktı⁸³.

Uygur Kagani Böğü ve soyunun 762'de Mani dînine girmesinden muhtemelen daha önce, Uygurların Buddhist olduğu anlaşılır⁸⁴. Asmussen Mani dîninin, Uygurlar arasında yayılmasına gayret edenlerin, Buddhist tabirleri benimsemekle, Mani dînini daha kolay anlatacaklarını sanmış olduklarına dikkati çeker. Uygurlar çokdan Buddhist tabirleri benimsemiş bulunuyorlardı. Buddhism'in Uygurlara nüfuzu, ataları Kagnılı boyların Buddhist kültüründeki Kuzey-Doğu Türkistan şehirlerinde ve Kansu ile Şimâlî Çinde, Tabgaç merkezlerinde, yaşadıkları IV-V. yüzyıllarda başlamış olsa gerek. Klasik Buddhist mefhûmlarını, Uygurlar, türkçe ve Türk uslûbunda ifâde ederek, büyük bir Türk Buddhist edebiyâtı ve sanatı vücûda getirdiler. İkinci bölümde anlatıldığı gibi, Buddhism aslen bir dînden ziyâde, hayatı iztirâb dolu bir hayâl ve büyümlü bir ruyâ sanan bir felsefe idi. Türk Buddhisti bu fikri söyle ifâde etmekde idi : «Yırtın-çününg yilvi, tül-teg ertügin ukıl!» (Kâinâtın bir büyü, bir ruyâ gibi olduğunu anla!) : Arat, Şiir, 120); «Yok-kuruğ ol» («O yokluk ve boş-

lukdur»; Hazai-Zieme, 23); «Yok men, yok meninglig» («Ben yok, benlik yok» : Hazai-Zieme, 32). Zaman çarkı döndükçe, birbirini takibeden hayâtlar silsilesi, korkulu bir ruyâ sayılarak, ondan kurtulmak gerekiyordu. Kurtuluş ise yokluğu «tanıklamak» ve benlikten sıyrılıp yokluğa varmak ile oluyordu. Uygur Buddhisti bu fikri şöyle ifâde etmişti : «Yokluğ, kuruğuğ tanuklamak, çın kırtü erür» (Yokluğu, boşluğu tanımak hakikate varmadır». Hazai-Zieme, 33). Hayatı bir kötü ruyâ sayan ve ondan kurtulmak için *nirvâna*'ya, yani benliği söndürmeğe çağıran bu felsefe, Ulug-kölünğü mektebinde daha müsbet şekilde tefsir edildi. Bu tefsire göre, *nirvâna*, «sönmek» değil, başka ve dünyevî anlayışın üstünde bir hayâta varmadı. Benlik ateşi sönmüce, kâinâtın küllî rûhunun ateşi ile birleşiyordu. Böylece, Taoism'e yakın bir görüşe, kâinâtın küllî rûhuna inanmağa varılıyordu. Kâinâtın bütün tezâhürleri, Taoism'de olduğu gibi iki ilkeye değil, tek bir ilkeye ircâ ediliyor ve Taoism'de hâkim olan Dikotomi (iki ilkeli kosmoloji) yerine, Monism'e («Bir tözlüğ bolmak» : Kara-Zieme, satır 430. Kâinâtın tezâhürlerini tek asıldan bilen görüş), adetâ Pantheism'e (Vahdet-i vücûd) varılıyordu. Taoism'de kâinâtın küllî rûhu meşkûk kalırken, Ulug-kölünğü mektebinin Tantrik kolu bu rûhu Burkan Sâkyamuni'nin «*adi burkan*» (ebedî burkan) tasavvurunda görüyordu. Tantrik Buddhism^{ss} çerçevesinde, X.-XI. yüzyıllarda geliştiği bilinen «*adi burkan*» ve «Kâla-cakra» (zaman çarkı mabûdu) mefhûmları, Laufer'e göre, muhtemelen Uygur ilinde doğmuş ve oradan Tibe ve başka illere geçmişdi. Bir Uygur şâiri «*adi burkan*»ın manâsını insan gönlü olarak tavsif ediyordu :

«Burkan kentü köngül erür, köngül ok Burkan.

Köngülten taş negü bar?»

(«Burkanın kendi gönüldür, gönül burkandır. Gönül dışında ne var?» Arat, Şiir yazma 12, satır 5)

Tantrik Buddhsimin bu monist-pantheist görüşleri Türk Şüfi mekteblerinin Vahdet-i vücûd tasavvurunu çok hatırlattığına Blochet ve diğerleri dikkati çekmiştir. «Köngül» (gönül) ve «eren» (insânî zaafı kahrâmanca yenebilen velî) gibi mefhûmlar ve tabirler bile Tantrik Uygur Buddhist metinlerinde ve Türk Sûfi edebiyâtında eşdir. Kâla-cakra (zaman çarkı mabûdu. Çarkın türkçesi : tilgen) tasavvurunun, Hâkânî devri Türk edebiyâtında «Evren» (zaman çarkını döndüren felek ejderi) şekline girdiğini Altıncı bölümde göreceğiz. Böylece, lâ-dînî hayât felsefesi olarak başlayan Buddhism, Ulug-kölünğü mektebi çerçevesinde, polytheist (çok ilahlı) bir dîn olmuşdu. Burkan Sâkyamuni etrafında, *mandala*

denen merkeziyetçi dünya planı içinde, nice hayâlî burkanlar; *bodhisattva*'lar ve başka târihî veya esâtiri şahıslar, eski dinlerin mabûdları, Buddhist *pantheon*'unda yer almışdı. Buddhism'de monist-pantheist temâyülün X. yüzyıl sıralarında gelişmesi, İslâmiyet tesirlerine ve Uygur Buddhistleri ile Hâkânî Türk Müslümanları arasında kültürel alış-verişe işâret edebilir. Ulug-kölüngü mektebinin polytheist vechesini değiştirmesi başka türlü izâh edilemez. Çünkü Ulug-kölüngü gelenegindeki Uygur Buddhismi, İslâm ile karşılaşmadan önce, çok ilahlı bir dindi. Yokluğu ülkü olarak seçen aslı Buddhism, Ulug-kölüngü mektebinin tefsirinde o kadar değişmişdi ki, Uygur Buddhismi dahi, güzel sanatların verdiği bütün maddî imkânları dinin hizmetine almakda beis görmemişti. Uygur Buddhisminin cennet tasavvurlarında, âyinlerinde, edebiyâtında⁸⁰ sanatında heykeller ve resimler ile süslü tapınaklar, çiçek ve misk kokuları, zarîf «kalıklar» (köşkler), yalılar, bağçeler, havuzlar, dînî mûsiki, «teñgıdem oyun» (tanrıların raksı), semâvî nedîmeler anılıyordu⁸¹. Buddhist musiki, dînî rakslar ve «körünç» denen dînî temâşa üzerinde, III. Bölümde durmuştuk. Plastik sanatlar, kitab sanatı ve basma teknikleri ile monotip («keb» ile) basmadan ayrıca aşağıda bahs edeceğiz.

Mogol istilâsı yeni temâyüllere yol açtı. Milâdî 1212'de Koço Uygur Kaganlığının Mogol devletine ilhâkından sonra, Buddhist Türk kültürü bir müddet Mogollara öncülük etti. Uygur «bakşı»ları (ustâdları) Mogolları Buddhisme kazandılar ve Mogol devletinin kültür ve sanat hayatında başlıca mevkilere geçtiler. Mogollar, kültür dili olarak türkçeyi öğrenmekte idiler. Mogolca, Uygur harfleri ile, yazılıyordu. Fakat 1269'da, Kubilay Ka'anın Tibet *lama*'larının (râhibleri) tesîri altına girmesi ile, Tibet Lamaist Buddhism'i cereyânları Uygur ilinde de ilerlemeğe başladı. Şunu kayd etmek gerekir ki Uygur Buddhist sanatı Lamaist motifleri tasvîr etmekle beraber, kendi öz uslûbunu kayb etmemişti. Buna karşılık Uygur Buddhist edebiyâtının, Tibet dilinden tercemeler yolu ile, Lamaist tesirine girdiği, G. Kara ve P. Zieme'nin neşr ettikleri ve XIV. yüzyıldan târihlendirilen, Koço'da bulunmuş türkçe yazmalardan anlaşılır. Bu metinlerde görüldüğü üzere Buddhist *mandala*'sının Lamaist tarzlarında, Buddhist azizleri, Hindu dininin ilahlarının, bilhassa Siva'nın vechesine girmişdi. Bazı Hindu ilahları gibi, Lamaist Buddhist azizlerinin de birer kadın eşi olduğu tasavvur ediliyor ve kadın eşlerini kucaklarken tasvîr ediliyorlar idi. Türkçe «ög»-«kang» (ana-baba) denen bu ilahî çiftinin kucaklaşması hayâtiyet cereyânına işâret etmekte idi. Hayâtın sonu olan ölümün remzi ise, ilah çiftinin tâclarında ve gerdanlıklarında bulunan ve ellerinde tuttukları kuru kafalar ve öldürücü silahlar ile temsil edili-

yordu. Lamaist Buddhist azizleri de, Hind mabûdları gibi, bazen çok başlı, üç gözlü ve çok kollu olarak gösteriliyordu. *Vajra*, Siva'nın yıldırım şeklinde silâhı), çan ile beraber, Lamaist mabûdların baş remzi olmuşdu. Bu benzerlikler yanında, Lamaist Buddhist azizleri ile Hind mabûdları arasında bazı farklar vardı. Başlıca bir fark da şu idi : Buddhism, kâinâtın bütün görünüşlerini ve ilahları da birer hayâl saymağa devâm ediyordu. Milâdî XIV. yüzyıla âid türkçe Lamaist metin, ilahları da, hayâl olarak anlatıyordu :

«Öz tözi yok, kösüngüdeki körkdeş-teg».

« (Onların) öz rûhu yok. (Onlar) aynadaki akis gibidir » : Kara-Zieme, satır 420-21).

Lamaist bir *mandala*'yı tasvir eden XIV. yüzyıldan türkçe metin, 32 çiftten ibâret, 64 ilah ve aziz ihtivâ etmektedir. *Mandala*, onun merkezinde bulunan ilahın hem tapınağı, hem vücûdu sayılmakda idi. Bir dört-köşe içinde çizilmiş, iç-içe, üç «tilgen» (çark) şeklinde idi. Dört-köşe'nin ifâde ettiği manâ, «tangarığ» denen murâkebe niyeti idi. Murâkebeye niyet eden Lamaist, «begni» (boza) ve et yemeği gibi kurbanlık hediyelerini ilahlara tahsis ettikten sonra, yere çizilen *mandala* içinde bağdaş kurarak, *mandala*'nın baş ilahını hayâlinde canlandırıyor ve kendi hüviyetini onunla birleştiriyordu. *Mandala*'nın sınırlarını kadın ilahelerin koruduğu tasavvur ediliyordu. *Mandala*'ya hâkim sayılan mabûdun «et-öz» ü (vücûdu) ve «til» i (dili, beyân kuvveti), ak ve al renkli, iç-içe iki «tilgen» olarak temsil edilmekte idi. En içerideki gök renkli «tilgen» *mabûdun gönlü* (*köngül*) sayılıyordu. İç-içe üç tilgenin içinde, bu metinde «alp» adı ile anılan (başka metinlerde «eren» denmektedir) ve insânî zaaflarını yendikleri ifâde edilen «bakşı» lar (Buddhist ustâdlar) ve *yogini*'ler (çıplak ve kesik başlı olarak Hind metinlerinde tarîf edilen mabûdeler) tasavvur edilmekte idi. Merkezde ise söz konusu *mandala*'nın baş ilahı, Cakraşamvara-Heruka ile eşi Vajravârâhî bulunmakta idi. Bu ilah çiftini metin şöyle anlatır :

«Ol yme kök önglûg, linxua kün tilgenilig orun üze, onğ adakın sunup, kızıl önglûg Uma Katunu tepe turur. Sol adakın yığp, kara önglûg Makışvarini tepe turur. Bir yüüzlûg, iki koollûg, üç közlûg. Onğ iligi üzre vçırığ tudutup, sol iligi üze çanıg tudup, ög tırlı kızın kuça turur. Biş kuruğ tokhlar üze ditimlig. Elig yaş kişi başlırı üze munçuqlûg. Altı türlüg süngük (idigler üze) idiglig, tümeglig. Anıng koyuningta ög Vçiravarahi, kızıl

önglög, bir yüzlög, iki köollük. Öng ilingte narvaskart tudup öndin singar korkıdutturur. Sol iligi üze beş rasiyanlar üze tolgurulmış kapala tudup, kangni kuçaturur. Biş kuruğ toklılar üze ditimlig erip, elig kuruğ toklılar üze münçuklug. Beş törlög süngük idigler üze idiglig, tümeglig» (O [Çakrasambara-Heruka] gök rengindedir. Güneş dâireli lotus tahtı üzerinde durmakta ve sağ ayağını uzatıp, kızıl renkte Uma Katunu [Siva'nın eşi olan Hindu ilâhe] teper. Sol ayağı ile kara renkte Mahesvara'yı (Siva'nın bir şekli) tepmektedir. O, (Çakrasambara-Heruka) tek yüzlü, iki kollu ve üç gözlüdür. Sağ elinde çan, sol elinde *vajra* tutar ve tanrılar kızı olan ana'yı kucaklar. Tâci beş kuru kafadan, gerdanlığın boncukları elli kanlı insan başından müteşekkildir... Onun koynunda bulunan ana, Vajra-vârâhî, kızıl renktedir, tek yüzü ve iki kolu vardır. Sağ elinde tuttuğu kurban kesmek için bıçak kâinâtın on yönünü korkutmaktadır. Sol elinde beş türlü ölümsüzlük iksiri ile dolu kafa tasını tutar (ve) atayı kucaklar. (Onun) tâci beş kuru kafadan, gerdanlığının boncukları elli kuru kafadan müteşekkildir». (Kara-Zieme, satır 399-418).

Böylece, XV. yüzyılda Islâm, Uygur ilinde yayılmağa başladığı zaman, Tibetliler ve Mogollar gibi nisbeten daha ibtidâî kavmlerin tesiri ile, tedennî etmiş bir Buddhist mektebi ile karşılaşmış idi.

c — *Mani dini*

Yukarıda kayd edildiği gibi, Mani⁹⁹ dini de Kök-Türk Kaganları soyundan Tohâristân Yabgularının merkezleri üzerinden ilerlemiş ve ilk önce Argu bölgesinde yayılmışdı. Karlukların 766'da Argu'yu aldığı devirden sanılan bir türkçe Manihâî yazıda, Karluk Yabgusu veyâ Farğâna Tarkanı olabilecek bir Türk hükümdârı olan Çigil Arslan ve onun hükmettiği illerden, Argu-Talas (Taraz), Kaşu, Yegenkent, Ordu-kent (Kâşgar?) ve Çigil-balık şehirleri hep Manî dininde olarak belirtilir⁹⁹. Ancak adı geçen illerde Mani dinine açıkca delâlet edecek kalıntılar çıkmamıştır. Mani dini kalıntılarının aşağı-yukarı hepsi, Böğü Kaganın 762-63'de Mani dinine girmesinden sonra önemli bir Manihâî merkez olan Uygur çevresinde, Koço ve civarında çıkmıştır. Muhtelif tapınaklar, divar resimleri, kütübhânelerde irânî dillerde ve türkçe, çoğu resimli yazmalar bulunmuştur⁹⁹. Türk çevresinde Mani dini irânî vechesini başlangıçdan beri, Buddhism'in tesiri altında, kaybetmiş ve dîni istilâhlar gibi,

sanat da gittikçe Buddhist ifâdelere yaklaşmıştı⁹¹. Manihâf metinlerden⁹² anlaşıldığına göre, Mani dîni Böğü Kagan ile sülâlesinin çevresinde, bir saray dîni olarak gelişmiş, fakat Türklerin çoğunu kazanamamıştı. Türkler, bu dînden çekindiklerini Böğü Kagana söylerken, Manihâf «dîntar» lar da, Türklerin mabûdlar ile kötü ruhlar arasında fark gözetmediğinden ve boyalı heykellere tapdıklarından şikâyet ediyorlardı. Türklerin dünya görüşüne Universalism, Taoism ve Ulug-kölüngü Buddhist mezhebi gibi inançlar şekil vermişti. Universalism, dikotomi adı verilen tarzda, kâinatın bütün tezâhürlerini iki ilkeye ırca etmekle beraber, bu iki ilkenin, âheng içinde, birbirini itmâm ettiğini tasavvur ediyordu. Taoism, kâinatın bütün tezâhürlerine ilahî bir hikmet tecellîsi olarak bakmakta idi. Bu gelenekte yetişen Türk insanı, herşeye ve herkese, tabiat kanunları icâbı muayyen şekilde tezâhür eden bir olay, veya şahsiyet olarak; hös-görü ile bakıyordu. İran dînlerinin müşterek husûsiyeti olan Dualism ise, II. Bölümde de söylendiği gibi, kâinatı birbirine düşman ve daimâ mücâdelede iki ilkeden ibâret olarak tasavvur ediyordu. Dualist dînlerce ışık ve ateşin temsil ettiği iyilik ilkesi ve onun ordusu olan semâvî ilahlar, karanlığın ve maddenin temsil ettiği kötülük ilkesine ve kötü ruhlarla karşı, daimî bir savaş içinde bulunuyordu. Bu savaşta, Mani en ileri çârelere baş vurmuş ve insanı, maddî şahsiyetinden vaz geçmeğe, çağırmakta idi. İnsanın maddî vücûdu, karanlık ve kötü ilkeye mensûb olduğu için, insanların doğmaması gerekiyordu. Bunun için de «dîntar» denen seçkin râhibler evlenmiyor ve çocukları olmuyordu. Daha başka riyâzetler de tavsiye edip hayattan çekilmeğe teşvik eden bu dîn, Türkler arasında pek yayılmadı. «Idikut» unvânını alan Basmlı ve Uygur hükümdâr sülâlesine ve onların yakınlarına munhasır kaldı. Fakat belki hükümdâr çevresinin teşviki ile, Mani'nin kopuzu icâdetlediği ve *Erjeng* adlı eserinde kâinatı tasvîr eden emsâlsiz bir ressam olduğu geleneği sebebi ile de, Mani dînine mensûb Türk çevresindeki sanatkarlar çok eser verdi.

d — Hristiyanlık ve Müsevîlik

Hristiyan Türkler hakkında, Kök-Türk devrinden önce ve Kök-Türk devrinin başlangıcından⁹³ rivâyetler mevcûddur. Süryânî kaynakları hakkında bazı şübheler uyanmışsa da, VIII-XIII. yüzyıllara âid rivâyetler, arkeolojik buluntular ile desteklenebilmektedir. Türklerde Hristiyanlığın erken mevcûdiyeti hakkında bugün emîn gözüken bilgiler şunlardı⁹⁴: Kâşgar ilinde bazı kadim Türk hükümdârlarının Hristiyan olması imkânını bir Manihâf metni destekler gözükmektedir. Bar Han adlı bir Türk hükümdârı (Bar-han Kâşgar ilinin adlarından biridir), «Vrum hanı»

(Roma hanı) ile, temâs hâlinde idi. Milâdî 718'de ise Merv Nestûrî patriği Timotheus «putperest» bir şehirde oturan büyük bir Türk hükümdârının ve milletinin Hristiyan olduğunu yazıyordu⁹⁵. Türk Hakan şehrinde bir Türk metropolitliği kurulmuş ve kiliseler inşa edilmişdi. Söz konusu şehrin Batı Türk başkentlerinden Suyâb veya Talas vâdisinde Taraz sanılır. Sâmânîler 893'de Taraz'ı aldığı zaman bu Karluk şehrinin en büyük tapınağının bir kilise olduğu rivâyet edilir. Suyâb⁹⁶ harâbelerinde bulunan VIII. yüzyıldan kilise ve Hristiyan mezarlığı kalıntıları, Hristiyanlığı kabûleden Türk hükümdârlarının bu bölgeye o zaman hâkim bulunan Karluklar olduğu fikrini destekledi. Böylece, VII-VIII. yüzyıllardan İç Asya ve Ural bölgesi Hristiyan eserleri Karluklara atf edilmektedir (lev. LXIV/d). Milâdî VI-VIII. yüzyıllarda Kırgızlarda da Hristiyanlığın mevcûdiyeti tahmîn ediliyor⁹⁷. Uygur Hristiyan kültürü⁹⁸ (lev. LXXXV/a) ve Nestûrî Hristiyanlığın İç Asyada yayılışı biliniyordu⁹⁹. Mogolca Sekiz anlamına gelen adlarına rağmen Türk oldukları Pelliot tarafından meydana çıkarılan Naymanlarda Nestûrî Hristiyanlık epiy yaygın bulunuyordu (Müslüman düşmanı Nayman beyi Küçlûğ Hristiyan idi). Kerait Türkleri hükümdârının 1009 sıralarında azîz Serkis'in bir mucizesi ile Hristiyan olduğu rivâyet ediliyordu. Avrupadaki «Râhib Yohanna» efsânesi, Kerait (Kereit) sülâlesinin, Toğrı gibi Türk adları yanında, taşdıkları Hristiyan isimlerinden doğmuş olabilirdi.

Daha sonraki devirde, türkçe «erkegün», arabça ve farsça ise *tarsâ* denen Hristiyan Türklerin başlıca merkezlerinden biri, «Ong» lar, veya «Öng» ler mânâsına bir ad taşıyan Öngüt boylarının ili idi. Öngüt beyliği, Yaşıl-öğüz'ün kuzey-doğusundaki Tendük ilinde idi (43°K, 110°D : bugünkü Sui-yüan). Öngüt beyliği sınırları içinde, «Tendük korığı» ve Koşang gibi, muhtelif sûrlu şehirler bulunuyordu. «Tendük» ilinin kuzey bölgesinde, hâlen Olon-sume denen harâbelerdeki şehrin, başlıca hükümdâr merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Ala-Kuş-Tigin-kulu sülâlesinden kral Georgis devrinde (öl. 1298), Öngüt sarayında, Hristiyan eserlerinden müteşekkil, büyük bir kütübhâne kurulmuşdu. Georgis'in kızkardeşi olan Sarah-Ereöl Hatun için 1298'de yazılan bin Nestûrî kitab, bir kaç yıl öncesine kadar, Anadolu'da bir Nestûrî manastırında bulunmakta imiş. Öngüt boyları, XII. yüzyılda Nestûrî iken, Georgis devrinde, Roma kilisesine tâbi olmuşlar idi. Öngüt beyleri, Mogol sarayında, nüfûz sâhibi idiler. Çin kaynaklarında, adı Chao şeklinde geçen, güzel mektub yazmak, hattatlık ve ud çalmakda mahâreti ile meşhur hanımın hayât hikâyesi, Çindeki Mogol sülâlesi Yüan'ların devrinde, târihe geçmiş idi. Yine Öngüt'den Koşang'lı Markus (1245-1317); arkadaşları, muhtemelen Uygur

olan Savma (öl. 1294) ile birlikte; İlhan'ların himâyesine girerek, Marâ-ga'da (Azerbaycan) bugün harâbeleri mevcûd bulunan Nestûrî manastırını kurmuşlardı. Koşang'lı Markus, 1280'de Mar Yahballaha III adı altında, Nestûrî patriği seçilmişti.

Öngüt şehirlerinin yanındaki mezarlıklarda çok âbideler bulundu. Uzun Çin elbiseleri giymiş, eli ile kılıç tutan veya ellerini kavuşdurmuş kimselerin heykelleri, askerî ve mülki memûrların tasviri idi. Bu mezarlıklarda, ayrıca, Çin tarzında arslan heykelleri ve müzeyyen taş sandükalar görülmektedir.

Museviliğin M. VIII. yüzyılda Hazar Kagan soyunca kabul olduğu ve belki Hazar'ların ahfâdı olabilen Karaim çevresinde bugüne kadar yaşadığı halde, kültür târihi bakımından, Musevilik Türklerde çok az eser bırakmıştı¹⁰⁰.

3 — *Türk kültürünün Orta Asyaya tesirleri*

Türkler milletler-arası dinlerin kültürüne girmekle beraber, bu dinlere Türk kültürünü de sokmuş oldular. Orta Asya'da Islâmdan önceki muhtelif dinlerin kültür çevrelerinde, türkçe yazmalar, edebiyât ve Türk uslûbunda mimârî ile plastik sanatlar gelişmiş bulunuyordu.

Maddî kültür çevresinde, Türk tesirleri, edebiyâtta daha çabuk, Orta Asya sanatına yön verdi. Türk tesirlerinin ilerlemesi ile, Orta Asyada Yunan kültürü hatıraları ve Hind kültürü geriledi. Milâdî 630'da Batı Türk kaganı T'ong Yabgu, Hind kültürüne karşı menfi bir tutum alarak, bir Türk zevk norm'unun mevcûdiyetini hissettirmişti¹⁰¹. T'ong Yabgu, vücûdun çıplaklığını gizlemiyen Hind peştemallarını (muhtemelen mûmâsıl Hellenistik kıyâfetleri de), açık saçık buluyordu. Hükümdârların «kedüt»¹⁰² (hîl'at) hediye ettiği ve bunların «ton üze ton» (üst-üste elbise) olarak giyildiği soğuk iklimli Türk çevresinde, çıplaklığın gelenek dışında hissedilmesi, tabii idi. T'ong Yabgu Hindlilerin esmerliğinden de şikâyet ediyordu. Bütün milletler gibi, Türklerin de, «tat»¹⁰³ dedikleri yabancıları yadırgadıkları anlaşılmaktadır. Aklık ve karanlık bahsinde kosmik mefhûmlar da belki ağır basıyordu. Türk tasavvurlarına göre «kara kul» (aşağı tabaka) «karası» olur ve bey ise «örüng» (ak) olmalı idi¹⁰⁴. Türk kaganının maddî kültür sâhasındaki bu ve başka istekleri, muhtemelen, sanata yön vermişti. Böylece Türk zevkinin temâyülleri neticesinde, Türkistan türkleşdikçe, Türklerin görünüşü, kıyâfetleri, âdetleri ve zevkleri, maddî kültür eserlerine tesir etmeğe başladı.

Türkistan figuratif sanatında güzellik normlarının değiştiğini VI-VII. yüzyıllarda görmekdeyiz. Parthe devrinde, Hellenistik tesirler altındaki Yakın-doğu çevrelerinde gelişen ve Orta Asyaya kadar yayılan, bir güzellik normu mevcûddu. Bunun bir misâline Hâlçayan'da¹⁰⁵ işâret ettik (lev. XIX/b). Hâlçayan'da Hellenistik devir *ephēbos*'unu hatırlatan, sivri çeneli, küçük bir yüz, büyük ve yumuşak bakışlı gözler ve kıvrıcık kısa saçlar ile tebâruz eden çehreler, Orta Asya sanatında uzun müddet devâm etti. Bâmiyân (lev. XCIII/b) ve Balalık-tepe divar resimlerinde, VI. yüzyılda, Doğulu Hellenistik güzellik normu¹⁰⁶ tekerrür etti (lev. LXXII/b). Erken Türk Manihâi sanat mektebi de, «dintar» (seçkin râhib, *electi*) görünüşünü, sanki Parth merkezi Dura-Europos'daki yarı-Hellenistik, yarı-Sâmî-İrânî, gür sakallı râhib tasvirlerinden¹⁰⁷ almıştı. Kök-Türk yazısı ile bir erken Türk Manihâi yazmasında¹⁰⁸ «dintar» (râhib) tasvirlerinde görünen bu simâlâr, Uygur kitab resmi mekteblerinin birinde, VIII-IX. yüzyıla kadar unutulmayacaktı¹⁰⁹ (lev. LXXXV/b).

Fakat Türk medeniyet ve sanat târihinde asıl yön veren tesir, Hun'ların ve bilhassa, Türk neslinden olduklarını kaydettiğimiz Tabgaç'ların kültürü olmuşdu. Türkler, bilhassa Uygurlar, Kâşğari'nin Tabgaç adının izâhından öğrendiğimiz gibi, kendilerini Tabgaç kültür ve sanatına bağlı hissediyor ve hatta kendilerine «Tabgaç» diyorlardı. Kadîm mimârî âbidelerinin kalıntılarına «Tabgaç» adı veriliyordu. Büyük Türk hükümdârları, «Tabgaç» unvânını alıyordu. «Tat (ve) Tabgaç» denince aslında bilhassa İranlılar ile Türkler kasd ediliyordu. Böylece, Türk sanatının Buddhist vechesinde, şübhesiz ki, Hun ve Tabgaçlardan mevrûs *norm*'lar gâlib geldi. Hun ve Tabgaç geleneği¹¹⁰ ise, Burkan tasvirlerinde ve *Suvarnaprabhâsa sūtra*'nın¹¹¹ *Altun Yaruq*¹¹² adlı türkçe tercemesi gibi eserlerde, yaşatılmışdı. Şahısların adları yazılı bulunan bir Uygur divar resmi¹¹³ (lev. LXXVIII/b) sanki Kâşğari'nin «Tat (ve) Tabgaç» yani yabancı ve Tabgaç-Türk tabirini tasvir eder. Ad kitâbelerinden «Tat» oldukları anlaşılan «toyn»lar, Türklerden daha Mongoloid (Çinli?), yassı burunlu ve kıllıdır (Çin sanatında kıllı yüz yabancıya delâlet eder. Uygurlar bu âdeti Çinlilerden alıp onlara karşı kullanmış). Ad kitâbelerinden Türk oldukları anlaşılan «toyn»lar da çekik gözlüdür, fakat Tabgaç norm'una uygun olarak, ve «uzun burunlu kuzeyli göçebelere» atfedilen şekilde, ince-uzun burunları vardır. Türklerin yukarıda sözü geçen semâvî «örüng» (ak) renge temâyülleri, Türk «toym»larının gayr-i tabii beyaz derisinden anlaşılır. Uygur sanatının şahısları bazen de Keñgeres devri Toprak-kale¹¹⁴ eserlerindeki (lev. XXI/c) benzer. Kuvvetli yapılı, Grünwedel'in¹¹⁵ tabiri ile uzun göğdeli ve kısa bacaklı, bazen şişmanca

idiler (lev. LXXIX/b). Mabûdlar ile, râhat saray hayâtı yaşayan bey ve hatunlar, şişman tasvîr ediliyordu.

Batı Türk ve Uygur devri sanatında, daha önce Doğu Türkistanda görülen uslûblar geriledi. Hind sanatı tarzında, kalçası bir yana çıkık, inhinâlı vücûdlar, Hellenistik geleneğinde içki ve eğlence sahneleri, artık unutulmuşdu. Hamâsî duygularda yetişen Türklerin dim-dik duruşu, ciddî ifâdeleri, Kâşgarî tabîri ile «küram» hâlinde, mertebe sırası ile dizilişleri, dînî sanatın menkıbevî şahıslarına da teşmîl olundu. Ancak, dînî oturuşlardaki şahıslarda, mürâkebe sonunda varılan istigrâkın ifâdesi, hafif tebessüm, Tabgaç sanatında olduğu gibi, Türk sanatında da görülür.

Kök-Türklerin naturalist portreye verdikleri ehemmiyeti Üçüncü bölümde kayd etmişdik¹¹⁶. Batı Türk ve Uygur devrinde Orta Asyada realist portre sanatının gelişmesi de bir Türk istidâdının ifâdesi oldu. Sanat eserlerini yapıdırırları ve kendi tasvîrlerini yapan Türk ressamırları, hayâlî ve güzelleştirilmiş şahıslar vechesinde değil, doğrudan doğruya tabiattan mülhem¹¹⁷ olarak çehreleri çiziyor ve şahsî husûsiyetleri, hatta karikatüre kadar varabilen *expressionist* (mubâlagalı) tarzda, ifâde ediyorlardı (lev. LXXIX, LXXXVIII/b).

Türk çevresinden alınma ilhâm ile, Orta Asya figuratif sanatında, yalnız Türklerin görünüşü değil, Türk saç tarzları¹¹⁸ ve kıyâfetleri hâkim oldu. Bu konuların üzerinde III. Bölümde, yarı-göçebe Kök-Türk devri çevresi münâsebetile durmuştuk. Burada şunu hatırlatalım ki Kök-Türk devrinden önce Orta Asyada Hellenistik, Parthe ve Hun tarzında, kısa ve kıvrıkcık saçlı ve bazen gür sakallı erkek başları tasvîr ediliyordu. Türklerde ise, Üçüncü bölümde kaydedildiği gibi, saçın muhtelif şekilleri mertebe ve yaş işâreti oluyordu. Türklerin uzun saçlı fakat az kıllı olup, ya matrûs, ya da seyrek sakallı oldukları, yüksek mertebeler kimselelerin uzun saçlı olduğu, hem yazılı kaynaklardan, hem sanat eserlerinden anlaşılır (lev. XLVII, XLVIII). Türkçe «sakalı uzun tat (yabancı) eri» (Ergin, 78) tabîri, gür sakalın yabancı ırkları husûsiyeti sayıldığını gösterir.

Kök-Türk devrinin başlangıcında, Orta Asya sanat eserlerinde¹¹⁹, erkekler ve kadınlar, türkçe «börüt» veya «çañgsu» dendiğini Kâşgariden öğrendiğimiz kısa hırkalar ile, tasvîr ediliyordu. Erkekler ancak dize kadar kısa çakşır, kadınlar uzun etek giiyorlardı. Kök-Türk devrinde kadın kıyâfetleri değişmemişdi, fakat erkekler, Üçüncü bölümde anlatılan, dize kadar kaftan, kur (kemer) ve çakşır ile çizmeden ibâret Kök-Türk kıyâfetleri¹²⁰ (lev. XLVII/a) ile tasvîr edildi (lev. LIX/a, LXXII/c). Uy-

gur devrinde, Türk erkeklerinin de Çin tarzında uzun merâsim elbisesi giydikleri anlaşılır¹²¹ (lev. LXXIX/a). Uzun elbise aslında, «Uzuntonluğ»¹²² adı verilen râhiblere (lev. XLI/b, c) ve kadınlara mahsûsdu (lev. LXXIX/b).

Batı Türk Hakanı «T'ong» Yabgunun açık-saçık saydığı yarı çıplak vücûdlu ilahlar bile, Yunan ve Hind peştemallarını muhâfaza etmekle beraber, altında, atlı göçebelerin mintanları, zırhları ve çizmeleri ile tasvîr edildi (lev. LXXX/a)¹²³.

Türk hayatının muhtelif devirlerde tasvîr edilen önemli bir olayı, ocak başında şölen esnasında, rütbe verilmesi ile ilgili olarak, kadeh ve kılıç ile sadâkat yemini ve and içmek¹²⁴ merâsimi, Kök ve Batı-Türk ile Uygur devrinde, Türkistan sanatının başlıca konularından oldu (lev. LXVII/b, c; LXXII/c; LXXXVI/c).

«Ordu»'nun hamâsî havasından ilhâm alan motifler, Buddhist sanâtında bile, belirdi. Bu arada türkçe «küzetkici»¹²⁵ denen (*lokapâla*) alptanrı şekli, Türkistanda inkişâf ederek, Çine de tesîr etti. Uygur sanatı «küzetkici» ve alpleri dev boyda, sert bir ifâde ile, tasvîr ediyordu (lev. LXXXII/a). Buddhismin sulhperver temâyülleri ile tezâd teşkil eder şekilde, alpler Buddhist sanatının baş konularından oldular. Milâdî VI. yüzyıldan sonra yalnız Kök-Türk, Batı-Türk ve Uygur kaganlarının en büyüklerinin hakkı olan kurt başlı bayrak¹²⁶ ile temsîl olan alpler, şübhesiz ki, Buddhist menkıbevî vechede de olsa, Kök-veya Batı Türk, yahud Uygur kaganlarının tasvîrleri idi¹²⁷ (lev. LVII/a, LVIII/a, XXXVIII/b).

Burkanın kalıntılarının Hind kralları ve türkçe «luu kanı» denen ejder-mâbudları (*nâga-râja*) arasında paylaşıldığını temsileden Doğu Türkistan resminde¹²⁸, krallar, kuzeyli göçebelerin ve Türklerin görünüşünde tasvîr edilmisti. Taştık devri tahta üzerindeki resimlerde¹²⁹ dikkati çeken kalkık yakalı zırh ve sivri tûlgalar (lev. IV/a), Doğu Türkistan tasvîrlерinde, efsânevî krallara da teşmil edilmisti (lev. LVII/a). Hükûmdârların ellerinde göçebe «tös»leri şeklinde bayraklar vardır. Belli ki Türk «ordu»'sunun alpleri bu resme ilhâm vermişti.

Göçebe sanatının baş konularından olan ongunlar da, böylece, Orta Asya sanatına girdi. Hayvan tasvîrleri, bilhassa at resmi, göçebe Türk sanatındaki (lev. XLV/b) derecesini, yerleşik Uygur-sanatında da korudu (lev. LXXI). Bu arada, alplik unvânı «toŋga» (kaplan), «bars» (pars) ve «irbiş» yanında, Buddhist ongunu arslanın da, ad veya unvân, veya ongun olarak, Türk beylerine de teşmil edilmiş olduğunu III. Bölüm-

de kaydetmişdik¹³⁰. Türkistan beyleri arasında Türgiş kaganları ve Taşkend Türk Tudunlarının sikkelerinde, arslan ongunu görülür (lev. LXI/b).

Kuşân devrinde Hellenistik mabûdlar şeklinde gösterilen nice menkıbevi Buddhist şahıslar, sanki göçebe sanatının totemik ve diğer zoomorfik mabûdları ile karışarak, onlara benzer veheler aldılar. Sibirya mezar taşlarında Karasuk kültüründen Kök-Türk devrine kadar tekerrür ettiğini Üçüncü Bölümde kayd ettiğimiz, azı dişleri çıkık, sivri kulaklı, saçları havaya dikilmiş, yuvarlak gözlü (bazen üç gözlü) rûh tasvirlerine işâret etmişdik¹³¹ (lev. VI/a; XLII/b). Bunlara benzer «mezar bekçisi» heykellerinin, Koço'da, Kagnılı «T'ie-le» Kaganlığı (485-540 ve 639'dan sonra) ve Batı-Türk (580-639) devirlerinde, Çinde ise, bilhassa Tabgaç ahfâdından sülâleler çevresinde görüldüğünü kaydetmişdik (lev. XXX/c). Aynı şekilde bir *vajrapâni* (Burkan muhafızı sayılan rûh) ve «yek» (cin) tasavvurları, Batı Türk ve Uygur devri sanatında gelişti (lev. XXX/a, resmin üst sağ köşesindeki şekil ve lev. LXXIV/a).

Bu yeni ikonografi için, heykel dalında kalıplar yapıldı. Resim¹³³ sanatında Kenğeres devrinden Toprak-kale'de rastladığımız (lev. XXI/c) grafik tarz ön plana geçti. Mürekkeb (türkçe «meke») ile konunun kuvvet derecesine göre ayarlanan kara ve «siñku» denen al renkte, (Kâşgarî'nin «uc» dediği kalem ile), kuvvetli hatlar çiziliyordu. Zamk mahlûlu olan şeffaf ve parlak boya tabakaları altından çizgiler gözükiyordu. Gölgeler de şeffaf boya ile veriliyordu. Bütün grafik sanatlar¹³⁴, güzel hat sanatı, türkçe «tamga»¹³⁵ denen tahta baskısı (*xylographie*), Uygur çevresinde kemâle erdi. Uygurlar M. XII-XIII. yüzyıllarda, türkçede «keb» denen, tahtadan oyulmuş, müteharrik, türkçe harf ve hecelerden müteşekkil, bir nevi monotip baskı tekniğini de icâd etmişlerdi¹³⁶. Arabça-farsça *kâgaz* kelimesinin türkçe ağaç kabuğu mânâsına «kağas»'dan geldiği hakkındaki Laufer'in görüşü, kağıd yapmak sanatının VIII. yüzyılda Semerkandililere Uygur savaş esirleri tarafından öğretilip böylece İslam illerine yayıldığı hakkındaki rivâyeti desteklemektedir¹³⁷.

Uygurlar mimârî sâhasında çok eser vermişti. Bu eserlerde Türk otag ve «ordu» geleneği, kadîm Orta-Asya ve Çin tesirleri ile, imtizâc etmekte idi. Şekiller bu üç mimârî geleneğine de bağlanıyordu. Malzeme olarak da, aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balçık, tuğla ve taş (nâdire) yanında, oymalı keramik ve sırlı tuğla da kullanılıyordu. Uygurların daha Orkun kıyılarında Ordu-balık'da iken de Çin tekniklerini bildiklerini kaydetmiştik. Arkeolojik kalıntılar ve metinlerden anlaşıldığına göre¹³⁸ Uygurlar bilhassa su yapıları inşâ ediyorlardı¹³⁹ : «balık» (sûrlu şehir veya kale); «ordu-balık» veya «ordu-örgin» (içinde hükümdâr kalesi olan «or-

du»nun bulunduğu surlu şehir); «kent» (sogdca şehir anlamına gelen bu kelimenin «balık» dan farkı vâzih değildir. «Kent» adı daha çok Batı Türkistanda kullanılıyordu); «ulus» (köy); «ködüş» (sanskrit *punya*'dan muharref olarak, «buyan» da denen, hayır niyetine yapılan dinî külliye : lev. XXXVI/a); «Burkan-orun» (Buddhist tapınak); «ediz ev» (kule-tapınak : lev. LXXV); *stûpa* (Buddhist türbe : lev. LXXVI/b-e); «kalık» (yüksek köşk). Göller ve akar suların bulunduğu bağçeler de¹⁴⁰ Uygur şehirlerinin bir husûsiyeti idi. Edebiyâtta ve sanatta cennet tasvirlerinde böyle bağçeler yer alıyordu.

Chou devrinden beri mevcûdiyeti kaydedilen, dünyanın dört-köşe sânilan planı şeklinde, dört-yöne bakan yapı geleneği, yine dört-yön tanrıları ile ilgili olarak, Uygur devrinde de devâm ediyordu. Hatta bir Uygur metni bu husûsu tasrih etmektedir¹⁴¹. Uygur devrinde, dört yöne bakan dört-köşe planda yapı yanında, (eskiden beri mevcûd sekiz-köşeli dünya planı tasavvuruna uygun), sekiz köşeli planda yapılar da gelişti¹⁴².

Uygur mimârisinde dikkati çeken bir gelişme, Buddhist külliyelerinin¹⁴³, Türk «ordu-balık» yapısı gibi¹⁴⁴ (lev. LV/c), iç-içe iki surlu kısımdan müteşekkil bulunmasıdır (lev. LXXVI/a). Ordu geleneğinde kale köşelerinde yer alıp, bazen içi dolu bulunan, ince, toparlak, veya çok köşeli kesitli kuleler vardı (lev. LV/c). Bunlar, İkinci bölümde kaydedildiği gibi dört yöndeki büyük dağları temsil ederdi. Bu kuleler ve «kargu» denen, ateş yakarak işaret vermek için inşa edilen müstakil kule de¹⁴⁵, Buddhist mimâriye teşmil edildi. Tapınakların köşelerinde, veya müstakil yapılar olarak inşa edilip, dinî bir veche kesbederek, bunlara «ediz ev»¹⁴⁶ (yüksek tapınak, *pagoda*) adı verildi (lev. LXXVI/a, LXXV). *Pagoda* mimârisi, Tabgaç devrinde Çinde gelişmişti, fakat Uygur sanatında, daha ince nisbetlerde, ekserî üstüvânî şekiller tercih edilirdi (lev. LXXV/b) (bunların Türk minâresinin öncülü olduğunu göreceğiz). Kalelerin tepesine inşa edilen köşklere, muhtemelen, kadim Hind *stûpa*'larının üstünde, Burkan'ın semâvî köşkünün temsil eden *harmikâ*'ya mûmâsil olarak, türkçe «kalık»¹⁴⁷ denirdi (kalık, hem gök, hem yüksek köşk mânâsına geliyordu). «Kalık» ları¹⁴⁸, hem «ordu» kulelerinin üstünde, hem de tapınaklarda inşa ediliyordu (lev. LXXVI/c). *Stûpa* denen Buddhist türbe, Türklerden önceki Buddhist mimâride, bir azizin kemikleri etrafına örülen, içi dolu bir kubbe şeklinde yapı idi. Türk Buddhist mimârisinde ise, *stûpa*, gittikçe, Türklerde ölen kimselerin yatırıldığı kubbeli ottag şekline yaklaştı. Türk *stûpa*'sı, içi boş bulunan ve kubbeli ottaga benzer tarzda, perde taklidi tezyinât ile tebârlüz eden bir yapı oldu (lev. LXXVI/d). Diğer taraftan, Uygurların bir icâdı sayılan üst-üste çift

kubbe şeklinin gelişmesi ile, «Lotus kubbe» denen sogan şeklinde kubbe-ler inkişâf etti (lev. LXXVI/b/3). Burkanın şeref semsiyesini (*chattrâ-vali*) temsil eden, kubbenin tepesindeki mahrûti kısım da, Uygur devrinde, gittikçe büyüdü. Böylece, *stûpa* şekli Uygur mimârisinde; yüksek, sogan şeklinde kubbeler ve mahrûti künbedler ile tezâhür etti (lev. LXXVI/c). *Stûpa*'nın bu yükselişi Uygur mimârisinin husûsiyetlerinden idi. «Ordu» mimârisi ile tapınağın birbirine mûmâsil sayılmasına bir işâ-ret de, türkçe «Burkan orun»¹⁴⁰ (Burkan tahtı) denen Burkan heykelinin bulunduğu tapınakda, Türk kaganının «ordu-örgin» denen kalesindeki gibi, tuğlar ve bayraklar dikilmesi idi.

Uygur kültürü, XIII. yüzyılda, Çin, Kitay, Tibet ve Mogol istilâları devrinde, yabancı tesirlere daha fazla açılarak, nisbeten daha kosmopolit bir veche aldı¹⁴⁰. Fakat bir yandan da, Türk kültürü, dili, edebiyâtı, sanatı ve Uygur yazısını yüksek bir mertebeye erdiren Uygur medeniyeti, Doğu Türkistan sınırlarını aşdı. Doğuda, Kitay, Mogol ve Mançu çevresine, Batıda Türk-İslam kültürüne feyz verdi¹⁴¹. Kendi merkezlerinde ise, Buddhist Uygur medeniyeti, XV. yüzyıla kadar yaşayacaktı¹⁴².

BÖLÜM V

TÜRKLERİN İSLÂMA GİRİŞİ İLK DEVİR : VIII-X. YÜZYILLAR

«Bildir Ol kim Andan artık tañrı yok»
(Süleyman Çelebi, varak 2b, beyt 30)

«Birdir Allah» umdesinin mekân ile zâmânı aşan, her gekilden ve her hayâlden münezzeḥ mefkûresi¹ ile, İslâm, insanlığı erişilmez mücerrede yönelmeğe çağırıyordu. Sonsuzluğa doğru bu manevî açılışda, insan, Allaha muhâtab sayılmışıdı². İnsanlığın gelişmesinin bu üstün safhasında, İslâm, reşîd kişilere lâıyk bir toplum anlayışı getirdi. Her kişi vicdân sâhibi ve böylece vazîfeleri ve hakları olan bir ferd sayılıyordu³. Cemâat ise hak ve rey sâhibi, mes'ûl ferdlere müteşekkîl idi⁴. Yardımlaşma, adâlet, toplum savunması müesseseleri toplumca teşkil ediliyordu⁵. Kadîm devirde âile reisinin mülkü sayılan, âile reisine tâbî kişiler, köleler, kadınlar, çocuklar, ellerinden hiç bir zaman alınmayacak insânî haklara sâhib kılındılar. Dîn kardeşi olarak köleye de, toplum içinde, rey hakkı ve en yüksek mertebeye kadar ilerlemek imkânı verildi⁶. Kadınlar⁷, *Kur'ân* âyetlerine uygun olarak, «tâbî tutuldukları mecbûriyetler nisbetinde, doğruluk üzere» haklara mâlik oldular. Aile reisinin emeğiyle geçinen kadın, âile reisinden bir derece eksik hak sâhibi idi. Erkek vazîfelerini üstüne alan kadınlar, hukuken erkekler ile eş oluyordu. Böylece, ilk devirde İslâmî toplum, fırtınalı fakat hayâtiyet dolu, demokratik vecheli bir nevi cumhuriyet idi. Emevî devrine kadar, kırk yıl, İslâmî toplum aslî vechesini korudu. İslâmın hâkim olduğu toplumlarda, yalnız putlar⁸ değil, putlaşmış hükümdârlar⁹, imtiyâzlı asiller sınıfı¹⁰ ve râhibler¹¹ de, ferdin rüşde ermesi ile lüzumsuz ve yok oluyordu.

«Dinde zor yoktur» âyeti¹² (II/256) ve Peygamberin bütün Müslüman nesilleri adına da verdiği ahdlar ile, İslâm illerinde başka dînlere de, İslâmın etik saydığı sınırlar içinde¹³, haklar tanıyordu. Fakat İslâmın,

ilk devirde eriştiği demokratik nizâmın misâli bile, Asyanın müstebid hükümdâr ve râhiblerini sarsmağa yetecekti. H. 16/637 de Kisrâlar devleti Fars fethedilmiş ve İslâm orduları Türk sınırlarına yaklaşmışdı¹⁴. Bu sınırda durmağı ve bâdirelere atılmamağı öğütleyen Halife Ömere rağmen I'lâ-i Kalimatullah (Allah adının yüceliğini bildirmek) ateşi ile, az sayıda, fakat gönüllerinde Asyanın toplum geleneklerini alt-üst edecek mefkûreler taşıyan ilk Müslümanlar, başlarında Abû Hürayra ve Farsh Selmân gibi eshâb ile, H. 22/642 veya H. 32/652'de Türk sınırı bildikleri Hazar Kaganlığı hudûduna ilerlediler. Hazar denizinin Batı kıyısındaki, efsânevi ve korkunç bir yer sayılan «Bâb al-avvâb»ı (Derbend) Tekbîr ile geçdiler. İranlı Müslümanlar dehşet verici bir yer sayılan Bâb'a gitmeği reddetmişlerdi. Müslümanların cesâretine şaşan Türkler ise onları meleklerin himâyesinde saymışdı. Tabari'ye göre Bâb'da çarpışmalarda ölen Müslümanlar arasında, şecâati ile dikkati çeken 'Abd al-Rahmân b. Rabî'a'nın cesedini Türkler bir, sandûkaya koyup, onunla yağmur duâsına kalkmışlardı. Bu akını takibeden akınlar neticesinde, Hazarlardan İslâmı kabûl edenler olacak, Hazar şehirlerinden Balancar alınacak, Etil şehrinde mescid binâ edilecek ve kadılık müessesesi kurulacaktı. Fakat Hazar ilinde İslâm durakladı. Etil mescid ve minâresi 922'de Hazar Hakanı tarafından yıkıldı. Müslüman olan Hazar Türkleri, vatanlarında tutunamayıp, hicrete mecbûr kaldılar. Bu muhâcırılar, veya savaş esiri olarak Hilâfet merkezine gelen Hazarlar arasında, önemli mevkilere yükselen şahsiyetlerin adı geçer. İslâmın Hazar ilinde muvafakiyetsizliği Bizansın Hristiyanlığı yaymak için çabası ve Hazar Hakanının, Hârûn al-Raşîd devrinde (786-814), veya 740 sıralarında Mûsa dînini kabûlu ile izâh edilebilir¹⁵. Yine de İslâm Hazar ilinde tesîrsiz kalmamışdı. Bazı araştırmacılara göre, Museviliğin Karait kolu, Mu'tazila gibi islâmî mektebelerin tesîri altında başlamış ve Hazar Türkleri arasında yayılmışdı.

Hazar denizinin batısındaki Türk illerinin yolunu Hazar Hakanlığı kapatınca, Müslümanlar Hazar Denizinin doğusuna dönecekti. Türkler ile İslâm arasında böylece ilk açılan yol Horâsân üzerinden geçdi.

1 — Horâsân

Türk-İslâm medeniyetinin beşiği Hazar denizinin güney-doğu kıyılarında, «Şûl» Türklerinin Dihistân ve Curcân'daki illeri olacak idi. Yurakıda mükerreren geçen «Şûl»¹⁶ adının muhtemelen türkçe Çöl, veya Çor'dan muharref olduğuna işâret edilmişdi. «Şûl» Türklerinin Türkmenistan, Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin ataları Oğuz'lardan sanıldığı

da kaydedilmişdi. Milâdî V. yüzyılın ikinci yarısında, «Şûl Kaganı»'nın ordu'su bugünkü Mangışlak'ın cenûbunda, Balhân yarım-adasında bulunan Balhân şehri idi. Sasanî'lerden Yazdgird II (438-57) «Şûl» akınlarına karşı, Curcân'da «Bâb al-Şûl» denen seddi binâ etmişdi. Yine Sâsânî'lerden Firûz (459-84) ise, «Bâb al-Şûl» da, kendi adını taşıyan bir şehir inşâ etti. Batı Türk Kaganı İstemi (öl. 576) belki 552 yıllarındaki güneye doğru seferi sırasında «Şûl» Türklerini akın ettirerek, Sâsânî illerine ilerlemek isteyince, Husrev Anûşîrvân (531-79), «Şûl» boyunu kılıçdan geçirmiş ve kalan «seksen kişiyi» Firûz'un şehrine, sınır muhâfızı olarak, yerleşdirmişdi. Fakat, Balâzurî, Kudâma ve Sahmî'nin teyid ettikleri gibi, «Şûl» Türkleri daha sonra Curcân'ı almış ve «Şûl» sülâlesi Curcân'a hâkim olmuşdu. Böylece «Şûl Türkleri, Mangışlak'da bulunan otag şeklindeki atalar tapınağının delâlet ettiği millî gelenek yanında, Sâsânî kültür nüfuzuna da açık bulunuyorlardı. Curcân'da 553'de bir Nes-tûrî piskopos'luğu kurulduğuna göre, «Şûl» Türkleri bu dîn ile de temâsda bulunmuş olabilirler idi. Al-Sahmî ve Tabarî, Müslümanların «Şûl» Türkleri ile karşılaşmasını şöyle nakl etmektedirler. H. 18/639'da Müslüman askerinin başındaki Suvayd b. Muqarrin, «Şûl» Türklerinin yaşadığı «yeşillik» diyarâ vardı. O devirde, hem Dihistân, hem Curcân'a hâkim olan beyin adı Ruzbân (veya Rrbân, veya Rzmân, veya Urbân, veya Uzbân) Şûl Ruzbân idi. «Şûl» beyi «keseler» (hediyeler) getirerek, sulh görüşmelerini başlattı. Suvayd b. Muqarrin'in «Şûl» beyine verdiği ahde göre, şu şartlara riâyet edilecek idi : «Şûl» hükümdârı, «Türkler» vâsıtası ile, Dihistana (kuzeyden doğru) giriş yollarını muhâfaza edecek idi ve cizye verecekti. Buna karşılık «Şûl» beyi istilâya uğrarsa, Müslümanlar onun imdâdına gelecek idi. Dihistan ve Curcân'da mevcûd dînler serbest bırakılıyordu. İki taraftan biri bu şartları tutmamış olsa gerek, çünkü H. 96-98/714-716 yılında, Curcân'a Yazîd b. Muhallab idâresinde bir ikinci sefer yapıldı. O devirde Dihistân «Türklerini» Şûl Tigin, Curcân'ı ise Firûz b. Kûl idâre ediyordu. Firûz b. Kûl'un baba adının türkçe «kul» olduğuna ve böylece Ibn Hallikân'ın Firûz b. Kûl'un Şûl Tigin'in kardeşi olduğu hakkındaki rivâyetinin doğru bulunması ihtimâline, Marquart dikkati çekmektedir. Ibn Hallikân'a göre, bu iki kardeş «Mecûsî» dinine intisâb etmişlerdi. Tabarî, «Şûl» Türklerinin, Hvarizm hudûdunda, Curcân ilinde, Dihistân'da ve Dihistân kıyısından beş fersah açıkdaki bir adada kaleler inşâ ettiklerini bildirir. Hoffmann ve Pigulevskaya, bu adanın «Şûl» Kaganının başkenti olan Balhân açığındaki Çeleken adası olduğunu tahmîn etmektedirler. Curcân'da, o devirden kalan onbeş şehir ve kale ile Bâb al-Şûl olabilecek bir sed kalıntısı bulunduğunu kaydetmişdik. Yazîd Ibn Muhallab, Dihistân'ı aldıktan sonra, «Şûl» Tigin adlı Türk

hükümdârı, adadaki kalesine ilticâ etmişdi. Altı ay muhâsereden sonra, Ibn Muhallab bu adayı da ele geçirdi. Curcân savaşında, ganîmetler arasında, bir murassa tâc da bulunuyordu. Yoksulların hakkını isrâf eden müstebid hükümdârların timsâli sayılan tâcı, hiç bir Müslüman, ganîmet olarak, kabûl etmek istemiyordu. Tâc bir dilenciye hediye edildi. Fakat, Ibn Muhallab, gizlice, tâcı dilenciden satın almışdı.

Ibn Muhallab böylece tâcın gurûruna kapılırken, «Şûl» Tigin ise İslâma meyl ediyordu. «Şûl» Tigin Müslüman olmağa karar verince, İslâmın en yüksek mümessilinin huzûrunda imanını açıklamak istedi. Ibn Muhallab «Şûl» Tiginî Halîfeye yolladı. Peygamber'in Halîfeden de yüksek olduğunu öğrenince, «Şûl» Tigin Medîneye vararak, Hazret-i Muhammed'in kabri önünde, İslâma şehâdet etti. «Şûl» Tigin'in ahfâdı arasında «Şûlî» nisbeti ile tanınacak, nice kâtib, vezîr ve şâir olan Müslüman Türkler yetişecekti.

Curcân'ı aldıktan sonra, Ibn Muhallab, Hazar denizine akan Curcân deresi boyunca, İslâm âleminin başlıca merkezlerinden olacak Curcân şehrini inşâ ettirdi. Aynı zamanda, kırk kadar mescid ve Curcân'ın kuzeyindeki gayr-i Muslim Türklere karşı, sed divarları yapıldı. Bu Türklerin Oğuzlar olduğu, X. yüzyıldan bir kayda teyid edilmektedir. Hicrî 372/982'de, *Hudûd al-'âlam* müellifi, şöyle demekde idi :

«Deryâ-i Hazarân'da iki ada vardır... Siyâh Kûh'da (Mangışlak yarım adası) yaşayan Oğuzlar, toprak ve deniz üstündekileri yağma ederler. Dihistân'a bağlı bir ada daha vardır. Orada da, avcı kuşlar ile su kuşları avlayan ve balıkçılık eden bir kaç kişi yaşar» (*Hudûd*, 60).

Minorsky, Dihistâna bitişik yarım adanın bugünkü Hasan-kulî körfezinde olduğunu sanmaktadır. «Dihistanân-i Sûr» adı hakkında, ilk önce tereddüde düşen Minorsky, sonradan, bu adı «Şûl» e bağlamışdır. Hicrî 310-80/M. 922-90 arasında, Dihistân ve doğusundaki Nişâpur ve Kâyin şehirleri, Türk neslinden Simcûrî sülâlesinin idâresinde, iken, çok imâr oldu. Nişâpur sarayının divar resimleri ve başka eserler Simcûrî'lere atf edilir. Bu devirde eserini yazan Mağdisî, Curcân'ın az kuzeyinde Dandanakan yarındaki «Ribât Dihistân»'dan bahs eder. (dîn hocası *murâbi'*lar ile gâzîlerin yaşadığı sınır boyundaki kalelere *ribât*¹⁰ deniyordu). «Ribât Dihistân» bölgesindeki mescidlerinin çoğu Hanefîler tarafından inşâ edilmişdi. Aynı asırda, İshâbrî, Ribât Dihistân'ın (gayr-i Muslim) Oğuz Türklerine karşı sınırı muhâfaza için bina edildiğini kayd etmekde idi. Türkmenle-

rin «Meşhed-i Mestûriyân», farsca geç kaynakların ise «Meşhed-i Mişriyân» adını verdiği mezarlığın bazı âbideleri, «Ribât Dihistân»'dan kalma sanılmaktadır. Bunlardan, oymalı kaymak taşından mihrâbı ile tebârüz eden Şîr-i Kêbîr türbesi (lev. XCIII/a) ve 1 numarolu türbe bilhassa ehemmiyetli âbidelerdir. G.A. Pugaçenkova, «Ribât Dihistân» türbelerinde görülen Orta Asya uslûbunun, Samarra'ya ve Selçuklu sanatına tesîr ettiğine dikkati çekmektedir. Böylece Dihistân, Türk-İslâm medeniyetine şekil veren en eski merkezlerden biri ve Oğuzlar ise, İslâmiyeti en erken kabûl eden Türklerden, olarak gözükmektedir. Âbidelerin harâbelerinden anlaşıldığına göre «Ribât Dihistân», mukaddes hâtıraları olan bir ziyâretgâh olarak, bu bölgeyi H. 429/1037'de alan Selçuklular devrinde ve H. 579/1200'de Selçuklulardan ele geçiren Hvarizmşâh Muhammed Tôkiş zamanında da, parlak bir medeniyet merkezi idi.

Bugünkü Türkmenistanda Merv'in¹⁹, Türk ve Fars devletlerinin sınırında, karışık bir kültür merkezi olduğunu ve Türk göçlerinin bu bölgeye de asgarî IV-V. yüzyıldan beri devâm ettiğini kaydetmiştik. Merv'de İran dînleri ile birlikde Buddhism ve Nestûrî Hristiyanlık da mevcûddu. Merv Nestûrî metropolitinin Türkler arasında Hristiyanlığı yaydığına işâret edilmişdi. Hicrî 21/642'de, son Sâsânî kîsrâsı Yazdgîrd II (632-51), ilerleyen Müslüman ordularından kaçıp, Merv'e geldi ve «Türk Hâkânı» na ilticâ ederek, «İncâd al-mulûk» (Meliklerin yardımlaşması) ahdi nâmına, «Hâkân'dan yardım istedi»²⁰. Müslümânlar Merv'de «Türk Hâkânı»na da gâlib gelip, Türkler Merv'den çekilince, Merv Horâsândaki Müslüman emîrlerinin başkenti oldu. Hicrî 72/691'de, Merv Horâsânın İslâmî merkezi idi²¹.

Bu arada, H. 37/654 sıralarında İslâmın aslî dünyâ görüşünü ihlâl edecek temayüller belirmişdi. Şiffin²² savaşıdan önceki munâzarada, aslî İslâm dünyâ görüşünün müdâfîi olarak ortaya çıkan Hâriciler, Peygamberin bir hadîsine dayanarak, «Bir Habeş köle de halife olabilir» düstûru ile, İslâmiyette insanların eş olduğunu ilân ediyordu. Emevîler ise, hilâfet adı altında, irsî bir hükümdâr sülâlesi kurmak istiyordu. Alevîler ise Halife 'Alî'nin rızâsı hilâfına, 'Alî ve evlâdına irsî manevî haklar tanımak temâyülünde idiler. Emevîlerin zulmu Hicazda²³ olduğu gibi, Horâsân'daki eshâbın da gönüllerinde isyân duyguları uyandırdı. Amu-deryâ suyunu ilk içip hamd namazı kılan sahâbeden Hakam b. 'Amrû²⁴ al-Gifârî, Merv vâlisi iken, Mu'âviye'nin adâletsiz emirlerine itâat etmektense, ölmeği Allahdan dilemiş ve H. 50/670'de Mervde ölmüşdü. Türbesi Merv'dedir²⁵. Emevîlerin çok cizye almak maksadı ile Horâsân ve Türkistan halkının Müslüman olmasını önledikleri de erken kaynaklarda nakledi-

lir²⁰. Horâsân ve Türkistan'ın yarı-ilah sayılan yerli beylerinin de, kul mertebesindeki teb'alarını kaybetmemek için, Emevîlerle anlaşdığı iddiâ ediliyordu. Ayrıca, yerli beyler arasında da İslâmın halk içinde ilerlemesine karşı bir sözleşme vardı. «Zâ'if» (zayıf, yoksul) denen tabakadan yerli halk böylece kendilerini yerli beylere kulluktan kurtaran İslâma girerse, hem yerli beylerden hem Emevîlerden cefâ görüyordu. Bu hâle dayanamayan Merv'li Müslümanlar H. 117/735'de Emevîlere karşı isyân ettiler. Hâriş²⁷ İbn al-Surayc adlı Müslüman Arab, Peygamberin siyah bayrağını açdı ve her ırktan Müslüman mazlûmları etrafına çağırdı. Hâriş İbn al-Surayc, gayr-i Müslim Türklere ilticâ etmişti. Türk Yabgu sülâlesi idâresindeki Tohâristânda, Pamir dağlarının güney-batı eteklerindeki dağlık Badaşân ilinde (36-37°K, 70°D), Kişm şehrine yakın «Tabûşkân» kalesinde, ordu kurmuşdu. Türk Hakanı «Su-lu» Çor'un yanında, Emevîlere karşı nice savaşlara katıldı. Mescid binâ ederek, İslâmı yaydığı anlaşılmaktadır²⁸. Hâriş İbn al-Surayc'ın dostu olan Türk Hakanı «Su-lu» Çor'un, bir rivâyete göre, İslâma gösterdiği ilgi, belki bu sırada doğmuştu. H. 128/745'de, Hâriş İbn al-Surayc, üzerinde Türk Hakanının hediye ettiği zırhı giymiş olarak, Merve gelmişdi ve orada öldürüldü. Aynı yıl, Türk destanlarının kahramanı Abû Muslim²⁹ Horâsânî Merv vâlisi oluyor ve kendi mezhebinin geliştirmeden önce, 'Abbâsî devâsını da Horâsânda yaymağa başlıyordu. Horâsândan gelen tazyik neticesinde 749'da Hilâfet 'Abbâsîlere geçdi.

Daha Doğuda, Sicistan (30-33°K 60-65°D) Gazna ve Kâbul'de Kök-Türk soyundan Türk-şâhî³⁰ sülâlesine mensûb Tigin-şâh ve İlteber (Rutbîl) unvânlı Buddhist sülâle bulunduğunu kaydetmiştik. Bunlar ile Emevîlerin savaşları 661'de başlamışdı.

Müslümanların Türkler ile bu bölgede ilk karşılaşmalarından biri, Horâsân'ın Sind ile sınırlarında yer aldı³¹. H. 44/664 yılında, Sind ile Horâsân sınırında bulunan Muhallab İbn Abî Şafara, Kîkân denen surlu şehirden çıkan Türk atlıları ile vuruşmuşdu. At kuyruğunun tuğ olarak kullanılışını Arablar ilk olarak bu Türklerden görmüşler ve bu âdeti benimsemişlerdi. Dördüncü bölümde kaydedildiği gibi, Sicistân, Gazna ve Kâbul'dan Sind ırmağı kıyılarına kadar, o devirde Türkler (Kök-Türkler, Halaçlar, Oğuzlar) çokdu. M. 644'de Gazna halkının üçde-biri (Kök-Türk soyundan idi; 726'da Gazna ve Kâbulde hükümdâr ve maiyetleri, asiller, hep Türk idiler³². Milâdî IX. yüzyılda Kâbul Tigin-şâhı (Türk-şâhî), Müslümanlara bağ olarak, yılda ikibin Oğuz teslim ederdi. Bunlar Dördüncü bölümde sözü geçen Amu-derya bölgesi (Ahrân ve Şumân) Oğuzlarından olsa gerek³³. Kâbul'de elde edilen kölelerin aracılığı ile, Orta Asya kül-

türü tesîrleri Arab illerine Hicrî ilk yüzyıldan beri nüfuz ediyordu. H. 50/670 yılında ölen 'Abdullah b. Samura'nın³⁴, Basrada, Kâbul'lü esirlere, Kâbul tarzında bir mescid yaptırması, Orta Asya tesîrlerinin başlangıcı olsa gerek. Yüzyıllar süren uzun savaşlardan sonra, IX. yüzyıl sonunda Ya'kûb İbn al-Laîş adlı İranlı Müslüman, Kâbul ve Gazna'daki Buddhist Türk beylerini mağlûb ederek, bu illerde İslâmî hâkim kıldı. Türk-şahî devleti Sind nehri kenarındaki başkentine çekilmişti. Milâdî X. yüzyıl başında Türk-Şahî devleti, vezîri olan bir Hindli tarafından yıkıldı. Bu Hindli «Hind-şahî» denen devleti kurdu. Bundan sonra Amu-derya ve Sind arasında yaşayan Türk boyları İslâmî kabûle başladılar. Mahabân³⁵ Dağlarındaki Kök-Türk harfleri ile İslâmî mezar taşları bu geçiş devrine işâret eder. Milâdî X. yüzyılda Gazna ve Gûr'da yaşayan Halaç Türkleri, yeni Müslüman olmuşlardı³⁶. Bunlar Gaznevî Türk sülâlesi idâresine geçecekler ve bugünkü Afganlıların atalarına karışacaklardı. Sind ve Hind'e inen Türkler ise, o illerde devletler kurup, İslâmî yayacak ve Türk (Turuşka)³⁷ adı, XI. yüzyıldan itibaren, Müslüman ile müteradif olacaktı.

Kâbulden daha kuzeydeki bir Türk merkezi, IV. Bölümde bahsi geçen, Kök-Türk Hâkân sülâlesine mensûb ve Buddhism'i kabûl etmiş bulunan, Tohâristân Yabgularının ili idi³⁸. Türk Yabguların başkentleri, dağlık Badahşân mıntıkasındaki Kunduz ve az daha güney-batıdaki Belh idi. Yabgulara tâbi ikinci derecede beylerden, unvânı Tarkan Tirek³⁹ olduğu anlaşılan (bazı kaynaklarda Tarhan Nizak), Türgiş soyundan Herat beyi ve Belh vâlisi, Emevîlere karşı mücâdeleye girişti. Savaşlar Belh ile Hindukûş dağlarında, muhtelif yönlerden Bâmiyân Buddhist külliyesine giden dar geçitlerde, hâlâ ayakda duran Batı-Türk devrinden kalelerde⁴⁰, cereyân ediyordu. Çin târihlerinin «P'an-tu-ni-li» ve Tâbarî'nin «Cabguya» (Yabgu) ve «Şad» gibi Türk unvanları ile andığı Tohâristân Yabgusu, H. 90-91/M. 709'da Emevîlere esir düşerek, H. 106-724'de maiyeti ile birlikde, Hilâfet başkenti Şam'a getiriliyordu⁴¹. O arada Halife olan Hişâm'ın yaptırdığı Mefcer sarayındaki Buddhist Orta Asya tesîrleri, Tohâristân Yabgusu ve maiyeti gibi Buddhist Orta Asyalı esirlerin katkısı olsa gerek⁴².

Horâsân ve Batı Türkistanda Türklerin İslâmiyet anlayışının şekillenmesi, eski dinler ile kültürel alış-veriş içinde ve Şûfî muhîtlerde de cereyân etti. İlk tabaka Horâsân Şûfîleri arasında Belhli iki şahsiyetden biri, Şakîk b. İbrâhim Al-Azdi⁴³ (öl. 790) doğrudan doğruya Türk Buddhistleri ile karşılaşmış idi. Diğeri, İbrâhim b. Adham (öl. 783)⁴⁴ Buddhist menkıbeler ile ilgili görünmektedir. Azd kabîlesine mensûb

Horâsân Arablarından zengin bir tüccar olan Şakîk'e İslâm peygamberinin «Fakirliğim iftiharımdır» hadisinin muhtelif manâlarına uygun olarak «fakr isâbet etmişdi». Şakîk, Peygamber gibi, her şeyini fakirlere dağıtıyordu. Peygamberin sünneti üzere, sert bir yünlü kumaş olan «şûf» den elbise giyiyor ve yarı-aç yaşıyordu. Peygamberin misâline uygun olarak, ucuz «şûf» elbise giyenlere ve ipek gibi kumaşları isrâf sayanlara, kendi yemeğinden kısıp fakirleri doyuranlara, böylece «Şûfi» denmişdi. «Fakr» kelimesinin bir de rûhani manâsı vardı. Dûnyevî eşyâya ve onların «gölge» sine (*sivâd* : hayâllerine) bağlanmak, Allah ile gönül arasında maddî perdeler çekmek sayılmakta idi. Maddî eşyadan ve onların hayâldeki gölgelerinden sıyrılmak mertebesine varana «fakr isâbet etmiş» oluyordu. Bu ilâhî «minnet» i (lutfu) hıfza mukayyed olan Şakîk, Belh'den çıkıp, muhtemelen İslâma dâvet maksadı ile, «Türkistanı» gezdi. Karluk memleketinde bulunurken, Şakîk, bir Burkan tapınağına girmişti. Tapınakta bir «toyn» ı (türkçe Buddhist râhib) Kâşgari'nin «Burkan bedez» dediği heykel ve resimlerin önünde mürâkebede gördü. Şakîk «toyn» ı bu maddî şekillere perestîşden vaz geçip, ma'nevî İlâha yönelmeğe çağırmıştı (Şakîk'in türkçe bildiği anlaşılr). İslâmın büyük mutasavvıflarından birinin kendine hitâb ettiğini anlamayan «toyn», her hangi bir dilenci olarak gördüğü Şakîk'in fakirliği ile istihzâ etmişdi. Allahın neden kulunu geçim kaygusu ile yabancı illere gelmeğe mecbûr ettiğini Şakîk'ten sormuştu. Halbuki, IV. Bölümde anlatıldığı gibi, dünyevî zevkleri aşağı gören ve «kütluğ çıgay» (kutlu fakirliği) tebcil eden temâyül, Türk Buddhisminde de, mevcûddu. Ancak Buddhism, bu rûhî asâleti «toyn»' lardan beklemekte idi. Buddhist'in gözünde «toyn» olmayanlar «sığ gönüllü», yüksek duyguları olamayan insanlardı⁴⁶. Râhiblik müessesesini kaldıran İslâm ise, her insanın gönlünü ilâhî tecelliye açık sayıyordu. Belki böyle anlaşmazlıklar sebebinden, İslâmî Türkler arasında yaymağa cehdeden Şakîk, H. 174/790'da şehîd edilecekti. Türklerin çoklukda bulunduğu ve Buddhist dininin yaygın olduğunu kaydettiğimiz Huttal ilinde, Vaşgird köprüsü yanında Kulan denen muntika⁴⁶ da bulunan Şakîk'in mezarı, H. 588/1192 yılında («Hâkânî Türk» devrinde) mukaddes bir İslâmî ziyâretgâh sayılıyordu.

İbrâhim b. Adham (öl. H. 167/783), Şûfi menkıbelerinde, Belh hükümdârlarının birinin oğlu olarak tanıtılmaktadır⁴⁷. O halde, ya Toharistân Türk Yabgularının, yahud Belh vâlisi Tarhan Tirek'in, veya Tabarî'nin H. 90/708'de bahsettiği Belh «ispahbâd»i (askerî âmir) mertebesinde birinin ahfâdından idi⁴⁸. Avlanmağı çok sevdiği rivâyet edilir. Avlanırken, Hâtifden, kendini daha yüksek bir hayâta davet eden bir nidâ du-

yup, tövbe etmiş ve hükümdârlığı bırakarak, bozkırda yalnız yaşamağa başlamışdı. Yaya olarak Hacca giden İbrâhim b. Adham'ın. «Rûm»'da (Anadolu)da öldüğü Yâkût tarafından rivâyet edilir. Böylece, Ulug-kölüngü Buddhist mektebinin başlıca konularından biri olan vefî-hükümdâr şahsiyeti İslâma da geçmiş bulunuyordu. Bâmiyân Buddhist külliyesindeki bir divar resminde de avcılıktan tövbe eden bir hükümdâr (belki Kral Nandiyamiga) resmi İbrâhim b. Adham menkıbesinin eski bir Buddhist mümâsilini tasvîr etmektedir (lev. XCIII/b). Yunus Emre, şiirlerinde İbrâhim b. Adham'i anmaktadır. Hristiyan azizi Hubertus menkıbesinin de İbrâhim b. Adham ile ilgili sanılır.

Huttal'ın eski Türk hükümdârlarından «Banicur»⁴⁹ denen sülâle VIII. yüzyıldan beri İslâmı kabûl etmiş bulunuyorlardı. «Banicur» sülâlesi mensubları 847-948 arasında, 'Abbâsî ve Sâmanî vâlleri sıfatı ile, öz vatanları olan Huttal'ı, ayrıca Tohâristân ve Belh'i, fâsılalar ile, idâre ettiler. «Banicur»-oğulları, idâresinde, İslâmî Belh, yeniden imâr gördü. Meşhûr Nevşâd sarayı onların eseri idi. «Banicur» hatunlarından biri, Belh'de bir câmi-mescid ve su arıkları yapabilmek için, mücevherler ile süslü elbisesine kadar satmışdı. Belh yanındaki M. IX. yüzyıldan sanılan Nuhgunbaz mescidi (lev. XCIII/a) bu Hatunun eseri olsa gerek. Daha sonraki Belh vâlleri arasında da Türkler vardı. Mîlâdî 927'de Belh vâlisi, Sayram-İspicâb Türk beylerinden Kara-Tigin idi ve onu oğlu Mansûr takibetti⁵⁰.

Merv ve Belh gibi kültür merkezlerinde maddî kültür bakımından eski yerli gelenekden doğan bir tazâhur de, *ribâf* denen ve «*murâbî*» adı verilen dîn adamları ile gâzilere mahsûs, sınır boyunca binâ edilen, imâretler idi⁵¹. Belh'den öğrendiğimize göre, yukarıda adı geçen Şûfî Şakîk de bir *murâbî* idi. *Rîbâf*'ların inşâsını geliştiren «Râbiṭa» müessesesi, 727'de, Merv kadısı tarafından kurulmuşdu. Şekil bakımından, Orta Asya *ribâf*'lerinin Buddhist *vihâra* (manastır)sından mülhem bulunduğu anlaşılmıştır⁵². Esâsen en meşhûr *ribâf*'lar, Buddhist Türk sülâlesi devrinde *vihâra*'ların çok bulunduğunu kaydettiğimiz Huttal⁵³ ilinde idi⁵⁴. Yukarıda söylendiği gibi, Huttal, İslâmî devirde de, eski hükümdârlarından «Banicur» ların idâresinde bulunuyordu.

2 — Türkistan

İslâmiyetin daha Kuzeydeki Türkler arasında yayılışı safhaları, VIII. yüzyılda, başlamışdı. Batı-Türk devleti (580-658) yıkılınca, Türkistanda

başlıca iki Türk devleti hâkim kalmıştı : merkezi Ötüken dağları olan Kök-Türk Kaganlığı (550-745) ve Türgişler. Türgiş devletinin (658-766) merkezi Argu'da, eski Batı Türk başkentleri Argu-Talas (Taraz) ve Suyâb-Balasagun idi (43°K, 72-77°D bölgesi). Kök-Türkler ve Türgişler Orta Asyada Türk hâkimiyetini Çinlilere, Tibetlilere ve Arablara karşı korumağa çalışıyorlardı. Köl Tigin'in iki kerre, 707'de Merv'de ve 712'de Samarkandde, Emevî emîri Kutayba İbn Muslim'e karşı çarpıştığı sanılır⁵⁶. Bir tahmine göre 712'de Kök-Türk ordusu başında, Köl Tigin değil, Kapgan Kagan oğlu İnel Kagan bulunuyordu. Emevî köşkü Kuşayr 'Amra'daki duvar resimlerinde, Halifenin mağlûbettığı dünya hükümdarları arasında, Köl Tigin'in veya babası Kök-Türk Kaganının da tasvir edildiği ileri sürülmüştür. Kara Türgişlerden, «Su-lu» Çor⁵⁶ adı ile ve «Türk Hâkânı» unvânı ile bilinen hükümdâra (717-38), Emevîlere karşı dinmeyen mücâdelesine sebebiyle, Arablarca «Abû Muzâhim» (Zahmetler babası) lâkâbı verilmişti⁵⁷. Bir taraftan da «Su-lu» Çor İslâmiyeti merak etmekde, Müslümanların toplum anlayışı hakkında onlara sorular sormakda idi⁵⁸. Emevîlerin zulmuna isyân eden Hârîş b. Surayc ile dostluğu ve ona Türk illerinde İslâmı yaymağa müşade etmesi keyfiyetini yukarıda kaydetmişdik⁵⁹.

Amû deryâ (37° 50' K, 65-70° D) bölgesinin kuzeyine Arablar Mâverâunnehr demekde idi. Kâşgarî, bu illeri, «Çay-ardı» adı ile anmakdadır. Müslüman orduları M. 91/709 da, Çay-ardına hâkim olunca, Batı Türkistanda İslâmî devir başlamış oldu. Şoğd (Samarkand) ilinde, Pencikent⁶⁰ şehrinde, Halaç Türklerinden bir sülâle hâkim bulunuyordu. Bunların sikkelerinden muhtelif bey ve hatunların adları öğrenilmiştir. En tanınmış Pencikent heyi, Emevîlere karşı vuruşan, «tarkan» rütbeli, Çıkan Çor Bilge idi (sikkelerde adı veya unvânı Divâstic olarak geçer). Pencikent duvar resimleri arasında, yerli beylerinkinden başka (lev. LVI/a; LXVII-LXIX) Arab serdârlarının da tasvirleri, son zamanlarda bulunmuş, fakat henüz neşr olmamıştır.

Arablar H. 54/673'de Buhârâ⁶¹ iline vardı. Türklerin müdâfaa ettiği zengin bir ticarî şehir olan Baykend'i aldılar. Daha sonra sevimliliği ve siyâsî mahâreti ile İslâm târihlerinde ün salan adından Türk olduğu anlaşılan Kabaç Hatun'un savurduğu Buhârâ şehrini de ele geçirdiler. Tabari'ye göre Kabaç Hatun «Türk Meliği» denen bir hükümdârdan dul kalmışdı. Bu «Türk Meliği»nin Keñgeres soyundan Buhârîudât⁶² sülâlesine mensûb «Bîdûn» olduğu anlaşılır.

Milâdî VII.-VIII. yüzyıllardan Türkistandaki ilk İslâm mescidleri

Narşahî'nin «namazgâh»⁶³ dediği meydanlardan ibâretti. Kible tarafında bir minber bulunuyordu. Milâdî 712'de Buhârâ'da bulunan Kuṭayba İbn Muslim saray önünde, açık bir meydandaki Namazgâh'a saray tapınağını da ilâve etmek istedi. Saray tapınağının Namazgâh'a açılan âbidevî tâkı, Namazgâh'ın bir kısmı oldu. Türkistanda ilk tâklı mescid belki böylece teşekkül etmiş bulundu. Româ ve Parthe mimârisinden Kuşân sanatına geçtiği sanılan âbidevî tâk şeklinin, Buhârâ Türk hükümdarları çevresinde, Türk-Çin gök dîni ile ilgili bir astrolojik manâ aldığını IV. Bölümde kaydetmişdik⁶⁴. Buhârâ sarayının tâklarını taşıyan yedi fil-pâye denen kalın sütun, Türklerin ve Çinlilerin gök tanrısının sarayı sandığı Yetiken yıldız manzûmesinin yedi yıldızını temsil ediyordu. Her halde, İslâmî yapılarda, tâk motifi, *Kur'an* âyetlerine göre (LVII/23), ilahî rahmet beldesinin kapısı ve belki mihrâb olarak tefsir edilmiş olsa gerek. Mağdisî, X. yüzyılda, Buhârâ ili hükümdâr şehri (*kaşaba*) Numuckeş'de bir saray kapısının Kible cihetine işâret ettiğini kaydeder⁶⁵. Buhârâ ilinde Batı-Türk soyundan bir sülâlenin binâ ettiğini Dördüncü bölümde anlattığımız diğer bir saray olan Varahsa'daki⁶⁶ dört taklı bir avlu, sonradan mescide çevrilerek, Nil'sen'e göre, İslâmın ilk dört-tâklı mescidi olmuşdu⁶⁷ (lev. LXVI).

Yine Buhârâ ilinde, Zerefsân kıyılarında bir «Türk meliğinin» başkenti olarak erken Arab kaynaklarında bildirilen Kökşibağın⁶⁸ şehrinden bahs etmiştik. Kök (türkçe gök) ve «bagan» (sogdca tanrılar) adından anlaşıldığı gibi⁶⁹, burada, belki bir gök tapınağı olduğuna da işâret edildi. Kökşibağın'da yapılan kazılara göre, bu şehir VIII. yüzyılda terk edilmişti. O zaman, orada bir mescid yapılmıştı. En erken Türk mescidlerinden olan Kökşibağın mescidi hâlâ ayakdadır (lev. XCIV). Kökşibağın Mescidi, kadîm Chou devrinde kosmografik bir anlamı olan, Hun ile, Kök-Türk devirlerinde de tapınaklarda ve başka yapılarda devâm eden, bir planda idi. Dört cihete nâzır, dört-köşe planda, merkezî bir yüksek kubbeli büyük hücre etrâfında, mütevâzın şekilde, dört tarafa dizilen sekiz küçük kubbeli hücreden ibâret, ehramvârî bir kitle teşkil eden dokuz kubbeli bir yapı (lev. XCIV) idi. Bu kadîm plan, mescid yapısına teşmil edilirken, mescid yapısının husûsiyetlerine intibâk ettirilmişti. Bu mimârî şekil, eskiden kullanıldığı tapınaklarda (lev. XXIII/c) ve köşklere (lev. LIV/b), mabûd heykeline veya hükümdâr odasına mahsus merkezî bir büyük kubbeli hücre etrâfında, tâlî tanrılarının heykellerine veya, râhiplere veya hükümdârın maiyetine mahsus daha küçük hücrelerin, mütevâzın şekilde dizilmesinden vücûda gelmişti. Fakat putları kaldıran İslâm, lâ-mekân Allahın huzûrunda ibâdet için toplanan, çok sayı-

da insanların barındırarak, geniş bir mekâna mühtâc idi. Bu sebebdan Kökşibağın'da eski yapılarda görülen hücreler arasındaki duvarlar kaldırılarak, kubbelerin ağırlığı filpâyelere verilmişti. Böylece kubbeli Türk mescidi prototipi vücûda geldi (lev. XCIV).

Kökşibağın Mescidi, kemerlerinin ve filpâyelerinin asıl nisbetlerinden başka bir tezyini unsur kabûl etmeyen, her türlü süsden arınmış içi ve cebhesile, ilk Müslüman Türklerin İslâmın Nihân İlah mefhûmunu en derin şekilde anladığına şâhiddir.

Milâdî VIII. yüzyılda, Orta Asyanın eski dinlerinin tepkisi olarak bazı heterodoks mezhebler çıktı¹⁰. Bunlardan Abû Müslim Horâsânî, İshâk, al-Türk ve Muğanna'nın «şanavî» (dualist) İran dinleri ile ilgili mezhepleri, Türkler arasında, epiy revâc bulmuştu. Rafî' b. al-Laîs'in Semerkandde 805-808 arasında kurduğu Şi'î mezheb de Taşkend Türkleri, Karluklar, «Tokuz-Oğuz»lar (Oğuz veya Uygurlar) arasında yayılmışdı. Bu mezheb, Sogd ilinde İstihân'ın Türk beyi 'Ucaif İbn 'Anbasa tarafından ilk önce tutulup sonra reddedilecekti. Abû Dulaf'a göre Bağraç Türkleri (?) Zeydî idiler. Aleviliğin Türkler arasındaki yayılmasına muvâzî olarak Abdâl ile Kalendar tarikatlarının, Tantrik Buddhism ile ilgileri de, XI. yüzyıldan önce, mevcûd bulunuyordu¹¹.

Sünnî İslâmiyet ise, Türkler arasında, ilk önce Şafi'î, sonra Hanefî¹², mezheplerinde gelişti. Hanefî mezhebinin kurucusu bir Orta Asyalı sıfatı ile, (Kâbil'de bir kölenin oğlu olarak doğmuşdu), Türkler üzerinde çok müessir olacaktı. İmam Abû Hanîfe'nin (699-769) Türklerin imâmı olarak şöhreti, yine de daha geç târîhdendir. Hanefî mezhebi İslâmın aslî ideolojisine sâdık mezheplerden idi. Maddî, veya hayalî, bütün tasavvurlardan münezze İlâh mefhûmunu öğretiyordu.

İnsanı, vicdânına sual sormağa teşvik eden İslâmiyetin, bu yolda en ileriye giden kolu, Hanefî mezhebi idi¹³. İmam Abû Hanîfa ve tilmizleri, devirlerinin toplum ve ferde âid meseleleri hakkında, münâkaşa halkaları kurmakda ve her mesele için İslâmiyetin kaynaklarına, âyete, sünnete, doğrudan doğruya, veya kıyâs yolu ile, mürâcaat etmekte idiler. Âyet ve sünnetin sükût ettiği yerlerde, Hanefîlere göre, toplum vicdânı, yani ümmet icmâ'î ve ferdî vicdân, yani ictihâd cevap veriyordu.

İmâm Abû Hanîfa'nın talebelerinden Türkler üzerine en müessir olan Samarkandlı Abû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Maḥmûd Al-Hanafî Al-Mâturidî¹⁴ (öl. 944) olmuşdu. Karşılı Cemal'in¹⁵ Mâturidî hakkında naklettiği bir hikâye İmâmın fakre meylini anlatır. Hem de, IX.-X. yüz-

yıllarda, Maturidî ve Farabî⁷⁶ gibi Orta Asya ulemâsının yerli kıyâfetlerini ve börklerini muhâfaza edip, Abbâsî çevresinde, İslâm ülemâsını giydiği cübbe, ve «taylasan»lı sarık giymediklerini, teyyid eder. Bagdad Halifesi Maturidî'den fetvâ istemek için bir elçi göndermişti. Elçi Samarkandde, Mâturidî'nin yaşadığı bağa varınca paçavralar giymiş, belini üzüm dalları ile bağlamış, başında gemi şeklinde bir küçük hasır börk olan, zayıf bir ihtiyara rastladı. Elçi sordu : «Mevlânâ (efendimiz) nerede?» İhtiyar cevap verdi : «Mevlâ Allahdır». Elçi bu sefer şöyle sordu : «Hoca nerede?» İhtiyarın cevabı bu oldu : «Hoca «Muştafa»dır». Elçinin son suali şu oldu : «Abu Manşûr (Mâturidî) nerede?». İhtiyar kendini tanıttı : «Bu ihtiyar dilencidir».

Müslüman bölgesi Çay-ardı (Maverâunnehr) ile gayr-i Müslim Türklerin sınırında bir diğer il de Farğâna idi⁷⁷. Üçüncü Bölümde adı geçen tanınmış Kâsân kalesi, 726'da henüz gayr-i Müslim Türklerin karargâhı idi, fakat Ahşiket adlı şehir bir İslâmî merkez olmuşdu⁷⁸. Yine Farğâna'da, Üzkend⁷⁹ şehri, Çor Tigin mertebeli ve Türk olduğu anlaşılan bir Müslüman «dihkân» (irânî dilde bey anlamına). idâresinde bulunuyordu.

Çay-ardının kuzeyindeki, arabca Şâş adı verilen, Kâşgarî'nin Taşkend⁸⁰ veya Terken dediği şehir ve ilin, 605 sıralarından beri, Tudun mertebeli ve sikkeleri bilinen (lev. LXI/a, b) bir Türk sülâlesinin merkezi bulunduğu IV. Bölümde söylenmişti. Müslümanlara karşı Taşkendlilere yardım vesilesi ile, bir Çin generali, Taşkend Tudunu Bagatur'un başını keserek, Taşkendi ele geçirmeğe çalışmışdı. Bagatur Tudun'un oğlu, Müslümanları imâda çağırmış ve 751'de, Müslümanlar ile Çinliler arasındaki Talas savaşında, gayr-i Müslim Karlukların, Müslümanlar tarafına geçmesile, Çin ve müttefiki Farğânâ Türkleri, mağlûb edilmişti. Çin bin yıl için Türkistandan târdolmuş bulunuyordu.

Müslüman kaynaklarına muhtelif şekilde akseden rivâyetlere göre, Talas savaşında esir düşen Çinliler, veya az sonra, Halife al-Mahdî devrinde (775-88) Samarkand emirine esir düşen «Tokuz-Guzz»lar (Uygurlar), Samarkandlılara kağıd yapmağı ve silah sanatını öğretmişlerdi⁸¹. Bu iki rivâyetin de Uygurlara işâret etmiş olması muhtemeldir. Çünkü o devirde «Çin» tabiri yalnız bugünkü Çin için kullanılmıyordu. Bugünkü Çine, o zaman daha ziyâde, «Maha Çin» (Büyük Çin) den muharref olarak Mâçin deniyordu. Bugünkü Çin sınırındaki Doğu Türkistan illerine, Kâşgar'a ve Uygur iline ise Çin denmekte idi. Diğer taraftan VIII. yüzyılın ikinci yarısında, Uygur Kaganlığı, Batıda Farğânâ'ya kadar hâkimdi ve Müslümanlar ile savaş edebilirdi. Sanatkâr esirlerin Uygur olması

imkânı, Uygurların «kegde» dedikleri kağıd yapmağı bildikleri ve ünlü silahlar (bilhassa kılıçlar) yapmakla tanınmış bulunmaları keyfiyeti ile de desteklenmektedir⁸². Laufer'in, *kâgaz* (kağıd) kelimesinin arabca ve farscaya ginceden değil, türkçeden geçmiş olduğu ve türkçe «kagaş» (ağaç kabuğu)dan geldiği hakkında görüşü de, sanâtkâr esirlerin Uygur olduğunu teyyid edecek mâhiyettedir. Uygurlar, kılıçları karartılmış çelik ile kakma usûlünde süslerdi. Bu teknik de sonradan Şam'da gelişti.

Talas savaşından sonra, Karluklar Batı Türk dünyâsının başına geçtiler. Karlukların 766'da Argu bölgesini alması onların üstünlüğünü kabûl ettirmişti. Doğu Türklerinin merkezi mukaddes Ötüken dağına mümâsil olarak, Batı Türkleri de Argu'da bir dağı kutlu bir merkez ittihâz etmişlerdi. Pritsak'ın nazariyesine göre, bu mukaddes dağın bulunduğu Argu bölgesi ve oradaki Taraz ve Suyâb-Balasagun gibi Türk başkentlerine hâkim olan devlet, Batı Türk dünyâsının başına geçmiş sayılıyordu⁸³. Bu keyfiyeti Mas'ûdî⁸⁴ şöyle ifâde ediyordu : «Artık mülk (devlet) onların (Karlukların) olmuştu». Karlukların, Oğuz Yabgusunun illeri ve İslâm idâresindeki Çay-ardı dışında, bütün Batı Türkistana ve bu arada Taşkente de hâkim oldukları anlaşılmaktadır⁸⁵. İşte bu arada, Karluklar ve diğer Batılı Türk boylarını idâre eden hükümdârlardan biri, 740'da inki-râzeden Kök-Türk kaganlığını ihyâ etti. Bu hükümdâr, muâsırları tarafından «Hâkânî Türk» ve «Afrâsyâb oğulları» olarak anılan ve muhtemelen Kök-Türk Kaganlarından inen bir sülâleye mensûb idi⁸⁶. Hâkânî Türk» soyundan adını bildiğimiz ilk hükümdâr Türk Hakanlığını ihyâ eden Bilge Köl Kadir Han'dır⁸⁷. Pritsak'a göre, 840'da, Kırgızların mukaddes Ötüken dağındaki Uygur Kaganlığını yıkması üzerine, Bilge Köl Kadir Han, Türk Kaganlığını ihyâ etmek lüzûmunu duymuştu. Milâdî 840'da, Bilge Köl Kadir Han, Taşkendi ve eski bir Batı-Türk başkenti olan Sayram-İspicâb'ı (42° 50' K, 70° D) Müslüman emîri Nûh b. Manşûr Sâmanî'ye karşı müdâfaa etmekte idi. Milâdî 1093'de yazılmış *Kâşgar Târîhi* adlı esere dayanan XIII. yüzyıl müellifi Karşılı Cemâl şöyle demektedir :

«Türk beldelerinden İslâma ilk giren Taşkend oldu. Bilge Be(h)ur (Köl) Kadir Han devri idi. Emîr Nûh b. Manşûr al-Râzî al-Sâmanî (Taşkend'e) gazâ etti. (Eski Türk başkentlerinden Sayram-) Ispicâb'a varınca, Türklerin su gibi akan mallarını almak şartı ile, sulha râzî oldu ve *kahkahri* (Türkleri İslâma kazanmak husûsunda maglûb?) şekilde geri döndü. Nûh b. Manşûr, ölünceye kadar, durmadan oraya, İslâma davet eden yazılar yolladı. İsmâ'il Manşûr hükümdâr olunca, o da

kardeşi gibi, (İslâma) davet eden yazılar yollamağa devâm etti» (Karşı, 130).

Barthold, Taşkendlilerin 840'dan beri, İslâma girmiş ve Şâfi'i mezhebinde bulunduğunu sanmaktâ idi⁸⁷. Her halde, 969 sıralarında Taşkend bölgesi (Binkeş, Tunkteş, İlek ve müstakil bir Türk beyliği olan Sayram-İspicâb), İslâm âleminin en mamûr bölgesi sayılıyordu⁸⁸. Karşılı Cemâl'in anlattığına göre, bir çilingir olan Abû Bakr al-Kâffâl al-Şâfi⁸⁹ (öl. 973), gayr-i Müslim Türklerin akınlarını Tekbîr sesi ile, uzakdan önlerdi. Şaşı çilingirin Merv'de İslâmî müderrisler çevresinde, bir müddet tahsilde bulunduğü Yâkût tarafından rivâyet edilir. Çilingir-velî'nin türbesi hâlen Taşkenddedir.

Sayram-İspicâb⁹⁰, belki eskiden bir Batı-Türk kaganının «ordu» şehri olması sebebi ile, İslâma girmiş Türk illerinin ve müstakil bir Türk beyliğinin merkezi idi. M. 926 sıralarında, Sayram-İspicâb beylerinden Kara Tigin ve onun oğlu Manşûr'un (öl. H. 340/951) Belh vâlisi de olduklarını, Belhden söz ederken, kaydettik. Kara-Tigin, vatanı İspicâb-Sayram'da, Makdisî'nin tarif ettiğü *ribâ'*lar ve kendisi ile oğlu için birer türbe yaptırmışdı. Bir sûtûnu hâlâ mevcûd olan (lev. CI/c) Sayram eski cuma mescidi, belki bu târihlerde yapılmışa başlanmıştı.

Büyük Türk-İslâm feylesofu Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlûğ Fârâbî'nin⁹¹ (870-950) doğduğı, İrân dillerinde Faryâb, Fârâb, türkçe Keñgü-tarban⁹² ve Kâşgarî devrinde, şehrin doğusundaki Karacuk dağlarına atfen Karacuk denen Otrar vâhası Arıs ırmağının Sır-deryâ'ya munsabında bulunuyordu. M. VIII. yüzyılda Keñgeres boyunun başkenti Keñgü-tarban'da idi⁹³. Milâdî IX-X. yüzyıllarda Keñgü-tarban Karluk devletine tâbi ve Oguz Yabguluğunun sınırında idi. Keñgü-tarban vâhasında muhtelif şehir, kasaba ve kale kalıntıları bulunmuştur. Fârâbî bu kalelerden biri olan Vasîc'de (bugünkü Oksus harâbesi) doğmuşdu. Keñgü-tarban vâhası, Fârâbî doğduğı devirde, Müslüman Türk illerinin son serhadi idi ve gayr-i Müslim Türkler mükerreren vâhayı ele geçirmişlerti. Keñgü-tarban vâhasındaki kazılar, Türk kültürünün yeni İslâma geçdiğü bu devrenin kalıntılarını meydana çıkardı. Bunlarda henüz eski dinlerin hâtıralarını aksettiren bir ikonografi hâkimdi. Fakat İslâmî normlara uygun olarak figuratif unsuru bulunmayan süslemeler de vardı (lev. LXIII/b). Figüratif olmayan tezyinâtın yeni başladığı, motiflerin henüz birer müstakil birlik olarak yanyana durup, birbirine imtizâc etmemiş bulunmasından da, anlaşılyordu.

Keñgeres kültürü Amu-deryâ'nın Aral gölüne munsabının doğusun-

daki Kerder'e⁹⁴ de uzanıyordu (bugünkü Hayvan-kale). Kerder de Keñgeres sülâlesinin bir kolu idâresinde idi. Kerder çevresinde, Keñgeres kültürü vechesini değişdirerek, IX.-X. yüzyılda Peçeneklerin üç asil boyu olan Kangar boyları ve Kıpçaklardan Kanglı adları ile tanınacak boylar teşekkül etmekte idi. Kerder bazen gayr-i Müslim Türklerin, bazen de Müslüman bölgelerinden Hvarizm'in idâresine geçiyordu. Kerder yakınında Bara-Tigin denen şehirde (bugünkü Kız-kale veya Kök-kale harâbeleri) bir câmi-mescid bulunuyordu. Amu-deryânın Aral gölüne munşabının Batı kıyısında ise, Müslüman bölgesi olan Hvarizm'in başkenti Curcâniyya (türkçe adı Ürgenç) bulunmakta idi. Başlangıçta bir irânî lehçe konuşulan Hvarizm de, bu devirde epiy türkleşmişti. Mağdisî Hvarizm'e «Oğuz ve Türk tarhı»⁹⁵ diyebilmekte idi. Oğuz Yabgusu illerinin Hvarizm ile sınırı, Curcâniyya'dan bir günlük yolda, Kuzey-Batıda, «Oğuz ve Türk kapısı» denen yerde idi⁹⁶. Kerder ve Curcâniyya gibi merkezlerde de, Keñgü-tarban'da olduğu gibi, Keñgeres kültürü ile İslâmiyet kaynaşıyor ve Oğuzlar da bu yeni karışık kültüre intibâk ediyorlardı. Türkistanın en Batıdaki bu bölgesinde, ananevî Doğu Türk dîni olan Universalizm yanında, yerli Moğoc (Mug) dininin; Aral Kuzeyindeki Kimek Türklerinde mevcûd astral dinin; Arguda ise, Manihâî ve Buddhist kültürlerinin ve Nestûrî Hristiyanlığın Türk harsına hulûlu, karışık, fakat zengin bir medeniyet vücûda getirmişti. Bu eklektik medeniyetin hâtıraları, o bölgede IX. yüzyılda doğmuş Müslüman Türk aydınlarından Fârâbî'nin felsefesinde⁹⁷, ve XI. yüzyılda Sayram'a doğacak olan şâir velî Ahmed Yesevî'nin⁹⁸ şiirinde, hissedilir. Aral gölünün güneyindeki medeniyetin hâtıraları, iki büyük Müslüman Türk kültürünün kurucuları olan «Hâkânî Türk»'lerinde ve Selçuklularda da yaşayacaktı. Sır-deryâ şehir ve kale mimârîsi geleneği; keramik teknikleri; Kerder hükümdârlarının tâc şekilleri; yırtıcı kuş ve «bugra» (erkek deve) ongunları gibi, nice kültür unsurları, adı geçen Müslüman Türk muhtlerinde de ihyâ edilecekti. Kerder⁹⁹ bölgesi, uzun zaman, bir kültür merkezi olarak kalacak ve «Kerderî» nisbetli epiy Müslüman Türk âlimleri yetiřecekti¹⁰⁰.

Sır-deryâ'nın Aral gölüne munşabında bulunan ve Kök-Türk devrinde kalma şehirlerden olduklarını IV. Bölümde anlattığımızı¹⁰¹, Oğuz Yabgusunun başkenti Yañğı-kend ile Selçuk'un kalesi olacak Cend gibi merkezlerde de, Müslüman tâcişler yaşıyordu.

Sır-deryâ kıyılarındaki otlaklarda yaşayan Türk göçebeleri de İslâmiyete giriyor ve bu yoldan yerleşik hayâta intibâk ediyorlardı. Önce de söylendiği gibi, Türk göçebeleri, bey «ordu» su (kale) ve tapınakların bulunduğu, sûrlu bir «balık» etrâfına çadırlarını dikmeğe alışık idiler¹⁰².

Nitekim, İslâmiyeti kabûl eden Türk göçebeleri, mümâsil şekilde, bir mescid binâ ediyor ve bunun etrâfına çadır kuruyorlardı. Yahud mevcûd bir islâmî merkezin etrâfına toplanıyorlardı. Göçebelerin yerleşik hayâta intibâkı, çadırların sâbit meskene çevrilmesi ve türkçe «kay», arabca *rabaz* denen sokaklı dış mahallelerin teşekkülü ile oluyordu. Bu gelişmeyi İslâmiyet muhtelif bakımlardan çabuklaştırmakta idi. Bazı Türk çevrelerinde, ancak hükümdârın ve maiyeti ile râhiblerin imtiyâzı olan, tuğla yapıda yaşamak hakkı, sınıf farkının ortadan kalkması ile, herkese teğmîl edilmiş bulunuyordu. Ayrıca, Fârâbî'nin *Arâ ahl al-madina al-fâzıla*¹⁰³ adlı eserinde şerhedildiği gibi, Peygamber şehri Medînet un-Nebî, İslâm toplumunun mescid etrâfında yaşayış tarzına bir misâl oluyordu. İslâmiyet, ferdi müstakil bir şahsiyet olarak tasavvur ediyor, fakat Fârâbî'nin kaydettiği gibi, ferdin gelişmesi, cemâat içinde düşünülüyordu. Fârâbî, ferdi istidâdların ancak, fâziletli İslâm şehri ve cemâati çerçevesinde, kemâle erebileceğini savunuyordu. Cuma namazında bulunmak geleneği bile, ferdi câmi-mescide ve böylece şehre bağlamakta idi. Bu gelişmenin bir misâli Orta Sır-deryâ bölgesindeki Sütkend¹⁰⁴ olmuşdu. İbn Havkâl'in X. yüzyılda naklettiğine göre, bazı göçebe Oğuz ve Karluklar İslâmî kabûl etmiş ve bir «minber» (mescid) binâ ederek, etrâfına yerleşmişlerdi. Sütkend adı verilen bu şehrin harâbeleri hâlâ durmaktadır.

Dede Korkut destanlarının, VII.-VIII. yüzyıllarda Hazarlar arasında mevcûd olsa bile, bilhassa Sır-deryâ kıyılarında, IX. yüzyılda, gelişmiş olduğunu kaydetmiştik. Bazı destanlarda, meselâ çoban ile kuş-kadın Perri'nin oğlu Depegöz hikâyesinde, İslâm ile eski dinlerin inançları arasındaki çekişmenin sanki yankıları hissedilir¹⁰⁵. Kuş-kadın Perri, Buddhist mitolojinin semâvî şarkıcıları, insan başlı kuş şeklinde temsil edilen *kinnara*¹⁰⁶ masallarını hatırlatır. Esâsen, Mani dinine âid bir Türk yazmasında da, perîler hatunu, «Periken» adlı bir efsânevî şahsın geçmekte bile idi. Depegöz ise, yine Buddhist Türk edebiyâtında ve sanatında çok görülen, dev boyda, alnı ortasında bir üçüncü gözü olan, insan yiyici «yek» lerin¹⁰⁷ (lev. LXXXIV/a) ve onlara belki prototip teşkil eden, kadim göçebe ve Türk mezar taşlarındaki rûh tasvirlerinin¹⁰⁸ (lev. VI/a, XLII/b) hâtırası olsa gerek. Dede Korkud destanlarındaki münâcatlar ise, bu korkunç tasavvurlardan kaçan insanın, her tasavvurdan münenezeh, koruyucu ve Rahîm Allaha sığınmak için yakarmasının ifâdesi idi :

«Yücelerden yücesin.
Kimse bilmez nicesin.
Körklü Tañrı.

Nice câhiller seni gökde arar, yirde ister.
 Sen hod mü'minler könlündesin.
 Dâ'im duran cebbâr Tañrı.
 Bâki kalan settâr Tañrı».
 (Ergin, D 161/1-9).

Milâdî 840 yılında, «Hâkânî Türk» sülâlesinden Bilge Köl Kadir Han'ın Türk Hakanlığını yeniden ihyâ ettiğini kaydetmişdik¹⁰⁹. Karşılı Cemâl'a göre, Bilge Köl Kadir Han'dan sonra «mülk» (devlet), «Bazır Arslan Han'ın kardeşi» olarak tanıtılan Ogulcak Kadir Han'a geçmişti¹¹⁰. Pritsak'ın¹¹¹ tahminine nazaren, iki kardeşden Bazır Arslan Han, eski Batı Türk, Türgiş ve Karluk başkentlerinden Kuzey-batı Türkistandaki Suyâb'da (o devirde bu şehre Balasagun denmeğe başlanmışdı), ordu kurmuşdu. Diğer kardeş, Ogulcak Kadir Han ise, aynı bölgede, VIII. yüzyılda, Manihâî Türk hükümdârı Çigil Arslan'ın eski başkenti olduğuna Dördüncü bölümde işâret ettiğimiz «Altun Talas» (Taraz'da hükümdâr idi. İsmâ'il b. Aḥmad al-Sâmânî 893'de Karluk Türklerinden Taraz'ı aldığı zaman, bu şehir belki Ogulcak Kadir Hanın başkenti bulunmakta idi. Bu devirde, şehrin en büyük tapınağının bir *kanîsa* (Hristiyan kilisesi, veya Mani tapınağı) olduğunu IV. Bölümde söylemiştik¹¹². Gelecek Bölümde ise, «Hâkânî Türk» sülâlesi ile Ogulcak Kadir Hanı Kâşğar'da bulacağız.

Batı Türkistan Türk beylerinden İslâmiyete giren ve hizmeti dokunanları İştahri, IX.-X. yüzyıllarda, şöyle saymakta idi : (İslâm ordularını nice zaferlere götüren) Uşrûsana Afşin'i (Ḥaydar)¹¹³; (Azerbaycan'da 879-929 arasında hüküm süren sülâlenin kurucusu Abû Sâc¹¹⁴; Samarkand İhşidleri¹¹⁵; Sogdlu (iki bey olan) Marzuban al-Türgiş ve 'Ucayf İbn 'Anbasa¹¹⁶; Buḥâr-ḥudât'lar (Buḥâra hükümdârı)¹¹⁷.

Bir kısmı Sâmarrâ bânîleri olan bu Türklere diğerleri de ilâve olunabilir : bunlar arasında belki Türgiş Hakanı «Su-lu» Çor'dan inen ve değerli şahıslar yetiştiren İbn Hâkân soyu¹¹⁸ başda gelir. Sâmarrâ'da, 826 da, gayr-i Müslim sanılan «Türk al-'acem»lerin binâ ettiği, resimlerle tanınmış Cavsak al-Hâkânî adlı köşkün sâhibi Artuç İbn Hâkân, onun oğlu, saîr ve meşhûr bir kütübhanê sâhibi, Türkler hakkında Al-Câhîz'e bilgi veren Feth İbn Hâkân, üç 'Abbâsî vezîri; *Kur'ân* kiraâtî ilmi müessislerinden Abû Muzâḥim b. Yahya b. Artuç b. Hâkân (862-937), bu soydan idiler. Bazı Türk sülâleleri ise Mısırdâ hükümdâr olmuştu : Oğuz Türklerinden Tolun'un oğlu, Mısırdâ sülâle (868-96) kuran ve adını taşıyan mescid ile, başka âbideler yaptıran, Ahmed İbn Tolun¹¹⁹; Farğâna

İhsidleri soyundan olup, yine Mısırdaki sülâle (937-969) kuran Türklerden, Abu Bakr Muḥammad b. Abû Muḥammad Toguç b. Yel Tigin b. Fvrân b. Fvrî¹²⁰ b. Hâkân, bu münâsebet ile, hatıra gelir. Banicur oğullarından yukarıda söz edildi. Türk soyundan devlet adamı Ağnas'ın¹²¹ (öl. H. 230/844), Çin târîhlerinde A-shi-na diye geçen (belki bôri anlamına Çiŋga, veya Şono) Türk Kagan sülâlesine mensûb olduğu sanılır.

«Çay-ardı» (Mâverâunnehr) Kâşgarî'nin rivâyetine göre İslâm'dan önce epiy kesif şekilde Türklerle meskûn iken, İslâm'dan sonra İranlılaşmışdı. Sâ mânî devrinde de Çay-ardı'nda yine Türklerin çok sayıda bulunduğu anlaşıyor¹²². Sâ mânîlerin, ileri sürdükleri gibi, Azerbaycan *marzubân*'ı. (irânî dilde bir mertebesi adı) Bahrâm Çubin'den inmeyip, Oğuz aslından olduğu hakkında bir rivâyet vardı¹²³. Sâ mânîlerin hizmetinde, İbn Hâvkal'a Türkler hakkında bilgi veren İbrahim İbn Tigin¹²⁴ gibi, pek çok Türkler bulunuyordu. Ordu¹²⁵ temâmen Türklerden müteşekkildi. Sâ mânî veya «Hâkânî Türk» askerlerinin tasvîrleri, X.-XI. yüzyıllardan bir satrang takımında görülmektedir. *Ribâî* denen yarı-dînî, yarı-askerî vec-heli külliyyelerde gâzîlerin bir kısmı Türk idi¹²⁶. Alp Tigin; Begtüzün; Fâ'îk; Taş; Gaznevî sülâlesi kurucusu Sebük-Tigin gibi emîrler, hep Türk soyundan idiler¹²⁷. Buḥârâ'da H. 349/959'da bir Türk Tigin'i sikke basıyordu¹²⁸. Horâsân'da vâliflik eden Simcurîler ve Sayram-İspicâb bey-leri gibi Türk sülâlelerinden yukarıda mükerreren bahs edildi¹²⁹.

Merhûm Prof. Z.V. Togan, *Kur'ân*'ın ilk türkçe tercemesinin dahi Sâ mânî çevresinde, Sâ mânî'lere lafzen bağlı, fakat hakikatte müstakil bir Türk beyliği merkezi olan Sayram-İspicâb'da yapılmış olduğunu sa-nıyordu¹³⁰. Çünkü, *Kur'ân*'ın irânî dildeki bir tercemesi, Sâ mânî'lerden Maşûr b. Nûh (961-77) devrinde, Sayramlı bir Türk'ün de bulunduğu bir heyet tarafından, yapılmış idi. Prof. Togan, hâlen Ryland kütübhâne-sindeki nushada, Argu türkçesinin husûsiyetlerini görmekte ve bu ter-cemeyi Sâ mânî devrinde ve muhîtinde yapılmış saymakta idi.

3 — Etil kıyıları

Etil ırmağının kuzey kıyılarındaki Türk proto-Bulgar'ların «Yılta-var»¹ (İlteber) Almuş, 922 sıralarında, rüyâda mucizevî bir hidâyet eseri olarak, İslâmî kabûl etmişdi¹³². Almuş Halifeye yazarak, kendisine İslâmî öğretecek ve mescid ile kale binâ etmeğe yardımda bulunacak elçiler yollanmasını istemişti. Yollanan 'Abbâsî elçileri 922 yılının soğuk bir Mart gününde, Curcâniyya'nın kuzeyinde, bir günlük yolda olduğunu kayd ettiğimiz¹³³, «Türk-Oğuz kapısına» vardılar¹³⁴. Aralarında

tanınmış *Seyahatnâme*'nin müellifi İbn Fazlân ve 'Abbâsî hizmetindeki iki Türk genci de vardı¹³⁵. Elçiler soğuşa karşı kalın Türk elbiseleri giymişler ve (çift hörgüğü) «Türk develerine»¹³⁶ binmişlerdi. Oğuz, Peçenek, Başkurt bölgelerinden geçerek¹³⁷, yetmiş günde, 'Abbâsî elçiliği, Etil kıyılarında, henüz göçebe olarak yaşayan Türk proto-Bulgar'lara vardılar. Oğuzlar arasında ve Etil kıyılarında İslâmiyetin bu devirde nüfûz etmeğe başlamış bile bulunduğu, İbn Fazlân'ın rivâyetlerinden anlaşılır.

Hicrî 310/922 yılının 16 Muharrem günü, Yıltavar Almuş'un otağında toplanan Etil proto-Bulgar boy beyleri, Halifenin İslâma davetini ayakda dinlediler ve yeri titreten bir Tekbîr ile İslâma şahâdet ettiler¹³⁸.

Bulgar şehri¹³⁹ ve diğer yerleşme merkezleri, İslâm'dan derhal sonra, fakat yerli uslûbda, tahtadan surlar ve kuleler ile çevrili olarak, inşâ edilmişdi (lev. XCVI/a). Bulgar harâbelerindeki küçük minâre (lev. XCVI/c) XII. yüzyıldan sanılır¹⁴⁰. Bazı araştırmacılar proto-Bulgar'ların kurduğu ilk İslâmî şehrin bugünkü Bulgar kalıntıları değil, Bilar harâbelerinde bulunduğunu sanmaktadırlar¹⁴¹. Üçüncü bölümde anlatılan Tıgaş tapınağı (lev. XXXIII/d) yerinde de bir şehir gelişti¹⁴². Türkistan'da¹⁴³ da olduğu gibi, İslâmın kabûlu ile, Etil kıyılarındaki göçebeler de yerleşmeğe başlamıştı. Burada da İslâmî hayât tarzı, mescid etrafında toplanmış; yerleşik cemâatler ve sanatkâr sınıflar, yanî esnâf, vücûda getiriyordu. Bu meyânda Etil kıyılarındaki Türk proto-Bulgar şehirlerinde deri ve çizme ile¹⁴⁴, maden ve mücevhercilik¹⁴⁵ sanatları şöret buldu (lev. XCVI/b).

Böylece Etil Bulgarı İslâmın en Kuzey-Batıdaki serhaddi oldu. Bulgar'da yetişen âlimler sayesinde, İslâm dini, Başkurtlar gibi Batılı Türk boylarına da, yayıldı. Fakat, X. yüzyıl başında, Türklerin büyük kısmı henüz İslâma girmemişti.

BÖLÜM VI

«HÂKÂNÎ TÜRK» MEDENİYETİ (IX.-XIII. yüzyıllar)

«Bayat atı birle sözüg başladı.»
«Törütgen, İgidgen, Keçurken İdi».
(«Allah adı ile söze başladı.
Yaradan, Rahmân ve Rahîm Rabb» :
Yûsuf Hâşş Hâcib, beyt 3715)

1 — İlk büyük Müslüman Türk devletinin kuruluşu

Târihlerde «Hâkânî Türk» veya «Afrâsiyâb-oğulları» adını taşıyan ve Kök-Türk kaganlarından indikleri anlaşılan, bugünkü tabîr ile Kara-hanlı sülâlesi, 893'de Batı Türkistanı Sâ mânîlere terke mecbûr kalmışlardı¹. Mîlâdî X. yüzyıl başında «Hâkânî Türk» devletinin merkezi, daha Doğuda bir şehirde, Batı Türkistan ile Doğu Türkistan arasındaki geçide hâkim bulunan Kâşgar'da idi. İşte Türk kültür târihinin seyrini değiştiren olay, «Hâkânî Türk» devletinin ve onun idâresindeki çok sayıda Türk boylarının İslâmî kabûlü, 926 sıralarında, Kâşgar'da olacaktı. Kâşgarî'nin «Hâkânî Türk» sülâlesinin beşiği ve «Ordu-kent»i olarak tanıttığı Kâşgar², bilhassa Buddhist kültürde bir merkez idi. «Hâkânî Türk»'leri, eğer daha önceki, başkentleri Suyâb-Balasagun'da³ Buddhism'e intisâb etmiş değil idiseler, Kâşgar'da muhakkak Buddhist olmuş bulunduklarını aşağıda göreceğiz⁴.

Karşılı Cemâl'in⁵ bazı târihî tenâkuzlar gösteren, XIII. yüzyılda yazılmış rivâyeti, H. 486/1093 da Almalıklı Abû'l Futûh 'Abd al-Gaffâr b. Huseyn'in yazdığı Kâşgar târihine dayanması sebebiyle, en eski vesikadır. Karşılı rivâyetine göre, «Hâkânî Türk»'lerin İslâmî kabûlune, Kâşgarda, Satuk Bugra Hanın, çocuk yaşında iken, ihtidâsı yol açmışdı :

«Satuk Bugra..... Bazır Arslan Han b. Bilge (Köl) Qadır Han, Afsâsiyâb b. Peşenk..... neslinden, idi ve bu nesil (Turanlılar soyu)

Tür b. Afaridûn b. Yâfeş b. Nûh'a dayanır. Ve o, Türk Hâkânlarından, ilk İslâmiyeti kabûl edendir. Kâşgar ile Farğâna hudûdlarında idi. Al-Mu'tî'Lillah Mü'mînlerin Emîri (946-974) bulunurken ve Emîr Al-Raşîd 'Abd. al-Malik Nûh b. al-Sâmânî (954-961) devleti zamanında Kâşgar İslâmiyeti kabûl etti..... (Bilge Kül Qadır Handan sonra), Türklerin idâresi Bazır Arslan'ın kardeşi Ogulcak Qadır Han'a geçmiş bulunuyordu. O, İslâma davet için yazılan mektupları hiç dinlemiyordu. Tâ ki (Sâmânî'lerden) Naşr b. Manşûr, kardeşinden kaçarak, Kâşgar'a vardı. Ogulcak onu misâfir olarak ağırladı ve dedi ki : «Vatanına geldin ve milletine konuksun». Sana kardeşin cefâ etti : biz vefâ gösteririz». Ve ona Artuç ilinin idâresini verdi..... Ve Naşr (Ogulcak Kadir Han'dan), (mescid) binâ edebilmek ve ibâdet etmek için, bir sığır derisi kadar yer istedi. (Ogulcak) «Buyur, dedi, istediğin senin olsun». Naşr, bir sığır kurban etti ve derisini uzunluğuna (ince şerîd gibi) kesdi ve bunlarla bugün Artuç Mescidi olan sâhanın etrâfını çizdi..... Ogulcak Satuk'un amcası idi ve (Satuk) oniki yaşını bitirdiği zaman yüksek derecede güzelliği, parlak görünüşü, tabîî zekâsı, berrak zihni, geniş anlayışı, uzak görüşü ve aklı ile, geçmiş melik oğulları arasında, eşsiz idi. Buharâ'dan kervân geldiği bir gündü. Satuk, taşıdıkları eşyayı görmek için..... Artuç'a vardı. Ve Naşr al-Sâmânî onu misâfir etti ve ona ikrâmda bulundu. Öğle zamanı vakti gelince Müslümanlar, şer'î vazîfeyi hakkı ile yerine getirmek için, kalkdılar. Satuk ise bu mutlu vazîfeyi bilmiyordu. (Namaz kılan) halka bakdı ve bitince Al-Sâmânî'ye ne yaptıklarını sordu. Sâmânî cevap verdi : «gece ve gündüz içinde bize beş vakit böyle (ibâdet) farz kıldığını bir hakikattir», dedi. (Satuk) sordu : «Kim bunu size farz kıldı?». Ve derhal, Sâmânî ona, celâli yüksek ve izzeti kemâl mertebesinde Yaradânı, güzel isimleri ve âlî vasıfları ile anlatmağa girişdi. Allahın selâmı üzerinde bulunan Muhammedin dili ile, İslâm şer'atını ve ümmetin menkıbelerini ve iyiliklerini saydı. Beyt :

«Ben istek nedir bilmeden seni istedim».

«O kalbimi boş buldu ve orada mekân kıldı.»

Bundan sonra (Satuk) şöyle dedi : «İlâh O'dur ve Ondan başkasına ibâdet hak değildir. Ve bu Nebî'den daha doğru ve kendisine tâbi olmağa hak kesbetmiş kimse olamaz... Ve dînî kabûl etti. Ve hizmetindeki genç oğlanlar ile maiyetinin de İslâma ve imâna girmelerini istedi ve hepsi Müslüman oldular» (Karşî, s. 130-32).

Karşî'nın rivâyetinde şunlar da nakl edilir : Genç Satuk İslâmı kabûl ettiğini gizlemekte idi. Fakat İslâmiyetin Artuç'da yayıldığını öğre-

nen Ogulcak Kadir Han, karşı tedbir olarak, orada bir put tapınağı binâ ettirdi. Yapıya iştirâka mecbûr kalan genç Satuk, tuğlaları taşıırken, gönlünde bu tapınağı Allaha adamakta idi. Satuk, yengesi Hatun'un gizli yardımı ile, Amcasının şühbesinden kurtulmağa çalışıyordu. Yirmibeş yaşına gelince, ava çıkar gibi yaparak, elli Müslüman ile beraber, Kâşğardan kaçabildi. «Y.(T) bğâc (Tabğaç?) Balık» ı elde edip orada üç yıl kaldı. Amcası kendilerine karşı hücumu geçince, Satuk, Farğâna Müslümanlarının da dâhil olduğu bin kişilik bir kuvvet toplayarak Amcasının ordularının savletine dayandı. Sonunda gâlib gelen Satuk, Atbaş ve Kâşgar'ı feth edip, Artuğ tapınağını mescid yaptı. Bu devirden ayakda kalan nâdir harâbelerden biri, Bernştam'ın tabîri ile, «efsânelere bürünmüş Atbaş kalesidir» (MIA 26, 100). Atbaş kalesinin hâtıraları, zaman ile, mâhiyetini değiştirerek, Atbaş artık Manas destanına sahne sayılmaktadır. Kırgızlar, Atbaş kalesine, Manas destanı kahramanlarından, Kırgız Hanı Koşay'ın adını vererek, «Koşoy-kurgan» demektedirler. Kâşgar ve Artuğ âbideleri ise, mükerreren yeniden imâr edildiğinden, eski vechelerini kaybetmiş bulunmaktadır. Gâzî Satuk Bugra Han al-Mücâhid 'Abd ul-Kerim adı ile târihe geçen Satuk Bugra, H. 344/955'de yılında öldüğü zaman, Artuğ'daki mescidin külliyesine gömülmüşdü. Doğu Türkistanda İslâmın timsâli olan bu «ulug mezâr», Çinliler ve Kalmaklar tarafından mükerreren yıkılmış ve Türklerce yeniden binâ edilmıştır (lev. XCVII/c).

«Hâkânî» Türklerinin İslâmı kabûlu neticesinde, Batı Türkleri arasındaki din savaşı bitti ve Batı Türkistanın tamâmı ile Doğu Türkistanın batı kısmı, «Hâkânî Türk» devleti içinde birleşti. Buna karşılık İslâma girmeyen Uygurlar ile Müslüman Türklerin savaşı, harb meydanlarında olduğu kadar, kültür sâhasında da, sürüp gitmekde idi. Uygurlar ancak 1473 sıralarında İslâmı benimseyeceklerdi, Türkistanda «Hâkânî Türk» devletinin İslâmın bir kalesi olarak yükselmesi, Doğudan gelen Çin kültürü nüfûzuna karşı bir sed teşkil etti. Hâkânî Türk devletinin genişlemesi şu safhalarda oldu : Satuk Bugra Hanın İslâmı kabûlu devresinde, bilinmeyen bir târihde, «Hâkânî» Türklerinin Batı Türkistanın kuzey illeri Argu'yu tekrar aldıkları anlaşılmaktadır'. Sâ mânî devleti 962'den beri, Bugra Beg adında, muhtemelen «Hâkânî» soyundan, bir hükümdâr himâyesine geçmişti⁹. Bu hâmi, belki Argu'da, Balasagun Hâkânî hükümdârı Hârûn b. Hasan Süleyman Bugra Han idi. Bu hükümdâr. 980'de İspicâb-Sayram'ı ve 992'de Sâ mânî illerini aldı⁹. Hâkânî Türkleri Hotanı da feth etmişlerdi¹⁰. Böylece «Hâkânî» Türkleri Hotan'dan batıya, Türkistana hâkim oldular. Bu ilk büyük Türk Müslüman devleti 926-1220 arasında üçyüz yıl kadar devâm etti ve yüksek bir medeniyete ulaştı. «Hâkânî Türk»

medeniyeti hemzamanı olan bütün Türk çevrelerine tesir ettiği gibi, gelecek bütün Müslüman Türk nesillerine kendi öz uslubunu vermiş bulundu.

2 — «Hâkânî» Türklerinin kültürü

«Hâkânî Türk» medeniyetinin, Türk dünyası içinde aldığı merkezi mevki, Burkan ve Mani dinleri gerçevesinde¹¹, bir kaç yüzyıldan beri gelişmiş bir Türk kültürünün vârisi bulunması ve Türk dilinde bir edebiyât ile, Türk geleneğinde bir sanata dayanmasından dolayı idi. Bu gelişmiş Türk kültürünün tezâhürleri muhtelif idi. İncelmiş bir dinî seziş ile, sanat ve edebiyât eserlerinin tertibinde çokdan kurulmuş bulunan bir şekli geleneğin ve türkçe istilâhların mevcûd bulunması, kültür gelişmesine temel teşkil ediyordu.

Kök ve Batı-Türk kaganlığının devâmı olan «Hâkânî Türk» devleti 840'da Batı Türkistanda, Suyâb-Balasagun'de kurulmuş idi, 983'de ise, Doğu Türkistandaki bir başkentleri olan Kâşgar'ı merkez ittihâz etmişlerdi¹². Yukarıda kaydedildiği gibi, «Hâkânî» Türkleri, Buddhist kültürünün Batıdaki merkezlerinden olan Suyâb-Balasagun'da¹³ bile, belki Burkan dînine girmiş bulunuyorlardı. «Hâkânî» Türkleri, daha önceden Buddhist olmamış iseler bile, Doğu Türkistanda, Kâşgar¹⁴, Hotan¹⁵, ve Uygur ili¹⁶ gibi Buddhist merkezlerin çevresinde, Buddhist olduklarına şübhe yoktur. Nitekim, Suyâb-Balasagunlu Yûsuf Hâşş Hâcib¹⁷ ve Kâşgarlı Maḥmûd¹⁸ gibi «Hâkânî» Türk müellifleri, İslâm'dan önceki *avşân* (putlar) ve râhiblerden bahs ederken, ancak «Burkan» ile «toyn» (Burkan râhibi)¹⁹ adlarını ve Buddhist tabirleri ile («ajun» gibi) kosmolojiyi aks ettirmekte idiler²⁰.

Karşılı Cemâl'in rivâyetinde mescide çevrilen Artuç'daki «avşân» (putlar) tapınağı bir Burkan mabedi olmuş olsa gerek, çünkü Yûsuf Hâşş Hâcib «Burkan orun» 'un (Burkan tahtının) mescid yapılmasını tavsiye etmektedir²¹. Nitekim, aşağıda görüleceği gibi, Kâşgar'daki erken islâmî âbideler, daha önce Buddhist külliyele idi ve sonradan İslâma vakfolmuşdu²².

İşte böylece, «Hâkânî» Türklerinin İslâm medeniyetine getirdikleri yenilikler, bilhassa Buddhist kültürün IX.-X. yüzyıllarda vardığı gelişmelerden mülhem idi. Bir kaç misâl verebiliriz. Yûsuf Hâşş Hâcib'in eseri *Kutadgu-bilig*'de ifâde edilen hükümdâr mefkûresi, Universalism'in ve Ulug-kölünğü Buddhist mektebinin safhalarından geçmiş bir vechede olmak üzere, Türk geleneğine sadık kalmışdı. Hükümdâr²³, «kara-bodun»'u

koruyan, yediren, giydiren, millî töreyi savunmak için zekâsını ve secâatini, icâbında canını veren, insan-üstü vasıfları olan, Bilge Kagan'a mûmâsil bir hayırlı şahsiyetti. Fakat aynı zamanda, en şedîd şekilde, halkı terbiye etmekle de mükellef idi. Türk Buddhism'inde Burkan da, elinde kamçı ve sopa tutan, sert bir han, bir bey, bir «üsi» (memûr) vechesi almışdı²⁴. *Kutadgu-bilig*'de hükümdâr «ajun tözi»dir. Bu iki kelime iki ayrı kültürün hâtıralarıdır. «Töz», eski türkçede, rûh, kök demek idi. Bugün kullanılan şekilde ise, ata ve tanrı rûhlarının keçeden tasviri manâsına, «tös» tabîri, atalar ibâdetine devâm eden Türkler arasında kullanılmaktadır. «Ajun» kelimesi, Buddhist Türk metinlerinde, muhtelif hayât şekillerine işâret ediyordu. Bu kelime, Hâkânî edebiyâtında, «dünyâ» manâsını aldı. Demekki, *Kutadgu-bilig*'de hükümdâr dünyânın rûhu sayılmaktadır. *Kutadgu-bilig*'de hükümdâr şahsiyetini temsil eden Kün-toğdı İlik, eski Türk geleneğinde, «kut» sâhibidir. Semâvî bir ejder'in (evren)²⁵ harekete getirdiği felek çarkının kutlu bir ânında, hükümdâr kut sâhibi olmuştur. Burada, eski gök dini ve «Kök-luu» adını taşıyan semâvî ejder manzûmesinin, gök timsâli olmuş bulunduğu devirdeki inançların bir yeni vechesi görülür. Hind - İran dinlerinde zaman mabûdu, Hindde Kâla, İranda Zurvân adını alan şahsiyetin de timsâllerinden birinin ejder olduğu hatıra gelmektedir. Prof. von Gabain, «evren» mefhûmunun Tantrik Buddhism ile alâkasına da lutfen dikkatimi çekti. *Kutadgu-bilig*'de, «evren» 'den başka bir zaman timsâli de, eski Türk zaman tanrısı Öd'ün bir şekli olan ve gece gündüz ilerleyen bir at olarak tasvîr edilen Ödleg de yer almaktadır. Nitekim, *Atharvaveda*'da da, zaman mabûdu Kâla, bir at, veya bir araba sürücüsüdür (eski Türk tanrısı, Yol-teñri gibi). Ejder ve at motifleri ile birlikde, semâvî çark mefhûmu ise, Buddhism'in Kâla-cakra (Zaman çarkı tanrısı) tasavvuruna benziyordu. Fakat Kâla-cakra tasavvuru, Buddhism'de, ancak X. yüzyılda ve Laufer'e göre Uygur muhitlerinde gelişmişti. O halde, Yûsuf Hâşş Hâcib'in X. yüzyıla kadar Uygur Buddhist kültürü takibeşmiş bir çevrede bulunduğu âşikâr olmaktadır. Bu kosmolojik tasavvuru temsil eden bir eser, çift-başlı evren altında bağdaş kurmuş şahıs tasviri, Taşkent yanında Munçak-tepede, «Hâkânî» devri şehir kalıntılarında bulunmuş bir hokka üstünde görülmektedir (lev. XCIX/a). Bu tasvîr de Buddhism ile ilgilidir ve yedi-başlı evren olarak tarîf edilen, efsânevî Mucilinda'nın gölgesinde oturan Burkan menkıbesinin resimlerini hatırlatır. «Hâkânî Türk» hükümdârı böylece gök tanrısının ve Burkanının «evren» ongununa vâris olduğu gibi, Burkanın «arslanlık örgün» (arslanlı taht)'ına da sâhib çıkmıştı. «Arslanlık örgün» tasavvurunun İslâmdan önce bile hükümdârlara teşmîl edilmiş bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir Karluk hükümdârının tahta çıkışını gösterdiği sanı-

lan, gümüş kap üzerindeki bir tasvirde de «arslanlıg örgün» gözüktür (lev. XLIII/b). Şunu da hatırlatalım ki «Hâkânî» devleti 840'da bir Karluk yabgusu tarafından kurulmuş idi. *Kutadgu-bilig'*de arslanlı taht, astrolojik anlamda, Arslan burcunu temsil etmekte idi.

Kâşgârda ilk İslâmî yapıların Buddhist âbidelerin kalıntıları üzerine kurulup onların gelenegini takibettikleri yukarıda söylemiştik²⁷. Böylece hayrât külliyesi manâsına gelen sanskritten muharref «buyan» kelimesi, Müslüman Türk terminolojisinde, tabîî şekilde, *ribât* anlamına, «muyan», «muyanlık» şekline girivermişti²⁸. Hakikatte, mimârî dalında, Buddhist tesirler «Hâkânî» Türklerinin Müslüman olmasından çok önce de Orta Asyanın İslâmî bölgelerinde hissedilmişti. Milâdî VIII. yüzyıldan beri, *ribât*'ların *vihâra*'lardan mülhem yapılar olduğu V. Bölümde kaydetmiştik²⁹. Fakat, Hâkânî Türklerinin *ribât* mimârisine getirdikleri yenilikler, *vihâra*'nın VIII. yüzyıldan daha sonra, Türk dünyasında aldığı şekilleri aksettiriyordu. Dördüncü bölümde kayd edildiği gibi kadîm devirde, *vihâra*'lar, uzun mustatil şeklinde bir plan arzederken, Uygur ilinde bu yapılar, Türk ordu-balık geleneginde (lev. LV/c), iç-içe iki kaleden müteşekkil şekiller almışdı³⁰ (lev. LXVI/a). «Hâkânî» Türk *ribât*'ları da, ordu-balık geleneginden mülhem, iç-içe iki kale şeklini muhâfaza etti³¹ (lev. CIX/a).

Türk şehrinin ordu kalesi etrafında, kademeli şekilde gelişmiş olmasının hâtıraları henüz «Hâkânî» devrinde unutulmamıştı. Üzkend ve Keñgütarban gibi bazı şehirler, tabîî şekilde büyümüş şehirlerin bir bütün olarak ortaya çıkan vechesinde değildi. Şehri teşkil eden kısımlar, ordu kalesi, dînî külliye, *rabaz* denen esnaf mahalleleri, henüz birbirinden müstakil, her biri ayrı bir tepe üzerine kurulmuş, surlu kaleler idiler (lev. CIX/c).

«Hâkânî» Türklerinin getirdiği en önemli yeniliklerden biri de âbidevî minâreler oldu. Bunların inşâsında, Buddhist Türk mimârisinde «ediz ev» dendiğini IV. Bölümde kaydettiğimiz, toparlak, veya çok köşeli kesitli, ince nisbetli kulelerin (lev. LXXV/b) tesiri olduğu şübhesiz gözükmektedir³².

«Hâkânî Türk» mimârisinin Buddhism ile kısmen ilgili bir başka yapısı türbe şekilleri idi. Orta Asya türbeleri, birbirine bağlı olmakla beraber, ayrı yollarda inkişâf etmişdi. Birinci cins türbeler doğrudan doğruya Türk kubbeli otasını taklidetmekte idi ve bunlar göçebe çevrelerde bulunuyordu³⁴. Birinci sınıf türbe misâli olarak, Doğu Türkistanda, Bağraç-Köl (44°K, 87°D) ve «Şah Kalender şehri» harâbeleri civarında, Ka-

lender dervişlerine atfedilen türbeler gösterilebilir. İkinci cins türbe, içinde Moğaç (Mûğ, ateş-perest)'ların *nâvs* dediği kemik mahfazasının bulunduğu yapılardan geliştirdi³⁵. Türklerle meskûn illerden, Taşkend yanında, İlek³⁶ ırmağı boyunca, *nâvs* lı mezarlar (lev. LXIV/a), Türk otağına yine de benzetmekle beraber, Roma ve İran uslûbunda, âbidevî bir giriş kapısı ile temâyüz ediyorlardı. *Nâvs* lı mezar şekli Türk illerinde Sır-deryâ boyundaki İslâmî türbelerde³⁷ tatbik edilmişti. «Hâkânî Türk» sülâlesinin Üzkend'deki türbelerinde bu ikinci cins türbeler görülür ve âbidevî kapılar yüksek sanat eseri mertebesine ermiştir (lev. CXIII).

Stûpa'ya³⁸ gelince Dördüncü bölümde kaydedildiği gibi, Uygur *stûpa*'sının³⁹ bârız bir husûsiyeti, iç süslemelerde Türk otağına yeniden bir yaklaşma olmuştur (lev. LXXVI/d). Ayrıca, Uygur *stûpa*'sında, kubbe-lerin üst-üste gelmesi, dış görünüşde «Lotus» denen soğan şeklinde kubbeyi ortaya çıkarmıştı (lev. LXXVI/b/3). Uygur *stûpa*'sında dikkati çeken bir yenilik de kubbenin üstündeki mahrûtî şemsiye şeklinin, büyü-yüp, kubbeyi ikinci dereceye düşürmesi idi (lev. LXXVI/c). Bu husûsiyetler de aynen «Hâkânî Türk» türbelerinde tebâruz etti⁴⁰ (lev. XCIV/a).

«Hâkânî» Türklerinin Orta Asya İslâm sanatına, bir az gayr-i İslâmî vechede bir katkısı da, bazı figuratif şekiller oldu. Sâmanî devrinde (982-992), İslâmî görüşde mekrûh sayılan muşahhas sanat, çok gerilemişti. Gayr-i Müslim Türk illerinde ise, muşahhasa sanat, dînî konularda olduğu gibi, tasvirler, ongunlar ve efsânevî şekillerde de yaşamakta idi. «Hâkânî Türkler»inin İslâmâ girmesile muşahhas motifler, birden, İslâm sanatında çoğaldı ve bunlar İslâmî motifler ile karışarak, acâib neticeler ortaya çıktı. Meselâ, İla ırmağı kıyılarında bulunmuş, eski Türk geleneğinde, elde kadeh tutan bir mezar heykelinin⁴¹ başındaki islâmî sarıktan Müslüman olduğu anlaşılır⁴² (lev. XCV/a). «Hâkânî» unvân ongunlarından⁴³ arslan; «bugra» (erkek deve); «togañ» (dogan), «togrıl», «baygu» gibi yırtıcı kuş cinsleri de, tabîî veya efsânevî şekillerde, İslâmdan önce olduğu gibi, İslâm-dan sonra da, tasvir edildi (lev. XCIX/b, c; XCVIII/a; XCV/b; XCVIII/b; XCVII/b). Orta Asyada yaygın efsânevî şekillerden⁴⁴ insan bağlı arslan (lev. XXX/c) ve Buddhist masallarında *kinnari* denen ve Manihai metinler ile Dede Korkut destânında «Periken» ve «Perrî» adını alan şekle muhtemelen tekabül eden kadın-başlı kuş da (lev. CI/a, b, c), «Hâkânî Türk» sanatında, devâm etti⁴⁵. Muşahhas şekillerin İslâmî-Türk sanatının dînî kolunu bile istilâsının bir misâli, Sayram-İspicâb'daki Cuma Mescidinde, H. 398/1007 târihli bir tahta sütunda, görülür. Bu sütunda (lev. CII/c), Kûfî yazıların altında yer alan karışık şekil, Sibiryadaki Türk «beñgü taş» (mezar taşı) larında görülen tarzda, saçları havâyâ kalkmış bir koruyucu

rûh tasvîrine (lev. XLII/b) benzer⁴⁶. Aynı karışık tarz Zerefşan boyun-daki Sâ mânî ve «Hâkânî Türk» devrinden ahşab mescidlerde dikkati çekmiştir⁴⁷. Zerefşan tahta işlerinde, yırtıcı kuş gibi kosmik manâlı figuratif motifler, hendesi ve nebâtî şekillere dönüşmekte idi (lev. CII/e, f). Sayram-İspicâb'da ve Zerefşan kıyılarında IX.-XI yüzyıllarda görülen yarı-figuratif, yarı-hendesi ve yarı-nebâtî süslemeler, Orta Asya Selçuklu sikkelerinde de, muhtelif vechelerde gözükmektedir. Selçuklu sikkelerindeki yarı-figuratif, yarı-nebâtî remzler arasında, Sayram sütündeki gibi, saçları sanki havaya kalkmış, boynuzlu bir baş (lev. CII/g) ile, ejder ve «togrıl» olabilecek bir kuş tasvîri bulunmaktadır. Ayrıca, Hind sikkelerindeki gibi, bir de boğa fasilesinden şekil, Selçuklu sikkelerinde yer almıştı. Bu tarz, Selçuklu sanatında, «Rûmî» denecek uslûbun başlangıcı idi.

Dördüncü bölümde kaydedildiği gibi⁴⁸, Türkler, bilhassa Uygur harflerile yazıyı yüksek bir sanat mertebesine çıkarmışlardı (lev. LXXXVII/a). Belki bu geleneğe dayanarak, «Hâkânî Türk» devrinde Kûfî yazı sanatı da çabuk gelişti. «Hâkânî» Türklerinin Kûfî yazısı, «celî» nishette, kılıç gibi yüksek elif ve lâm harfleri ile tebâruz ediyordu⁴⁹ (lev. CVII, CVIII). Prof. Yaralov'dan öğrendiğime göre, tuğlalar ile Kûfî yazılar teşkil etmek sanatının en eski numûneleri de, Daya Hatun *ribâtı*'nın XI. yüzyıldan kalan duvarında görülmektedir.

Yazı ile karışık, nebâtî, hendesi ve hatta bazen müşahhas şekillerden mürekkeb süslemeler, motifler birbirine tamâmen imtizâc etmemek ve ayrı durmakla beraber, muhtelit bir dekor teşkil etti. Bu dekor, Türkistan geleneğinde mevcûd bütün tekniklerde, kaymak taşından, veya pişmiş topraktan oymalı duvar kaplamalarında (lev. CII, CIII, CV, CXIV/c); tahta ve maden işlerinde (lev. XCVIII, XCIX, CI) kullanıldı. Misâlleri Hâkânî sülâlesinden, Tıga Tigin'in 1091-95'de yaptırdığı Hâkîm al-Tirmizî türbesinin kubbesi ve duvarlarında⁵¹ (lev. CXV/c) olduğu gibi, madenî aynalar üstünde de görülüyordu (lev. CI/c, b). Evlerin⁵² duvarlarında da bu dekor, oymalarda ve resimlerde, yer alıyordu. Evlerin yeri ve sokaklar ise, ekseri pişmiş tuğla ile kaplı idi.

Çin sınırlarındaki Türklerin, bilhassa Uygurların, çok erken öğrendikleri bilinen sırlı tuğla ve kiremit tekniği, İslâmdan önce Kâşgar'da da biliniyordu ve İslâm mimârisine «Hâkânî» Türkleri tarafından getirildiği anlaşılmaktadır⁵³. İlk devir «Hâkânî» mimârisinde, duvarlarda muhtelif şekilde kesilmiş oymalı keramik kısımlar, yeşilimtrak-mavî renkli sırlı tuğlalar ile karışıyordu (lev. CIV). Milâdî XII. yüzyıl «Hâkânî» âbidele-

rinde, meselâ İbrâhim IV b. Huseyn Kılıç Tamgaç Hanın (1165-1203)⁵⁴ Af-râsyâb'da yaptırdığı sarayda, başdanbaşa sırlanmış oymalı keramik ceb-heler pek göz alıcı idi⁵⁶ (lev. CV/c). Bu sarayda su boruları ve yer döşe-mesi de sırlı çiniden idi.

Toplum hayatı bakımından, Yûsuf Hâşş Hâcib⁵⁶, «Hâkânî» Türkleri arasında şu sınıflara işaret eder : beyler (hükümdârlar), saray mensûb-ları, «kara bodun» (halk), 'Alî evlâdı, âlimler (dîn âlimleri ve kadılar bu sınıfa dâhildir), tabîbler, mu'azzim'ler (efsuncular), ruyâ tabircileri, mü-neccimler, gâirler, çiftçiler, tüccar, çobanlar (at yetiştirenler de bu sınıfa dâhildir), sanatkârlar, yoksullar. İslâmın yasakladığı ve putperestlik say-dığı⁵⁷ efsuncular ve müneccimlerin, «Hâkânî Türk» toplumunda, resmen yer alması dikkati çeker.

Edebiyâta gelince, XI-XII. yüzyıldan sanılan türkçe *Kur'ân* terceme-lerinin «Hâkânî Türk» muhîtinde yapıldığı sanılır⁵⁸. Nitekim, Kâşgar tâ-rîhini yazan Almalıklı Abû'l Futûh Abd al-Gaffâr b. Huseyn'in (öl. H. 486/1093) babası, aslen Humârî (?) nisbetli ve Gazneli olup Kâşgar'da yerleşen Al-Huseyn b. 'Alî b. Halaf b. Cibril, Kâşgar imamı iken, oğlu ile bir-likde *Kur'ân* tefsiri yazmakta idiler. Bir gün Kâşgar Hanı 'Abd al-Gaf-fâr'ı çağırtmışdı. O da Kelâmullah'ı bırakarak Han'ın davetine icâbet et-mek isteyince, babası ona bedduâ etmişdi. 'Abd al-Gaffâr, at üstünde, Han'a giderken, attan düşüp, H. 486/1093 etrâfında ölmüş olduğu rivâ-yet ediliyordu. Türkleri Allahın ordusu olarak tavsif eden hadîsi Kâşgarlı Mahmûd'a rivâyet eden, Kâşgarlı İmâm Huseyn b. Halaf, *Kur'ân* tefsiri yapan zât olsa gerek.

«Hâkânî» Türklerinin, Türklerde yaygın olan 'Alî evlâdına bağlılık ile beraber, mezheb bakımından, Sünnî-Hanefî oldukları, *Kutadgu-bilig*'de, Hulefâ-i Râşidîn medhiyelerinden ve Karşılı Cemâlin verdiği Hanefî ule-mâ⁵⁹ isimlerinden anlaşılır. *fakâ'id* sâhibi Karşılı Necm al-Dîn Abû Hafs 'Ömer b. Muḥammad b. Ahmed Al-Nasafî (Nasaf, Karşının eski adı idi) (öl. 1142) ve talebesinden, *Hidâyât* müellifi, Fargânalı Burhân al-Dîn 'Alî Kılıç Al-Marginânî⁶⁰ (öl. 1197), «Hâkânî Türk» muhîtinde, daha Batı-daki İslâm illerinde, aynı devirde, Şahrîstânî ve Zamaḥşarî'nin tutmuş oldukları mevkie mümâsil mertebede, Hanefî hocaları idiler. Kılıç adı, Burhân al-Dîn Marginânî'nin Türk olduğunu hatıra getirir.

3 — Kutadgu-bilig

Kâşgarî ve Yûsuf Hâşş Hâcib gibi Hâkânî müelliflerinin eserlerinde de, sanatta görülen tarzda, bir kültür değişmesi emârelerine rastlanır.

Her iki müellif, Türklerin mensûb bulunduğu kültür çevresinin İslâm'dan önceki inançlarını, İslâm ile, telifte çalışmaktadır. Onsekiz ayda söylenip 1067'de biten mevzûn allegori'ye *Kutadgu-bilig* (Kut veren bilgi) adını koyarken, Kâşgar «Hâkânî» hükümdârı Hakan Tavgaç Ulug Bugra Kara Han Abû 'Alî'nin hâcibi, Balasagunlu Yûsuf, belki Uygur «körünç»⁶¹ (dinî temâşa) edebî şeklinden ilhâm almıştı. Yûsuf Hâşş Hacıb'in eseri, İslâm'dan önceki kültürün temelleri üzerine, Müslüman Türk hayat felsefesini binâ ediyordu. Türk-İslâm medeniyetinin kaynaklarından biri olan *Kutadgu-bilig*'in dünyâ görüşü üzerinde durmamız gerekmektedir.

Kutadgu-bilig'in kosmolojisi henüz kadîm Çin-Türk ve Buddhist tasavvurlarına sâdıkdır. Yer-su, düz bir sâhadır. Bu sâbit mekân etrâfında, gök ejderi Evren, güneş, ay, ve yıldız burclarını taşıyan «tezginç» i (çarkı) çevirmektedir :

«Yarattı, kör, evren, tuçi evrillür.
Anıng birle tezginç yime tezginür» (KB, 126)

Böylece, sâbit bir mekân etrâfında, zamân, devrân eden bir çarkdır. Bu tasavvurun timsâllerine uygun olarak, eser bir bahar sabahında, kahramanlar, henüz gençlik çağında, veya kaderlerini tayîn edecek vekaînin eşiğinde iken, başlamaktadır. Fakat bu dönen zaman çarkı Buddhist tasavvurunda olduğu gibi, âmânsız ve manâsız bir devrân içinde değildir. Müslüman Şâir, kâinâtın âhengi, kemâli ve insan kaderinin bir manâsı olduğunu, «Törütgen, İdigen, Keçürgen»⁶² (Yaradan, Rahmân ve Rahîm)'in âyetlerinden bilmektedir :

«Ve biz gökler ile yeri ve aralarında olanları maksadsız yaratmadık.

Onları ancak hak üzerine yarattık»

«Sizi bilmediğinize neş'et ettirmek için» (Kur'ân, XLIV/38-9, LVI/61)

Bu âyetlerin esrârını sezme isteyen, tabiat üstü bir endişe ile, Şâir sormaktadır :

«Negü ol tiriglik, negü ol ölüm?

Kayudın kelir men, kayuğa yolum?»

(Nedir hayât, nedir ölüm?

Nereden geliyorum, nereye yolum? KB b. 1135)

Yaradılışın manâsı olduğunu bildiren ezeli hitâb, şâirin gönlünde mutlak «arığ» (pâk) olan «Ol» (O) ile vuslat hasretinin ateşini yakar :

«Bir Ol bir katksız, karıksız arığ !
 Yoğu bar kılur Ol, kılur Ol yok barığ»
 («Birdir O bir, katıksız, karıksız pâk.
 Yoku var kılar O, kılar yok varı». KB, b. 3899)
 «Mini aşnu ol koldı ezel
 Anın men kılur boldum emdi tükkel»
 (Beni ilk olarak, O kolladı, ezelden
 Anı ben kollar oldum imdi tüketi. KB, 4787).

Demekki hayâtın bütün maksadı, erişilmez ve tasavvur ötesindeki «Mi'râclar sâhibi» Allah dır⁶³ :

«Tilekci bulup men, tiler men Onu,

 Barınga mukırr men, tiler men, usuz,
 Kayuda tilegim, özüm belgüsüz»¹
 (Dileyici olup ben, dilerim Onu

 Varlığına mükirrim, dilerim, uykusuz
 Dilediğim nerede? Özüm bilgisiz». KB, 4478, 4780).

Şâir, «Ölmeden ölüm»⁶⁴ hadîsine dayanarak, mi'râcı Taoist bir hakîm, bir Buddhist «toyın»⁶⁵ veya ilk Müslüman Türk Sufileri «Abdâl» ve «eren» ler⁶⁶ gibi, «dünyâ ve 'ukba»⁶⁷ dan kaçıp, pantheist vecheli bir cezbe içinde, «nehir gibi akarak» «kasırga gibi göğe uçarak», yok olmak anlamında⁶⁸ gerh etmek ister :

«Atım bilmesünler, mini körmesinler!
 Tilep bulmasınlar, sözümni keseyi!»
 (Adımı bilmesinler, beni görmesinler,
 Dileyenler bulmasınlar, sözümü keseyim» KB, 6600).

Fakat «ölmeden ölüm» hadîsinin İslâmî tefsiri «dünyâ ve 'ukbâ»dan kaçmak değil, onların ağır mesûliyetini yüklenmek olduğunu, yine âyet ve hadîsler öğretmektedir. O halde yalnız başına mi'râc yollarını aramak hodbin bir zevk vechesinde görülemez mi? Şâirin içinde birbirile tezâd teşkil eden İslâmiyetin iki ayrı tefsiri, iki kardeşin dialogu şeklin-

de tezâhür eder⁹⁹. Odgurmış, kardeşlerden biri, dünyayı terk etmiş, dağa çekilip yalnız ibâdet etmektedir. Diğer kardeş Ögdülmüş ise, topluma hizmet mefkûresini temsil eder, ve düstûr olarak şu hadisi ön görür : «İnsanların en iyisi insâniyete hizmet edendir».

«Kişiler ara kör kişi ol bolur
Anıñdın kişiler asıglar bulur»
(«İnsanların arasında, gör insan o'dur ki
Ondan insanlık hizmetler bulur» : KB, 5729-5730).

«Bodunğa tusungil, munğıñğa yara,
Kadaşka bağır bir, yaqınlık ula,
Telim ogsüzüg kör, ya tul, tulsaqıǵ!
Ya közsüz, ya oldrum, yine aqsasıǵ!
Cemâ'at bile kil farıza namâz.
Çıǵaylar haccı kıl, Āzına namâz»
(Topluma hizmet et, âcize yararın olsun,
Kardeşe bağırını aç, yakınlık ilet,
Bak ne çok öksüz var, ya dullar, yoksullar!
Ya kör olan, ya kötürüm ile topal!
Cemâat ile kıl farize namâz :
Fakirler haccına var, Cuma namâzına». KB, 3237-3239).

«Kişilik» (insâniyet) tâbiri ile Müslüman-Türk insâniyet mefkûresi artık dile getirilmiştir :

«Bödük tut bu himmet, ediz tut köñgöl!»
(Büyük tut himmeti, yüksek gönlü, KB 5420).

Toplum için yapılabilecek en büyük fedâkarlığın cânını kurban vermek olduğunu ifâde ile, Şâir, İslâm'da şehâdet mertebesine işâret eder :

«Akı tip ayurlar, kayu ol aqı?
Akı can yuluǵlap öter er haqqı»
(«Cömerd diyorlar, hanı o cömerd?
Cömerd can kurban kılıp öder er haqqı» : KB, 6105).

Şâir hayatı seyre dalmışken, yıllar geçmiş, saçları ağarmış ve çarh devranını bitirmiştir. Bunun birden farkına varır :

«Tiriglik tükedi, kararur tünüm!»
 («Dirilik tükendi, kararır gecem». *KB*, 5634).

Eserin sonlarında gelecek nesillere bir vasiyet kılınır :

«Elig til nişanı munu bu bitig
 Saňa qodtum bitip, ay tetig!
 Unıtma meni ay okıqlı tirig!
 Özüm dünya kodsı, toşense yirig»
 («El, dil nişanı bu kitabı
 Sana bırakdım yazıp, ey anlayış sâhibi!
 Unutma beni, ey zekî diri!
 Ben dünyadan göçüp, döşeğim yer olunca» : *KB*, 6508-6507).

Ölüm ise Allaha ebedî bir çağırıcıdır :

«Uminçim Sen, ök Sen maňa, ey umınç!
 («Ümidim Sen, yalnız Sensin bana, ey Ümîd»! *KB*, 6515).

«Hâkânî» Türklerinin Türkistanda kurduğu Müslüman medeniyetinin yetiştirdiği «kişilik» (insâniyet)⁷⁰ mefkûresi ve hayat görüşü ile umumî kültür İslâmî Müslüman Türklüğün öz uslûbu oldu. «Hâkânî» medeniyetinin maddî kültür, islâmî mimârî ile yazı sanatı sâhasındaki tesirleri, güneye doğru, Türkler ile beraber yayıldı. Belki Kaşgarlı Mahmud ve Dihlî Sultanı, «Afrâsyâb oğullarından» İltutmuş ve Balaban gibi «Hâkânî» çevresine mensûb olanların⁷¹ tesirleri ile, «Hâkânî» medeniyeti Selçuklular⁷², Hvarizmşahlar ve Dihlî Türk Sultanları⁷³ idâresindeki bölgelere ilerliyordu. Argu'nun şimâlî ve şimal doğusunda⁷⁴ İla (İli) vâdisindeki Tuhsi, Yagma ve Çigil Türkleri, muhtemelen «Hâkânî Türk» devrinde, Müslüman olmuşlardı. Fakat Tering-köl (Balkaş) ile Altay dağları silsilesi arasında, Yumar (Ob)'ın kaynağında, bugünkü Çügerek'-de gayr-i Müslim Yabaku ve Basmıllar'ın «Hâkânî»ler ile harb ettiğine, Kaşgarî'den naklen, Barthold işaret eder. Sibir iline ise İslâm ancak XIII. yüzyılda ilerliyebilirdi⁷⁵. Doğu cihetinde, İslâmiyet, Buddhism ile karşılaşılıyordu ve Turfan Uygur bölgesi XV. yüzyıla kadar Burkan dininde kalacaktı⁷⁶. Doğudan, İslâmı yıkmak isteyen yeni akınlar hâlinde, Kara-Hıtay ve Mogol istilâları gelecekti. Kara-Hıtay istilâsı, 1128-1150 arasında «Hâkânî Türk» devletinin Argu'daki illerini işgâl edip, az zamanda Amu-derya bölgesine, hatta Horâsân ve Kirmân'a yayıldı, fakat Argu dışında, Kara-Hıtaylılar, «Hâkânî» hükümdârlarını yerlerinde bırakıp baş almakla iktifâ ettiler⁷⁷. Mogollar ise, Türkler ile akrabalığa dayanarak, kendi sülâlelerinin Türk Hakanları olduklarını iddiâ edip,

Türk «Hâkânî» devletini ortadan kaldırdılar⁷⁸. Türk soyundan gayr-i Müslim Nayman veya Kerait beyi Küçlüğ'nün, Kara-Hitay devrinde, Türkistan İslâm âlimlerine zulmu, Mogolların katli-âî hareketleri ve şehirleri yakıp yıkmaları, canlara kıydı ve âbideleri yok etti, fakat Türk-İslâm medeniyetinin rûhunu sarsamadı. Hatta Kara-Hitay ve Mogol sülâlesinin hocaları olan ve Mogollara Uygur yazısını ve Buddhism'i öğreten Uygurların⁷⁹, Buddhism ve Hristiyanlık nâmına, kültür sâhasındaki gayretleri bile sonunda neticesiz kaldı. Türk İslâm medeniyeti Kara-Hitayları da, Mogolları da kazandı⁸⁰.

Batıda ise «Hâkânî» medeniyetinin sınırı Oğuz ilinde Cend idi⁸¹. Mîlâdî XII. yüzyılda Orta Sır-deryâ kıyılarında, Fârâbî'nin vatani Keñgütarban'dan 24 fersah kuzeyde, Sıgnak'da ordu kuran Kıpçaklar, daha Batıda, Etil, Tın ve Özü vâdilerinde yaşayan Çuvaşlar, Peçenekler, Batı Oğuzları, Kıpçak-Kumanlar gibi Türk boyları, ya hiç İslâmiyete girmeyecek, yahud o arada girmekte idi⁸². Etil Bulgar merkezleri bu illerde İslâmın kaleleri idi. İslâmiyetin bu devirde Batıya ilerleyişinin efsâneleşmiş hâtıraları, *Saltuk-nâme*'nin Özü ırmağı kıyılarındaki menkıbelerine aksetmiştir. *Kutaadgu-bilig* vezirlerinin Yayık kıyılarına varması⁸³ için, Türk dünyasının Batı ucunda, Yûsuf Hâşş Hâcib'in eserinden yüzyıl sonra, bir diğer eren-şâirin İslâma yol açması gerekecekti.

4 — Ahmed Yesevî

Batı Türklerini İslâma çağıran bu ikinci kutb, XI. yüzyılın son yarısında, Argu ile Oğuz ili sınırı, eski Batı-Türk ordu şehri Sayram-Ispicâb'da doğan Ahmed Yesevî⁸⁴ oldu (öl. 1166 sıraları). Ahmed Yesevî, Yûsuf Hâşş Hâcib'den farklı olarak, Türk İslâmiyetin ictimâî nizamını kurmaktan ziyâde, açtığı sûfiyâne ufuklarda, Türkleri uçmağa çağırmaktadır. *Raşaîât*'ın⁸⁵ tabiri ile, «Ahmed Yesevî, Meşâîh-i Türk'ün ser-halkasıdır ve Türkistan ulularının intisâbı anadır». Bütün Türk sûfilerinin mürşidi olarak Ahmed Yesevîye «Hazret-i Türkistan» unvânı verilir. Ahmed Yesevîye atf edilen «Hikmet» lerin, belki çoğunun, muahhar olduğu muhakkaktır. Fakat Z.V. Toganın⁸⁶ işaret ettiği gibi, muahhar «Hikmet» lerin ekserisi yine de Ahmed Yesevîye mensûbdur, çünkü ondan alınan ilhâm ile yazılmış nazirelerden, veya aslı «Hikmet» lerin değişmiş şekillerinden ibârettir.

«Hikmet» lerin sahîh olup olmadığı hakkındaki tereddüdler belki Yesevîliğin vücûda geldiği Argu ve Oğuz illerinin sınırındaki Türk muhîtinin vechesini tayîn etmekte güçlük çıkarır. Yine de, Yesevî hakkında

araştırmada bulunanlar bazı husûslara işâret etmekten geri kalmadılar. F. Köprülü⁸⁷ Yesevî muhîtinin eklektik görünüşüne dikkati çekerken, Yesevîliğin geliştiği Argu, Hvarizm (Bakırgan, Uzboy) ve Farğâna illerinde, XIX.XII. yüzyıllarda, Türkler ile beraber henüz türkleşmemiş İranîlerin de mevcûdiyetine işâret eder. Z.V. Togan da⁸⁸, IV. Bölüm'de kayd edildiği gibi, Yesevîliğin yayıldığı Sır-deryâ, İlek ve Farğâna bölgelerindeki Türklerin Mazdeism ve Mûğ dîni (türkçe Mogoc, Moguç), Mani Dîni, veya «şanavî (dualist) mezheblere mensûbiyetini hatırlatır. «Hikmet»lerde tekerrür eden «Pîr-i Mûğân» tabîri, bir remz olmakla beraber, açıkca Batı Türkistan'daki «Mûğ»lar ile ilgilidir. «Hikmet»lerde⁸⁹ İbrâhim b. Adham⁹⁰ ve Horâsân'a atıflar da tekerrür eder. H. Jansky, husûsî konuşmalarında, Yesevîlerde cârî yer altında çile doldurmak ve nefesi «habs etmek» gibi riyâzet ve murâkebe usûllerinin Hindistan ile alâkası üzerinde dururdu. Bu, ve diğer Hind ile alâkalı tesîrler, Türklerle Buddhism⁹¹ yolu ile gelmiş olabilir. Dördüncü bölümde, Yesevî'nin doğum yeri Sayramın az batısındaki Türk başkentlerinden Suyâb-Balasagun'da, Türgiş devrinden (648-766), bir kaç Buddhist tapınak bulunduğunu kaydetmiştik (lev. LXIV/c). Siva mezhebinin Buddhism ile karışmasından husûla gelen Yogacâra ve Tantra mekteblerinin Türkler arasında yaygın bulunduğuna Dördüncü bölümde işâret etmiştik. Yesevî'nin yaşadığı devirde Balasagun'da, Buddhist Kara-Hitaylar bulunuyordu ve Buddhism tekrar canlanmışdı. «Hikmet»lerdeki bazı tabîrleri Buddhist Türk metinlerinde de görmüşdük : meselâ, beşerî zaafıları yenmiş velî anlamına «eren» tabîri. Yesevî tarikatındaki başı traş etmek usûlu de Buddhist «toyn» ların (râhib) âdeti idi. «Hikmet» lerin şekli ve bazı remzleri de Buddhist edebiyâtı⁹² hatırlatır. Yesevî'nin hayat safhalarını anlatan «Hikmet»ler, «toyn» ömrünün safhalarını sayan Buddhist ilahîlere benzer. Uygur ilahîlerindeki «Sakinçlik yiti kılıç» (murâkebenin keskin kılıcı), «Hikmet»te «Tîğ-i bâ- tın» tabîri ile ifâde edilmiştir. Fakat «Hikmet» lerde, Buddhismın son devrinde aldığı ve İslâmî Sûfî mekteplerde de bulunan, monist-pantheist temâyülden eser yoktur. Esâsen, Buddhism'ın monist-pantheist mektepleri, Yesevî'nin bulunduğu illerden nisbeten uzak, Doğu Türkistanda gelişmiş gözükmektedir.

Bütün araştırmacılar şu noktada birleşir : Yesevîliğin en bâriz husûsiyeti Türk geleneginden doğmuş olmasıdır⁹³. Köprülüye göre, «bıçkı» zikri (zikr-i ârra), kam âyinlerinin davullarının yankısı idi. Yesevîlerde, kurbanların kanını gömmek usûlu Kagnılı Türklerin tanrısına kurban merâsimini hatırlatır. *Semâ*⁹⁴ ve devrân, Türk olmayan eski Sûfî muhîtlerde de görülmek ile beraber, şu da muhakkak ki Tabgaç ve Kök-Türk devri

kamlarının, VI-IX. yüzyıllardan beri bilinen âyinlerinin en bâriz husûsiyetlerinden biri, döne-döne raks idi⁹⁵. Buddhist devirde de «tengridem oyun» (semâvî raks) dînî bir âyin idi. Dînî istigrâkı, içki kadehi remzi ile ifâdesi gibi mecâzlar da, Sûfilerde yaygın olmakla birlikde, Türk muhitlerinde bilhassa alışılmış «and içmek»⁹⁶ geleneğine de işâret ediyordu. Mîlâdî 922'de İslâmı kabûl eden proto-Bulgar Türklerinin «Yaltıvar»'ı Almuş, Halifeyi anarak, Skit, Hun ve Türklerin âdeti üzere, «sucu» (bal şarabı) kadehi ile, and içmişti. İbn Fazlân'ın itirâzı üzerine, kadehdeki «sucu» nun henüz tahammür etmediği ifâde edilmişti. «Hîzr» in Ahmed Yesevî'ye sunduğu kadeh remzinin, Türk Sûfiliğine tesîrlerini kaydettiğimiz Taoism'in, yeşim taşından yapıldığı söylenen ölümsüzlük iksîri, türkçe adı ile «tiriglig suvu» ile da alâkası olabilir⁹⁷.

Z.V. Togan⁹⁸ Yesevîliğin Doğu Müslüman «Hâkânî Türk» kültürü ile bağlarına dikkati çekerken, şu noktayı kayd eder. «Hikmet» ler de, istigrak kadehini sunan temsîlî şahıslardan biri olan «Pîr-i Muğân» remzi, bazen İslâm Peygamberine, bazen «Hîzr» a, bazen de, Türklerin İslâma girmesine yol açan Satuk Bugra Hana işâret etmektedir. Ahmed Yesevî doğuştan «Hâkânî» kültürüne mensûb idi. Orta Sır-deryâ'nın az doğusunda, «Hâkânî» devrinde, dünyâya gelmişti. Yesevî'nin doğum yeri Batı Türk Kaganlık merkezi Sayram-Ispicâb⁹⁹, 840 sıralarında, henüz İslâma girmemiş bulunan «Hâkânî Türk» sülâlesi idâresinde idi. Daha sonra Sayram bir Müslüman Türk bey sülâlesinin başkenti olup, 980'de yine bu sefer, arada İslâmı kabûl eden «Hâkânî Türk» devletinin idâresine geçdi. Sayram-Ispicâb'da hâlâ kalıntıları mevcûd bir câmi-mescid bulunuyordu. Yesevî, «Hâkânî Türk» devri İslâm medeniyet merkezlerinden Buhârâ'da, uzun yıllar yaşamışdı. «Hâkânî» Türklerinin Ahmed Yesevî bağlılığının nişânesi, Yesi'deki makamında, şimdiki Temür devri külliye altında (lev. CXVI), «Hâkânî Türk» devrinden bir külliye'nin kalıntıları bulunması ile âşikâr olmuştur¹⁰⁰.

Yesevîlikde eski dinlerin remzleri ve merâsimleri ile benzerlikleri temâmen şekli bulunduğunu da tebârüz ettirmeliyiz. Yûsuf Hâşş Hâcib gibi; Ahmed Yesevî de, manevî bakımdan, her şeyden önce, İslâmın ilhâmı olarak, Allah ve insan arasındaki vuslat hasretini şerheden bir eren-şâirdir. Ahmed Yesevî'nin *Kutadgu-bilig*'i okumuş olması pek muhtemel ise de, onun tesîrinde değildi. *Kutadgu-bilig*, Burkan ve Mani dinlerinin kültürlerinde, asırlarca, sanat ve edebiyât eserleri vererek incelmış, istikrarlı bir Türk devlet ve medeniyet merkezinde yazılmış ve o merkeze hitâbediyordu. Yesevî «Hikmet»leri, eğer Ahmed Yesevî'nin doğum yeri Sayram gibi bir kültür merkezinde söylene idi, belki yine başka uslûbda olurdu.

Fakat Ahmed Yesevî'nin makamı, Sır-deryânın kuzey kıyıları boyunca, uzanan bozkırlardaki Yesi idi. Yesi'nin az şimalinde, gayr-i Müslim yarı-göçebe Kıpçak hanları merkezi, Sıgnak bulunuyordu. Yesi'nin batısında, gayr-i Müslim Türk yarı-göçebelerinin Avrupaya kadar varan illeri uzanıyordu. Yesinin doğusunda eski «Hâkânî Türk» başkenti Balasagun, 1130-37 arasında, Buddhist-Şamanist Kara-Hitayların eline geçmişti. Bu nisbeten ibtidâî milletin idâresinde İslâm medeniyeti geriliyor, aşağı kültür seviyelerinin temâyülleri ön plana ilerliyordu. Müslüman Türk kültürünün tehlikede bulunduğu bu karışık çevre ve devirde, Ahmed Yesevî, Türkler arasında İslâmı korumak ve yaşatmak vazifesine hayâtını adanmıştı. Köprülü'nün¹⁰¹ işaret ettiği gibi, Ahmed Yesevî'nin muhâtabı, Sır-deryâ bozkırlarında, at koşdurmakda, savaş etmekde, destan dinlemekde olan, hâmâsî rûhlı, yarı-göçebe Türkler idi. İşte bu muhîtte hamasî uslûbda olması gereken «Hikmet» lerin ateşin ve fırtınalı havasında, «eren»¹⁰², şanlı bir manevî gâzî olarak belirir. Fakat basit bir türkçe ile söylenen «Hikmet» ler, ne kolay mücerred mefhûmların zirvelerine ulaşabilmektedir! Eren-şâirin böylece esrâra bürünen sesi, bozkır Türkleri ile beraber, bazen Orta-Asya kültürünün aks-i sedâları ile, İslâmî huşû içinde, Allaha münâcat, Peygambere na't okur. Türk halk rûhunun İslâmiyeti anlayışının bu ifâdesi, Yunus Emreyi, Melâmî, Bektâşî ilahilerini haber verir.

Ahmed Yesevînin¹⁰³ eski Batı Türk kagan şehri ve İslâmî devirde de beylik merkezi olup kalıntıları hâlâ mevcûd (lev. CII/c) bir câmi-mescidin bulunduğu Sayram-İspicâb'da doğduğunu kaydettik. Müslüman Türklüğün en kadîm mescid-camîlerinden biri olan Sayram câmiinde belki Ahmed Yesevî namaz kılmıştı. Geç menkıbelere göre, Ahmed Yesevînin babası, Hazret-i Alî ahfadından olduğu rivâyet olan Şeyh İbrâhim ve annesi Şeyh Mûsâ kızı Ayşe Hatun idi. Şeyh İbrâhim ölünce, Yesevî menkıbelerine göre, Yesevî'nin ablası Gevher Şehnâz, yedi yaşında bir çocuk olan Ahmedi, Yesi de oturan Türk şeyhî Arslan Bâb veya Arslan Baba'ya teslim etti. Yine Yesevî menkıbelerine göre, Arslan Bâb Peygamberin eshâbından biri idi. Dört asır yaşamış ve sonradan doğacak bir Türk velfisine işâret ve temsîlî rızık olarak verilmek üzere, Peygamberin kendisine emânet ettiği hurmayı saklamakda idi.

«Hikmet»ler Yesevî'nin yedi yaşından sonraki hayat hikâyesini anlatır. Bu hikâye, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, «toyın» ların (râhiblerin) çocuklukda başlayan terbiye usûlunun safhalarını sayan, Buddhist ilahîler uslûbundadır. Muhtelif «Hikmet» lerden parçaları kronolojik bir sıraya sokmak istersek, hikâye yedi yaşındaki Ahmed Yesevî'nin Arslan Babaya intisâbı ile başlar :

«Yeti yaşda Arslan Bâbğa kıldım selâm (*Hikmet*, varak 4)

Arslan Bâb «bir sır» ile memlû gördüğü çocuğun terbiyesini üzerine aldı. Bu belki Peygamberin emâneti, irşâd timsâli hurmanın Ahmed Yeseviye dört asır sonra varışının sırrı idi. «Hikmet»lerde bu sırrın Arslan Baba tarafından perdelendiği, gizlendiği anlatılır :

«Bir sır körüp perde birle bükü yaptı (perde ile büküp, örttü)»
(*Hikmet*, varak 30 b).

Ahmed Yesevî, «ğarîb» gibi yaşayarak, «fakirlere hizmet ederek», «halâikden kaçıp», «katı riyâzetler» inde «kan yutarak», terbiye gördü, Onikisinde «sırlar görmüş»¹⁰⁵, ondört yaşında, toprak gibi alçak gönüllü olmuştu¹⁰⁶ :

«On törtünde toprak-şifat boldum, muna! (işte!). (*Hikmet*, varak 3 a).

Onsekizinde istigrak kadehini kanıncaya kadar içmiş, ve kanatlanıp uçmakda idi :

«Gavs-ül giyâs mey içirdi, toydum, muna !
Andın soñra, kanat kaçıp uçtum, muna!»
(*Hikmet*, varak 3 b).

Yirmi iki yaşında Fenâ-fillâh'a varmışdı¹⁰⁷. Fakat yirmi üç ilâ yirmi beş yaşları arasında Hak'dan ırak düşmüşdü. Günâhkâr (yazuk bilen)¹⁰⁸ olarak tavsîf ettiği bu devreyi anarken, Sâir, nedâmet ateşi içinde, cezâ olarak, cenâzesinin taşlanması, cesedinin, sürüklenerek, çukura itilmesini ister :

«Men yigirmi törtke kirdim Haqq'dan yırak.
Cenâzemni arkasidin taşlar atıñg !
Ayagımdın tutup südreng, gürke ilding! »
(*Hikmet*, varak 95 a, b).

«Zikr öğretip», «göğsünü deşip» ma'nevî «dügümleri» çözmesini «Subhân Rabbinden» yalvarır :

«Subhân İgem zıkr örgetip köksümni teş!
Köksümdeki girihlerim Sen özünğ yış! »
(*Hikmet*, varak 95 a, b).

Arslan Baba'nın ölümünden sonra, mürşidin rûhu, Ahmed Yesevî'ye gurbet mihnetini yüklenmek işâretini verir :

«Babam rûhı saldı meni bu garîbge
(başka nushalarda, gurbetge)
(*Hikmet*, varak 30 b).

Peygamberin Munâ 'aḳaba (yokuş)sında¹⁰⁹ Medînelilerden ilticâ hakkı isteyip vatanından hicret ettiği gibi, Ahmed Yesevî de, dağları aşır, garîb olmuştur : *Raṣaḳât*'dan bilindiği gibi, Ahmed Yesevî'nin hicret yeri, «Hâkânî Türk» devrinde, İslâmiyetin merkezlerinden Buhârâ idi. Buhârâ o yıllarda (XII. yüzyıl ilk yarısı) «Hâkânî Türk» sülâlesinin Batı kolu idâresinde idi. «Hâkânî Türk» medeniyeti zirveye varmış ve en büyük edebiyât ve sanat âbidelerini vücûda getirmişti. Buhârâ'da, Narsahî'nin ve vakıf kaydlarının anlattığı «Hâkânî Türk» âbidelerinin, Ulug câmi ve Ulug-minâr'ın (lev. CXI) nice «ribât», medrese, hastahânelerin, köprülerin «Şemsâbâd» sarayında «Korug» denen bağçelerin bulunduğu, ihtisâmlı bir şehirdi. Buhârâ aynı zamanda «Şadr» lar denen Sünnî İslâm ulemâsının merkezi idi. Ahmed Yesevî Sünnî-Hanefî mezhebine çok bağlı, Selçuklu başkenti Mervde hayatını geçirmiş, türkçe bilmeyen bir İslâm âlimi olan Yûsuf Hamadânî'ye intisâb etti (H. 440-535/1048-1140). Yûsuf Hamadânî Sünnet-i Nebevîyeye uymayı tek kurtuluş yolu olarak bilen, yoksulluk içinde yaşayan, günlük yemeğini bile fakirlere dağıtan, hükümdarların muhîminden kaçan, riyâzet ve mücâhede içinde bir Sûfî idi. Selmân-ı Fârisî'nin kılıcı ve sarığını sakladı. Vatanı Hamadânî çok özlemesine rağmen, Orta Asyalılara İslâmı öğreterek yaşadı ve öldü. Hamadânî ve iki halifesinin ölümünden sonra, H. 552/1157'de Ahmed Yesevî bu şeyhin üçüncü halifesi olmuşdu. Yesevî'nin 1166 etrâfında öldüğü bilindiğine göre, hâyatının uzun bir devresi Buhârâda geçmiş olmalıdır. «Hikmet»lerde «Horâsân, Şâm ve 'Irâḳ» dan¹¹¹ bahs edilmektedir ve belki Yesevî bu illere gitmişdi. Fakat Yesevî'nin «Hikmet» lerinde, *leit-motif*, Şâirin «Toḡkan yerim ol mubârek Türkistan» dediği doğduğu vatanına, «kardeşlik vilâyetine», Mürşidin «aḳ türbetine» hasrettir. Arslan Baba'nın ma'nevî işâreti ile nihâyet, Ahmed Yesevî Türkistana döndü :

«Arzû (lık) men karındaşlık vilâyetge
Uluğ Babam ravzaları aķ tûrbetge

.....
Ėarîbligde Arslan Babam izlep taptı»
(*Hikmet*, varak 5 b).

Türkistana döndüğü zaman, Ahmed Yesevî, çokdan ermiş, manevî kılıçla
nefsini kurban etmiş, «Fenâ-fillah» makamını aşmış, yaşlı bir «eren»-
dir :

«Tig-ı bâın birle nefsnî yançtım (paraladım), muna!
«Fenâ-fillah makâmığa aştım, muna!»
(*Hikmet* I/45, 41, varak 5 b).

- Nefsin kılıçla paralanması remzi, belki Yesevî menkıbelerinde geçen
bir safhaya işâretti. Menkıbelere göre, Ahmed Yesevî oğluna, Peygamber-
rin ölen oğlu İbrâhim'in adını vermişti. Sünnete uymak için evlâd acısını
da bilmeyi bile isterdi. Yesi'ye yakın bir Oğuz şehri olan Savran (Sabran)
halkı, bunu duyup, Ahmed Yesevî'nin çocuğunun kılıç ile başını kesip ge-
tirmişlerdi. Yesevî bu zulmu iyilik ile karşılamışdı, çünkü yaradılış gü-
nünde, insan rûhları «belâ»¹¹² (beli) diye Hakkın varlığını ikrar ederken,
Ahmed Yesevî'nin rûhu yaradılış sebebi olarak, mihnete rizâ göstermiş
ve boyun eğmişti :

«*Kâlî belâ* dedi rûhum, mihnet üçün»
(*Hikmet*, varak 18).

Peygamberin öldüğü yaş olan altmışüç'e varınca, Yesevî «Muştafa» nın
yasını tutmak için, ölmek isteyip, diri iken mezara girdi :

«Altmış üçde kirdim yerge, sünnet dedi,
Muştafağa matem tutup kirdim, muna!»
(*Hikmet*, varak 11 b).

Yer altının karanlıklarında «Muştafa» ümmetini karşılar ve Erenin vü-
cûdunun azâları, Musâya, İlâhî hitâbda görünen ateşin çalı gibi, yakan
bir nur içinde yanıp, rûhu şâdmân olup, güler :

«Kolum tutup Ümmetimsin, ümmet'; dedi».

.....

«Ümmet dedi, iç ve taşım nurgâ battı
 Mûsî sıfat vücûdlarım köyüp yandı.
 Garîb câmm şadmân bolup, küldi dostlar»
 (*Hikmet*, varak 12 b, 14, 13).

«Vaşl» ânında, sorulan suâl, Türklerin İslâma girişinin mukadder mâhiyeti hakkında idi. İfâde edilen endişeli his ise, Ahmed Yesevî'nin bu kaderin dolmasını özleyişi idi :

«Eyâ ferzend, mindin sorsañg, kanı ümmet?
 Ümmet dedi, kögsüm tola dâğ-ı hasret»
 (*Hikmet*, varak 14).

Ahmed Yesevî'nin, sekizyüz yıl evvel, ölmeden girdiği mezar, Batı Türkistanda İslâmiyetin kutbu oldu. Ölümsüz ölümün bu manâsını Şâir-eren şöyle ifâde etmişti :

«Türkistanda mezar bolup kaldım, muna!»
 (*Hikmet*, varak 31 a).

BİRİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

¹ Esik : bkz. aşağıda not 78-79. Eurasia'da küçük makyasda zirâat ile uğraşan toplumların sonu ve atlı göçebe kültürünün başlangıcı : Pruşek, 95.

² Anthropoloji : bkz. Debetz; Ginzburg; Gumilev, «Din-lin»; Moorcroft; Trifonov; Trofimova.

³ Bkz. Pulleyblank, *AM*, IX (Egami'ye atf); Shiratori, «Sinolog. Beitr.», 4; Pruşek, 133 (kıfırak kelimesinin aslı irânî değildir).

⁴ Orkun, II, 22. Kiselev, *MIA* 9, 259. Musabaev-Aydarov, *VANK* (1967/6). Rudenko, *Sibirische Sammlung*, 29-33.

⁵ Eurasia göçebelerinde çadır târihi : Vayngşteyn, *SE* 1976/4, Tegirmi tam : Bang-Gabain, «TT» I, 57 ve Arat, *Şiir*, 228. Yurt : bkz. Xaruzin. Ke-rekü, tügünü : Clauson, s.v. Türk odası : Beletzkiy, 66-74. Otag şeklinde taşdan mesken : Margulan-Basenov-Mendikulev, tabl. 4.

⁶ Doğu : aşağı. not 136. Batı : Tolstov, *Khorezm*, 128, 182.

⁷ Chou'lar kısmen Türkdü : aşağı. not 133. Chou'larda yapı şekli ve yapı kısımlarının temsili manâları : bkz. Böl. I, not 134 ve Böl. II, not 14.

⁸ Doğu : Watson, *Civilization*, ill. 10-11. Eberhard, «Lokalkulturen», 23-24 (de Groot, *Religious system*, 289-91, 399-400'e atf). Batı : Tolstov, *Khorezm*, Abb. 18/IV ve aşağı. not 102. Sibirya : aşağı. not 29.

⁹ Bkz. aşağı. not 31, 101.

¹⁰ Târihi devirlerde Türk olarak bilinen boylar hakkında erken Çin kaynaklarındaki başlıca metinleri veriyoruz. M.Ö. 209 sıralarında Mao-tun (Bagatur) un futûhatı devri hakkında en erken (Han devri) kaynaklarında şöyle denir : «Mao-tun», daha sonra (Hoang-ho ırmağı güneyine akın ettikten sonra), kuzeye döndü ve Hun-nu (de Groot'a göre Orkun, Ögel, «Töles», 795-96'ya nazaren Selenge bölgesi), K'iu-she, Ting-ling ve Kırgız devletlerini aldı» (de Groot, I, 61). De Groot I, 62, M. III. yüzyıl Çin kaynaklarında bu devletlerin yerlerini şöyle tayin edildiğine işaret eder : M. III. yüzyılda, merkezi Taşkentten Samarkanda geçmiş olan «K'ang»'a (Kenğeres) nazaren, Ting-ling kuzeyde (Talas ve Çu vâdisi bölgesi), Kırgız kuzey-batıda idi (Sır-deryâ bölgesi). Bir diğer metin M.Ö. 176 da Doğu Hun futûhâtını şöyle anlatır : «Sonra, Lou-lan (Lob-nor bölgesi : 40°K, 90°D), Wu-sun (Isık-köl güneyi : 43°K, 78°D) ve «Ho-kut» u (Uygur) aldı» (de Groot, I, 76). Demekki bir Uygur devleti o devirde Isık-köl kuzeyi, İla vâdisi ve Altay dağları mıntıkasında bir yer-

de bulunuyordu. Ögel, «Töles», 800-801'de bu adın «Ugur» okunması gerektiğini bildirmektedir. Üçüncü bir metin Uygur, Kırgız, ve «Ting-ling» boylarının M.Ö. 50-54 sıralarında yerlerini, yine bir Hun hükümdarının fütühâtı münâşebeti ile tayin eder : «Wu-sun'u aldı (Isık-köl güneyi, 43°K, 78°D), sonra kuzeye dönüp Uyguru aldı (İla vâdisi ve Altay bölgesi), sonra Batıya dönüp Kırgızı aldı (Çu ve Talas vâdileri ve daha batısı). Sonra Kuzeye dönüp Ting-ling'i aldı (Sır-deryâ vâdisi ve daha kuzeyi)» (de Groot, I, 221). Kuzey Ting-ling'leri ise, M.Ö. 99 ve 85-68 yıllarında, o zaman Orkun bölgesinde bulunan Doğu Hunların idâresinde ve onların daha da kuzeyinde, yani Baykal bölgesinde idiler : de Groot, I, 199. «Ting-ling» adının aslı, Kâşgari'de tekerlek mânâsına gelen, Teg-reg'dir : Hamilton, «Toquz-Oğuz», 24-6, 51-2 ve not 4-8. Ting-ling'in aslı «Tıgrıg» dir : Pulleyblank, *AM*, IX, 230-31. «T'ie-le»nın aslı «Tölis» dir : Orkun, I, 34, 164, 170. Tölis karşılığı «T'u-li» dir, «Tie-le» değildir : Pulleyblank, «Toquzoghuz», not 353 (Klyukin'e atf). «Ting-ling» ve «T'ie-le» adlarının başka şekillere yaklaşıdırılmaları için bkz. *Istoriya Tuvı*, 55; Kollautz-Miyakawa, 108-109; Koşay, 71 (Czeplédy, *Nomad'a* atf); Liu *Ost-Türken* 491 (not 24); Gumilev, «Din-lin»; Boodberg, ilah. Prof. Masao Mori'den öğrendiğime göre Japon âlimleri, belki «Ting-ling» adının ve muhakkak «T'ie-le» adının aslının «Türük» (Türk) olduğunu sanmaktadırlar. «Ting-ling» lerin Kuzey boyları : Chavannes *TP* (1905), 260-67. «Ting-ling»'ler Europeoid idi, fakat Mongoloidler ile karışıldılar : Grunin Grjimaýlo, indeks, «Din-lin» ve Kiselev *MIA* (9), 217-72. «Ting-ling» ve «T'ie-le» Türk idiler : Eberhard, *Şimâl*, 71; Clauson, «Türk», 113; Maenchen-Helfen, «Ting-ling», 78. Uygurlar M. III. yüzyılda Gobi çölü kuzeyinde idiler (Orkun vâdisi) : de Groot, I, 79. M. 357'de «Ting-ling» ve «T'ie-le» beraber idiler; bunlar Hun dili konuşurdu; bunlara «Kao-ch'ê» (büyük tekerlekli kagnıları olanlar) denirdi : Eberhard, *Şimâl*, 234. «Kuzeyliler onlara Ch'ih-lê (T'ie-le'nin bir bozuk şekli) adını verir, Çinliler ise onlara «Kao-ch'ê», veya «Ting-ling» demektedir» : *Wei-shu*'dan naklen, Shiratori, «Queue», 24. Bu boylar, bugünkü Kuzey Çinde yaşayan «Ti»'lerin al renkde elbise giyen boylarından inerler idi : bkz. aşağı. not 109. Kagnılı boyların kagnılarının şekli : Hamilton, «Toquz-Oğuz», not 25. Üstünde taşınan kagnı şekilleri târihi : Vaynsşteyn, *SE* (1976/4). «Kao-ch'ê» nin mânâsı Kagnı (Kagnı) idi : Kollautz-Miyakawa, I, 108, 64, 295. Kırgızlar «Ting-ling»ler ile yaşardı : *Şimâl*, 67. Tarduş boyları M. VI. yüzyılda Altay'da : bkz. not 54. M. 385'de «T'ie-le» boyları Altay'da ve Hamı ilinde : Kollautz-Miyakawa, 108-109. M. III. yüzyılda Kırgızlar ve Kök-Türkler Kem (Yenisey) vâdisinde : Liu, *Ost-Türken*, 6. Umumi bilgiler : Eberhard, *Şimâl*, 63-89; Kollautz-Miyakawa, 108, 64 de Groot, I, 61-62, 76-9, 221-23, 229 (Batı'daki erken Türk boylarının merkezi belki Talas ırmağı idi); Prusek, 24, 77; 81, bu konuda yine bkz. Franke, *Geschichte* I, 356-57; Hamilton, «Toquz-Oğuz». K'iu-she=Kıpçak : Gumilev, «Din-lin», 19 ve Herrmann, harîta 11.

«Wu-huan» (veya «Wu-wan»)lar Oğuzların ataları idi : Clauson, «Türk», 117. «Wu-huan»; bkz. *Şimâl*, 148-9 ve Biçurin, I, 144 («Onların memleketi Ting-ling'lerin cenub-batısında ve Wu-sun'ların şimâl-doğusundadır.» Mao-fun onları yok etti ve kalanları Hun'ların doğusuna (bkz.

Hermann, harita 15) kaçdılar ve «Hsien-pi»ler ile yaşadılar : Clauson, «Turk», 117 (Biçurin, I, 144'e atf). «Wu-huan» kadınları yün ve halı dokur, işleme işler; erkekleri ise ok, yay, at koşumları yapar, altın ve demir eritmesini bilirlerdi : Biçurin, I, 143; *Şimâl*, 148-40. «Wu-huan»'lar ve çince «Hsi», «H'i» veya «K'i» adı ile anılan Kay (Mogol) boyları (belki sonraki Kayıg'lar, Osmanlıların ataları : Pritsak, «Two movements»). Tabgaç devleti devrinde, dilleri türkçe olan Tabgaç boyları arasında yer almakta idiler : Eberhard, *Toba*, 318 ve Bazin, «T'opa», 118. Tabgaç'ların ekserî boyları Türk idi : Bazin, «T'opa», 238-39 ve Eberhard, *Toba*, 362. «Wu-huan» adının aslı türkçe Ugan (semâvî, yüksek mânâsına) idi : Bazin, «T'opa», 118. «Hsien-pi», «Wu-huan» ve «Hsi» (Kay, Kayıg) Mogol idiler : Pritsak, «Two movements». Çinlilerin «Hsien-pi», «Mu-yun», ve «T'u-yü-hun» dediği boylar, Tabgaçlar gibi, Türk idiler : Clauson, «Turk», 117-18. «Hsien-pi» = Sabir : Pritsak, «Sabir», 128.

Doğu Hunlarının Batı Hunları ile aynı millet olup olmadığı ve Türk olup olmadıkları hakkında müsbet ve menfi görüşler : Gabain, «Hunnisch-Türkische Beziehungen». Doğu Hunları, Hindlilerin «Hûna» dediği Orta Asya Hunları ve Batı Hunları, aynı millet idi ve Türk idiler : Clauson «Turk», 114-15. Doğu Hunları Türk idi : de Groot, I, 59-60; Shiratori, *MRDTB*, V, 27 ve *id.* «Sinol. Beitr». Doğu Hunları Türk değil idi : Prusek, 16, 99. Doğu Hunlarının Türk olduğu kâbil fakat muhakkak değildir : G. Doerfer, «Zur Sprache der Hunnen», *CAJ*, XVII/1 (W. 1973). Doğu Hunları aslen belki Türk değildi, fakat V. yüzyıldan sonra her halde türkleşmiş idiler, çünkü dilleri türkçe idi ve gerek Çinliler, gerek Sogdaklar (Livşitz, *SE*, 1960/2, 103'e atf) Kök-Türklere de «Hun» diyordu : Klyashtorniy, *Pamyatniki*, 106 (kaynaklar verilmiştir).

Çinlilerin «Wu-sun» dediği boy Türk idi : Shiratori, *MRDTB*, V, 27. «Wu-sun»'lar ve Kök-Türklerin türeyiş efsânelerinde aynı şekiller : Zuev, 15-8. «Wu-sun»'lar Kırgız idi : Gumilev, «Din-lin» (Aristov'a atf).

Türk sanılan boyların Batı grubu : bkz. Böl. I/2, 3, 4. Kuzey grubu : Böl. I/1, 2, 6. Doğu grubu : Böl. I/7. Şu (Çu) ırmağı hakkında rivâyet : Kâşgari, «Balasagun». Keñgeres : bkz. aşağı. not 83-104. Basmlı : bkz. aşağı. not 110. Ak-tağ : *Docs.* 237; Liu, *Kutscha*, 171, 236, 238; Hamilton, «Toquz-Oguz», 26. Tenğri-tağ : Bazin, «T'opa» 287-88; Shiratori, «Sino-logische Beiträge», 5; Franke, *Geschichte*, III, 10 (belki Hun dilinde «gök» anlamına olan «kiloman» kelimesinin veya türkçe «kökler»in (gökler) tahrifi olan «K'i-lien» adını taşıyan iki dağ vardır. Bunlar kuzeyde Ak-tağ ve güneyde Nan-shan idi).

¹¹ Czeglédy, *AOASH XXV*, 220. Liu, *Ost-Türken*, 6. Prusek, 11, 30, 63, 83, 126 (not 31). Yine bkz. yuk. not 10.

¹² Orhun, I, 36, 38, 46, 60, 108, 110, 172; II, 161. «Eçümüz apamız tutmuş yir-sub» : *ibid.*, I, 38.

¹³ Liu, *Ost-Türken*, 6.

¹⁴ Tupa, Tuva : Hamilton, «Toquz-Oguz», 27.

¹⁵ Liu, *Ost-Türken*, 6. Kuğu ve Kaz ongunu : bkz. aşağıda not 99, 125.

¹⁶ Tayga : Radloff, *Wörterbuch*, s.v.

¹⁷ Andronov kültürü ve eski Kıpçaklar : Gumilev, «Din-lin», 19. Karasuk ve Tagar kültürleri Doğudan gelen «Din-lin» (Ting-ling) eseridir : Kiselev, *MIA* 9, 106-108, 176; Kollautz-Miyakawa, I, 63.

¹⁸ Bkz. yuk. not 10.

¹⁹ Kiselev *MIA* 9, 108-78.

²⁰ Yuk. not 19.

²¹ Bkz. yuk. not 10, 11.

²² Bkz. yuk. not 11.

²³ Ögel, «Doğu Türkleri».

²⁴ Chavannes, *TP* 1905, 260-67 ve aşağıda not 122 ve 123.

²⁵ Kiselev, *MIA* 9, 106-108, 176. Muk. ed. Okladnikov, *Siberia*, 25, (dilimli dört tekerleğin taşıdığı, üstünde otağ bulunan araba tasviri hakk. bilgi).

²⁶ Umûmî mülâhazalar : Rudenko, *Noin-ula*, 65, 77, 150, 151, 153; Çlenova : *Tagar* (mukayese unsurları). Aşağ. not 108'de başka mukayese unsurları kaydedildi. Prusek, 110-112, Orkun, Jehol, Ordos, Shensi, Shansi bölgelerinde yeni yapılan kazıların Karasuk kültürü ile benzer kültürler meydana çıkardığına dikkati çeker.

²⁷ Rudenko, *Noin-ula*, 65, 77, 150, 151, 153 ve Çlenova, *Tagar* (mukayese unsurları) Kiselev, *MIA* 9, 106-108, 176-78 (Altay ile mukayese); 142 (Ananın kültürü ile mukayese). Karasuk kültürü Batıda Altay ve Yumar (Ob) ırmağı vâdisine kadar uzanmaktadır : Prusek, 186.

²⁸ Kollautz-Miyakawa, 64.

²⁹ Kalıntılar : Martinov. Petroglifler : Devlet, *SA* 1973/3; Kiselev *MIA* (9), 148. «Tegirmi tam» : yuk. not 5.

³⁰ Taştık kubbeleri : Levin-Potapov, 68; Kiselev, *MIA* 9, 128. «Egme» : Kâşgarî, s.v. «Egin» : Orkun, II 77 ve Clauson, *Dictionary*, s.v.

³¹ Martinov ve Kiselev, *MIA* (9), 148, 161.

³² «Çıt» : *Slovar'* s.v. «Titig» : «TT», VI, satır 79-88.

³³ Balık : *Slovar'*, «Balıq».

³⁴ Kiselev, *MIA* (9), 132, tabl. XX/3, 13.

³⁵ Mannay-ool, res. 1.

³⁶ Kiselev, *MIA* (9), 138.

- ³⁷ Kiselev, *MIA* (9), 134-146.
- ³⁸ Kiselev, *MIA* (9), tabl. XXII/1, 4.
- ³⁹ Gryaznov, *Sibérie*, pl. 160-170, Jettmar, *Steppenvölker*, 184-202. Orkun kitâbelerinde Cungarya'nın türkçe adı «Yarış»dır : Giraud, 179.
- ⁴⁰ Okladnikov, «Şamanskîe izobrajeniya».
- ⁴¹ Kiselev, *MIA* (9), tabl. XIV, XV, XIX/3. Okladnikov, *Siberia*, 25.
- ⁴² Bkz. Böl. III not 202-204.
- ⁴³ Kiselev, *MIA* (9), tabl. XIV; Okladnikov *Siberia*, 35 (Karasuk); Böl. III, not 204 (Kök-Türk). Ulug-Kem vâdisinde geyikli taşlar : Çlenova, «Olen'», res. 6/1, 2. Tefsîrler : Okladnikov, *Siberia*, 46-48. Chou astral piktogramları : Williams, 442.
- ⁴⁴ Bes-oba tapınağı : Okladnikov, *Siberia*, 24.
- ⁴⁵ Devlet, res. 1.
- ⁴⁶ Chou devrinde kurban. cinsleri : Biot, I, 419-21 ve *Li-chi*, 256. Genç ve erkek cinsinden hayvanlar gök ve yer âyinlerinde kurban seçilirdi : *Li-chi*, 256. Böylece, çinceden tercemelerde, koyun kelimesini koç olarak anlamak gerektiği anlaşılmaktadır. Chou devrinde koyun (koç) kurbanı ve koyunun yüksek memûr işareti olması : vezir rütbeli memûrlar hükümdâra koyun (koç) hediye ederdi. Biot, II, 191-94; I, 433 Chou'lar kısmen Türkdü : aşağı. not 153. Chou'larda yer ile gök tanrılarına kurban vurulan av âyini : aşağı. not 137. Kök-Türk mezarlarında koç heykelleri ve kurban koçların direklerle dikilmesi : Böl. III, not 105, 153.
- ⁴⁷ Kiselev, *MIA* (9), 112-27, tabl. XXIII, XXVI.
- ⁴⁸ Kınırak : Pulleyblank, *AM*, IX, 222. (Egami'ye atf.).
- ⁴⁹ Yuk. not 47.
- ⁵⁰ Tagar kültüründe kazan : Devlet, op. cit. Ocak âyinleri : yuk. not 8. Oçak, oçok : Clauson, s.v. ve Radloff, *Wörterbuch*, s.v. «Köçürme oçok» : Kaşgarî.
- ⁵¹ Kiselev, *MIA* (9), 178.
- ⁵² Kiselev, *MIA* (9), 178 v.d. Gavrilova 54-72, 104-106. Schmitt, 352.
- ⁵³ Altay bölgesinde Milâddan önceki devirde Uygurlar ve «Wu-huan»'lar hakk. bkz. Böl. I, not 10.
- ⁵⁴ M. 485 olayları : Kollautz-Miyakawa, I, 108-109. M. VI. yüzyıl rivâyetleri : Liu, *Ost-Türken*, 127.
- ⁵⁵ Potapov, *Altay*, 81. Levin-Potapov, 71. Rudenko, *Pazyryk* 53; *ibid.*, *Noın-ula*, 100, 55 (Biçurin, I, 352'ye atf.). (Kolçak ve butluk : bu tabîrler için bkz. *Tarama*). «Ti» lerin M.Ö. 706'da kullandıkları deriden göğüslük ve M.Ö. III. yüzyılda giydikleri demir zırh : Prusek, 137-38, 208.

⁵⁰ Herodotos, IV, 23.

⁵¹ «Tegreg» kagnısı : Hamilton, «Toquz-Oguz», not 25.

⁵² Kiselev, *MIA* 9, 216. Maske : Rudenko, *Pazyryk*, pl. 92.

⁵³ Çin tesirleri : Rudenko, *Pazyryk*, 114-116, 189-192, 206, 296, 305-6. Muhtelit azâlı hayvanlarda Çin tesiri : Dittrich 25, 34. Ordos levhlarında kaplan motifi : Rudenko, *Noin-ula* lev. 57. Altay'da (Başadar) kaplan motifi : Jettmar, *Steppenvölger*, fig. 98.

⁵⁴ Bkz. Rudenko, *Pazyryk*.

⁵⁵ Kiselev, *MIA* 9, 248-57; tabl. XXXVIII/2, XL-XLIII. Şer, res. 1 d.

⁵⁶ Rudenko, *Pazyryk*, pl. 166.

⁵⁷ İnan, *Samanism*, 42-3; Esin, «Tös». Töz : Clauson, *Dictionary*, s.v.

⁵⁸ Bkz. not 61. Tulu : bkz. Böl. III, not 151.

⁵⁹ Trever, *op.cit.* Kelt alâmeti : aşağı. not 68.

⁶⁰ Bkz. yuk. not 10.

⁶¹ Ögel, «Doğu Türkleri». Esin, «Tös», pl. IV/a.

⁶² A. Ross, *Pagan Celtic Britain* (London 1974), fig. 9 (Danimarka'da bulunmuş Gundestrup gümüş kazanında kurban sahnesinde üç tane sırik üzerine dikilmiş kurda benzer hayvan başları). Kelt'leri Eurasia göçebe-leri ile ilgili sayanlar vardır : Gumilev, «Din-lin».

⁶³ Noyn-ula'nın bulunduğu yer Kagnılı boyların bölgesi idi : yuk. not 10. Noyn-ula'da «tös» kalıntıları : Trever, 176 (n. 2); Rudenko, *Noin-ula*, pl. XXXII, L, LIII; Esin, «Tös», pl. II/a, b. Son zamanlarda, aynı bölgede ve aynı devirden, kurt başı şeklinde, tuncdan bir bayrak direği tepesi de bulunmuştur : Grişin, 90 ve lev. XXXIII/1.

⁶⁴ Bkz. yuk. not 10.

⁶⁵ Gryaznov, «Minyatür», res. 6. Tögünlig at : Orkun, I, 128. Yay'ın gelişmesi : bkz. Uray-Köhalmi. Esri : Clauson, s.v. Sivri tulga : Böl. III, not 157-158. Yenilen düşmanın sağını kesmek : Ögel, «Töles», 829.

⁶⁶ Bkz. yuk. not 10, 53-54.

⁶⁷ Bernstam, *SA* XI, 344-45, 362-63.

⁶⁸ Akışev, «Kultura Sakov»; Trofimova, «Pri-Aralskie Saki»; Margulan ve diğerleri, 403.

⁶⁹ Runiform yazılar : bkz. Musabaev. Keñgeres : aşağı. not 83-104. «Wusun» : yuk. not, 10 ve 66.

⁷⁰ Bkz. yuk. not 10, 53, 54'deki kaynaklar.

⁷⁷ Söz konusu mezarlarda çıkan eserler : Nurmuhammedov, op.cit. Dağ keçisi piktogramı Kök-Türk kaganları damgası idi : Mannay-ool, res. 1. Kutlu dağ, ölümsüzlük otu, Ala-shan ve mümâsil efsâneler : Böl. I, not 10, 110, 126, 132; Böl. II, not 28; Böl. III, not 76, 77, 78, 132; Eberhard, «Lokalkulturen», 245-55; Williams, «Hsi-wang-mu»; Esin, «Cosmic mountain», 34-5 ve not 4. Ala-tağ, İla vâdîsi ve Altay dağlarındaki mezarlar, aynı milletin eserleridir : Akışev, «Issık», 61-2. Altay hakk. bkz. Böl. I/2. Er-töştük; bkz. Boratav.

⁷⁸ Bkz. Akışev, «Esik» ve id', «Issık»; Diyarbakırlı; Oraltay; Rolle ve Süleymanov'un makaleleri. Esik'de bulunana benzer şekilde, çift kuş-başı tezyinâtlı kabzası olan kamalar Sibiryada ve Altayda da bulundu : Kiselev, *MIA* (9), lev. XXII/3, XXV/7, XXX/11.

⁷⁹ Rolle, 77.

⁸⁰ Orkun, II, 22. Kiselev, *MIA* (9), 959.

⁸¹ Balta, yay ve ok, krallık timsâlleri idi : Se-Ma-Ts'ien, I, 180, 294. Kök-Türk Kaganı, Çin Fagfûruna yeşim taşından sopa hediye etmişti : Liu, *Öst-Türken*, 56. Türklerde kılıç ve kamçı hükümdârlık timsâlleri idi : *KB*, beyt 5279. Kök-Türk devrinde, kama ve kamçı hükümdârlık, ok ise boy timsâli sayılıyordu : *Docs.*, 56, 75, 96.

⁸² Ok ile kurban vurmak : bkz. aşağı. not 135. Chou'ların ekserî boyları Türk sanılmaktadır : bkz. aşağı. not 133. Chou'lara mümâsil âdetlerin Kök-Türklerde devâmı : bkz. Böl. III, not 106. Tagar motifi : Kiselev, *MIA* 9, lev. XXXII/4; Jettmar, *Steppenvölker*, lev. 109. Baykalbölgesi motifi : V.V. Volkov - E.A. Novgorodova, «Soveto-Mongol'skaya ekspedit-siya», *AO* 1974 (M. 1975), 558 (M.Ö. V-III. yüzyıllardan tunç ayna).

⁸³ Tolstov, *Khorezm*, 73-100; Trofimova (1959), 7, res. 7.

⁸⁴ Tolstov, *Khorezm*, 101-78.

⁸⁵ Tolstov, *Scythians*, 50 ve Tolstov-İtina (Tagisken ve Uygarak mezarlarında Mongoloid'ler). Trofimova (1959), 6 (Kalalı-gır'da M.Ö. IV-II. yüzyıllardan saray kalıntılarındaki karışık Mongoloid-Europeoid'ler). Trofimova (1963) (Çirik-ribat, Balandı 4 ve Babış-Molla 2 gibi M.Ö. III-II. yüzyıllardan kalıntılarda Mongoloid ile karışık Europeoid kadınlar). Persepolis kabartmalarında Saka'lar Mongoloid görünüşlü : Akışev (1963).

⁸⁶ Argyppaioi : Herodotos, IV, 23. Tahminler : Togan, *Giriş*, 41; Margulan ve diğerleri, 308 (harita), 408 (Sır-deryâ'da Mongoloidler); yine bkz. Philipps. Son zamanlarda H. Haussig bu görüşü üç ayrı bildiri de savundu (XXIX. Şarkiyat Kongresinde, I. Türkoloji kongresinde ve XVI. PIAC'da).

⁸⁷ Klyastorniy, *Pamyatniki*, 177. Gumilev, *Turki*, 266.

⁸⁸ Tolstov, *Scythians*, 35-38. Bu tarz yapı : Bölüm II, not 14 ve 24. Balandı'da Mongoloidler vardı : yuk. not 85.

⁸⁹ Kollautz-Miyakawa, I, 53, 63, 65, 68, 71, 73, 77-9, 97-8, 108-114, 116, 126-127, 129, 295.

⁹⁰ Tomaschek, 131-36.

⁹¹ Barthold, *Soçeneniya*, II, 26.

⁹² Bernştam, SA XI, 263.

⁹³ Shiratori, *MRDTB* V, (1930), 233.

⁹⁴ Menander Protector'a atf : Dieterich, II, 17.

⁹⁵ Minorsky, «Turan».

⁹⁶ Mas'ûdî, I, 152. Tabarî, I, 324, 608, 645, 864-66, 899.

⁹⁷ Tolstov, *Khorezm*, 83-4 (M. IX. yüzyıl müellifi Makdisî'ye atf).

⁹⁸ Klyaştorıny, *Pamyatniki*, 167-75 (Firdavsi'nin *Şahnâme*'sine atf).

⁹⁹ Kâşgarî, «Alp-er-tonga». Kaz ve koyun, kısmen Türk olan (bkz. aşağı. not 133) Chou'lar da (M.Ö. 1059-249) büyük memûr timsâllerinden idi : Biot, 433. Türklerde kaz beylik timsâli idi : Kâşgarî, «Kaz», Kuğu ongunu : yuk. not 15, aşağı. not 125, Kuğu kut timsâli idi : Kâşgarî, «korday».

¹⁰⁰ Maddî kültür eserleri : Tolstov, *Khorezm*, 101-178 *Id.*, *Delta*. 89-246. «Kıngırak» ve «Akinakes» : Pulleyblank, *AM* IX, 222 (Egami'ye atf).

¹⁰¹ Maddî kültür eserleri : Tolstov, *Khorezm*, 101-78.

¹⁰² Tolstov, *Scythians* 43-45.

¹⁰³ Bkz. not 101 *supra*.

¹⁰⁴ Tolstov, *Del'ta*, res. 67, 65.

¹⁰⁵ Ananin kültürü : bkz. Zbrueva. Argypapai : bkz. yuk. not 86.

¹⁰⁶ Bölgenin tabii şartları hakkında Schubert'in eserine bkz. Kuzey «Ting-ling»leri : bkz. yuk. not 10, aşağı. Böl. I/6 ve Böl. II, not 37, 149; Sosnovskiy (1941); Dikov; Goxman; Jettmar, *TKEK*, 8; Okladnikov, *Siberia*, 46-52; Okladnikov-Zaporoxskaya. Yakut ili : Okladnikov, «Yakut».

¹⁰⁷ «Hun-nu» Orkun bölgesi idi : de Groot, I, 61. «Hun-nu» Selenge bölgesi idi : Ögel, «Töles», 795-96. Levin-Potapov 75-80; Jettmar, *Steppenvölker*, 144, 146. Okladnikov, *Siberia*, 46-52. Baykal bölgesinde tunçtan atlı tasviri : Maenchen-Helfen, fig. 74. Boynuzlu at resimleri : Okladnikov-Zaporoxskaya. Altay'da boynuzlu atlar : Jettmar, *Steppenvölker*, fig. 87. Altayda Kök-Türk devri kaya-resmi : Potapov, *Altay*, 93.

¹⁰⁸ Yassı-taşlar» kültürünün geniş sâhası : Prušek, 101, 108-12. «Ti» ve «Ting-ling»lerin zırhları : bkz. yuk. not 55. Rudenko, *Noin-ula*, 7, 55, 100, fig. 48 (geyik). Aynı geyik motifi Yassı Taşlar kültürü mezarların-

da : Çlenova, «Olen», res. 6/10. «Yassı-taşlar» kültüründe *ting* : Prusek, 104. «Küzeç», *ting*'in türkçesidir : TT, I, satır 189 daki ırk, *Ting* adlı *kua* 55'dir. *Ting* şekli : Chêng, *Chou*, pl. 15/a.

¹⁰⁹ Hamı bölgesi, «T'ie-le» boylarına âid idi : *Docs.*, 169. Bar-köl'ün asıl adı Bars-köl ise, bu türkçedir ve bu bölge, çok eskiden Türkler ile ilgili idi : Pulleyblank, *AM* IX, 219. Pu-lei (Bars) Türk devleti, «Altun-yıs» dağlarından adını alan «Kin-man», «Kin-fu» devleti : Schmitt, 352-53, 356. Kaşgar'da, Milâd sırasında Kırgızlar : Schmitt, 377, 348. Kırgızlar Ak-tağ eteklerinde : Chavannes, *TP* (1905), 559. Kagnılı boylar (Kao-ch'ê Ting-ling, T'ie-le veya Ch'ih-le) Ti'lerin Al elbiseli boylarından iner. Kao-ch'ê'ler kendilerine Ti-li adını verirler. Kuzeyli milletler onları Ch'ih-le adı ile anar (Ch'ih lê, Shiratori'ya göre T'ie-le'nin bozuk bir şeklidir). Çinliler onlara «Kao-ch'ê» veya Ting-ling demektedir. (*Wei-shu*'ya atfen, Shiratori, «Queue», 24). İç Asyada'ki Kao-ch'ê «Ting-ling» ve «T'ie-le» boyları için, bkz. yuk. not 10. Ti, Tik=Türk : de Groot, I, indeks, «Tik» ve s. 5, 8, 10, 18, 20, 24-5. «Jung» : *ibid.*, indeks, «Dzong». Bugünkü Kuzey Çin, eskiden, Çinli olmayan karışık boyların vatanı idi : Chavannes, *TP* (1905), 520-27. Ch'iang ve Jung adları eskiden bilhassa Tibetlilerin ataları ile ilgili sanılırken, şimdi Shang devri yazılarında «Ch'iang» adının bütün Çinli olmayan Çin'in kuzey-batısındaki boylara, «Jung» isminin ise, Chou devrinde, yine kuzey-batılı Çinli olmayanlara verildiği anlaşılmıştır; bu boyların yerleri ve adları : Prusek, 23, 29-40, 85, 123, 142. Tun-huang ile Alâ-shan (dağ) arasında yaşayan Ting-ling'ler : Chavannes, *TP* (1905), 526. Jung ve Ti'lerden «Hsien-yün» boyu Türklerin ecdâdı idi : Shiratori, «Queue», 24. Basmlılar Ti boylarından idiler : bkz. aşağı. not 110. Kuei=Wei : bkz. Prusek, indeks.

¹¹⁰ Basmlılar «Ti» boyudur : Chavannes, *TP* (1905), 528 (not 1) (Se-Ma-Ts'ien, CXVI, 1 v. 'ye atf). Sonraki kaynaklar : Eberhard, *Şimâl*, 280; Pelliot, «Calacian»; Zuev, 118. Mümâsil rivâyetler : Böl. I, not 10, 77, 127, 132; Böl. II, not 28; Böl. III, not 76-78, 106, 132.

¹¹¹ Yeşil ve gök renkleri Doğu timsâli : bkz. Böl. II, not 22.

¹¹² Franke, *Geschichte*, III, 236; Clauson, *Dictionary*, s.v.

¹¹³ Prusek, 186.

¹¹⁴ Prusek, 124, 142; 186.

¹¹⁵ Bkz. yuk. not 109.

¹¹⁶ Prusek, 39-40.

¹¹⁷ Prusek, 56, 170, 214.

¹¹⁸ Otag şeklinde meskenler : «Lokalkulturen», 23-7 ve Watson, *Civilization*, figs. 10, 11. Jung köşkları : Granet, 115, 363-75.

¹¹⁹ «Ch'iang» kazanı : Prusek, 39-40. Ordos tunç levhasında «K'uei» tarzında ejder : Rudenko, «Northern nomads», fig. 10 (Rudenko bu şekle

kurt demekdedir : bkz. Esin, «Tös», pl. I a). Kaplumbağa tasvirli mühür : Chavannes, *TP* (1907), 216. Tabgaç bayrağında kurbağa : *Toba* 357. Kuzey Chou sikkelerinde Kuzey timsâlleri yılan ve kaplumbağa : Eberhard, «Lokalkulturen» 33. Türklerde Kuzey timsâli Kara-yılan : Böl. II, not 22. Kök-Türk Kagan soyu mezarlarında kaplumbağa heykeli : Klyastorniy-Livşitz, 121.

¹²⁰ Chavannes, «Le cycle», 83-5; Bazin, *Calendriers*. Oniki hayvan adı aylar için de kullanıldı : Williams, «Twelve terrestrial signs». Oniki hayvanın yön tanrıları ile karışması : Granet, 306-307. Otag ve kubbe, ekserî boyları Türk olan kadim «Chou»ların Çinde katkısıdır : bkz. yuk. not 118.

¹²¹ Bkz. yuk. not 107.

¹²² Granet, indeks, «Drapeau». Chou'larda tuğ : *ibid.*, 268, 69, 279, 216, 457 v.d. Doerfer, «Tuğ». Sanatta yırtıcı kuş başı motifi «Tik» akınları devrinde Şimâli Çine yayıldı : Watson, *China*, 161-63. Türkçe kutuz, kütaz şekillerinden arabca *kuşas* : Pelliot, *Marco-polo*, I, 96.

¹²³ Prusek, 145. Chavannes, *TP* (1905), 560-67. Grumm-Grjimaylo, 18. De Groot, I, 8 (Çin fagfurü Mu, M.Ö. 1000-947 arasında, «Jung»'lardan dört ak geyik ve kurt ganîmet almışdı). Çinli olmayan kuzey-batılı'lardan «Chou»lara akrabâ bir sülâlenin yırtıcı kuşa ve geyiğe benzemesi : Granet, 373. «Hu» görünüşü : Franke, «Türvölker», 5. Yırtıcı kuş, pars, ejder, at rivâyetleri : Granet, 115, 365-75 ve «Lokalkulturen», 135-37, 234-35. Pars ve kaplan motifi : bkz. yuk. not 109 ve aşağıda not 137. Geyik ve dağ keçisi : bkz. yuk. not 34-35, aşağı. not 137. Böri : bkz. yuk. not 65-69.

¹²⁴ Yırtıcı kuş : bkz. aşağı. not 138.

¹²⁵ Bkz. yuk. not 15 ve 99.

¹²⁶ Bkz. yuk. not 109.

¹²⁷ Granet, 113, 365-75. «Lokalkulturen», 135-37, 234-35.

¹²⁸ Bkz. yuk. not 77 ve 110.

¹²⁹ Bkz. yuk. not 109.

¹³⁰ Bkz. yuk. not 55 ve 108.

¹³¹ Prusek, 151, 132. «Chou» av merâsimi : aşağı. not 137.

¹³² Prusek, 39-40.

¹³³ Chou'ların «Ti» memleketinden geldiği : Se-Ma-Ts'ien, I, 212. Chou'ların ekserî boyları Türk idi : Eberhard, *Çin*, 17, 33.

¹³⁴ Bugünkü Shensi güneyinde, Pan-p'o'daki «kerekü» şeklinde yapı : Watson, *Civilization*, fig. 10. Çinde otag ve kubbe şekilleri ekserî boyları Türk olan kadim Chou'ların katkısıdır : Eberhard, «Lokalkulturen», 1/9; 21/3-4, Chou'ların gök ibâdetinin ve kubbeli yapılarının tesiri olarak M.Ö.

III. yüzyılda Ch'in hükümdârının mezarında kubbenin gök şeklinde astral tezyinâtı : Eberhard, «Lokalkulturen», 23-4. Chou devrinde ocak ibâdeti : Granet, 306-308, 431-32, 500-501. Türklerde ve Mogollarda kubbe, otag ve ocak ile ilgili merâsimler ve âdetler : Esin, «Oldrug-turug».

¹³⁵ Bkz. yuk. not 134.

¹³⁶ Ocak mabûdesi : Granet, 381-94. Umay : Böl. III, not 88.

¹³⁷ Av âyini : Granet 91 (not 1), 109-11 ve not 1; Bodde, 57 ve 327-39. Ongun tayini : Granet, 380. Avlanan hayvanın kut getiren ongun olması ve ongunun özünün avcının rûhuna hulûlu : *ibid.*, 91-2 (n. 1), 103, 169, 216. Chou'larda kutlu dağ, orman, efsanevî hayvanlar, geyik, «ku-tu» ve ölümsüzlük otu : bkz. yuk. not 77, 110, 126-127; Böl. II, not 28. Türklerde av, kurban ve gölen : bkz. Böl. III, not 106, 133-134. Clauson, «Aş», «Özüt» («TT» VII, 25/8'e atf) «Tolu» : bkz. *Tarama*. Avcı kaplan tasvirleri : Rudenko, *Noın-ula*, 57 (Ordos); Jettmar, fig. 98 (Altay, Başadar). Kaplan alp timsâli idi : Granet 282, 326 (not). Türklerde Tonğa (kaplan) adı veya unvânı : Kâşgarî, «Tonğa».

¹³⁸ Kadim Çinde göge adanan kurbanların yırtıcı kuşlara yedirilmesi : Ts'ung Tung Chang, 203, 234; Granet, 527-28, 547-48, 266. Adam kaçırان baykuş heykeli : Brentjes, «Westtrift» res. 1. Buddhist remz : Çagatay, *Altun yaruk*, 620/20-93. Aynı hikâye daha eski (M.V. yüzyıldan) çince metinde de mevcûddur.

¹³⁹ Pruşek, 39-40.

¹⁴⁰ De Groot, I, 8. Granet 252, not 6. Pruşek, 28.

¹⁴¹ De Groot, I, 18-9, 25.

¹⁴² Pruşek, 68.

¹⁴³ Pruşek, 208.

¹⁴⁴ Granet, 275.

¹⁴⁵ *Ibid.*

¹⁴⁶ Shiratori, «Queue», 1, 2 ve Chavannes, *TP* (1905), 521-25.

¹⁴⁷ Chavannes, *TP* (1905) 521-25.

¹⁴⁸ Chavannes, *TP* (1905), 521-25.

¹⁴⁹ Chavannes, *TP* (1905) 521-25 ve de Groot, I, 20.

¹⁵⁰ De Groot, I, 24. Chavannes, *TP* (1905), 521-25.

¹⁵¹ Gumilev, «Din-lin» 22 (Bıçurin I/43'e atf).

¹⁵² Granet, 373; Franke, «Turkvölker», 4; Chavannes, *TP* (1905), 521-25; «Ti» lerin anthropolojisi hakkında kaynaklar : Gumilev, «Din-lin»,

21 ve Grumm-Grimajlo, 16. Kırgızların ve bazı Kök-Türklerin kızıl saçlı ve yeşil gözlü olduğu hakkında Kök-Türk devri kaynakları; *Şimâl*, 67-9, 105; Levin-Potapov, 345.

¹⁶³ Ordos plastikleri : Rudenko, *Noin-ula*, 65-77, 150-151, 153 ve Jettmar, *Steppenvölker*, 159-73. Chou devrinden küçük tahta heykel · Cleveland Museum of art no 61 206.

¹⁶⁴ Chêng, *Chou*, pls. 30, 43 b.

¹⁶⁵ Rudenko, *Noin-ula*, 65, 77, 150-151, 153.

İKİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

¹ Chou'ların ekserî boyları Türk idi : bkz. Böl. I, not 133. Chou'lardan önceki Shang devrinden kemik yazıtlarında gök (Ti) ibâdetine işaretler vardır, fakat Universalist Dikotomi yokdu : Tsung-Tung-Shang, 259. Chou Universalismi hakkında Han devri (M.Ö. 209 - M. 220) kaynakları aşağıda verilecektir.

² Dieterich, II, 7. *Docs.*, 243. Franke, «Türken», 42, 54, 61. Margulan ve diğerleri 403.

³ Shiratori, *MRDTB*, XV, 233.

⁴ Bkz. Böl. I, not 10.

⁵ Shiratori, *MRDTB*, XV, 233. Humbach, *Kuşân*, 5, 6. Id. *Denkmäler*, 25-27, 39, 91-96. Clauson, «Turk», 115. Kuşân- Keñgeres ilişkileri : Böl. II/2, 3 a. Kuşân Alhon ve Kök-Türk damgaları ilişkisi : Göbl, 207. Kuşân kıyâfeti : M. Hallade, «Batı Türklerinden önce Amu-deryâ ile Sind nehirleri arasında sanat gelişmesi», *TKEK*, II/1 a, 17, res. 4. Kök-Türk kıyâfetleri : bkz. Böl. III/2h.

⁶ Bkz. Böl. I, not 10.

⁷ De Groot, *Religious system*, I, 966. Franke, *Geschichte*, I, 23, 63, 81, 85, 119, 123-25, 184, 224, 397, 400; III, 99. Eberhard, *Sternkunde*; Williams, «Astronomy». Hunlarda : de Groot, *Hunnen*, I, 60; Shiratori, *MRDTB* (V).

⁸ Hunlarda : De Groot, I, 54-60, 63. Türklerde : Malov (1959), 8 (On-
gün 1) : «Eğimiz, apamız Bumin Kagan dört bulungig kısmış.....». Orkun,
II, 80 : «Kın olurupan ordu yapmış. İli tutmuş. Dört bulungigta... tirili-
pen... bedizleyür».

⁹ De Groot, I, 52. Clauson, s.v.

¹⁰ Clauson, *Dictionary*, s.v.

¹¹ Shiratori, *MRDTB*, V, 73.

¹² Clauson, *Dictionary*, s.v.

¹³ Williams, «Astronomy».

¹⁴ Kral gehri ve *ming-t'ang* planı : *Li-chi*, I, 252, 397 ve Granet, 117. Biot, II, 554-56, 564, 263-77. Granet, 231-34, 250-51. Franke, *Geschichte* I, 114-116, 141, 240; II, 437, 448-49, 502; III, 60, 79-81. Wheatley, 184, 372,

438. Türklerde : Pritsak, «Qara». Chou takvîmi : Eberhard, «Lokalkulturen», 28. Kök-Türk takvîmi : Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenlinie*, 28-9.

¹⁶ Eberhard, *Sternkunde*, 48-50 (Tabelle). Hunlarda yönler : de Groot, I, 60.

¹⁸ Kâşgarî, I, 353.

¹⁷ Bkz. yuk. not 15.

¹⁸ Ligeti, 319; Rachmati 11, 20 (ms 10).

¹⁹ Bkz. yuk. not 15-18.

²⁰ Bkz. yuk. not 15.

²¹ Türklerde altın ve demir Batı timsâlleri idi : Rachmati, yazma 10 ve yazma 17, satır 1. Çinde : bkz. yuk. not 15.

²² Pritsak, «Qara», 249. Rachmati, 11, 20 (yazma 10).

²³ Bkz. Böl. I, not 120.

²⁴ Bkz. yuk. not 14.

²⁵ Bkz. Bölüm I, not 88.

²⁶ Eberhard, *Conquerors*, 33.

²⁷ Bkz. yuk. not 14.

²⁸ Franke, *Geschichte*, II. 36-40 ve V. Bölüm. Yine bkz. Legge; Williams, «Yin and yang», «Elixir of life», «Jade» (Türklerle ilgiye, yeşim taşı münasebetile, işâret edilir). Taoism ve Şüfilik : Toshihiko. Chü-ch'ü Hunlarının Taoist âbidesi : Franke, *Geschichte*, III, 298. Kök-Türk Kagan soyu P'ing-liang'da yaşıyordu : Liu, *Ost-Türken*, 40. Doğu Hun'lara mensûb idiler : Biçurin, I, 220. P'ing-liang'ın yeri : Franke, *Geschichte*, index ve Herrmann, *Atlas*, 28, B 2. P'ing-liang'daki Taoist dağda ziyâ-retgâh : *Docs.*, 207 (not). M. 617'de Kök-Türklerin Taoist tapınakda ibâdetleri, savaşa çıkarken Taoist tapınakda «tökük» (dinî merâsimde şarab dökmek) âyini, Bilge Kaganın Taoist tapınaklar yaptırmak istemesi : Liu, *Ost-Türken*, 19, 100, 367, 463. Rasayan : Arat, *Şiir*, 367. Tirilgü oti ve tiriglig suvu : KB, beyt 1393 ve 6148. Mengü suv : *Tarama* ve Clauson. Kutlu dağ, semâvi dağ, Ala-tağ, kutlu hayvanlar, ölümsüzlük otu ve ağacı : Böl. I, not 10, 77, 110, 127, 132; Böl. III, not 76-78, 106, 132.

²⁹ Bkz. *Yi-king*; Liou Tse-houa, 15, 19-22 (*Kua*'ların aslî şeklinde tek ve çift noktalar kullanılıyordu). Bang-Gabain, «TT» I; Orkun, indeks «Irk-bitig».

³⁰ Franke, *Geschichte*, I, 405-407.

³¹ Önceki durum : bkz. Böl. I, not 10. Bu devirdeki durum : aşağıda not 32-36 ve de Groot, I, 62, 76-9; Franke, *Geschichte*, I, 356-7.

- ³² Chavannes, *TP* 1905, 559. Franke, *Geschichte*, II, 371.
- ³³ Kollautz-Miyakawa, 108-09.
- ³⁴ Chavannes, *TP* 1905, 526.
- ³⁵ Okladnikov, *Siberia*, 52. Eberhard, *Şimâl*, 79.
- ³⁶ Franke, *Geschichte*, II, 81; Liu, *Ost-Türken*, 127.
- ³⁷ Okladnikov, *Siberia*, 50-51 (Selenge kıyılarında şehirler).
- ³⁸ Kiselev, «Drevnie goroda», 92-3.
- ³⁹ Kiselev, *MIA* (9), 268-72, tabl. XLV. Rekonstitüsyon : L.A. Evtyukova, «Yujnaya Sibir v drevnosti», *Po sledam drevnix kultur* (M. 1954).
- ⁴⁰ Han devri (M.Ö. 206 - M. 220) rivâyeti : de Groot, I, 161-72. T'ang devri (M. 618-907) rivâyeti : Franke, *Geschichte*, III, 361-62.
- ⁴¹ Kiselev, *MIA* 9, 268-72.
- ⁴² Bkz. yuk. not 37.
- ⁴³ Granet, 359; Eberhard, «Lokalkulturen», 14/1, 37/1-2.
- ⁴⁴ Finsterbuch, *Pei-Ch'ih* 257 (Hupei 2).
- ⁴⁵ Bodde, 122-24, fig. 2. Esik mezarındaki oklu tâc : Böl. I, not 78-79 (Akışev'e atf).
- ⁴⁶ Keñgeres : Böl. I, not 10, 75, 83-104; Böl. II, not 49-64.
- ⁴⁷ «Wu-sun» : Böl. I, not 10, 66, 75.
- ⁴⁸ Bkz. Musabaev.
- ⁴⁹ Klyastorniy, *Pamyatniki*, 61-79.
- ⁵⁰ Terenojkin, «Taşkent», ris. 6, 7-9.
- ⁵¹ Musabaev «Kengenskaya nadpis» (türkçe yazıtlı taşda «Wu-sun» damgaları yanında boynuz gibi damga da vardır); *Drevnosti Çardarı*, res. 26/1; Smirnova, *Pencikent*, sikke 301-431 (Samarkand hükümdârları tamgaları. Bunlar Keñgeres hükümdâr soyundan idi : Smirnova, *Soğd*, 24-38. Ancak Al'baum M. VII. yüzyıldaki Varhuman adlı hükümdârın Keñgeres sülâlesini devirip yerini alan Unaş boyundan, bir Türk olduğunu sanmaktadır : Al'baum, *Jivopis Afrasiaba*, 27-32).
- ⁵² Böl. I not 41 ve 46'da gösterilen Karasuk dikili taşlarda insan ve koç tasvirleri ile Böl. I, not 75'de işaret edilen Keñgeres-«Wu-sun» devrinden türkçe yazıtlı dikili taşda insan tasviri ve *Drevnosti Çardarı*, 63'deki insan ve koç heykelleri (yerleşik Keñgeres çevresinde) arasında mukâyese. Keñgeres bölgesinin çift-koç şeklinde ocak. Terenojkin, «Taşkent», res. 9.

⁵³ *Drevnosti Çardarı*, 6 (harita) ve Senigova, *Taraz*, 51.

⁵⁴ Bkz. yuk. not 52.

⁵⁵ De Groot II, 15.

⁵⁶ Bkz. aşağı. not 80.

⁵⁷ De Groot, I, 233.

⁵⁸ Esin, «And», 227, 230.

⁵⁹ Senigova, *Taraz* 51.

⁶⁰ Granet, 308.

⁶¹ Rosenfield, 72, 74, 96, 246-47.

⁶² Potapov, «Umay», 280.

⁶³ De Groot II, 105, 103.

⁶⁴ Puğaçenkova, *Xalçayan*.

⁶⁵ *Ibid.*, 188-92, tabl. XVIII-XXV.

⁶⁶ *Ibid.*, 150-53, res. 88.

⁶⁷ «Wu-huan» ve «Hsien-pi» gençleri, bilhassa evlenmeden önce, saçlarını traş ederler idi : Shiratori, «Queue», 8. Kök-Türk devrinde Suyâb (sonraki Balasagun) halkı başlarının tepesini traş eder ve saçlarına bir bağ (sarık? kurdele?) bağlarlardı : Beal, *Si-yu-ki*, 95-6. M. 726'da, Türk idâresindeki Kapisa'de «bütün erkeklerin (demekki Türklerin de) saç ve sakallarını, traş ettikleri hakkında Huei-Ch'ao rivâyeti : Fuchs, 447.

⁶⁸ Bkz. Le Coq, *Chotscho*, Taf. 8'deki çocuk resimleri.

⁶⁹ «Tok», «toker», «küjik» : Clauson, s.v. Toklu : Kara-Zieme, indexs, «toqlı». Tulun : G. Clauson, «The Turkish-Khotanese vocabulary re-edited» *ITED* (1973), 40.

⁷⁰ Puğaçenkova, *Xalçayan*, 152 v.d.

⁷¹ *Ibid.*, res. 87.

⁷² *Ibid.*, 246.

⁷³ *Ibid.*, tabl. XVII.

⁷⁴ *Ibid.*, tabl. IV, V.

⁷⁵ *Ibid.*, 153.

⁷⁶ Bkz. Bölüm I, not 71.

⁷⁷ Puğaçenkova, *Xalçayan*, 149-53.

⁷⁸ *Ibid.*, 138-44, res. 82.

¹⁹ *Ibid.*, 24, 122-23, 253, not 243, res. 78.

⁸⁰ Tolstov, *Khorezm*, 179-206. *Id.*, *Delta*, 204-26. Orlov, *AERXE* I, res. 10, 11.

⁸¹ Tolstov, *Delta*, res. 133, *id.*

⁸² Orlov, *AERXE* I, res. 11.

⁸³ Sadokov, 87, 88, 108.

⁸⁴ Tolstov, *Khorezm*, 197-201.

⁸⁵ Tolstov, *Khorezm*, Abb. 46.

⁸⁶ Bkz. Böl. I, not 71.

⁸⁷ Bkz. Geybullaev'in not 36-39'da verdiği ermeni ve süryânî kaynakları; Pigulevskaya, 38; Minorsky, *Darband*, 14, 93. «Şûl» bir Hazar şehri idi : Yâkût, «Şûl». Hazarların batıya ilerleyişi : Gumilev, «Hazar», 91. Hun-Hazar'larınkine mümâsil Kağnılı âyinleri : Böl. II, not 157. Hazar denizinin güney-doğusundaki «Şûl» Türkleri : bkz. Böl. II, not 90. Sabir/Sibir boyları : bkz. Böl. I, not 10 ve Böl. III, not 8.

⁸⁸ Keñgeres'in batıya ilerleyişi : Klyastorniy, *Pamyatniki*, 60, 170, 175-77. Dağıstanda Nogay'larda görülen Keñgeres damgasına benzer damga : Kerder, 105. Dağıstanda Kök-Türk yazıları : bkz. Şçerbak. Peçeneklerin Dağıstanın kuzey-batısındaki yeri : Artamonov, *Hazar*, s. 387'deki harita.

⁸⁹ Merv'de, «büyük burunlu Mongoloidler» : Trofimova, (1959), 6, 8. Bunlar Hunlar, veya Oğuzlar idi : Barthold, *Türkmeniya*, 7-9. Ermeni kaynaklarında «Hyon denen Türklerin» Hakanının (İslâm kaynaklarında «Türk Hâkânı») Bahrâm Gûr'a karşı Merv ve Rey'de savaşı hakkında kaynaklar ve bunların Kidarit Hunları ve «Şûl» Türkleri olduğu hakkında tahminler : *Eranşahr*, 51-73. Merv Keñgeres sülâlesinin bir kolu idâresinde idi : Smirnova, *Sogd*, 23. Belki Türkler ile bağların ifâdesi olarak, Kâşgari, III, 149'da Merv'in «Türk Hâkânı Afrâsyâb» tarafından binâ edildiği rivâyet edilir. Kemik mahfazalarının Merv'de Buddhist *stûpa*'sı ve Türk otağına benzemesi : Tolstov, *Khorezm*, 175 ve Esin, «Türk kubbesi», lev. X/a, b. Merv'de Buddhist eserleri : Frumkin, 36-8.

⁹⁰ Bkz. Böl. IV, not 40 ve Böl. V, not 16-18.

⁹¹ Bkz. yuk. not 89.

⁹² Keñgeres ve Parth illerinde Buddhism : Litvinskiy, 107, 40-41; *Docs.*, 135. Taşkend'de Buddhist tapınak : Litvinskiy, 10, not 41. *Stûpa* şeklinde kemik mahfazalarının Aral bölgesinde numûneleri : Tolstov, *Khorezm*, 125 ve *Gosudarstvennyy Muzei Iskusstva Karakalpakskoy ASSR*, (M. 1976), lev. 16. Keñgeres ilinden Çine giden Buddhist râhib : Franke, *Geschichte*, II, 289. Merv'de Buddhist eserler : bkz. yuk. not 89.

⁹³ Bkz. yuk. not 89.

- ⁹⁴ Hartel, 12-18, Taf. 17, 22, 23, 25. Esin, *BMTS*, 321-25.
- ⁹⁵ *Slovar* 'vixar', «tojin» I.
- ⁹⁶ Franke, *Inschrift*, 23.
- ⁹⁷ *Slovar*, s.v.
- ⁹⁸ Franke, *Geschichte*, II 206, 216 f, 209, 219, 285-95, 575, 576 f. Hummel, op. cit.
- ⁹⁹ Chavannes, *TP* 1907, 219.
- ¹⁰⁰ Esin, «Bağdaş»; id. «Oldrug-tutug».
- ¹⁰¹ Tucci, *Mandala*.
- ¹⁰² Combaz, «Stûpa», I, 177: Chou devri kösmografik yapılar : yuk. not 14.
- ¹⁰³ Beal, *Catena* 128-29.
- ¹⁰⁴ Bkz. yuk. not 102.
- ¹⁰⁵ Bkz. yuk. not 98, aşağı. not 107.
- ¹⁰⁶ *Slovar* s.v.
- ¹⁰⁷ Petrucci, op. cit. Bir Tantrik Türk metni muşahhas *mandala*'ya, «Et-öz üzre... mandal» demekde idi : «Tifer Weg», 33.
- ¹⁰⁸ Soper, «Northern Liang», 152 (Sipi).
- ¹⁰⁹ Fourcade, pl. 16.
- ¹¹⁰ Müller, «Uigurica» III (Haricandre, Kâncanasâra). Le Coq, *Chotscho*, Tafel 47 f (Haricandra).
- ¹¹¹ Beal, *Si-yu-ki*, 82-4. «Tilgenlig kan» : Arat, 92, satır 160.
- ¹¹² Malik ul-hayl : Mâs'ûdî, I, 143, 160.
- ¹¹³ Soper, *Literary evidence*, 15-16, 106 (M. 265-420 devresi), 38 (ak kurt tapınağı), 42-44 (M. 420-78 devresi); 45 (râhibe sanatkâr). Ak kurt ongunu : Böl. I, not 123.
- ¹¹⁴ Son devir Doğu Hunlarının dili türkçe idi : Klyastorniy, *Pamyatniki*, 106'da verilen kaynaklar. Kök-Türk devrinden Sogdlu vesikalarda Doğu Türklerden «Hun» adı altında bahsedilmiş, Çinli vak'a-nuvislerden alınma bir âdet olsa gerek. *ibid.*, 103. Âlim Hun beyleri Meng-sün, Mao-k'ien, An-yang-hou : Franke, *Inschrift*. Doğu Hunları Çin kültür nüfûzuna karşı Buddhist oldu : Franke, *Geschichte*, II, 291. Hotan'de Doğu Hunları (M. 76 sıraları) ve Eftalitler (M.V. yüzyıl), Hotan ile Kansu yolunda Türkler : bkz. Böl. IV, not 20-22.
- ¹¹⁵ Beal, *Si-yu-ki* 56.

¹¹⁰ Soper, «Cave-chapels», 242.

¹¹⁷ Nobel, 157-59. Dharmaksema : Müller, «Uigurica» I, 15 ve Liu, *Kutscha*, 93, 192.

¹¹⁸ Radloff, *Suvarnaprabhâsa*, 189-90.

¹¹⁹ Soothill, «Simha» (arslan Burkan ongunudur); Beal, *Catena*, 131 (Burhanın sesi arslan kükremesi gibi idi). Arslanlı taht (Buddhist Türk metinlerinde «Arslanlı örgün : *Slovar*»); «Chü-ch'ü» Hun sanatında köpek şeklinde arslanlar : Soper, *Arts*, pl. I. Arslan ile «Fo» köpeği arasında ilgi : Williams, «Lion».

¹²⁰ Beal, *Si-yü-ki*, 68.

¹²¹ Hambis, *Toumchouq*, I, pl. 67. Härtel, T. 23, 27. Soper, «North Liang», pl. 19 (kraliçe) Fourcade, pl. 21 (kraliçe).

¹²² Eberhard, *Şimal* 105 (Wu-sun); 67-9 (Kırgız), 86 (Kök-Türk Kaganı Mu-kan). Chavannes, *Docs.* 121 (Kâşgarlılar). Türkler ve Kâşgar : bkz. Böl. IV, not 16.

¹²³ *Slovar*, «Toxri».

¹²⁴ Härtel, Taf. 15.

¹²⁵ Bhattacharya, 389-90. (Hind metinlerinde). Buddhist Türk metninde renklerin manâları, Kara-Zieme, indeks, «öng»; Bang-Gabain-Rachmati, «TT» V, satır 1-23.

¹²⁶ Ak ve Al Türkler : Demiéville, 74. Ti'lerde renkli boy adları : Böl. I, not 115. Al Halaçlar güneyli idi : *Hudûd*, 348. Ak ve Al Hunlar : Böl. III, not 1.

¹²⁷ Bkz. yuk. not 28.

¹²⁸ Liu, *Ost-Türken*, 40. Biçurin, I, 220. P'ing-liang'ın yeri : Herrmann, *Atlas*, 28 B2 ve Franke, *Geschichte*, indeks.

¹²⁹ Yuk. not 128 ve Chavannes, *Documents*, 207 (n.).

¹³⁰ Soper, «North Liang».

¹³¹ *Ibid.*, fig. 4. Fourcade, 30.

¹³² Soper, «North Liang», fig. 14. Ming-t'ang planı : yuk. not 14. Oğuz köşkü : Böl. III, not 249. Kökşibağan'da gök tapınağı ve erken Türk mes-cidi : Böl. V, not 68-69.

¹³³ Bkz. yukarıda not 132.

¹³⁴ Bkz. yuk. not 28.

¹³⁵ Soper, «North Liang», 147-48.

¹³⁶ *Ibid.*, fig. 5.

¹³⁷ Hambis, *Toumchouq*, I, fig. 182 ile Soper, «North Liang», fig. 14 (renkli resmi : Soper, *Arts*, pl. I), mukayese ediniz.

¹³⁸ Soper, «North Liang», fig. 16, 17, 19.

¹³⁹ Franke, *Inschrift; id., Geschichte*, indeks, «Tsü-k'ü».

¹⁴⁰ Klyastorniy, «Problemı».

¹⁴¹ Grünwedel, «Idikut», 27, 28 (Tempel M.).

¹⁴² Franke, *Inschrift*, 5.

¹⁴³ Soper, «North Liang» 145, fig. 11 (Kızıl'da divar resmi).

¹⁴⁴ *Ibid.*, 141, 148-49.

¹⁴⁵ Fourcade, Tabgaç (Wei) devri resimleri.

¹⁴⁶ Bkz. aşağı. not 152, 155, 156.

¹⁴⁷ Soper, *Literary evidence*, 96-7. Taşınabilen beş kath kule : Eberhard *Toba*, 358.

¹⁴⁸ Koguryo divar resimlerini yapan «Mo-ho» milleti, «Wu-huan» ların ve sonraki Kök-Türklerin doğu komşusu idi. Franke, *Geschichte*, II, 316-17. Koguryo divar resimleri Doğu Hunlarından kaçan Tunguz'ların eseridir : Mc Cune, 35. Tabgaç resmi : Soper, *Arts*, pl. 18.

¹⁴⁹ Liu, 127, not 654-64. (Onogur, Başkurd, (Bulgar, Ediz, Hazar) ; Hamilton, «Toquz-Oğuz» (Etil Kazır), 26-7, 29, 31-2. Klyastorniy, 177 (Peçenek). Kagnılı boyları M. 357'de Orkun vâdisinde : Franke, *Geschichte*, II, 81. Kagnılı boyları Gobi çölü güneyi, Yin-şan bölgesinde, Tabgaçlar ile beraber : Eberhard, *Toba*, 236. Kurikan : Levin-Potapov, 88-90; Gumilev, 62.

¹⁵⁰ Bkz. Böl. IV, not 33.

¹⁵¹ Kü-shi» göçebelerden müteşekkil bir devletti ve çadır sayısı ile nüfus sayılırdı : Chavannes, *TP* 1907, 213.

¹⁵² Kollautz-Miyakawa, I, 97, 109, 116, 295. Bıçurın, I, 214-19; Gumilev, «Hazar», 90 (Kagnılı boyları târihi), 184 (Juan-juan'ların târihi).

¹⁵³ Hamilton, «Toquz-Oğuz», 29, not 26. Po-şan : bkz. Böl. I, not 10.

¹⁵⁴ Stein, *Innermost Asia*, pls. XCV-CIV. Astâne ve Toyuk'da bulunmuş eş kıyâfette heykeller. Stein, *Innermost Asia*, pl. XCIX, Ast. iii 023 ve Delhi National Museum, Toyuk 050. Toyuk heykelcikleri hakkında bkz. Gumilev, «Statuetki voynov iz Tuyuk mazara». Uygur resminde târihî kıyâfetler : Le Coq, *Chotscho*, lev. 31, ortadaki alplerin tasvirleri. Çinde mümâsiller : Finsterbusch, *Pei-Ch'i*, Tafel 22.

¹⁵⁵ Franke, *Geschichte*, II 98, 104 (M. 392'de Ho-peî güneyinde, Shansi doğusunda T'ai-hang dağında ve beş ayrı bölgede 38000 âile); 110, 191

(M. 429'da Tabgaç hizmetinde); 384 (Yaşıl-öğüz ırmağı güneyinde), 400; *ibid.*, III, 249 (M. 326'da Jehol ve Batı Ho-peï'de), 258 (Wei vâdisinde). Eberhard, *Şimâl*, 236 («T'ie-le» boyları 417'de Tabgaç sarayında muhâfız iken isyân etmişlerdi). M. 447'de 3000 «T'ie-le» âilesi Tabgaç başkentine yerleşdirildi : Eberhard, *Toba*, 217. Tabgaç devletinde, «Kao-ch'ê», «Ting-ling», «T'ie-le» ve belki Türgiş boyundan nüfuzlu asıl âileler : Eberhard, *Toba*, 308, 312, 315-16, 320, 22. Bkz. Bazin «T'opa» M. 357'de «T'ie-le» boyları, Çogay Kuz (Yin-shan) bölgesinde Tabgaçlar ile birlikde; M. 430 ve 447'de Shensi ve Shansi'de idiler : Eberhard, *Şimâl*, 236. «Kao-ch'ê» kralları vardı : *ibid.* ve yuk. not 152. Kagnılı boyların eski vatani Kansu idi : yuk. not 34. M. 429'da «Kao-ch'ê» boylarının Tabgaç hizmetine girdi; bunların tarifi : Kollautz-Miyakawa, I, 109-110. Kagnılı boylar M. 429'de göçebeliği terkettiler ve çiftçi oldular; M. 460'de göğre ibâdet merâsiminde at kurban edip ilahî söylediler : Eberhard, *Şimâl*, 325. «Ting-ling»'ler, Chin devrinde (M. 265-419). Kansu'nun kuzeyinde idiler : Eberhard, *Şimâl*, 234. M. IV. yüzyılda, Hopei'de ve Chung-shan ile Wu-huan'da idiler : *ibid.* M. 357'de «Ting-ling»ler, «T'ie-le» ler ile beraber idiler : *ibid.*, 234-35. «Ting-ling»ler Tabgaçlar ile birleşiyorlardı ve başkent ile Ho-peï'de ve Şhansi'de yaşıyorlardı : *ibid.* «T'ie-le» beylerinin Tabgaç sarayında hizmeti : Eberhard, *Toba*, 217, 247.

¹⁵⁶ Ala at yetiştiren boylar : bkz. Böl. I, not 110.

¹⁵⁷ Bkz. yuk. not 152-155.

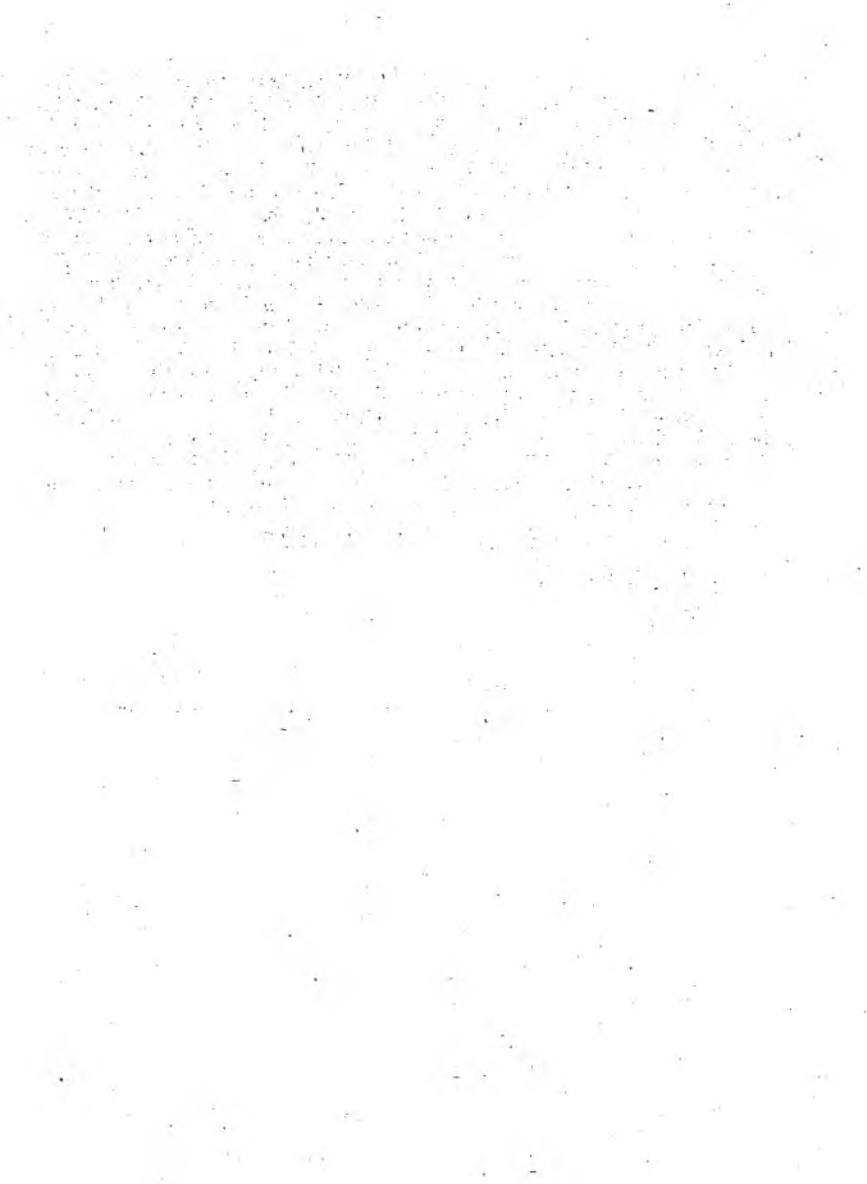
¹⁵⁸ Bkz. Böl. I, not 46.

¹⁵⁹ Alkış : Clauson, *Dictionary*, s.v.

¹⁶⁰ Bkz. Böl. I, not 78 (Akışev'e atf).

¹⁶¹ Bkz. yuk. not 152 ve Biçurin, I, 214-19; Eberhard, *Toba*, 163.

¹⁶² Liu, *Kutscha*, 201, not 714.

III. BÖLÜM NOTLARI

¹ Ak-Hunlar Türklerle çok karışıktdı : Czégledy, *AOASH*, XXV. 280; *Docs.*, 220-29; Kollautz-Miyakawa, 93-100; Marquat, *Eranşahr*, 53, 211-13. *Sui-shu*'da «Yeh-ta» (Ak-Hun)lar ile Alan'lar «Kao-ch'ê ve «T'ie-lê»lerden sayılır : Franke, «Türkvölker» 42 ve Liu, *Ost-Türken*, 127. Alhon'lar (Al Hunlar) Türk idi : Harmatta, «Bactrian» 431; *id.*, «Byzantino-turcica», 138 (Humbach'atf. Alahâna=Halâ Huna=Kirmir Hyon denmektedir). Batı Hunları ve onların çevresinde Batı Türk boyları hakkında anthropolojik araştırma : Maenchen-Helfen, 358-75; Gumilev, «Hazar» Moravcsik, 69.

² Bkz. yuk. not 1 ve Maenchen-Helfen, 441.

³ Göbl, II, 207, IV, Tafel 14 (Symbole 1), Tafel 16, no 166. Alaşa Kagan kitâbesinde «Wu-sun» ve Keñgeres damgaları : bkz. Böl. II, not 51.

⁴ Kollautz-Miyakawa, I, 98; *Kara-deniz*, 16.

⁵ Bir adı «As» olan Alan'lar belki Kök-Türk yazıtlarındaki, Türk unvanları olan «Az»lar idi : Giraud 193-97. Bugün «Asiak» adını taşıyan Balkar (bunlar Türk Bulgar'lardandır : Bazin, *Calendriers*, 651) boyu Türkdür ve Kafkasyadadır; bunlar Alan'ların ahfadı sayılan Osset'lerin komşusudur : Minorsky, *Hudûd*, 445. Alan'ların Kafkasyada da «kündeçik» gibi Türk unvanları vardı : Minorsky, *Darband*, not 49. Alan'ları Türk sayan metinler : bkz. yuk. not 1.

⁶ Kök-Türk Kaganlığı sınırları : Orkun, indeks «Şandung». *Docs.*, 231, 241, 300. Tölis ve Tarduş : Klyukin. Tölis'in muharref şekli «T'u-li» dir : Pulleyblank, «Toquzoghuz», not 353.

⁷ Bkz. Böl. II, not 63 ve 88.

⁸ Batıl Türk boylarının tâbi oldukları Kök-Türk sülâlesi mensûbları : Gumilev, *Türki*, 58, 159, 266, 405. Batılı Türk boyları : Moravcsik, I, 57, 65-6, 68-70, 76, 81, 83; II, 38. Kurat, *Kara-deniz*, 109. Bu boyların hakkında tanmînler : bkz. Böl. I, not 10; Böl. II, not 87; Artamonov, 41, 105 (harita). Ougoroi (Ogur) = Oguz (çince muharref şekli. «Wu-huan»); Onogoroi = On Ogur; Saragouroi = Sarı Ogur; Kotrigouroi = Tokuz Oguz : Clauson, «Turk» 117. Ogur = Uyğur; On-Ogur = On Uyğur; Saragouroi = Sarı Uyğur : Hamilton, «Toquz Oguz», 31-5, 39, 47; not 58. Kimek boyları : bkz. *Hudûd*, Gardîzî ve İdrîsî'nin indeksleri. Kimek sanat eserleri : Arslanova-Klyastormny. Kimek mezar heykelleri : Çarikov, *SA*, (1976/4) ve Arslanova-Çarikov (*SA* 1974/3). «Sın», «sin», «sin-taş» ta-

birleri : Radloff, *Wörterbuch*, s.v.; Clauson, *Dictionary*, s.v. ve Arslanova-Çarikov. «Sin» kelimesinin çince *ts'in*'den muharref olduğunu (bkz. A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1950, indeks) ve «sin» ile «sinlig» kelimelerinin Tariat kitâbesinde bulunduğunu (bkz. Şinexuu, 91), lutfen Prof. T. Tekin bildirdi. «Sinlig» in (hükümdâr mezarlığının?) bulunduğu yer, devlet merkezi olmakda imiş. Şinexuu, «sin» kelimesini «sen» mânâsına anlamış ve mezar âbidesi mânâsı Prof. T. Tekin tarafından ortaya çıkarılmışdır.

⁹ Bkz. yuk. not 8'deki kaynaklar ve Moravcsik; Hamilton, «Toquz-Oguz», 37; Klyastorniy, 177 (Peçenek).

¹⁰ Moravcsik, II, 58. Hamilton, «Toquz-Oguz», 34, not 47.

¹¹ *Docs.*, 229-31; Kollautz-Miyakawa, *op. cit.* (Avar'lar Mogol idi); Németh, «Avar» ve Clauson «Turk» (Avar'lar Türk idi).

¹² Kelime kalıntıları : bkz. Moravcsik.

¹³ Dieterich II, 17. *Docs.*, 243.

¹⁴ Maenchen-Helfen, 358-70.

¹⁵ Kök-Türk kagan damgası dağ keçisi piktogramı idi : Mannay-ool. Hunlarda geyik ongunu : Dieterich, II, 3. 109.

¹⁶ Artamonov, 130, 132 ve 4, 71, 105'deki harîtarlar. Gumilev, «Xazar», 72-3. Levaşov mezarı : Smirnov, *MIA* (58), 47 ve res. 10'daki harîtada no 92. Başkurdılar M. VI. yüzyılda Batıda idi. Liu, *Ost-Türken*, 128, not 663. Levaşov ve Saltov mezarları Türkdür : Erdelyi, «Bachkirie», 306. Saltov-Mayak kültürü, Mayak şehrinde türkçe yazılar; ortada ocak olan «Türk» meskenleri, taş kaleler : Lyapuşkin 138-40; Pletneva, *MIA* 142; 5, 25, 52. Tın boyundaki Saltov-Mayak kültür çevresinden Kafkasyada bugünkü Dağıstana kadar uzanan illerde, Batı tarzında Kök-Türk yazıtları : Şçerbak, *AOASH*, V.

¹⁷ Bkz. yuk. not 16.

¹⁸ Kurat, *Kara-deniz*, 12, 16.

¹⁹ Bkz. aşağı. not 177.

²⁰ Maenchen-Helfen, 297-306.

²¹ Zbrueva, tabl. IV/6, 8. Smirnov, «Oçerki» 254.

²² Hazar bölgesinde : Pletneva, *MIA* 142, res. 40/9, 10. Kerç'de : Artamonov, res. 54, 159. Muk. ed. Werner, Tab. 72.

²³ László, 28, Tab. 40, 28. *Guia del Museo arqueológico Nacional* (Madrid 1965), pl. XLIV-XLVIII.

²⁴ Esin, «Kuşçı» not 9 ve «Toğrul and Sunğkur».

²⁵ Maenchen-Helfen, 306-57.

²⁶ Bkz. Artamonov ve Dunlop.

²⁷ «Kerekü» adı hem Türkmenlerin otagına, hem şehirlielerin meskenine verilirdi : Clauson, Kâşgari'ye atf. Etil ve Semender'de «kerekü» tarzında meskenler ve «Beg» in binış merâsimi. Ibn Havkal, II, 384, 385-89. Sarkel'de otag tarzında «Türk odaları» : Beletzkiy, 66-74. Hazar Hakanının *mağraba'sı* : *Ibn Fadlân*, 120-22.

²⁸ Bkz. yuk. not 27, Ibn Havkal'a atf. Muk. ed. aşağıda not 144. Yine bkz. Dunlop, 21, 9 (beg).

²⁹ Artamonov, 312.

³⁰ Bkz. Darkeviç.

³¹ *Hudûd*, 313-14. Gardîzî, 271. Ivanov, 19-20 ve Kurat, *Peçenek*, 77 (bazı Peçenekler Mecûsî idi). Peçenekler Mani dinini Batıya taşımış olabilirler : Obolenskiy, 192 : Vasilievskiy, 100 et seq.

³² *Hudûd*, 159, 314.

³³ Kurat, *Peçenek*, 32.

³⁴ Bkz. yuk. not 31. Curcâniyya'dan Peçenek iline giden yol : *Hudûd*, 312, 314.

³⁵ Németh, «Nagyszentmiklós».

³⁶ Le Coq, *Bilderatlas*, fig. 148-149 (Le Coq Nagyszentmiklós eserlerinin türkçe yazıtlarından henüz habersiz idi ve bunları Sâsânî sanmışdı).

³⁷ Mavrodinov, figs. 62, 64.

³⁸ Bkz. yuk. not 21-24.

³⁹ Garuđa : Dowson, s.v.

⁴⁰ Topkapı, Yazma A. III, 2099, varak 21-2. Mas'ûdi, I, 187-88 Esin, «Kuşçı», not 4.

⁴¹ Rudenko, *Başkırı*, 25, 6.

⁴² *Ibn Fadlân*, 33, 144. Kâşgari, varak 240 (çekrek), 532 (bertü) ; Clauson, «Bertü», «çañşı», «çekrek».

⁴³ Cankova-Petkova, fig. 1.

⁴⁴ Gavrilova, tabl. VI.

⁴⁵ Feher, op. cit.

⁴⁶ Bkz. yuk. not 31.

⁴⁷ Brentjes, «Proto-Bulgarian».

⁴⁸ Esin, «Hunter», 33.

⁴⁹ Aşmerov, op. cit.

⁵⁰ Fedorov-Davidov, (1973) 11-22.

⁵¹ *Ibn Fadlân*, 36.

⁵² Kurat, *Kara-deniz*, 44-107. *Ibn Fadlân*, 20-29. Pletneva, *MIA* 62, 184, harita 1, 2.

⁵³ Yule-Cordier, I, 244-47. Yâkût, «Şin».

⁵⁴ *Ibn Fadlân*, 27.

⁵⁵ Sır-deryâ; Bernstam, «Otrar», 89. Ural bölgesinde Pleçniy 1 mezarı : Smirnov, *MIA* 58, 45, res. 10 (harita'da no 170).

⁵⁶ Torsk adı : Metz. Kurat, *Kara-deniz*, 44-5, 67 v.d. Fedorov-Davidov, (1973) 63-6, fig. 28. Pletneva, *MIA* (62), 184, harita 1, 2. Kırgız erkeklerinde küpe : bkz. aşağı. not 175.

⁵⁷ *Ibn Fadlân*, 20.

⁵⁸ Pletneva, *MIA* (167), 207. Fedorov-Davidov (1973), 26-44. *Id.* (1966), 140 (I. devir haritası).

⁵⁹ Fedorov-Davidov (1973), 43 (Genceli Nizâmî'nin *İskender-nâme'sine* atf.). Kimek'ler ve «sın» tabiri : bkz. Böl. III, not 8.

⁶⁰ Tolstov, «Goroda Guзов», 56-71.

⁶¹ Ergin, op. cit. Yine bkz. Jirmunskiy op. cit. ve Togan, *Ibn Fadlân*, 36.

⁶² Darkevig, op. cit.

⁶³ Bkz. Böl. II, not 143.

⁶⁴ Liu, *Ost-Türken*, 40. Altun-yış dağlarının vaziyeti : Biçurin, I, 263. Dağ şekilleri hakkında Çin düşünceleri : de Groot, *Religious system*, III, 956.

⁶⁵ Grünwedel, *Kultst.*, fig. 604. Sumeru : Beal, *Si-yu-ki*, 81.

⁶⁶ Zakharov, 54. Kuray, Tuyahta : Kiselev, *MIA* 9; 285-314. Mezarların kronolojisi Gavrilova, 54-72; 104-106.

⁶⁷ Bkz. Böl. I, not 52-56 ve Böl. II, not 139-144.

⁶⁸ *Docs.* 208.

⁶⁹ Esin, «Resim», 192-93, 250-51.

⁷⁰ Turan, *Cihân*, 48; Schmidt, 35-9. Zemarhos rivâyeti : *Docs.*, 38, 50, 248. *Ibn Fazlân* rivâyeti : *Ibn Fadlân*, 10.

⁷¹ Doerfer, madde 994 (Kâşğari, varak 608-609'a atf).

⁷² Bkz. Böl. II, not 7.

⁷³ Bkz. Böl. II, not 28.

⁷⁴ Orkun, I, 130 («Üze teñgri Kan»); *ibid* I, 22 («Teñgri-teg, teñgride bolmış Türk Bilge Kagan»); *ibid*, I, 164 («Teñgride bolmış, il etmiş Bilge Kagan»).

⁷⁵ Docs: 248.

⁷⁶ Pelliot, «Neuf notes». Ağaç Kök-Türk sülâlesi timsâli : aşağı. not 116.

⁷⁷ Chavannes, *T'ai-chan*, 168.

⁷⁸ Bkz. Böl. I, not 10, 110, 127, 132; Böl. II, not 28; Böl. III, not 76; 77, 106, 132.

⁷⁹ Chavannes, *Se-Ma-Ts'ien*, II, 133-34 (not 2) (Kara-baş tabiri halkın, kosmoloji kanunlarına uygun olarak, yer-su unsuruna benzetilmesi ve yer-su unsurunun renginin kara sayılmasından olsa gerek). «Kara bodun» : bkz. Orkun, indeks.

⁸⁰ Liu, *Ost-Türken*, 8-9.

⁸¹ Orkun, indeks, «ärdäm», «ärdämliġ». Clauson, «erdem».

⁸² Orkun ve Malov, indeks, s.v.

⁸³ Bkz. Böl. I, not 132 ve aşağı. not 120.

⁸⁴ *Ibn Fadlân*, 27.

⁸⁵ «*Innamâ al-â'amâl bi'l niyyât*» (Ameller niyetlere göredir) : Arîf, *hadîş* 9.

⁸⁶ Clauson, «Kut». Bombacı «Qutlug». Orkun, I, 34 (II D 10) : «Türk teñgri, ıduġ yiri subu ança itmiş. Türk budun yok bolmazun tigin, budun bolġun tigin, itmiş... kanım İlteriş kaġanıġ, öġüm İlbilge kaġatunıġ teñgri töpesinde tutup yüġerü kötürmiş». Çinlilerde hükümdâr kutu : *Yi-king*, kua 1.

⁸⁷ Williams, «Written characters».

⁸⁸ «Kân teñgride Umay Katun» : Orkun, II, 161. «Umay-teg öġüm Katun kutına» : *ibid.*, I, 44. Ocak tanrıçası : böl. I, not 136; Böl. II, not 59-62. Türklerde Umay'ın ocak tanrıçası vechesi : Potapov, «Umay».

⁸⁹ Bazin, *Calendriers*, 242 (Öd-teñri Zurvân'dır). Öd-teñri : Humbach, *Denkmäler*, 38. Ödleg : Esin, «The horse», 179. Bombacı, «Qutlug bolzun», II (Yol-teñgri gök tanrısıdır). G. Clauson, «Notes on the Irk-bitig», *UAI XXXIII/3-4* (W. 1961) (Yol-teñgri'nin iki vechesinden biri güneş, diğeri aydır).

⁹⁰ Batı Türkleri hakk. rivâyet. Bıçurin, I, 279. Doğu Türkleri hakk. rivâyet : Liu, *Ost-Türken*, 10.

⁹¹ Kök Türklerde astral inançlar : Eberhard, *Şimâl*, 94. Liu, *Ost-Türken*, 10 (otag, güneşe hürmeten Doğuya açılır) ; 8 (Kagan «güneşin dönüş cihetinde» dokuz kerre döndürülür). Uygularda : aşağı. not 140. Damgalar; piktogramlar : Esin, «Kün-ay». Chou ve Hunlarda astral ibâdetler : bkz. Böl. II, not 8-23. Gök tanrısı ile güneş ilişkileri : Bombaci, «Qutluğ bolzun» II.

⁹² Kagnılı boylarda yer ibâdeti : Böl. II, not 157-159. Kök-Türklerde yer ibâdeti : Dieterich, II, 14, 17. Alkış : Clauson, *Dictionary*, s.v. Yağız yır : Orkun, I, 28. Kara-tanrı : Eberhard, *Şimâl*, 87. «Yir teñgri hanı» : Le Coq, «Man. III», 34, satır 10-11. Erklığ Kan : *Slovar*, «*Ärkliġ*». Böld : Pelliot, «Neuf notes».

⁹³ Ötüken : Vladimirtsov ve Pelliot, «Neuf notes».

⁹⁴ «Kutlar» : Le Coq, Man. III, 34, satır 11. «Erklığ'ler» : Bang-Gabain-Rachmati, «TT» VI, satır 88-89. Öz, özüt : Clauson. Türkler kötü ruhlara da tapınırdı : 10. XXXI/7, XXXV (not 12). Yıl-büke, Kâşğarî, s.v.

⁹⁵ Kon-koy, Takıgu : Clauson, s.v. Oniki hayvan takvîmi âlâmetlerinin yönleri : Williams, «Twelve terrestrial signs». Uygur sanatında Oniki hayvanın maskeli insan şeklinde resimleri : Le Coq, *Buddh. Spät.* IV, 26-8, Taf. 17.

⁹⁶ Dört yön yıldız manzûmeleri timsâli hayvanlar : Böl. II, not 22.

⁹⁷ Kök-luu : Esin, «Evren»; *id.*, «Dracontine»; Hopkins, «Rainbow».

⁹⁸ Kızıl-Sağızgan : Esin, «Kuşçı», not 23. Gök timsâli kuşlar : Böl. I, not 138. Kuzgun : Orkun, II, 87, ırk XLIV. Zuev, 115-19, 126 (A-shi-na'ların at damgasında kuş resmi). Tibet'lilerde karga : Laufer, «Bird».

⁹⁹ *Ibid.*, ve Gumilev, *Türki*, 28 (not 12). Bu son kaynağa göre Mu-kan Kagan'ın öz adı Kuşu (Kuş), boy adı Yağın (yigen, torun) ve unvânı Yañdı (Muzaffer) idi. Kuşu bir Türgiş boyu adı idi : Klyastorniy, *Pamyatniki*, 162.

¹⁰⁰ Kuğu : Liu, *Ost-Türken*, 6. Kâşğarî, indeks ve ad indeksi, «Kaz», «Korday». Suña : Malov, 34 (âbide 28, satır 6). Ördek Çinde kut timsali idi : Williams, «Duck».

¹⁰¹ Ak-bars : Böl. II, not 22. Bars beg : Orkun, ad indeksi. Tonga : Böl. I, not 137. İrbis : Clauson, s.v. İrbis adlı veya unvanlı Kök ve Batı-Türk Kagan sülâlesi mensûbları : Gumilev, *Türki*, ad indeksi. Arslan motifi İç Asyaya Buddhism ile girdi : Böl. II, not 119. Kök-Türklerde Arslan adı veya lakabı ilk olarak Buddhismi kabûl eden Taspar Kaganda bilinir, fakat sonra çok tekerrür eder : Gumilev, *Türki*, 463, hükümdar no 5 (Bugut yazıtı henüz bilinmediğinden adına Taspar değil, Taba demekde-

dir) ve indeks, «Arslan», «Arsila». Yine bkz. Liu, *Ost-Türken*, «A-si-lan» ve *Docs.*, indeks, «Arsilas», «Arslan». Türklerde, Arslan anlamına Sanskrit Kesari adı : *Slovar*. Türgiş sikkelerinde arslan : Akışev-Baypakov-Erza-koviç, 20, 75; 76, 85-90. Taşkend Tudunları sikkelerinde arslan : Smirnova, *Pencikent*, sikke 766. Uygurlarda M. IX. yüzyılda ve daha sonra Arslan Kagan unvânı : Bazin, *Calendriers*, 331. *Altun Yarıuk*'da Burkanın «arslanlıg örgün» ü (arslanlı tahti) : *Slovar*, «arslanlıg». Orkun kıyılarında, Kök-Türk ve Uygur devri kalıntılarda arslan heykelleri : IO, XII. «Şaba Hâkân» (Gumilev'e göre, 15 numarolu Yaŋg Souh [Büyük veya Yeni Soğuk] Tigin İl-Arslan) M. 589'da Sâsânîler ile savaşırken, önde filler ile insan yiyen arslanlar sürmüştü : Bal'amî, 187. Arslan adı hükümdâra verilir : Kâşgarî, III, 42. Arslan başlı adam şeklinde Kök-Türk devri mezar heykeli : Grax, no 55. «Hâkânı Türk» sülâlesinde en büyük ünvan Arslan idi : Pritsak, «Kara-hanlı». «Kün» (güneş), makamı olan Arslan burcu hükümdâr makamına teşbîh edilir : KB, beyt 384.

¹⁰² Bkz. Herodotos, indeks.

¹⁰³ Kök-Türklerde «tös» şeklinde ongunlar : Eberhard, *Şimdl*, 87.

¹⁰⁴ Böri : Ögel, «Doğu Türkleri»; Liu, *Ost-Türken*, 9; Esin, «Tös», 18. Kök- ve Batı-Türk ile Uygur Kaganlarının böri-bağlı bayrakları : *Docs.*, 49 (n.), 72, 220; Mackerras, 4 (M. 756 rivâyeti). Kök-Türk Kagan sülâlesinde Böri ve onun mogolcası olan Şono adları : Gumilev, *Türki*, indeks, «Böri» ve 159 (Böri Şad), 212 (Şono).

¹⁰⁵ Koç heykelleri geleneği : bkz. Böl. I, not 46; Böl. II, not 54. Kök-Türklerde, mezarın üzerine dikilen direğe kurban edilmiş at ve koyun (koç : bkz. Böl. I, not 46) başları asılırdı : Liu *Ost-Türken*, 10. Kök-Türk devrinde mezarlarda koç heykelleri : bkz. Jisl (Köl-Tigin âbidesinde); Kiselev, *MIA* 9 tabl. LIV/3-5 (Kırgız mezarlarında). Kagnılı boylarında bıçak ve ok gibi sivri âlet ile at ve geyik kurbanı : Biçurin, I, 216, ve Demiéville (bkz. Böl. II, not 157). Kök-Türklerde avda at kurbanı vurmak. Orkun, III, 8 («abda egeyin atım ak»). Kurban vurulan atlar ölen kimse için öbür dünyâda binek sayılıyordu : Dietrich I, 28 (Batı Türklerinde); *Ibn Fadlân*, 27 (Oguzlarda).

¹⁰⁶ M.Ö. binyılda yaşayan ve proto-Türk sayılan Chou'lar ile Türklerin bu konuda inançları hakkında mukayeseli araştırma : bkz. Böl. I, not 10, 77, 110, 126, 136, 137; Böl. II, not 28; Böl. III, not 76-78, 132 ve 134 ile Esin, «Cosmic mountain», 34-5; *id.*, «Ötüken-yış». T'ong Yabgu'nun yaylası olan Biŋg-yul'da geyikleri avlamak yasakdı : Beal, *Si-yu-ki*, 95. Türklerde «sıgun-keyik» (dağ keçisi ve geyik) cinslerinin mukaddes anlamı ve «kutlug» kelimesi : Eberhard, *Şimdl*, 86 ve Orkun, II, 89. Kök-Türk devri mezar taşında geyik resmi ve «ygç» «ygş» (kurban) yazısı : Hamilton-Tryjarski, *JA CCLXIII*, 178-79. Fikrini ricâ ettiğim Prof. Bazin, Altınköl mezar taşları yazıtlarından (Orkun, III, 102 ve Malov, *Yenisey*, 54, âbide 28, satır 6) şunu istihrac etmektedir : Altun Suŋa Yış keyiki artgıl, toggıl!» şeklinde okuduğu yazıda, Altun Suŋa Yış, ölen kimsenin avlan-

diğı tasavvur edilen bir dağ olsa gerek. Bir başka mezar yazısında, «Altın dağ» manâsına «Altun kır» denmektedir : Klyastorniy, «Steli», 264. Ölen kimsenin o dağda avlanabilmesi için geyiklerin artması, çoğalması temennî olmaktadır. Bunun için de muhtemelen geyik kurban ediliyordu. Kurban edilen geyikler, Altun Suña Yığ'da dirilerek, ölen kimseye av olabilecekti. Nasıl ki kurban edilen atlar, ölene binek oluyordu : bkz. yuk. not 105. Mümâsil bir mezar taşında, şu yazılı idi : «Tezig keyikde alp ben» (Kaçan geyikler arasında alp ben : Batmanov-Kuna, âbide 44). Çinde ve Oğuz sayılan (Clauson, «Türk», 11) «Wu-huan»larda, gök tanrısının kurban yeri olan dağların cennet olarak tasavvuru geleneği vardı : Eberhard, «Lokalkulturen», 12/2 ve *id.*, *Şimâl*, 48. Kagnılı boylarda bıçak-ve ok gibi sivri âlet ile kurban vurmak : bkz. Böl. II, not 157 (Biçurin, I, 216 ve Demiéville'a atf). Kök-Türklerde av esnâsında kurban vurmak âdeti : Orkun, III 8 («abda egeyin atım ak»). Hilâl şeklinde bir damga içine oturtulmuş geyik veya dağ keçisini okla vuran atlıyı gösteren, Kök-Türk harflerile türkçe yazılı Kara-yüz petroglifinin sağ üst köşesinde resim : Orhun, III, 195. Geyik, dağ keçisi (ve bazen kuş) ile ağaç tasviri : Marşak, *Serebro*, 53, fig. T. 9 : Viennix, res. 8-10.

¹⁰⁷ Çinde unsurlar : Granet, index, «éléments»; Eberhard, «Weltbild», 48. Oğuş : Arat, *Şiir*, 379. Kut : Rachmati, «TT» VII, ms 10, satır 6. Toprak ibâdeti : bkz. yuk. not 92. Yıl : Kara-Zieme, indeks.

¹⁰⁸ Kaganın ve soyunun ateş, su ve altın unsurlarına teşbihî : Zieme, «*Manich.*», satır 431-40.

¹⁰⁹ Su ve yağmur tevliid eden hükümdâr; ateş yakan Türk : Liu, *Ost-Türken*, 6. Yada taşı : Malov, «Yada».

¹¹⁰ Kök-Türklerde ateş âyini : Dieterich, II, 14, 17.

¹¹¹ Bkz. aşağı. not 146-149.

¹¹² Bkz. Clauson, *Dictionary*, «Oçok» ve Böl. I, not 5-8; aşağı. not 132. Otağın kâinat remzi anlamı : bkz. Böl. I, not 5 ve aşağı. not 136. Kök-Türk otağı ve mangal (bazen kubbeye asılırdı) : Liu, *Ost-Türken*, 271. «Köçürme oçok» : Kâşğari. Uygur Tantrik metninde üç ayaklı ocağa «ısıc adağı» denmiş : «Tiefer Weg», 51. Tasviri : Orkun, III, 15 ve Esin, «Oldrug-turug», fig. 2. Kerekü, tügünük. egni : Orkun, II, 77 (*Irık-bitig*, ırk XVIII). Resimleri : Esin, «Türk kubbesi». Kâinât planında sayılan bir mekânda «yir» ve «tör» : KB, beyt 1002.

¹¹³ Bkz. not 112.

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ Julien, *La vie* 55-56.

¹¹⁶ Igaç : Rachmati, TT VII, ms 10, satır 6. Ağaç Doğu timsâlidir : Eberhard, *Weltbild*, 48. Türk kaganları yüzlerini Doğuya çevirirdi. Liu, *Ost-Türken*, 10. Ağaç kagan soyu timsâli idi : *ibid.* 54. Sırık : Arat, 196.

¹¹⁷ Hükümdâr soyu, «altın uğuş» : Zieme, *Manich.*, satır 431-40. Altındağ rivâyeti ve İstemi Kaganın altın tahtları : *Docs.*, 237.

¹¹⁸ Rachmati, «TT» VII, ms 10, satır 6.

¹¹⁹ Rachmati, ms 17, satır 17. Kâşgarî, I, 361-620. Yine bkz. Böl. II, not 21.

¹²⁰ Bu bölgede eski gelenek : bkz. Böl. I, not 131. Ch'ih-yo : Böl. II, not 43-45. Hunlarda savaş tanrısı timsâli kılıç ibâdeti ve kılıç ile and içmek : Maenchen-Helfen 280, not 163, 164; de Groot I, 223. K'ing-lo = kılıç : Shiratori, «Sinologische Beiträge», 4. K'ing-lo = akinakes = kırıktarak : Pulleyblank *AM* IX, 222 (Egami'ye atf). Atlasgan : Pulleyblank, *An-lu-shan*, 16. Türklerde kılıç üzerine and içmek : Esin, «And» (Kâşgarî, I, 361 ve diğer kaynaklara atf). «T'ie-le» Türklerinden sayılan Ak Hunlarda (bkz. Böl. III, not 1) «kuşaklı» alpler arasında teşkilât : Dieterich, I, 28. Türklerde savaş bayrağı ve tuğu al renkde idi : Esin, «Bayrak».

¹²¹ Liu, *Ost-Türken*, 42.

¹²² Gavrilova, tabl. VI. Resmin şerhi : Liu, *Ost-Türken*, 460.

¹²³ *Ibid.*

¹²⁴ Tabgaç soyundan Kuzey Ch'i'lerin M. 576'da gök ibâdeti sırasında raksları : Mahler, 14. Kök-Türklerde âyin : Dieterich, II, 17. Kırgızlarda âyin : Gardizi, 263. «Yıpar» : Orkun, indeks.

¹²⁵ Musiki âletleri adları : Caferoğlu; Clauson, *Dictionary*, ve Kara-Zieme, indeks. Oyun, iragu, bûdigçi : Kara-Zieme, indeks. Şu Kaganın Balasagun'daki kalesi önünde növbet : Kâşgarî, «Balasagun». Hakanlık timsâli olarak, «küvrüg» (Clauson, *Dictionary* : davul) ve borular : Liu, *Ost-Türken*, 55 ve *Docs.*, 59. Tabarî, II, 1593-1613'deki rivâyetlere göre H. 119/M. 737'de Türgiş Hakanının askerî musiki takımında «tûk» (tuğ) ile birlikde davul (bkz. Tabarî, Glossar) ve sanc çalınıyordu (türkçesi çang, yanî çan ve zil gibi âletler, Çincesi *chêng*, farscası *çeng* : Clauson, *Dictionary*, s.v.) Yine bkz. Esin, «Türgiş», 142, pl. IXb. Farabî (*Musikî*, 822) ve Sadokov (87, 88, 108) sanc ve çeng adını kanûna benzer bir âlete de vermektedirler. Hun askerî musikisi : de Groot, I, 166. Kök-Türk musikisi : Liu, *Ost-Türken*, 466. «T'ong» Yabgu'nun otağında şölen musikisi : *Docs.*, 193-97. Çadırdaki türkû ve oyun yeri : Liu, *Ost-Türken*, 471. Wang-yen-tê'nin rivâyetleri : Julien, «Les Oigours». Destân okunması ve dinî temâşa : Gabain, *Chotscho*, 73 (Oğuz Kağan destanını misâl vermektedir : bkz. Bang-Gabain-Rachmati; «Oghuz»). Türkçe «küg» kelimesi, çince *ch'ü*'den (televfuzu *k'io*k) gelebilir : bkz. Clauson. Mukayese ediniz : *Airs*. 9 (Tun-huang'da söylenen sözlü havâlar). Bunlar dinî, veya askerî, veya şâirâne, yahud içki ve raks şöleni havâları idi. Bir de yarışarkı, yarı vezinli konuşma tarzı vardı ki bu dinî metinlere (*sûtra*) mahsûs idi ve türkçe buna «yır-egzigi» denirdi : Hazai-Zieme, 18, satır

10. Egzig, daha sonra ezgi, makam demektir : *Tarama*. Dini temâşâlar ve oyunlarda da vezinli konuşulur ve bunlar esnâsında davul çalınırdı. *Airs*, 37, 41. Musiki hakkındaki M. VIII.-X. yüzyıldan Tun-huang yazmalarında Koço Uygurlarının muskikisinden bahis edilmekte imiş : *Airs*, 73. M. X. yüzyılda Tun-huang'da bir Uygur devleti mevcûd idi (M. 911-1036) : Pinks, 70, 88. Türkçe «küg», Kâşgari'ye göre, şiirin arûzu ve tagannî'nin lahn'ıdır. *Lahn* ise «ezgi» demektir : Âsım, *Kâmûs*, s.v. Ezgi makam demektir : *Tarama*. Koşug : Kâşgari, s.v. Alkış : Clauson *Dictionary*, s.v. Matem havası : *Airs*, 35. *Gâtha* : Hazai-Zieme. Körüng : Gabain, *Maitrisimit*. Mackerras, 33 (Uygur kaganı karşısında kulluk işareti olarak oynamak). Liu, *Ost-Türken*, 267, 345, 465, 714 (not 1737) (Türklerin top üstünde dönerek oyunları), *Ibid.* 71, 544, not 393 ve Eberhard, «Lokalkulturen», 17/13 (ağaç etrafında oyun). Yine bkz. Esin, «Ötüken», 162 ve *id.* «Cosmic Mountain», 39.

¹²⁶ Bkz. yuk. not 125.

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ *Ibid.*

¹³⁰ Bazin, «Topa», 248-49 (Eberhard'a atf). Söz konusu Çin kuklası Çinin kuzeyindeki göçebelere alınmış idi.

¹³¹ Chou'larda takvîm : Eberhard, «Lokalkulturen», 28. Kök-Türklerde takvîm : Pritsak, *Fürstenlinie* 30 (Kök-Türklerde takvîm). Yaŋgı-kün : Bang-Gabain-Rachmati, «TT», VI, satır 24-25. Çinde : *Li-chi*, 427 ve Bodde, 28 (*node* 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22).

¹³² Chou'larda büyük merâsim : Eberhard, «Lokalkulturen», 235-36, 264. Hunlarda büyük merâsim. Shiratori, *MRDTB*, V, 26-9. Lung ch'êng ve tanrı dağları : «Lokalkulturen», 15/4; Shiratori, «Wu-sun», 109-110; Franke, *Geschichte*, III, 83-4. Kök-Türklerde büyük merâsim : Liu, *Ost-Türken*, 10 ve not 58-61; Pelliot, «Neuf notes». Kök-Türklerin merâsim ve kurban yerleri (Ötüken dağları, Temir ırmağı ile Orkun) ve Doğu Altay bölgeleri hakkında, bkz. Schubert, 12-3, 16-7, 71. Çinde kurban merâsimleri, gök ve yer ibâdeti : bkz. *Li-chi*; Chavannes, *Tai-chan*, indeks; Biot, *kiy. XVIII*. Chou'larda güz mevsiminde avda ok ile kurban vurmak âyini : Böl. I, not 137. Kagnılı boyların merâsimleri : Böl. II, not 157. Hun ve Taŋgaçların güz merâsimleri : Eberhard, *Şimâl*, 76, 80-1. Kök-Türk devri Türklerde kurban merâsimleri 10, yuk. not 105-106. Merâsim şölenine (bkz. Böl. I, not 6, 7, 50, 135) delâlet edebilecek «ocak» (ocak, oçok, hem ocak, hem kazan altındaki üç ayak anlamındadır : Clauson ve Radloff, *Wörterbuch*) resimleri : Orkun, III, 15, ve Esin, «Oldrug-turug», fig. 2. «T'ong» Yabgu'nun av ve şöleni : *Docs.*, 193-97. Düğün av ve şöleni : Demiéville, 74. Bedhrem : Kâşgari, s.v. Şölen : Uzunçarşılı, *Osmanlı Târîhi*, I, 92-7. Yine bkz. Esin, «And» ve *id.*, «Hunter Prince», 21-7. Kök-Türk ata tapınaklarında kurban kuyusu : Kızlasov, *Tuva*, 31-2. Kurban

taşları : Aspelins, Abb. 250. «Tapıg» : Kara-Zieme, indeks. «T'ie-le» boy-
larında insan kurbanı rivâyeti : Gumilev, «Hazar», 91. Uygurlar ve diğer
Türklerde insan kurbanı hakkında pek gübheli rivâyetler : Demiéville.
Wei-shu'da Ak Hunlar «T'ie-le» sayılır : bkz. Böl. III, not 1. Ak Hunlar-
da «kuşaklı» alpler teşkilâtı : Dieterich, I, 28.

¹³³ Tökük : Clauson, s.v. Yağışlıg tapıg : Kara-Zieme, indeks.

¹³⁴ Süngük : bkz. yuk. not 132, Uzunçarşılı.

¹³⁵ Liu, *Ost-Türken*, 153, 8. Kök-Türklerde gök âyini : yuk : not 132.

¹³⁶ Liu, *Ost-Türken*, 8, not 46.

¹³⁷ Dieterich, II, 18; Julien, *La vie* 55-56; «Fırına benzer (künbedli)
altın otag» : Makdisi, IV, 65 (Tamîm Ibn Baḥr rivâyeti). Türk otacı
resmi : Le Coq, *Chotscho*, Taf. 20'de.

¹³⁸ Dieterich, I, 18.

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ Mackerras 117.

¹⁴¹ Liu, *Ost-Türken* 51, 55; Chavannes, *Docs.* 220.

¹⁴² Liu, *Ost-Türken*, 54, 412.

¹⁴³ Marşak, *Serebro*, res. 31.

¹⁴⁴ Liu, *Ost-Türken*, 8. Türk kaganları atlı Kuzey hükümdârlardan
(bkz. Böl. II, not 112) sayılırdı. Mas'ûdî, I, 143, 160'da *Malik al-hayl* de-
mekdedir. Türk kaganları Kuzey hükümdârı sayılırdı : Bombaci, «Jebu»,
20-21.

¹⁴⁵ Orkun, I, 70; Liu, *Ost-Türken*, 9, 42, 117. Kubbeli otag altında ta-
but : Demiéville, 76. Kagnılı boylarında gömme usûlu : *ibid.*, 79.

¹⁴⁶ Bkz. Böl. I, not 102.

¹⁴⁷ Kızlasov, *Tuva*, 33.

¹⁴⁸ Tabarî, II, 1691.

¹⁴⁹ Gardîzî, 262, 63.

¹⁵⁰ Bkz. yuk. not 145.

¹⁵¹ Kızlasov, *Tuva*, 26. Tulı : Orkun, II, 133.

¹⁵² Orkun, indeks, «balbal», Balbalların şekli : Kızlasov, «O znaçennie»,
res. 3. «Sın», «sin» : bkz. Böl. III, not 8.

¹⁵³ Bkz. Böl. II, not 157-9 ve Böl. III, not 105, 106, 132.

¹⁵⁴ Bkz. Graç (1980).

¹⁵³ Liu, *Ost-Türken*, 48. Kutlu tolunay : KB, beyt 354-55 (Bu Aytoldı tigli kut ol). Sekiz-yulduz : Turan, *Oniki hayvanlı...*, 117-18.

¹⁵⁶ Tabarî, I, 2688.

¹⁵⁷ Liu, *Ost-Türken*, 9. Tabarî, II, 1613 (H. 119'da Türklerden ganimet alınan zırhlar). Sivri tulgalar : Tabarî, II, 1153 Türk tulgaları : Esin, «Bedük börk», 84 v.d.

alınan zırhlar). Sivri tulgalar : Tabarî, II, 1153. Türk tulgaları : Esin, «The horse», 197-98.

¹⁵⁹ Esin, «Bayrak».

¹⁶⁰ Liu, *Ost-Türken*, 9, 41. Türklerde pala : Ögel, «Türk kılıcı». Ok : Uray-Köhalrı, op. cit. Kök-Türkler «kelen» (tek boynuzlu efsânevî hayvan : bkz. Caferoğlu) ile takviye edilmiş yaylar ve kartal tüylü «ses çıkaran» oklar kullanırdı : Liu, *Ost-Türken*, 9, 39, 41.

¹⁶¹ Bkz. Böl. I, not 55; Trifonov, op. cit; Ginzburg, 374-78.

¹⁶² Kiselev, *MIA* (9), 317 ve Böl. II, not 39. Kırgızların yeşil gözlü, kırmızı saçlı olduğu Han devrinde Çinlilerle karışmak neticesinde aralarında onlara benzeyenler türeyip, bu Çinli görünüşünde olanları uğursuz saydıkları hakkında Kök-Türk devrinden Çin rivâyeti : Franke, *Geschichte*, III, 361-62. Kırgızların gittikçe Mongoloid olması Mogol devrinde hızlandı : Abû'l Gâzî, 42 (türkçe metin).

¹⁶³ Eberhard, *Şimâl*, 67, 86.

¹⁶⁴ Radloff, *Alterthümer*, Taf. XV/2 (Bilge Kagan'ın lahdindeki bağdaş kurmuş şahıs tasviri). Kızlasov (aşağ. not 210) bu şahsı Tekeş Altun Tamgan Tarhan sanmaktadır. Fakat bu taş üstünde Kök-Türk kagan damgası (bkz. Mannay-ool) olduğuna göre, bu şahıs Kök-Türk kagan soyundan biri olsa gerek. Köl Tigin heykeli : Jisl, res. 4.

¹⁶⁵ Liu, *Ost-Türken*, 410-17 (Çin sülâlelerinden hatunlarla evlenen kaganlar), 20 (Mu-kan). Bal'amî, 181-82.

¹⁶⁶ Liu, *Ost-Türken*, 8 ve res. 2. Matemde saç kesmek : Bkz. yuk. not 145.

¹⁶⁷ Müller, «Uigurica II», 24 (Arcuni Toŋga uzun saçın...); Radloff, *Suvarnaprabhâsa*, 170 (Kesari Arslan. Kesari yeleli arslan demektir : Soothill, s.v.).

¹⁶⁸ Julien, *La vie*, 55.

¹⁶⁹ «T'ie-le»lerin örgülü saçları : Shiratori, «The queue», 66. Batı-Türk beyleri : Julien, *La vie*, 55.

¹⁷⁰ Bakınız Böl. II, not 67-69.

¹⁷¹ *Ibid.*

¹⁷² *Ibid.*

¹⁷³ Hükümdârın topuzu ve tâcı : Laufer, «Uiguren», 406. Ustâd olan Brahmanın topuzu tâca mümâsil idi : Müller, «Uigurica» III, 29-30. Kök-Türk hükümdâr tasvirleri : yuk. not 164. Saç teginsük : Kara-Zieme, indeks. İç Asyada erkeklerde topuz : Shiratori, «Queue», 3, 7.

¹⁷⁴ Üç dişli tâcın eski şekilleri : Böl. II, not 45. Kök-Türk ve Uygur devrinde üç dişli tâc : Esin, «Bedük börk», 94-104, lev. IV A.

¹⁷⁵ Liu, *Ost-Türken*, 41. Julien, *La vie*, 55. Kırgız erkeklerinde küpe : Biçurin, I, 351.

¹⁷⁶ Liu, *Ost-Türken*, 44.

¹⁷⁷ Kâşgari, «kur». Esin, «Türğiş», note 20. And içmek ve «kur»lu erler teşkilâtı : bkz. Böl. III, not 83 ve 120.

¹⁷⁸ Malov, *Yenisey*, 25 (âbide 27, satır 5).

¹⁷⁹ Kâşgari, s.v.

¹⁸⁰ *Ibid.*

¹⁸¹ Clauson, *Dictionary*, s.v.

¹⁸² Clauson, *Dictionary*, s.v.

¹⁸³ Clauson, *Dictionary*, s.v.

¹⁸⁴ Orkun, s.v.

¹⁸⁵ *ibid.*

¹⁸⁶ *ibid.*, «qılıç».

¹⁸⁷ Clauson, *Dictionary*, s.v.

¹⁸⁸ *Slovar*'da bu kelimelere bkz. Kaltuk ve ıvrık : Clauson, s.v. Türkler kuş başlı altın ve gümüş ibrikleri kullanırdı : Demiéville, 76. Bunlara Çinliler «Hu» (yabancı) ibriği derdi : *ibid.* (*Hôbôgirin*, 268'e atf). Kuş başlı ibrik resmi : Grünwedel, *Kültst.* res. 665. Bu resimde biri kuş, diğeri koç başlı iki içki ibriği görülür. Türklerde hayvan başlı ibrikler : Pugaçenkova-Rempel' (1958), 157. Sağrak, olma : Kâşgari, s.v.

¹⁸⁹ Yüksek kaşlı Türk eğeri : Esin, «The horse», 199. Sanat eseri mâhiyetinde Türk üzengileri : Kiselev, *MIA* 9, tabl. LIV/12. Prof. Rona-Tas'ın şifâhî olarak verdiği bilgiye göre, üzeninin bir Türk icâdı olması imkânı üzerinde durmakda imiş, çünkü eski adı türkçe imiş.

¹⁹⁰ Liu, *Ost-Türken*, 471 (edebî vesika). Arkeolojik buluntular : Potapov, *Altay*, 89 ve Kisilev, *MIA* (9), tabl. LX.

¹⁹¹ «Ti» lerde dokunma : Böl. I, not 147. Uygurlarda dokuma : Pinks, 110-111. Koço'da Uygurlar ipek böcekleri yetiştirir, ipek kumaş dokur,

çiçekli kumaş dokur ve bunları işlemeler ile süslerler idi : Julien, «Les Ouigours», 55, 57. Koço'da bulunan kumaş ve işlemeler : Le Coq, *Chotscho*, Taf. 49-52. Altın tel ile nakşa çıkın denirdi : Kâşgarî, III, 301.

¹⁹² Pazırık halısı : Böl. I, not 60. Bidder, 15 v.d. Wu-huan halıları : Böl. I, not 10, 53 ve Shiratori, «Queue», 10. Doğu Türkistan halıları : Stein, *Innermost...*, 229, 257, pl. XLIV; chap. VIII/sec. iii, vi.

¹⁹³ Demiéville, 76.

¹⁹⁴ Kilimler : Stein, *Innermost...*, 590-91, 609, pl. LXXVII (Ast. vii 101; Ast. ix, 20-25); pl. LXXXVII. Kırmızı üzerine koyu yeşil renkte, hendesi motifli düğümlü halı : *ibid.* 615, 620 (Toy III, 01).

¹⁹⁵ Uygur düğümlü halıları : Gabain, *Qoço*, 102-104. Bunların resimleri : Le Coq, *Chotscho*, Taf. 30.

¹⁹⁶ Taştık devri : Devlet. Kök-Türk devri : Kiselev, *MIA* (9), tabl. LX.

¹⁹⁷ Bkz. Böl. I, not 71.

¹⁹⁸ Kiselev, *MIA* (9), tabl. LVIII/3.

¹⁹⁹ Kadim devir : Böl. I, not 42. Kök-Türk devri : Evtuxova ve Grax; Kiselev, *MIA* (9), tabl. LIV (koyun veya koçlar).

²⁰⁰ Eski göçebelerde maden sanatı : bkz. Böl. I, not 37-9. Kök-Türkler Altın tulga şeklinde dağda yaşamakta ve demirci idiler : *Docs.* 235. Kök-Türklerde maden işleri ve gümüş ile altın kaplar : Marşak, *Serebro*, 51-8. Kiselev, *MIA* (9), tabl. LII. İstemi Kagan'ın otagında gümüş, altın, hayvan heykelleri, altın tahtlar, yataklar ve kagı : *Docs.* 235, 238. Kırgız mezarlarında madeni eserler : Kiselev, *MIA* (9), tabl. LIV-LIX. Nagyszentmiklós eserleri : Németh, «Nagyszentmiklós», Uygurlar demircilikde, bakır, tunç altın, gümüş işlerinde, kaplar, kılıçlar ve çelik saplı, sonradan Şam işi denen, kakma tezyinâtli kılıç yapmakda, yeşim taşı ve «karartılmış gümüş» (savat) işi ile tezyinâtta, bakırı altınlamakda, altın tel ile mücevhercilikte, çok mâhir idiler : Julien, «Les Ouigours», 64; Pinks, 110-111, Uygur savaş esirleri M. VIII. yüzyılda Samarkandlılara silah yapmağı öğrettiler : bkz. Böl. V, not 81-82. ve not 675. Keşmirililer bakırı altınlamak sırrını M. 1063-89'de bir «Turuşka» (Türk) ustadan öğrenmişlerdi : Kalhana, Book VII, verse 528-29. Mardâviç hizmetindeki, Süleymân Peygamberlerin cinlerine teşbih edilen Türkler ve yapılan altın ve gümüş tahtlar ile tâclar : Ibn al-Aşîr, H. 323 olayları. «İdiş» (bardak), «ayak» (kadeh), «Kaltuk» (içki için kullanılan boynuz veya o şekilde madeni kap) : bkz. yuk. not 188. Koyma : bkz. Kâşgarî.

²⁰¹ Bkz. Marşak, «Vliyanie...».

²⁰² Bkz. Gabori.

²⁰³ Orkun III, 8, 10.

²⁰⁴ *Ibid.*, III, 140-41. Özüt : Clauson, s.v.

²⁰⁵ Bkz. Böl. III, not 42.

²⁰⁶ Bkz. Böl. I, not 69.

²⁰⁷ Bugut : Klyastorniy-Livsitz, res. 1. Tunç heykeller : Pugaçenkova-Rempel', (1965), 153, ill. 135-37 ve Xalikov. Türk adı tulga da demektir : Liu, *Ost-Türken*, 40. «Kök-luu» şekillerinde geleneğe sadâkat : Esin, «Evren».

²⁰⁸ Liu, *Ost-Türken*, 228-29.

²⁰⁹ Kırgızlar tarafından Kök-Türk elinden getirtilen «mezar» heykelleri mütehasşısı 9 sanatkar : Bazin, *Les calendriers*, 111. Türk sanatkarları adları : Esin, «Ötüken», 51 (Orkun, I, 121-23'e atf). «Sın» : bkz. Böl. III, not 8.

²¹⁰ Bkz. yuk. not 164.

²¹¹ Kök-Türk Kagan sülâlesi damgası : bkz. Mannay-ool. Bağdaş : Esin, «Bağdaş» ve id. «Oldrug-turug». Kadeh timsâlinin manâları : Esin, «And» (kadeh'in hükümdâr şöleni ve and içine anlamı) ve yuk. not 54 (Oğuzlarda elde kadeh gömülmek âdeti).

²¹² Bkz. Jisl.

²¹³ Bkz. yuk. not 211.

²¹⁴ Kiselev, *MIA* (9), tabl. LII/3, LIX/3, LXI/3.

²¹⁵ Kiselev, *MIA* (9), tabl. LX; Gryaznov, «Pamyatniki», res. 6.

²¹⁶ Bkz. Böl. I, not 29-33.

²¹⁷ Aalto, *JSFO*, 67 (Şivet-ulan adlı yerdeki, M. VI-VIII. Kök-Türk ve Uygur devrinden taş ve tuğladan ve iki iç-içe kaleden müteşekkil şehir kalıntısı); IO, XI ve Kiselev, «Drevnie goroda», 94 (Ordu-balık). Ordu-balık çevresinde başka Uygur şehirleri : Kiselev, «Drevnie goroda», 94. Kem boyunda Uygur şehirleri : Kızlasov, *Tuva*, 59-63, res. 17.

²¹⁸ Örgin : Clauson, *Dictionary*. Kök-Türk kaganlarının yaptırdıkları «çıt» ve «örgin» ler : Şinexuu, 16, 18. Orkun, I, 50, 64'de, Bilge Kaganın bir kış oturduğu «kurgan» ın adını Amga okumuşdu. Bu sonra «Magi» olarak da okunmuşdur : *Slovar*'. Yine bkz. yuk. not 217. «Ordu örgin» : aşağı, not 228.

²¹⁹ Kargu, kargun, karguy : Clauson, s.v. Kargu. Mimârî şekilleri : Esin, «Muyanlık», 79. Kargu minâre gibi bir kule idi ve üstünde, düşmanın geldiğini haber vermek için ateş yakılırdı : Kâşgarî, s.v. Selenge ve Kem ırmaklarında bulunan Türk «kargu» larından metinlerde bahs : Clauson, «kargu». Kök-Türk devletinin her tarafına Tonyukuk kargular yaptırmışdı : Orkun, I, 118.

²²⁰ Bkz. yuk. not 218.

²²¹ Jisl, Köl Tigin mezar külliyesi.

²²² Liu, *Ost-Türken*, 418.

²²³ Orkun, indeks, «Şandung».

²²⁴ Docs., 239, 241.

²²⁵ Docs., 300.

²²⁶ Farğâna'da Kâsân : Bernştam *MIA* (26), 88, 97-98, 104-116, 233-38, res. 97; Esin, «Ordug», not 82. Afganistanda Batı-Türklerle atfedilen kaleler : Allchin, 15-7; Pauly, 18; Esin, «Türk kubbesi», res. VII h, g. Kök-Türk yazıtları bulunan Miran kalesi : Orkun, II, 63. Uygurlardan Moyuncur (veya Bayan Çor : Bazin, *Calendriers*, 227) Kaganın M. VIII. yüzyılda Kem boyunda sınırda yaptırdığı kaleler şebekesi : Kızlasov, *Tuva*, 59-63.

²²⁷ Orkun, I, 170, 172, 178. Örgin : yuk. not 218.

²²⁸ Ordu-balık adı : Hamilton, *Les Ouighours*, 45, 141, 142. Ordu-balık harâbeleri : Kisilev, «Drevnie goroda». Bayan Çor : yuk. not 226.

²²⁹ Chou hükümdâr şehri : Böl. II, not 24-27. Uygur metninde «ordu» tarifi : Hamilton, «Le conte», 28 (iç-içe iki kale, vardı; dışdakine balık, içdekine ordu deniyordu).

²³⁰ Clauson, «Beltir» maddesinde verilen kaynaklar ve Esin, «Ordug». Köl Tiginin türbe külliyesinde de böyle haçvarî iki yol vardı : Jisl.

²³¹ Yuk. not 229'daki kaynaklar.

²³² Chou devrinde : Böl. II, not 24-27. Kök-Türk devrinde : Bernştam, *MIA*, 26, ris. 59.

²³³ *Slovar'*, «Qalıq». Ordu-balık'da «kalık» : bkz. yuk. not 228.

²³⁴ Otag şeklinde mesken geleneği : Bkz. Böl. I, not 5, 117, 118 yuk. not 112, 136-37. «Tegirmi tam» tabiri : Bang-Gabain, «TT» I, satır 57. Arat, *Şiir*, 228. «Tegirmi tam» şeklinde Kök-Türk devri yapıları : Esin, «Türk kubbesi», lev. VII d, e, g, h.

²³⁵ Minorsky, «Tamîm», 295 ve Mağdisi, IV, 65 (daha tafsîlatlı rivâyet).

²³⁶ Kiselev, «Drevnie goroda».

²³⁷ Bkz. Orkun, indeks, «ev». «Çatu», «lim» : Arat, *Şiir*, 317, 319, 438. Shang'larda ev piktogramı : Tsung-Tung-Shang, 259 piktogram 551, 5512, 5514. Tang : *EDTF*, II, 277.

²³⁸ Türklerde Çin tarzında çatılı ev geleneği : bkz. Böl. II, not 38-45.

²³⁹ Chavannes, «Epitaphes», 43-44.

²⁴⁰ Bkz. Böl. IV, not 147.

²⁴¹ De Groot, I, 60.

²⁴² Finsterbusch, *Pei Ch'i*, Taf. 6.

²⁴³ Liu, *Ost-Türken*, 155. (Sse-mo Kaganın mezarı). Kubbeli yapı resmi: Orkun, III 204.

²⁴⁴ Levin-Potapov, 88.

²⁴⁵ Bkz. yuk. not 54.

²⁴⁶ Bkz. Jisl.

²⁴⁷ Bkz. Böl. II, not 14, 27 ve 132.

²⁴⁸ Bang-Gabain-Rachmati, TT VI, satır 82-85.

²⁴⁹ Ageeva, res. 2, 12.

²⁵⁰ Grünwedel, («İdikut») ve Dolbejev, Kogo ve Beşbalık şehir kalıntı-
larında, «ordu» (kagan kalesi) ve tapınaklar dışında yapı ve mesken ka-
lıntıları olmadığını kaydederler.

²⁵¹ «Kay» : Clauson *Dictionary*, s.v. Çinli ve Sogdakların yardımı ile
yapılan Bay-balık : Orkun, I, 180.

²⁵² Ordu-balık'da halkın da yerleşik olduğu Tamim b. Baħr'ın rivāye-
tinden (Minorsky «Tamim») ve şehir harâbelerinden (Kiselev, «Drevnie
goroda») bilinmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜN NOTLARI

¹ Barthold, «Türkistan», *EI* 1934.

² Chavannes, *TP* (1907) 153-55.

³ *Docs.*, 52.

⁴ Bernştam, *MIA* (26), 100, 326-27. Bernştam, *SA XI*, 376.

⁵ Bkz. aşağıda not 10, 11, 18, 20-22.

⁶ Bkz. Böl. II, not 151-162 ve aşağıda not 10.

⁷ Bkz. aşağıda not 10-11.

⁸ Bkz. aşağı. not 10.

⁹ Bernştam, *EV*, VI ve Schlegel, 91, 133-34. Barşhan Isık-köl yanında : Kâşgarî, III, 135 ve Belenitzkiy-Bentoviç-Bolşakov, 208 (diğer Barşhan, Talas ırmağı bölgesindeki bugün Tört-köl denen harâbenin yerinde : *ibid.* 206).

¹⁰ Milâddan önceki yüzyıllarda Turpan (Turfan'ın eski adı : Zieme, «*Manich.*», 410) bölgesindeki Türk devletleri ve Kin-man (Beş-balık)'ın Türk merkezi olması hakkında Schmitt'in görüşleri : Böl. I, not 109. Han devrinden beri (M.Ö. 220 - M. 206) Koço'nun 300 km doğusundaki Kamıl (Hamı : Zieme, *Manich.*, 412) ve çevresi Uygurların da mensûb olduğu Kagnılı boyların illerinden idi : *Docs.* 169. M.Ö. 58 sıralarında Kırgızların da bu bölgenin Batısına geldiği anlaşılmaktadır : Chavannes, *TP* (1905), 599. M. 434'de Ak-tağ'da (T'ien-shan'ın bu bölgedeki adı) yaşadığı bilinen Kagnılı «T'ie-le» boyları, M. 460'da Beşbalık'da bir kaganlık kurup, M. 485'de Koço ve Cungaryayı da alarak, Koço'yu kaganlık merkezi ittihâz ettiler : Böl. II, not 151-162; Kollautz-Miyakawa, 109, 126-28. Milâdî 605'de Uygurlar Hamı, Koço ve Kuça'ya hâkimdi; M. 605-11 arasında Kök-Türklere karşı isyân eden «T'ie-le» boyları, o devirde Tamgan Han denen (Han damı. Belki bu dağda bir han kalesi vardı) bugünkü Boğdo-ula dağında, kendilerine Baga Kaganı kagan seçerek, «T'ie-le» Kaganlığını ihyâ ettiler : Hamilton, «Toquz-Oguz», 29 ve not 26. Hamilton bu «T'ie-le» boyları arasında Oğuzların da bulunduğunu sanmaktadır : *ibid.*, 31-2. M. 607'den beri Batı-Türk idâresindeki Koço'da Kagnılı Türklerinden «T'ie-le» lerin isyânı basdırılınca, bu şehir yine Batı Türklerine geçti : *ibid.* Hamilton, *Les Ouighours*, 135 ile Franke, *Geschichte*, III, 422 ve *Docs.* (bkz. indeks, Basmil, «Tch'ou-mou-kuen» = Çumuk, «Tch'ou-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜN NOTLARI

¹ Barthold, «Türkistan», *EI* 1934.

² Chavannes, *TP* (1907) 153-55.

³ *Docs.*, 52.

⁴ Bernştam, *MIA* (26), 100, 326-27. Bernştam, *SA XI*, 376.

⁵ Bkz. aşağıda not 10, 11, 18, 20-22.

⁶ Bkz. Böl. II, not 151-162 ve aşağıda not 10.

⁷ Bkz. aşağıda not 10-11.

⁸ Bkz. aşağı. not 10.

⁹ Bernştam, *EV*, VI ve Schlegel, 91, 133-34. Barşhan Isık-köl yanında-
dır : Kâşgarî, III, 135 ve Belenitzkiy-Bentoviç-Bolşakov, 208 (diğer
Barşhan, Talas ırmağı bölgesindeki bugün Tört-köl denen harâbenin ye-
rinde : *ibid.* 206).

¹⁰ Milâddan önceki yüzyıllarda Turpan (Turfan'ın eski adı : Zieme, «*Manich.*», 410) bölgesindeki Türk devletleri ve Kin-man (Beş-balık)'ın Türk merkezi olması hakkında Schmitt'in görüşleri : Böl. I, not 109. Han devrinden beri (M.Ö. 220 - M. 206) Koço'nun 300 km doğusundaki Kamıl (Hamı : Zieme, *Manich.*, 412) ve çevresi Uygurların da mensûb olduğu Kagnılı boyların illerinden idi : *Docs.* 169. M.Ö. 58 sıralarında Kırgızla-
rın da bu bölgenin Batısına geldiği anlaşılmaktadır : Chavannes, *TP* (1905), 599. M. 434'de Ak-tağ'da (T'ien-shan'ın bu bölgedeki adı) yaşa-
dığı bilinen Kagnılı «T'ie-le» boyları, M. 460'da Beşbalık'da bir kaganlık kurup, M. 485'de Koço ve Cungaryayı da alarak, Koço'yu kaganlık mer-
kezi ittihâz ettiler : Böl. II, not 151-162; Kollautz-Miyakawa, 109, 126-
28. Milâdi 605'de Uygurlar Hamı, Koço ve Kuça'ya hâkimdi; M. 605-11 arasında Kök-Türklere karşı isyân eden «T'ie-le» boyları, o devirde Tam-
gan Han denen (Han damı. Belki bu dağda bir han kalesi vardı) bugünkü Boğdo-ula dağında, kendilerine Baga Kaganı kagan seçerek, «T'ie-le» Ka-
ganlığını ihyâ ettiler : Hamilton, «Toquz-Oguz», 29 ve not 26. Hamilton bu «T'ie-le» boyları arasında Oğuzların da bulunduğunu sanmaktadır : *ibid.*, 31-2. M. 607'den beri Batı-Türk idâresindeki Koço'da Kagnılı Türk-
lerinden «T'ie-le» lerin isyânı basdırılınca, bu şehir yine Batı Türklerine geçti : *ibid.* Hamilton, *Les Ouighours*, 135 ile Franke, *Geschichte*, III, 422 ve *Docs.* (bkz. indeks, Basmil, «Teh'ou-mou-kuen» = Çumuk, «Teh'ou-

youe» = Ch'u-yue = Chu-ye = Çigil) gibi kaynaklara ve Bernstam'ın muhtelif araştırmalarına göre, Hamı, Koço ve Beş-balık bölgesinde «T'ie-le», «Sha-t'o» (çince Çöllüler manâsına, Çigil'lerden boylardan idiler). Türkleri, ve bilhassa Beş-balık'da Basmıl, Çigil ve Çumuk'lar yaşamakta idi. M. 607'den beri Koço Batı-Türk devleti idâresinde idi : *Docs.*, 14 (n.8), 89 (n.3), 109. M. 608'de, Hamı'nın yerli hükümdârı türkçe «Tudun şad» unvânını taşıyordu : Julien, *La vie...*, 169. M. 630'da Hsüan-tsang'ın Hamı'ya verdiği «I-gu» adı «Uygur» demek idi : *ibid.*, XLIX. M. 630'da Beş-balık'a, bir Buddhist Türk kaganına, muhtemelen T'ong Yabguya atfen, Kagan-*stüpa* deniyordu : Julien, *La vie*, 32. M. 639'da, Chavannes transkripsiyonu ile çince adı «Tch'ou-lo» Kagan olarak verilen, Gumilev'e göre (*Turki*, 466, no 26) adı Çöllüg Kagan ve Çigit Şad olan hükümdârın oğlu, Çin hizmetindeki Chavannes transkripsiyonu ile adı «A-shi-na Choeul», Gumilev'e göre (*Turki*, 467, no 36) adı Böri anlamına mogolca Şono olan Kök-Türk beyi, Koço hükümdârı idi : *Docs.*, 175-76. M. 646'da, Franke transkripsiyonu ile adı çince muharref şekilde «She-küei» olan ve Gumilev'in (*Turki*, 468, no 46) İrbis olarak ismini bildirdiği hükümdârın başkenti Beş-balık idi ve kendisi Kuça, Hotan, Kâşgar, Kargalık, Taşkurgan ve Pamir bölgelerine de hâkimdi : Franke, *Geschichte*, II, 362-63.

Koço'da bazı Batı-Türk devri eserleri : Grünwedel, «Ergebnisse». Kalmasapâda ve Sutasoma *jataka*'sı metni : Müller «Uigurica III». M. VI-VII. yüzyıl eserleri : Stein, *Innermost Asia* pl. LXVI-LXXXVII; Le Coq, *Chotscho* Taf. 10 («Erken Türk uslubunda» duvar resmi). Gök Türk harflerile Mânihâi türkçe metin (Stein, *Innermost*, App. Q). M. 739'da Koço'yu Türğişler, sonra Çinliler aldı : Franke, *Geschichte*, II, 397, 443. Koço'da Basmıl, Türğiş devirleri ve Türğiş sikkeleri : Gabain, *Chotscho* 20, not 24-26. Koço, Tapınak T de, M. 717'den, önceki bir «Tavışgan» yılında, Uygur harflerile türkçe yazılı Buddhist duvar resmi : Le Coq, *Chotscho*, Taf. 8. M. 720'da Beş-balık Basmıl İdikut'u Başkenti idi : *Docs.*, s. 29 (n.3) Beş-balığın kuzeyindeki Karluklar M. 742-55 de Beş-balığı aldılar : *Documents*, 86 (n.); *id.*, *Notes*, 87. M. 750'de, Talas savaşında, Karlukların Taşkendlı Türkler ve Müslümanlar ile birleşmesi neticesinde, Çin yenildi ve Türkistandan tardıldı : Franke, *Geschichte*, II, 482. M. 760'dan önce, Uygur Kaganlığının merkezi henüz Orkun kıyılarında Ordu-balık iken (bkz. Böl. III, not 228) de, Koço Uygur Kaganlığına tâbi bulunuyordu : Gabain-Winter, «TT» IX, 8. Nitekim M. 760'da Uygur Kaganı Böğü Koço'ya gitmiş ve Koço'da bir Mani tapınağı yaptırmıştı (muhtemelen Külliye K) : Gabain, «Kök-Türk», 375-77. Bu târîhte Koço'da gerek türkçe, gerek irânî dillerde Manihâi yazmalar Böğü Kagan'a ithâf ediliyordu : *ibid.* Dr. J.R. Hamilton'un lutfen şifâhen bildirdiğine, Koço'ya giden hükümdâr Böğü Kagan değil, 789-805 arasında hüküm süren Bukug Kagan idi. M. 795-808 arasında Uygur tahtında oturan Kutlug Ulug Bilge Kagan, Beş-balık şehrini Karluklar ve Tibetlilerden geri almıştı : Schlegel, 91. M. 790 ve 821'de Beş-balığın Uygurlara tâbi olduğu hakkında kayıtlar : Mackerras, 83-4. Dr. J.R. Hamilton'un lutfen bildirdiğine göre, kendi araştırmaları da, Turpan ilinin VIII. yüzyılda Uygurlara tâbi olduğunu teyyid etmekte imiş.

Kogo'daki bazı Uygur eserlerinin târihi münâkaşalıdır. Tapınak T' deki türkçe yazılı resmin M. 717'den önceki bir Tavışgan yılından olduğu bilinmekte (Le Coq, *Chotscho*, lev. 8) ve Uygurlara atfedilmektedir. Bundan sonraki türkçe yazılı eserler arasında, Koço, Tapınak Alpha'da bulunan ve bazı Sengim tapınaklarına âid olduğu kaydedilmiş «kazkuk» (kazık) larda, târihleri Oniki hayvan takvîmine göre tesbît edilen yapıların târihi, münâkaşa konusudur. Müller, Alpha tapınağında bulunan «kazkuk» un târihini M. 768'den hesâbetmişdi : Müller, «Pfahl». Nitekim «kazkuk»un üzerindeki metin, Koço'nun Uygur kaganlarına tâbi olmakla beraber bir «balık beği» (vâli) idâresinde bulunduğunu yazmakta idi. Alpha tapınağında bulunan «kazkuk» çok ilgi çekicidir, çünkü yalnız tapınağı yapıdan Türk bey ve hatunlarının değil, tapmağı yapan Türk sanatkârların da hepsinin tek-tek adını verir. Alpha tapınağının resimlerinin de, Koço'daki klasik Uygur devri (M. IX.-XII. yy) resimlerine göre daha eski uslûbda olduğu (*aeltere Stil*) ve Toyok 10 ile Sengim 6 ve 10 numarolu tapınaklar ile aynı devirden olabileceğini, Grünwedel kaydetmişdi : «Idikut», 65. Nitekim, Batı-Türk devrinde görülmeyen bir tarzda resimler ve Uygur harflerile türkçe ve çince yazıları olan Sengim, tapınak 7'de, klasik Uygur devrine nazaran, daha eski uslûbda resimler arzeder : Le Coq, *Chotscho*, Taf. 12, 13. Bazın takvîm hesablarından diğer bir netice çıkararak Tapınak Alpha'yı yüzyıl kadar daha geç (M. 893) den sanmaktadır : *Calendriers*, 29-33. Diğer, Sengim tapınaklarına âid bulunan iki «kazkuk» târihi, Bazin'e göre, M. 948 ve 983'dür. (Müller bir Sengim «kazkuk» unu 767 târihli tahmîn etmişdi).

M. 850 sıralarında Koço Uygur kaganlığı kuruldu : Gabain, *Chotscho*. Koço Uygur Kaganlığı târihi ve kültür eserleri : *ibid.*; Le Coq, *Chotscho*; Grünwedel, «Idikut» id., *Kultstaetten* (Bezekli, Murtuk); Andrews, *Shrines* (Bezekli); Esin, «*B M T S*»; Esin, «Resim», not 101. Beşbalık M. 982'de Koço Uygur Hakanlığının yazlık başkenti idi : Julien, «Les Oigours». Beş-balık kazıları : Dolbejev. Hamı'da Uygur eserleri : Stein, *Serindia*, index, Hamı. Koço Kaganlığı, Idikut (Manihaf Uygur kaganları unvânı) sülâlesinin 1377'de son bulması ile, Çiñgis-oğullarının Çagatay koluna geçdi : Ögel, *Sino-Turcica*, 20 ve Hambis, *Yuan-che*. Çagatay sülâlesinin başkenti Uç-Turfan oldu ve bunlar 1472 sıralarında Müslüman oluncaya kadar Uygur ili Buddhist kaldı : Esin, «Turfan» (Bretschneider'e atf). Koço ve etrafında M. XV. yüzyılda daha Buddhist eserleri yapılyordu : Esin, *BMTS*, 329-34 ve *id.*, «Resim», 211-12.

¹¹ Milâd sıralarında Kara-şehir (kadîm Agni. Türkçe adı Ak-uynı : G. Clauson, «Two Uygur administrative orders», *UAI*, Bd 45, 1974), ve Kuça (türkçe adı Küsen veya Küçe : Kâşgarî, s.v.) kuzeyinde Ak-tağ bölgesinde yaşayan Kagnılı ve Kırgız boyları : bkz. Böl. I, not 109 ve Böl. II, not 32. M. 384'den beri Kuça'da hâkim yerli sülâle çince «Ak» anlamına «Po» adı ile anılıyordu; Ak-tağ'a da, türkçe «Ak»'dan muharref olarak «A-kie T'ien» deniyordu : («Ak» sülâlesi bu dağda oturduklarına göre, aynı çevrede yaşayan Kagnılı boyları içinde idiler), «Ak» sülâlesinin unvanları da türkçe idi : *Docs.*, 115 ve not 12. T'ang devri târihine göre

(M. VII-IX. yüzyıllar) Ak-tağ'ın bulunduğu Yultuz vâdisinde «T'ie-le»lerden önce «K'i-pi» veya «K'i-pi-yu» denen Türk boyu yaşardı : *Docs.*, 14 (not 8). Batı Türk kaganlarının cenûbî ordusu da Ak-tağ idi : *ibid.* 21. Bizans elçileri M. 568'den itibaren, Istemi ve Tardu Kaganları Kuça ve Kara-şehir kuzeyinde Yultuz vâdisindeki Ak-tağ'daki cenûbî ordularında ziyaret etmişlerdi. *Docs.*, 236-37 ve n. 1, 2. Batı Türk devleti Kök-Türk Kaganlığından ayrıldığı M. 581 târihinde, Batı Türkleri Kuça'yı ilhâk etmiş bile bulunuyorlardı : *ibid.*, 20. M. 605 sıralarında «Tch'u-lo» Kagan iki kagan muâvini tayin etti ve bunlardan biri yine Kuça'nın kuzeyinde ordu kurdu : *ibid.*, s. 15, 24. M. 611'de «She-Kuei» Kagan'ın ordusu da aynı yerde idi : *ibid.*, 89 (n.3).

Kuça yanında Kum-tura Buddhist külliyesinde Türk husûsiyetleri çoktur. Le Coq, *Buddh. Spät.*, III, 13, türkçe iki Buddhist kitâbe kaydediyor : Biri, Kök-Türk harflerile «II. Hauptanlage» (İkinci büyük külliye) dedir. Diğeri *Schlucht mit Inschrift* (Kitâbeli Boğaz) daki Brahmi harflerile türkçe kitâbedir. Muk. ediniz Brahmi harflerile M. VI. yüzyıldan Buddhist Kök-Türk kitâbesi : G. Clauson, «Turkish Philology in Hungary», *Asia Major*, XXXVII/2, (London 1973). Kum-tura külliyesinde başka türkçe kitâbelerin Pelliot tarafından bulunduğunu Prof. L. Hambis bir mektubda 1975'de lutfen bildirdi. Bunların birinden esâsen bir eserinde söz etmiş bulunuyordu : Hambis, *Inédits*, 5. Diğerleri yakında neşr olacaktı.

Le Coq, *Buddh. Spät.*, III, 23 (n.) bu merkezdeki «Orta devir türkçe yazılar» ve «karışık üslûba» dikkati çekerek bir kubbe resmini «erken Türk üslûb»una bağlar (*ibid.*, c. V, lev. 18). Erken Türk üslûbu Batı-Türk devrinde : Grünwedel, «Ergebnisse». Grünwedel Kum-tura ikinci külliyesinde «Türk al rengi»nin gâlib geldiğine dikkati çeker : Grünwedel, *Kultst.* 14. Kum-tura eserlerinde Mongoloid çehrelerin çoğalmasına da işaret edilmiştir : Grünwedel, *Kultst.*, 52, 53.

Batı-Türk devrinden sonra Kum-tura'da Uygur harflerile yazıtlarla temâyüz eden devre başlar.

Kuça yanında Buddhist külliyelerinden, Kızıl divar resimlerinde, bazen Burkan maiyetinde (Grünwedel, *Kultst.* res. 247) bazen *nâgarâja* (ejder kralı, türkçesi *buu kan* : bkz. Hamilton, *Le conte*, indeks) şeklinde (Grünwedel, *Kultst.*, res. 287) hükümdâr tasvirleri, ellerinde, o yüzyıllarda ancak Türk Kağanlarının hakkı olan (Esin, «Böri» ve Böl. III, not 104, 107) böri başlı bayrağı tutmaktadırlar. Bunların yılan ongunu da vardır. Yılan Kuzey hükümdârlarının ongunlarından oluyordu : Eberhard, «*Lokalkulturen*», 33, 46 (Tabgaç ahfadı Kuzey Chou'ların M. VI. yüzyılda sikkelerinde yılan). Türk Kağanları o devirde Kuzey hükümdârı sayılıyordu : Bombacı, «Jebu», 13-16.

Sibiryâ Karasuk devri ve Kök-Türk devrinde dikili taşlara oyulan ve türkçe yazıtlarda «beñgü taş» (âbide taşı) denen şekillerden, zoomorfik husûsiyetleri, sivri kulakları veya boynuzları olan bazı tasvirler, (bkz. Böl. I, not 41-42; Böl. II, not 154; Böl. III, not 203-205), Kök-Türk devrinde Buddhist sanatta yer aldı. Bunlar türkçe «yek» denen (*Slovar*, «yek»; kötü ruh) veya *vajrapâni* (Burkan muhafızı) şekillerinde görü-

lür : Grünwedel, *Kultst.*, res. 397 a, b. Uygur sanatında, artık bu şekiller klasik vecheye girecekti : Le Coq, *Chotscho*, Taf. 31 (diz çökmüş «yek»'ler), 18 (Burkanın sağında üst köşede *vajrapâni*).

Gök-Türk yazıtlı Kum-tura tapınağındakine (Grünwedel, *Kultst.*, res. 51-53) benzeyen şekilde Kızıl tapınaklarında kılıklı ve Gök-Türk kıyâfetine (bkz. Böl. III, not 179) bey resimleri : Grünwedel, *Kultst.*, res. 116. Orta devir Türkçe metni Koço'da bulunan (bkz : yuk. not 10) Buddhist *jâtaka* menkıbesinin Kızıl divar resminde tasviri : Le Coq, *Buddh. Spät.* V, lev. 10. Türklerde matem işâreti olarak yüzünü kesenlerin Kızıl'da bir resmi : Gabain, *Chotscho*, 3.

Kök-Türk devleti M. 550 sıralarında kurulalıdan beri, Kök ve Batı-Türk idâresinde kalıp, ancak M. 605-11 arasında «Tie-le» Kaganlığı idâresine geçen Kara-sehr, müteaddid kerre de Batı-Türk kaganlarını merkezi oldu : *Docs.*, 237, not 2. Çin târihleri Kara-sehr'de ordu kuran kaganların ve vâlilerin adlarını, çince muharref şekillerde verir. M. 626'den önce «Tu-lu» Kağan; M. 638'den önce Sha-po-liu. Bunun türkçesi. İşbara idi : Bazin, *Calendriers*, 660. «Tie-li-she» ve kardeşi «Pu-li» Şad; M. 640'den önce başka Türk vâlileri) : *Docs.*, 28, 195, 30. Bu bakımdan bazı Kara-sehr maddî kültür eserleri Batı Türklerine atf olunmaktadır : Le Coq, *Buddh. Spät.*, V, 9; Grünwedel, «Ergebnisse».

M. 647'da, Çin Kuça'yı Batı-Türklerinden almak için, Kuça çevresinde yaşadıklarını yukarıda kaydettiğimiz «K'i-pi» Türklerini Batı Türklerine karşı yolladı : ordu başında bir «K'i-pi» beyi («K'i-pi Ho-li»), bir de Kök-Türk Kagan soyundan bey vardı : Franke, *Geschichte*, II, 364, 393, 481. Bu bey («A-shi-na She-ör») Koço'yu hâkim bulunuyordu : not 10 *supra*. Tibet istilâsından (*Docs.*, 119) sonra M. 704'de Türgişler (*ibid.*, 78) ve daha sonra Tibetliler, Çinliler ve Karluk ile Uygur Türkleri, Kuça için, mücâdele ettiler; Çinliler M. 750'de Talas savaşından sonra Türkistandan tard olunca (bkz. not 10 *supra*) Uygurların Kuça'ya hâkim olduğu anlaşılır : Franke, *Geschichte*, II, 443. M. 762 etrâfında Kuça, başkenti kuzeyde Orkun kıyılarında olan Uygur Böğü Kagana tâbi idi ve Mani «dintar» ları (râhib, *electi*) oraya yerleşdirilmişdi : Gabain-Winter, TT IX, 8. Uygur Kutlug Ulug Bilge Kagan (M. 795-808) Kuça'yı Tibetlilerden ve Karluklardan aldı : Schlegel, 95. Aynı hükümdâr Kara-sehri de almışdı : Gabain, «Kök-Türk». M. 856'da, Uygurlar Kuça'da kaganlık kurmuş bulunuyordu : Pinks, 61. M. 790'da Kuça ve Kara-sehr'in ve M. 821'de Kara-sehrin Uygurlara tâbi bulunduğu hakkında kayıtlar : Mackerras, 83-4.

Kuça ve Kara-sehr'de Türgiş, Karluk veya ilk Uygur devrine âid sânilan Uygur harflerile türkçe yazıtlı eserler, ve bu meyânda, Kum-tura külliyesinde «Kinnari» ve «Nirvana» tapınakları : Grünwedel, *Kultstaeten*, 16, 23 ve Le Coq, *Buddh. Spät.* III, lev. 12, s. 39-40. Kuça ve Kara-sehr yanındaki Buddhist külliyelerinden, Kiriş ve Şorcuk da Kum-tura erken Uygur devri tarzındadır ve Şorcuk'da Uygur harflerile türkçe kitâbeler çoktur : Stein, *Serindia*, Ming-oy XII-XVIII. Le Coq, *Buddh. Spät.*, VII, 31. (Waldschmidt, makalesinde, Uygur bey ve hatunlarının Kök-Türklerden başka, Çin tarzında uzun merâsim elbiseler ile tasvîr edildik-

lerine dikkati çeker) : *ibid.*, lev. 25, 26, 26 a, 27. Kiriş'de dahi, (Kızıl'daki gibi : yuk. anlatıldı) Türk kaganlarının ongunu kurt-başlı «tös»'ü elde tutan ve kuzey ongunu yılan alâmeti bulunan bir hükümdâr tasviri vardır : Grünwedel, *Kultsts. res.* 432.

¹² Yuk. not 11.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*

¹⁰ Kâşgar'ın çince adı, Shu-le, türkçe idi ve Kâşgarî, belki Milâd etrafında, Kırgız merkezi idi : bkz. Schmitt. Hotan sanat eserlerinde belki Hun-Tabgaç devrinden Mongoloid yüzler : Stein, *Khotan*, 17, 484, 11, pls. XLIII-XLV, XLV/Y. 0031, LV, LIX, LXIV, LXXIX, LXXXIV, LXXXV. Hotan'ın türkçesi Odon (*Bazın Calendriers*, 298) veya Kordan idi (G. Clauson, «Some notes on the Toñuquq inscription», *Studia Turcica*, Budapest 1971, 130-31). Batı-Türk devleti kurulalı (M. 581), Kâşgar, Batı-Türk idâresinde idi; Hotan ise M. 632'den önce Batı Türk idâresine geçmişdi : *Docs.*, 20, 64 (not). Kâşgarın bir adı Barhan idi (Kâşgarî, s.v.) ve bu adde bir hükümdârın «Vrum hanı» (Roma kayseri) ile görüşmesini anlatan bir Manihâf türkçe metin mevcûddur : Zieme, *Manich.*, satır 61, 62. M. VII. yüzyılda Kâşgar hükümdârı «Şerkianos» adlı bir Hristiyan Türk idi : Dauvillier (1948), 287 (geç bir kaynak vermektedir). M. 646'da önce bir Türk vâlisinin Hotan yanında, Chavannes'nın çince transkripsiyonunu «Kie-mo», veya «Tsiu-mo» olarak verdiği yerde makamı vardı : M. 649'da Hotan beyi Türklerde, yüksek mertebelerden «yahgu» lakabını taşıyordu; M. 654'de Hotan ve Kâşgar, Batı Türk kaganlarından, başkenti Beş-balık olan «She-Küei» Kagana tâbi idi : *Docs.* 20, 30, 32, 126 ve *Notes*, 18. ve Franke, *Geschichte*, II, 363. Kâşgar ve Hotanı elde etmek için Türkler, Çinliler ve Tibetliler, M. 658-704 arasında, birbirile mücadele ettiler : *Docs.*, 72, 73 (n.), 122; Franke, *Geschichte* II, 397. M. 704'de Kul Çur Hotan'da «K'an» şehrini aldı ve M. 730'da hem Kâşgar, hem Hotan Türkiş Kaganlığına bağli idi. *Docs.*, 189, 84, 87, 185, 1278, 123 (n.). M. 766-775 arası, Kâşgar, bir Türk olan (bkz. aşağı. not 24) Fargâna hükümdârının başkenti oldu : Pritsâk, «Karluk», 275 (n.6) ve Ya'kübi, *Târih*, II, 387. Bu devirde «Ordu-kent» tabiri belki Kâşgar için, kullanılmakda bile idi : Le Coq, «Man. I», 27 : «Altun Argu, Ordu-kent, Çigil-kent erkligi..... Çigil Arslan» : *Ibid.*, 44. Bu Çigil Arslan'ın M. 739'da Fargâna Türk hükümdârı Arslan Tarkan (bkz. aşağı. not 24) olduğu tahmin edilir. Her halde M. XI. yüzyılda Ordu-kent Kâşgar'ın adı idi (Kâşgarî, s.v.) ve Türk Hakan soyunun beşiği sayılıyordu. Kâşgar yanında, Karluk veya erken Uygur devrinden bir divar resmi bulunan tapınak : Le Coq, *Buddh. Spät.*, V, 31 (Uigurentempel). Kâşgar ve Kuça arası Dülül-akur'daki, Kök-Türk devrinden resimli Buddhist külliyyede türkçe kitâbeler ve yazmaların Pelliot tarafından bulunduğunu Musée Guimet mütehassıslarından müteveffâ Mlle. M. Hallade'dan duymuşdum. Prof. L. Hambis 1975'de yazdığı bir

mektubda keyfiyeti teyyidetmiş ve bu vesikaların neşr olacağını bildirmişdir. Kâşğar ve Dülül-akur çevresi Buddhist eserleri : Hambis, *Toumchoug*.

Kök-Türk kaganlarından inen «Hâkânî Türk» sülâlesinden hükümdârların (M. X. yüzyıldan önce) Hotan'e hâkim olduğu ve bunların Buddhist olması ihtimâlî : Pritsak, «Karluk, 293-95. M. IX. yüzyılda Arablar Hotan hükümdârına «*Al-mu'azzam al-Türk wa al-Tubbut*» diyordu (Türklerin ve Tibetlilerin hükümdârı) : Barthold, «Khotan». Hotanlıların ise, kendi hükümdârlarına, türkçe «Altun Han» unvânı ile hitâb ettikleri aynı devirden Hotan dilinde (irânî) vesikalardan anlaşılır : Bailey, «Altun». Hotan ile Kansu arasındaki yola muhtelif Türk boyları hâkimdi (Çumul, Tölis, Tarduş, Uygur gibi) : Bailey, «Turks». Hotan'de Uygurlar da bulunuyordu : Bazin, *Calendriers*, 298 ve Hamilton, *Ouig-hours*, 155. M. 1009'da Çine yollanan Hotan elçisi bir Uygur idi : *ibid.* İslâmiyetten önceki Hotan kültürü : Stein, *Ancient Khotan*. «Hâkânî Türk» devrinde Hotan ve Kâşğar : Böl. VI, not 10, 15.

¹⁷ Bkz. yuk. not 16.

¹⁸ Bu bölgenin geçmiş târihi : Böl. I, not 110; Böl. II, not 127-138, 155. İrmağın batısı (Yaşlı-ügüz'ün batısı) anlamına çince «Ho-si» denen bölgeye Kök-Türk devrinde, muharref olarak, Ge-si deniyordu : Bazin, *Calendriers*, 273. Kök-Türk ve Uygur devrinde Ho-si : bkz. aşağı. not 20-22.

¹⁹ Bkz. Böl. II, not 155, 156.

²⁰ Ge-si : bkz. yuk. not 18. M. VII. yüzyıl başında da bu bölgede Türk yerleşmeleri devâm etti. M. 604 ve 632'de «K'i-pi» ler Kan-chou ve Liang-chou arasında, M. 690-705 arasında yine «K'i-pi» ler, Uygur'lar, «Sse-kie» ler ve «Hun» lar Kansuya yerleşdiler : Liu, *Ost-Türken*, not 1776. M. 715 de Kansuya Uygurlar temâmen hâkim oldular : Franke, *Geschichte* II, 332, 441. M. 618'den önce ileride kagan olacak Türk beylerinden «K'iueta». Şad, Çin nâmına, «Ku-ts'ang» (türkçesi Keçen, Kuğan veya Kağan : J. Hamilton, XXIX. Şarkiyat Kongresine tebliğ) vâlisı idi : Chavannes, *Docs.*, 22. Yine ileride Kagan olacak «Mishe» de 645'de Kansu'nun bir kısmına hâkimdi : *ibid.*, 39. Köl Tigin'in Çine karşı M. 705-706'da savaşı Kansu'da, Tua-huang yanında (Sha-chou. Türkçe muharref şekli Şa-çiu idi : Bazin, *Calendriers*, 300) olmuşdu : Chavannes *Docs.*, 180-181 (n.), 289 (n.). Kansu Uygur Kaganlıkları : «Chang-ye» (bugünkü Kan-chou) Kaganlığı, bazen «Si-chou». (Yar-hoto ve Koço bölgesi : bkz. not 10) ile beraber olarak, M. 872-1003 yılları arasında, bilinir; «Ts'in-chou» (Kuzey 35° - Doğu 105° de «Ts'in» eyâleti : bkz. Herrmann, harita 21/I, III) Uygur Kaganlığı M. 947'den önce kurulmuşdu. Türkçe adı Keçen, Kuğan veya Kağan olduğu J. Hamilton'un XXIX. Şarkiyat Kongresine bildirisinden anlaşılan «Ku-ts'ang» («Wu-Wei-hien» de denirdi. Bugünkü Liang-chou : bkz. Franke, *Geschichte*, indeks), M. 988'de bir Uygur Kaganlık merkezi idi; «Sha-chou» (Tun-huang) (türkçesi Şa-çiu) da bir Uygur kaganlık merkezi olmuşdu : Pinks, 61-65, 70, 73-9, 81, 88. Tun-huang Uygur Kaganlığı eserleri ile Koço Uygur Kaganlığı eserleri ara-

sında benzerlikler : Esin, *BMTS*, 318. Wan-fo-hsia : *ibid.*, 320-21. Hotan ve Kan-chou arasında Tölis, Tarduş, Uygur, Çumul ve diğer Türkler : Bailey, «Turks». Burası müstakbel «Sarı Uygur» ilidir : Hotan ve Kansu arasında Sarı Uygurlar : Bretschneider I, 305. M. 987'den önce Karahoto ve 42° Kuzey, 100° Doğu bölgesindeki Etsin-köl'de (türkçe adı Kara idi : Hamilton, *Les Oighours*, 154) kurulan Uygur beyliği ve Sung-devrinde (960-1280) Ho-pei Uygur beyliği : Pinks, 74, 109, 113. Kansu Uygur medeniyeti : Pinks, 110-116.

²¹ Bkz. yuk. not 20.

²² *Ibid.*

²³ Bkz. Radloff, «Sprachproben», 82, 80.

²⁴ Eski Wu-sun ili idi : Böl. II, not 4. «K'i-pi» (bu bir Uygur boy adıdır : Liu, *Ost-Türken*, index) adlı bir Farğâna hükümdarının yerini M. 627-49 arasında «K'an Bagatur» adlı bir Kök-Türk beyi almıştı; Kök-Türk Kagan soyundan beyler daha sonra «K'o-sai»'a (bu Kasan'dır : bkz. Barthold, *Turkistan* 164) yerleşdiler Kasan : Bernstam *MIA* (26), s. 234-36, 247. «K'i-pi» nin oğlu ise «Hu-men»e yerleşti : *Docs.*, 148, 188, 77. M. 721'de Farğâna Türk hükümdârına Tabarî (II, 1440) Altâr demektedir. Altâr'ın Alatar olduğu sikkelerden bilinir : Smirnova, *Sogd*, 236. M. 720-21'de Tabarî (II, 1440), lâkâbı Nidân veya Nilân olan Farğâna Meliği, Anaçûr al-Türkî'den söz eder. Evlenme vesîkasında irânî adı Nidân olarak verilen şahsın bir de türkçe adı vardı ve bu Ud Tigin idi : *Mug*, II, 18, 23. M. 726'da Farğâna da bir Kök-Türk başkenti (Kasan) bir de Müslüman şehri (Aşiket) vardı : Fuchs, 452. M. 736'da Farğâna hükümdârı Arslan Tarkan idi : *Docs.* 148-49. Farğâna'da M. VII-VIII. yüzyıllardan Kubâ Buddhist külliyesi Türk usulündadır : Pugacenkova-Rempel' (1965), 244; Bulatova-Levina, *op. cit.* Halife Al-Manşûr devrinde (M. 754-75) «Farğâna Meliklerinin» başkenti Kâşgar idi : Pritsak, «Karluk», 275 (n.6), Ya'kûbî, *Târîh*, II, 387'ye atf. Farğâna Türkleri H. 166/M. 788'de maglûb oldu : Narşahî, 59. Fakat IX. yüzyılda Müslümanlar ile Farğâna Türkleri arasında savaş devâm etti ve Farğâna ancak Hakanlılar Müslüman olunca İslâma girdi : Barthold, «Farğâna». Farğâna Karluk ili idi : Mas'ûdî, *Murûc*, I, 131. Farğâna Türk hükümdârlarına irânî dilde «İhsâd» ve «İhsîd» unvânı da verilirdi : Tabarî ve Barthold, «Farğâna». Talu Barzu harâbeleri de onların sarayından kaldı (Rivdâd sarayı : İbn Havkal, 477 : Grigorev, 96-104). Mısırdan İhsîd sülâlesini kuran Türk'ün adı Abû Bakr Muhammed b. Ali Muhammed Toğuç b. Yel-tigin b. Fvrân b. Fvrî b. Hâkân idi ve «Fvrî» ahlere verilen bir ad idi : İbn Hallikân s.v. Bu soyun Kök-Türk Hakanlarından inmesi imkânı, yukarıda, kayd edildiği gibi Farğâna'da Kök-Türk Hakanları damgası bulunan sikkelerden çıkmasından da anlaşılır. Toğuç'un azameti ile tanındığını İbn Hallikân kayd eder.

²⁵ Argu, Altun Argu adı : Le Coq, «Man». I, 27. Türk boylarının eski ili idi : bkz. Böl. I, not 10 ve Böl. II, not 32. Keñgeres devrinde : Senigova,

Taraz. Suyâb ve Taraz Batı Türk, Türgiş ve Karluk başkentleri idi : Chavannes, *Documents*, 10, 57, 123 (n.), (Suyâb yanında Türklerin kutlu dağı), 286, 195 (M. 630 sıralarında Batı Türk hükümdârı «T'ong» Yabgu'nun başkenti), 79, 83, 84 (M. 658'den sonra Türgiş hükümdârları başkenti), 86 (n.) (Karluk hükümdârları başkenti). Bernştam, *SA XI*'de, M. VI. yüzyılda Sogdluların buraya göçerek göçebe Türklerle şehirciliği öğrettğini ve şehirler kurulduğunu sahmaktadır. Bu şehirlerde (Suyâb, Taraz, Sukuluk, Çul, Sarig) bulunan en eski sikkeler Türgiş sikkeleridir. Suyâb'da (bugünkü Ak-beşim : bkz. Esin, «Balasagun») Buddhist tapınaklar, kilise, başka dinlere âid kalıntılar bulundu : Kızlasov, «Ak-beşim»; Esin, «Ak-beşim», Zyablin; Kojemyako, *Çu*, 71-8. Şu (Çu'nun türkçesi) vâdisi şehirleri : Kojemyako, *Çu*. Taraz ve bölgesi : Senigova, *Taraz*.

Sarig ve Çul şehirleri, Türgiş kaganı şehrine (Suyâb), dört ve onbir fersah mesâfede idiler : Ibn Hurdâzih, 29. Çul ve Sarig'da Buddhist tapınaklar : Bernştam, *SA XI*, res. 18-20.

²⁰ Bkz. yuk. not 25.

²⁷ Sayram İspicâb'dır : bkz. Kâşgarî ve Belenitzkiy-Bentoviç-Bol'sakov, 192-93, harîta 79. Sayram Kök-Türk devri şehri idi : Bernştam, *Otrar* 87. İspicâb-Sayram «Tou-lou» (Tu-lu) Kagan ordusu idi : *Docs.*, 58-9, 195. İslâmî devirde : P.P. İvanov, *Sayram* (T. 1923). Mescid-câmî : M.E. Masson, «Stary Sayram», *Izv. Sredazkomstarisa*, v. III (T. 1928). M. 840'da gayr-i Müslim «Hâkânî Türk» sülâlesi idâresinde olan Sayram-İspicâb, İslâmiyet bu bölgeye ilerleyince Müslüman Türk beylere geçdi : Barthold, *Turkestan*, 176, 212. «Hâkânî» Türklerinin Sayramı geri alışı : *ibid.*, 257 ve Pritsak, «Karluk», 288-99. Yine bkz. Böl. V, not 50, 88, 90; Böl. VI, not 9 ve 105.

²⁸ Tolstov, «Goroda Guzov», 56-71. Yine bkz. Böl. III, not 60 ve Böl. V, no 101.

²⁹ Keñgeres devri Taşkend : Böl. II, not 53, 88, 92 (Buddhist tapınak). Taşkend adının Çin Han devri kaynaklarında çince «taş» anlamına gelmesinden Taşkend adının eskiden beri türkçe olması ihtimâli vardı; M. 605-16'da Batı Türkleri Taşkendi «yardımcı Kagan» merkezi yaptı ve Keñgeres soyundan sülâle kolu yerine bir Kök-Türk tigin'i ve bir Tudun sülâlesi geldi : *Docs.*, 14, 141. Taşkend Türk Tudunu Bağatur Çinliler tarafından öldürülünce, oğlu Müslümanları imdâda çağırıp M. 751'de Talas savaşına sebebiyet verdi. Müslüman ve Karluklar bir tarafda, Çinli ve Farğâna Türkleri karşı tarafda savaşarak, Müslüman tarafı kazanınca, bin yıl için, Çin Türkistandan tardıldu : *ibid.*, 142-143 (not 4). Türk Tudun'larının «ordu» kaleleri kalıntıları Ming yürük ve Ak-tepe : Pugaçenkova-Rempel' (1958), 145-46. Taşkend'in bir adı da Terken idi; Kâşgarî, s.v. Taşkend Tudunları, M. VIII. yüzyılda, eski Keñgeres başkenti (bkz. Böl. V, not 93) Keñgü-tarban'ı (Otrar) ilhâk etmişdi : Livşitz, *SE* (1960/2), 100-101. Taşkend M. IX. yüzyılda Karluk idâresinde bulunuyordu : Mas'ûdî, I, 331. M. 819'da Sâ mânîler Taşkendi Türklerden aldı : W. Barthold, «Tashkent» *EI* (1928). İslâmî devirde Taşkend : Böl. V,

not 80, 88. Ming-yürük Taşkent Tudunlarının «ordu» kalesi idi : Yu. F. Buryakov, «Gorodişçe Ming-yürük v Taşkente», *Tr. SAGU*, Yeni seri XXXI/12, ASA (Taşkent 1956). Taşkent yanında Ak-tepe : A.I. Terenojkin, «Xolm Ak-tepe bliz Taşkenta», *Tr. IIA ANUZ SSR, MAU*, C. I (Taşkent 1948). Taşkent çevresinde İlek vâdisi : bkz. aşağı. not 49, 52.

³⁰ Kara-bugra (Hara-bugra) ve soyu : Tabarî, II, 1609, 1613; III, 631. Bunlardan biri Hâna (Hara?) - Hara'nın Yegenkentte türbesi ve külliyesi vardı : Makdisî, 274. Kara-bugra soyundan Uşrûsana Afşınlarının sonuncularından Haydar b. Kâvus Türk idi : İştahî, 161; İbn Havkal, 451. Uşrûsana Afşın sülâlesi hakkında araştırma : Esin, «Afşın». Uşrûsana Afşın sülâlesi kalesi ve oradaki sanat eserleri : Negmatov, SA (1973/3); Negmatov-Zeymal'.

³¹ M. VII.-VIII. yüzyıllarda Pencikent'te hâkim olan bey ve hatunlar Türk idi ve damgaları Halaç damgasıdır : Smirnova, *Pencikent*, 33, 16-17. Divâstîç veya Divâsnîç (Tabarî) diye bilinen Halaç soyundan Pencikent hükümdârı, tarkan mertebeli idi, Kagana tâbi bulunuyordu ve selefi Çıkan Çor Bilge idi : *Mug*, I, 44; *Mug*, II, 51; Livşitz, *PV* (1960/6), 117, 119; Freyman, «Peçat'». Pencikent resimlerinde Türk usûlunde «yoğ» (bkz. Böl. III, not 145) sahnesi : Belenitzkiy, «Voprosi ideologii», 81, lev. XX, XXI.

³² Marquart (*Wehrot*, 139-51), Tolstov («Abruy») ve Gumilev (*Türki*, 104, 115-17, 128-33), İslâm kaynaklarının (Tabarî'deki bilgilerin hulâsası : *Docs.*, 198, 242-43; Narsahî, 6-7, 34, 67; Bal'amî, 181-87; Dinavari, 79-91) verdikleri bilgileri Çin kaynakları ile karşılaştırarak, başkenti Buğârâ ilinde olan Batı Türk hükümdârı hakkında bazı neticelere varabildiler. Bunlara göre, Çinlilerin «A-po» Kagan dediği (Liu, *Ost-Türken*, indeks, A-po, Talopien), Narsahî'nin «Abrûy» dediği, Mu-kan Kaganın Çinli bir odalıktan olma oğlu Apa Töremen Kagan (Gumilev, 464, no 11), Buğârâyı ele geçirmişdi. Buğârâ ilinde ileri gelenler, başlarında «Buğâr-hudât olmak üzere, Apa Töremenden şikâyetçi olup, başkenti Taraz olan büyük Türk hükümdârı «Kara Çurin Byâğû Türk»e ilticâ ettiler. Bu ise Batı Türk Kaganı İstemi oğlu Tardu (Gumilev'e göre Tarduş) idi. Kara-Çurin, Buğârâyı, oğlu, Narsahî'nin «Şir-i kişver» dediği (İl-Arslan : Marquart, *Wehrot*, 147) ve İslâm kaynaklarında Şâba denen Yang Souh («Büyük» veya «Yeni soğuk (hava)» : Gumilev, *Türki*, 464, not 15) Tigin idâresine verdi. Bu hükümdâr Baykend ile Buğârâ ilinde surlu şehirler binâ etti (Narsahî, 6-7). Sâsânî'lerden IV. Hurmiz (M. 579-90) ile savaş eden «Şâba Hâkân» da budur (Klyastorniy, «Problemi», Şâba adını A-shi-na'ya benzetir). Hurmiz IV'ün annesi Şâba'nın kız kardeşi ve Şâba'nın babası olan ve «Türk Hakanının» Çin fagfûrunun kızından olma kızı idi : Bal'amî, 175-90. Hurmiz'e «Türkkoğlu» lâkabı bundan verilmişti. Hurmiz'in annesinin böylece İstemi oğlu Tardu Kaganın hatunu olması gerekir. Tardu Kaganın hatununun Çinli olduğu bilinmemektedir. Fakat imkân dışı değildir, çünkü Türk kaganları çok kerre Çin fagfûrları kızları ile evlenirdi. Belki de İran târihlerinde Türk hakanlarının hatunu olarak gösterilen

«Çin fagfûrunun kızı» efsânesi böylece başlamaktadır. Nitekim Narşaî (6-7), Buhârâyâ Burkan dininin («Butperesti». But=Bud Burkan demektir : *Slovar'*, «But» VI, «Bud» II) Türk sülâlesi devrinde, Çin fagfûrunun kızının gelin olarak geldiğinde, onun çeyizinde geldiğini ve Burkan tapınağı yapıldığını söyler. Bu olay belki Yang Souh Tigin-Şâba'nın oğlu devrinde idi. Çünkü «Nili» Kagan Yel (veya Yer, veya İl) Tigin Barmûza (Buyruk; bkz. Gumilev, *Türki*, 465, no 20) adını taşıyan bu hükümdâr, bir Çinli hükümdâr soyu mensûbu ile evli idi ve bu hatun daha sonra onun kardeşi Basıl Tigin (Gumilev, *Türki*, 465, no 21) ile de evlendi : *Docs.*, 14. İl-Arslan Yang Souh Tigin-Şâba Bahrâm Çûbin idâresindeki Fars ordularına karşı savaşında, bu Türk kaganı düşmana karşı insan-yiyici arslanlar ve savaş filleri salmışdı (Bal'amî, 187). Fakat yine de yenilmiş ve Herat'daki illerine kaçmakla beraber, Bahrâm Çûbin tarafından yakalanmışdı. Kaganın altın tahtı ve tacını Bahrâm Çûbin elde etmişdi. Bahrâm Çûbin Türk Kaganının oğlu Yel, veya Yer, veya İl-Tigin Barmûza «Nili» Kaganı da Baykend yanında, Avâza kalesinde, mağlûb edip, ondan Afrâsyâb'ın hazinesini de almışdı. Çin târihlerinde Yel Tigin denen Barmûza (Gumilev'e göre Buyruk) «Nili» Kagan, yukarıda kaydedildiği gibi bir Çinli hatun ile evli idi. Yel Tigin'in ve «Türk Kaganının Katunu» denen bir Hatunun Keşmir ve Gandhâra'da Buddhist âbideler yaptırdıkları, yüzelli yıl kadar sonra, M. 739'da rivâyet ediliyordu : aşağı. not 36. Buhârâdaki «Çin fagfûru kızının gelinlik çeyizinde gelen «Buddhist tapınak da, Buddhist olduğu anlaşılan bu hükümdâr devrinden olsa gerek. Yel Tigin, Gumilev'e göre Nili Kagan, Chavannes'in tahminine göre, M. 603 sıralarında ölmüşdü : *Docs.*, 51 (not 1). Ona atfedilen «Yelme Kagan» yazılı sikke : aşağı. not 36. Aynı sülâleden, fakat daha geç, Hâlife Ebû Bekr (M. 632-45) devrinden bir hükümdâr, başka yapılar ile birlik-de, Farahşî (Varahşâ) sarayını binâ etti; Narşaî'nin (s. 6, 34) «Kânâ» dediği bu hükümdâr Yang Souh Tigin'in başka oğlundan torunu olan Kana veya Kia-na Şad Tu-lu Kagan olsa gerek (Gumilev, 466, no 32). Bir müddet Kara-şehr'da yaşayan bu hükümdâr M. 626'da, Batı Türk Kaganı olduktan sonra, M. 634'de öldü : *Docs.*, 3 ve not 5, 26-27, 54-55. Demekki Varahşâ sarayı ve oradaki meşhûr sanat eserleri bu Batı Türk Kaganı devrindendir ve mühtemelen onun ve soyunun hayât hikâyesini anlatır : bkz. Şişkin. Varahşâ resimlerinden birindeki filler ile kaplan ve ejder avı (Şişkin, lev. I-XI) bu Türk sülâlesinin ilk hükümdarı İl-Arslan Yang Souh Tigin-Şâba Kaganın arslanları ve filleri hakkındaki rivâyeti hatırlatır (Bal'amî, 187). Varahşâ sarayının bu resimlerinin birinde, fil üstündeki avcıların kuş-başlı arslanlar avladığını gösteren bir levhada, Kök-Türk harflerile bir yazı görülmüşdür : Bernştam, «Drevneturskiy...», 75. Bernştam, Varahşâ resimleri ile Doğu Türkistan resimlerinin arasındaki bağ-lara da dikkati çekerken (Bernştam, *MIA* 14, 35), bu sarayı yapıran hükümdârın bir müddet Doğu Türkistanda, Kara-şehr'de yaşamış olduğunu hatırlamış olsa gerek. Arablar H. 87/M. 705'de Baykend'i «Türk Hâkânı'ndan» aldıklarına göre, belki Kök-Türk sülâlesi hâlâ Baykend'de hâkim bulunuyordu : bkz. Al-Kûfî, I, varak 1346 v.d.; Tabarî, II, 1188. Bu târihçilere göre, «Türk Hâkânı'nın» müdâfaa ettiği Baykend'de çok

Türkler vardı. Müslümanlar Baykendde altın putlar ve tabakalar da elde etmişlerdi.

«Buḥârḫudât» denen sülâle bir taraftan Kök-Türk soyundan sülâleye mensûb, diğer yandan Şoğd hükümdârı ile akrabâ olmak cihetinden (*Docs.*, 136, not 7), Şoğd hükümdârları gibi (bkz. aşağı. not 33) Keñgeres hükümdâr soyuna mensûb (bkz. Böl. II, not 63) gözükmektedir. Yukarıda, Kök-Türk sülâlesinden bir kimse olarak adı geçen Ka-na Şad Tu-lu Kaganın, Narşaḫî târihinde, Kânâ adı altında bir Buḥârḫudât olarak tanıtılmasına dayanan araştırmacılar, Buḥârḫudât sülâlesini de Kök-Türk sülâlesinin devâmı sayarlar : Marquart, *Wehkrot*, 151. Esâsen Tabarî «Buḥârḫudât Bîdûn'dan «Türk meliği» diye bahseder : Tabarî, II, 169-70. Buḥârḫudât soyunun Türk olduğunu başka kaynaklar da tasrih eder : İştahrî, 161. Buḥârḫudâtların türkçe adları vardı : *Docs.*, 136 (n.7) ; Orkun, adlar indeksi, «Buqaraq» (Buḥâra). H. 54/673'de Türkler Buḥârâya hâkimdi ve «Türk Melik»'inin hatunun adı Kabaç idi : Tabarî, II, 169-70. Kabaç Hatunun zevci Buḥârḫudât Bîdûn, Kara Çurin «Byagu»'dan inen Türk sülâlesinin binâ etmiş olduğu (Narşaḫî, 6) Buḥârâ kalesini, tekrar, Yetiken burcu (Büyük Ayı) şeklini takliden tamir etti : Narşaḫî, 22. Yetiken'e ve Kutb yıldızına gök tanrısı sarayı saymak geleneği, Çin ve Doğu Türk kültürü işareti idi : bkz. Böl. II, not 12-13. Kabaç Hatuna atfedilen sikkeler ve damga : Smirnova, *Pencikent*. Buḥârḫudât sülâlesi H. 301/M. 913. Buḥârâ'da bazı haklara sâhib kaldı : Narşaḫî, 10.

Yine Buḥârâ ilinde, İbn Hurdâzba'nın «Köksibagan» dediği, Gök mabûdları anlamına adı olan şehir de, «Türk Meliğinin şehri» olarak, biliniyordu (bugünkü Hazar Kışlağı harâbeleri) : bkz. Böl. V, not 67. Yukarıda kaydedildiği gibi, Buḥârḫudât'lara «Türk Meliği» deniyordu.

³³ Şoğd hükümdârları Keñgeres sülâlesinden idi : bkz. Böl. II, not 63 ve *Docs.*, 133. Şoğd hükümdârları M. VI. yüzyılda Türk veya Türkleşmiş gözükmektedir : *Docs.*, 164 (n.), 200 (n.), 393 ve not, 136, 138, 203-205, 273, 289, 292, 294. Şoğd hükümdârlarının türkçe ad ve unvanları. *ibid.*, 393 ve not (Tarḫan), 136, 294; (Çince Mo-cho şeklini alan, türkçesi Beg-Çor veya Böğü Çor sanılan ad : bkz. Bacot. Böğü-Çor şeklini Dr. O. Sertkaya lutfen bildirdi). Şoğd «İhsid»leri Türk idi : İştahrî, 161. Al'baum, *Jwopis' Afrasiaba*, 27-32, «İhsid» lakabını alan ilk Şoğd hükümdârı Varḫuman'ın (M. 650/55-96) kadim Şoğd hükümdârları soyundan olmayıp, «Unaş» adlı bir Batı-Türk soyuna mensûb bir Türk olduğunun, hem M. VII-VIII. yüzyıllardan Afrâsyâb sarayındaki yazıdan, hem de bu sarayın duvar resimlerindeki şahısların Türk mezar heykellerine benzemesinden anlaşıldığı kanâatindedir. Yahud da, Albaum'a göre, Afrâsyâb sarayı, Varḫuman'dan önce, bir Türk vâlisine âid olabilirdi. Nitekim, Samarkand, M. 591-93 sıralarında, Kök-Türk soyundan bir Tigin idâresinde bulunuyordu : Liu, *Ost-Türken*, 56, not 294. Ermitaj Müzesinde, Şoğd'daki Türk alplerinin, soy damgalı heykelleri de Kök-Türk mezar heykellerine benzetilir : Zaslavskaya ve Smirnova, *Pencikent*, 34-35; Puğaçenkova-Rempel' (1965), 160, ill. 152. Afrâsyâb'da bulunan Kök-Türk mezarı : Sprjevskiy. Al'baum (27-32) şuna da dikkati çeker : Kök-Türk yasası Şoğd'-

da bir tapınakda muhâfaza ediliyor ve türkçe yazı kullanılıyordu : Gumilev, *Türki*, 157 (Bıçurin, II, 281'e atf). Afrâsyâb sarayı duvar resimlerinde bir gelin alayı resmedilmiştir. Bu resimler belki sarayı yapıdın Varhunan'ın seleflerinden ikisinin, Türk Kaganlarından (Kara Çurin Byagu) Tarduş Kaganın kızı ve «T'ong» Yabgu'nun kızı ile evlenmeleri (*Docs.*, 51, 132 ve not, 133; Gumilev, *Türki*, 118) gibi bir menkıbeyi tasvir etmektedir. Bir resimde onbir tug gözükmektedir (Al'baum, *Jwopis' Afrasiaba*, res. 22) ki bu çok yüksek mertebeli bir Türk Kaganına ancak âid olabilir : bkz. Esin, «Bayrak». Yine bkz. E. Esin, «Şoğd ilinde Türkler», II. Türkoloji Kongresine tebliğ (baskıda). Şoğd İlşid'lerinin bir sarayı Maymarğ civârında Rivdâd olduğuna göre (Mağdisî, 279), Grigor'ev (96-104) bu sarayı Talu-barzu, veya Kâfir-kale harabelerinde sanmaktadır ve bu saraylarda Kök-Türk devri eserlere işaret etmektedir.

¹⁴ Amu-deryânın Turan ile İran arasında sınır sayılan güney bölgesinde, Amu-deryâ'nın kuzeyindeki dağlardan, üç ırmak Amu-deryâya akar. Bunlar, Batıdan, Doğuya Surhân (veya Çağaniyân) ırmağı, Kâfirnihân (veya Kubâdiyân : *Eranşahr*, 200) ırmağı ve Vahş (veya Surhâb, veya Kızıl-su) ırmaklarıdır. Çağaniyân adı Surhân veya Çağaniyân ırmağının iki kıyısına verildi. Çağaniyân (arabca kaynaklarda Şağaniyân) mongolca «çazan» (ak) : türkçe «çagan» kelimesinden gelir ve Ak Hun ile Kumici ili idi : Marquart, *Wehrot* 93. Afrâsayâb duvar resimlerinde (yuk. not 33), M. 650-60 sıralarından bir yazıya göre, Çağaniyân hükümdarı «Hun kralı»nın adı Turan Taş idi : O.I. Smirnova, «Şoğd», *Palestinskiy Sbornik*, 21 (84) (L. 1970). Çin ve Şoğd vesikalarında, Kök-Türk devrinde, Kök-Türklerden «Hun» diye bahsediliyordu : Klyastorniy, *Pamyatniki*, 163, ve Livşitz, *SE*, (1960/2), 103. M. 717'de Çağaniyân'da, sonradan Tohâristân Yabgusu olan, Kök-Türk sülâlesinden «Tiş» hükümdârı idi : bkz. aşağı. not 36. Çağaniyân'da M. VI-VIII. yüzyıl Türk sikkeleri : Pugaçenkova, *Halçayan*, 24, 122-23. «Şağân-hudât» (Çağaniyân beyi) hakkında rivâyetler : Tabarî, II, 1596, 1600, 1601. Çağaniyân'da M. VI-VII. yüzyıllarda Balalık-tepe sarayı, Tohâristân Türk Yabgularının bir kolunun orada hükmettiği devirden olsa gerek ; çünkü Balalık-tepe resimlerinde Türk kıyâfetleri görülür : Al'baum, *Balalık-tepe*, 192-93.

Aharûn (veya Ahrûn, yahud Hârûn) ile Şûmân illeri, Kâfirnihân ırmağının Doğu kıyılarında idiler. M. 630'da, Hsüan-tsang'a göre bu iki ili «Hi-sou» (Chavannes transkripsyonu) Türk soyundan hükümdârlar idâre ediyordu : *Docs.*, 196. («Hi-su») Oğuz demektir : Tomaschek, 103-106. Arablar H. 81-85'de Hârûn ve Şûmân sınırlarına gelmişlerdi : Tabarî, II, 1409, 1144-45. Hârûn ve Şûmân hükümdârlarına karşı Çağaniyân hükümdârı (Kök-Türk sülâlesinden) Tiş'in şikâyetleri vardı ; Tiş, Kutayba İbn Muslim'in onlara karşı savaş etmesini istedi ; Kutayba, H. 86'da, onlardan ganîmet ve 350 zırh elde etti : Tabarî, II, 1179-81, 1184. H. 91'de Şûmân Melîği, Arab 'âmîl'ine (mümessiline) bağ vermeyince, Kutayba, Şûmân Melîğinin kalesini aldı : Tabarî, II, 1227-30. H. 104/M. 722 de Hârûn ve Şûmân, aynı hükümdâr idâresinde, Müslümanlara karşı savaşıyorlardı : *ibid.* II, 1477.

Çâgâniyân'dan Huttal'a kadar (Vaş-Surhâb-Kızılsu ırmağının Doğusu) uzanan illerde «Kumici» veya Kemicî (Marquart, *Wehrot*, 93) ile «Kancîna» Türkleri yaşıyordu : Barthold, *Turkestan* 70; Minorsky, *Hudûd* 361-63 (M. X. yüzyıl müelliflerinden *Hudûd* yazarı, ve İbn Rusta ile Gardizî'ye atf). «Kumici» ler ve «Kancîna» Türkleri belki Vaş-Surhâb kuzeyine, Ptolemeios'un de benzer bir ad ile (Kômêdai) andığı, arabca Kumâz denen bölgede idiler : Minorsky, *Hudûd*, 361-63. Muk. ed. «Kûm», Hârûn ve Şûmân yanında bir karye idi : Tabarî, II, 1447. Minorsky'ye göre «Kumici» belki eski Saka'ların bakıyyesi ve «Kancîna Türkleri» ise, Türkleşmiş Ak Hunlar idiler. Vaş-Surhâb-Kızıl-su vâdisinin kuzeyi Kara-tegin ilidir; buranın hükümdârı ise M. VII. yüzyılda «Yen-t'o» (Tarduş?) Türkleri olduğu bilinir; M. 642'de Çine elçiler ve 713-41 arasında rakâseler yollamışlardı. Bunlardan Na-lo-yen (Nârâyana?) adlı kral Arablara bağ veriyordu. M. 742-55 arasında yine Türk unvanlı bir kral Çine atlar hediye etti : *Docs.*, 64; W. Barthold, «Kara-Tegin», *EI* (Leiden 1927). Vaş-vâdisinde Tarduş sülâlesi ve aşağıda bahsi geçecek olan Buddhist Türk Huttal hükümdârları devrinden olduğu anlaşılan, M. VII.-VIII. yüzyıllardan, Acına-tepe Buddhist tapınağı kalıntıları : Litvinskiy-Zeymal'. M. X. yüzyıl müellifi İbn Rusta'ya göre, Vaş ırmağı Karluk Türklerinin ilinden, Fâmir (Pamir) ve Raşt ile Kumâz'dan geçer : Barthold, *Turkestan* 70. «Tohâristân al-ulyâ» M. 737'de Karluk Yabgusu ili idi : Tabarî II, 1612. Belh çevresindeki «Türk illerinde», Karluk memleketindeki Buddhist tapınak ve «toyın» hakkında Şakîk al-Belhî (bkz. Sulamî, 54-59 öl. M. 790) rivâyeti : Barthold, *Turkestan* (rusca) 83 ('Avfî'den) ve Makdisî, *Kitâb al-tavvâbih* (Şam 1966), 155.

Vaş ırmağının batı kuyısına «Vaş» ili denirdi ve Vaş ırmağı ile Amu-deryânın, (Kuzey-Doğuya akan, Penc, veya Vağâr-deryâ adlı) dirseği arasındaki bölgeye, Huttal adı verilirdi; Vaş ve Huttal ekserî aynı hükümdâr idâresinde bulunurdu; Vaş ve Huttal arasında, bölgenin en büyük şehri Vaşcird'in bulunduğu yerde bir taş köprü vardı : *Eranşahr*, 233-34; Barthold, *Turkestan*, 69. Huttal'in çince «Ku-tu» ismi, türkçe «Kutlug» dan geliyordu ve «Ku-tu» adı, çince, tek boynuzlu efsânevi hayvana da verilirdi : *Şimâl*, 70. M. 699'da Huttal kralı adı olarak Tabarî'nin verdiği «Alsbl» ı, Marquart (*Eranşahr*, 302), Çinlilerin muharref şekilde aks ettirdiği Türk kagan adı «Sha-po-lîo» (İşbara) ile aynı isim sanmaktadır. M. 726'da Huttal'da Buddhist bir Türk sülâlesi hâkim bulunuyor ve çok âbideler yapıyorlardı; halkın yarısı Türk, yarısı Tohâristânlı idi ve konuşdukları dil yarı-türkçe, yarı Tohâristân dili idi : Fuchs, 452. M. 729'da Huttal hükümdârlarının, çince «Hie-li-fa» (ilteber) ve «se-kin» şeklinde tahrif edilen, Türk unvanları vardı. Bu sülâleye «Ku-tu-she» (Huttal she'si) de denirdi : *Docs.*, 168 ve not 5.

Huttal hükümdârlarının «Se-kin» ve «Se» unvanlarının, «şad», «şed» gibi Türk unvanlarının küçültme ekli olan «şedek» «şetek» gibi bir şekli olduğu, VIII. yüzyıl başından bir Huttal hükümdârının mühründen Ghirshman (58-9) istihrac etmişdi. Ghirshman, bu mühürde «Ywşg stk» yazılı olup ve «Ywşg»'in ad, «stk» in ise unvân olduğunu sanmışdı. Ancak, A.A. Freyman («Peçat») aynı ibâreyi *trğun* (tarkan) olarak okudu

ve bu mührün Pencikent Türk hükümdarı Divâstîç'in Türk Kaganından «tarkan» unvânı almasını kutladığını meydana çıkardı (bkz. yuk. not 31). M. 699'da Tabarî'nin bahsettiği «Alsbl» unvânlı Huttal hükümdarı M. 737'de ölmüş bulunuyordu ve yerini Bamyanlı bir «Tarkan Tudun» almış ve bu da, Arablara karşı savaşta, H. 119/M. 736'da, ölmüştü : Marquart *Eranşahr*, 302 (Tabarî, II 1629-1633). H. 121/M. 738'de Huttal meliği «Alsbl»'in oğlu «Alcys» (?) unvânlı kimse, Çine kaçmış olduğu için, onun bir kardeşi, Arablar tarafından Huttal'a, «Alsbl» unvânı ile, hükümdâr tayin edildi : Tabarî, II, 1694. H. 133/M. 750'de «Alcys» Çinden gelmiş ve yine Huttal hükümdarı bulunuyordu. Fakat Abû Dâvûd Hâlid b. İbrâhîm adlı Müslüman başbuğu, Vahşdan Huttal'a ilerleyince, Müslümanların tuttuğu «Alsbl», kardeşi «Alcys»'den, memleketi geri almışdı ; «Alcys» ise Farğâna Türklerine ve oradan Çine kaçmışdı : Tabarî, III, 74. Huttal Türk sülâlesi bir müddet devâm etmiş olsa gerek, çünkü M. 752'de Çin, Arablara dayanmasına mülkâfat olarak, bu sülâleye «yabgu» unvanını verdi : *Docs.*, 168 ve not 5.

Arabların «Bâniçür» (Ya'kûbî, *Târîh*'de, Bâtîcür) adını verdiği, Vahş sülâlesine mensûb olduğu anlaşılan bir kimse, Hâlife al-Manşûr devrinde (M. 755-775), Farğâna elçisi olarak, Bagdâda gelmiş ve İslâmı kabul etmek istemekle beraber, kendini yollayan Farğâna (Türk : bkz. not 24 *supra*) hükümdârına sadâkatsiz olmamak için, kabul etmemişdi. Bunun ahfâdı Müslüman olup hem Vahş, hem Huttal hükümdarı olacaktı : *Eranşahr*, 299-303. Bunların devrinde, İbn Hurdâzba, Huttal «Rosta-i Beg» diye anmakda idi. Böylece Baniçür oğullarının Beg unvanı olduğu anlaşılır : *ibid.*, İbn Hurdâzba (175-80) «Beg»'lerin yetiştirdiği efsânevi atlardan bahseder. Baniçür sülâlesi (847-948) hem Vahş ile Huttal'ı ve bunların güneyindeki Tohâristân Yabguları illerini (aşağ. not 36), Badahşân'ı ve Tohâristân'da Tirmiz, Belh, Hulm ve Bâmiyân'ı, muhtelif devirlerde, idâre ettiler (H. 233-H. 313/M. 925 de Vahş, Huttal, Tirmiz, Belh; H. 233-337/M. 847-948'e kadar bütün Tohâristân ve başkenti Belh) : Zambaur 202, 204. Bunlar devrinde Belh imâr oldu : *Eranşahr* 301; Balhî, 21-22. İslâmî devirde Huttal ribât'ları : bkz. Böl. V, not 53-54.

Daha Doğuda (bkz. *Hudûd*, harita 9) Penc veya Vahân-deryâ adını alan Amû-deryânın kaynak bölgesinde, Pamir dağlarının Batı yamaçlarında, Vahân (çince Hu-mi) ve Şiknân (veya Şakına, veya Şaknân : bugünkü Şugnân) ilinde de, M. 656-60 arasında, yine Türk ad ve unvânları olan bir sülâle bulunuyordu : Chavannes, *Docs.*, 164-65. M. 644'de Hsüan-tsang'ın ziyâret ettiği Vahân'ın başkenti Şiknân'da idi ve burada Buddhist âbideler vardı : Minorsky, *Hudûd*, 348-50, 366. *Eranşahr*, 224'de Marquart Şiknân başkenti olarak İşkâşim'e işaret eder. İşkâşim az daha güneydedir : *Hudûd* harita IX. M. 720'de Vahân Türk kral sülâlesi devâm ediyor ve kralın adı Kutlug Baga idi : Chavannes, *Docs.*, 165. Bu sülâle M. 758'e kadar Çine, ya Tarkan mertebeli elçiler yollamışlar, veya kendileri gitmişlerdi : *ibid.*, Türk sülâlesi, Tibete karşı Çini tutuyordu. M. 875 etrafında eserlerini yazan Ya'kûbî, Şiknân Türklerinden bahseder ve Humâr Beg veya Humâr Tigin adlı hükümdarın, hem Şiknân, hem onun güneyindeki Badahşân'ı idâre ettiğini kaydediyordu : *Hudûd* 348-50;

Barthold, *Turkestan*, 65. M. IX-X. yüzyıl rivâyetleri arasında Mas'ûdî, Vahân Türklerine ilâveten, aynı ilde «Aygân» ve «Tubbat» Türklerini saymakda idi : *Eranşahr*, 235. İbn Hurdâzba (175-80) ve İştahrî (178) de Şiknân'ı Türk ili olarak bildirmekte idiler. M. VIII. yüzyılda Bermekoğlu Fâzî b. Yahya'nın Talakân'da yendiği Türkler bunlar olsa gerek : *Hudûd*, 350.

M. XI. yüzyılda, Bîrûnî, Keşmîrin kuzey ve doğusunun Hotan ve Tibet Türkleri idâresinde olduğunu ve Gilgit şâhı ve halkının türkçe konuşan «Bhtt» Türkleri olduğunu söylüyordu : Bîrûnî, *Hind*, 165-66.

³³ *Docs.*, 200.

¹⁰ M. 630-44 sıralarında, Hsüan-tsang'ın seyâhatı esnâsında, Toharistân Yabgusu Cencu (İnci) Şibir (Sibir) Tarduş Yabgu Şad (Gumilev, *Türki*, 461, no 39) idi ve kendisi Batı Türk hükümdârı T'ong Yabgunun oğlu idi; başkentleri, Badahşân ile Toharistân sınırındaki Kunduz ve Toharistân'da Belh idi : Julien, *La vie*, 62-4, 268. Badahşân da Kışm de doğrudan doğruya onlara bağlı bir şehir idi : *Eranşahr*, 231. Keş güneyindeki Şoğd Demir Kapısından Sind nehrine kadar bütün illerin hükümdârları Toharistân Yabgusuna tâbi idiler : Julien, *La vie*, 62-4, 268. Yabgu Tardu Şad ölünce, yerine oğlu «Tigin» geçerek o da «Yabgu» ve «Şad», lakablarını aldı : Julien, *La vie*, 62-4, 268. *Docs.*, 156 (n.1), 157 ve not 2, 158 (n.), 200, 206'da Toharistân Türk Yabgularının târihi hakkında vesikalar ve bazılarının Türk adları (Sha-po-liu, yani Bazin, *Calendriers* 666'da bildirildiği üzere, aslı İşbara olan ad ile, çince muharref şeklinde, A-shi-na adı ve Kutlug Tarduş adı verilmektedir. M. 718'de henüz ancak Çağaniyân hükümdârı olan «Ti-she» (Tabarî, II, 1180-81'de «Tîş al-A'avar : Tek-gözlü Tîş), M. 719'da, babası olduğu anlaşılan «P'an-tu-ni-li» Arablara esir düşünce, yerini almış ve Çin tarafından «Toharistân Yabgusu» ve «Yeh-ta» (Ak-Hun) hükümdârı lakabı ile mükâfatlandırılmış : bkz. not 34 *supra* ve *Docs.*, 157 (n.5), 158, 292, 294. «Ti-she» nin Çine yolladığı elçiler arasında bir de münneçim olan Mani râhibi vardı ve bu kimse Mani dininin Türkistanda da yayılmasına âmil oldu. Tîş'in babası olduğu anlaşılan Yabgu, M. 727'de, Arablarda esir bulunuyordu. Tabarî (II, 1206-19) bu olayı teyid eder. Toharistân «Cabğuya»'sı (Yabgu) «Şaz» (Şad) (Chavannes'da «P'an-tu-ni-li»), Tarhan-Tirek lakablı bir Türgiş beyi elinde esirdi. Bu şahsın Türgiş boyundan olup, ikinci lakabının Tirek olduğu A'sâm al-Kûfi târihinden bilinir : Kurat «Kuteybe», 389. Tabarî, Balhî ve başka kaynaklarda Tirek lakabı, bazen, muhtelif değişik şekiller meyanında, Nizak olarak yazılmış ve araştırmacılar böyle sanılmışdır. Tirek, Tarhan gibi, türkçe bir unvân idi : Hamilton, *Les Ouighours*, 75. Tarhan Tirek Belh vâlisidi : Balhî, 32-33, 35. Tarhan Tirek Bâmiyân vâdisindeki (*Eranşahr*, 70'de bu yer tesbît edilmiştir) kalelerde, Yabgu'yu habs edip, Müslümanlara karşı savaşıyor ve Belh'de Navbihâr'ı tamir ile eski dini yaşatmağa çalışıyordu : Balhî, 32-33, 35. Kuşayba, Tarhan Tirek'i yenince, Emeviler Yabguyu esir ettiler ve Halife Hişâm'ın tahta çıktığı yıl (M. 724), Şama ilettiyler. M. 726'da «Belh hükümdârları» (Yabgular) Badahşana kaçmış bulunuyorlardı : Fuchs, 449.

Tohâristân Türk Yabguları hakkında M. 758 târihili son Çin haberi : Chavannes, *Notes*, 94. Kunduz ve çevresinde Tohâristân Türk Yabguları devrinden tabakada kazılar : Fischer, «Qunduz; Hackin; B. Dagens, «Sculptures de Bactriane» MDAFA XIX (Paris 1964). Bâmyân gibi Buddhist sanat merkezleri (bkz. *Eranşahr* 70), Çağanyân (bkz. yuk. not 34) ve o bölgede bulunan Balalık-tepe gibi M. VII. yüzyıldan saraylar, Tohâristân Türk Yabguları devrindedir.

M. 875 sıralarında eserlerini yazan Ya'kûbî, Tohâristân Türk Yabguları illerinden olan Badaşşân'ın, Şiknân Türk hükümdârı (bkz. yuk. not 34) Humâr Beg idâresinde olduğunu bildirir : *Hudûd*, 248-50. Başka bir Türk sülâlesi olan Baniçur soyu, Belh ilinde, 'Abbâsî ve Sâmanî vâlisi olacaktı (847-948) : yuk. not 34 ve Böl. V, not 49.

³⁷ Arka-arkaya, Kuşân devletinin, Kidâra Hunlarının, Ak Hunların ve Batı Türklerinin hâkim olduğu bugünkü Afganistan'da, M. VII.-IX. yüzyıllarda çok Türkler ve Türk devletleri vardı. M. 630 sıralarında Gazna halkının üçde-biri Kök-Türklerden idi : *Docs.*, 161. M. VII. yüzyılda Sind ve Amu-deryâ ırmakları arasında türlü boylardan Türkler vardı : Tabari, I, 2705. Bu Türklerin Kök-Türk (*Docs.*, 161), Halaç ve Oğuz boylarından olduğu anlaşılır. M. X. yüzyılda Kâbul ırmağı kıyıları ve Gûr, çevresi, Halaç ili sayılırdı : İştahrî, 145. Al-Haccâc (M. 661-714), Muhammâd İbn al-Aş'a'sî, Seistâna, Oğuz ve Halaçlar ile savaşa, yollamışdı : Mas'ûdî, *Murûc*, III, 138. Bkz. Esin, «Butân-i Halaç».

Kâbul ırmağı kıyıları ve Gazna'da, M. 644-X. yüzyıl arasında, iki ayrı kolu hükmeden, «Tigin-şah» ve «Horâsân meliği» (Humbach, *Denkmäler*, 18) ile «İlteber» unvânlı (Çince *Hie-li-fa* : *Docs.*, 161, n. 1. Sikkelerde *Htivira* : Humbach, *Denkmäler*, 60), Kök-Türk soyuna mensûb, sülâlenin, orada, oniki veya altmış nesildir hükmettiğini iddia ettiklerini ve kendilerini bir taraftan Kuşânşah Kanışka'ya (M. II. yüzyıl) ve onun vâsıtası ile Roma kayserlerine, bir yandan Ak Hunlardan Hingil soyuna (M. 466-658), bir yandan Tibetten gelmiş efsânevi bir Türk alpi olarak tanıtan «Brh» (Böri veya Barha) Tigin ile M. VI. yüzyılda yaşayan Baykend'in Türk hükümdârı Yel-Tigin'e bağladıklarını aşağıda göreceğiz. Şunu hatırlatmak isteriz ki bu muhtelif bağlantılar, Kuşân, Ak-Hun ve Türk boyları arasındaki ırkî veya harsî ilgilere de işâret edebilmektedir : bkz. Böl. II, not 5; Böl. III, not 1, 2. Bunun dışında Harmatta'nın (405) sandığı gibi Kâbul ilindeki Türk sülâlesi, Kuşân ve Ak Hunlar ile sihriyet kesbetmiş de olabilir. (Roma Kayseri unvânı bir Kanışka sikkesinde de yazılıdır : Humbach, *Denkmäler*, 22-3). Bu Türk sülâlesi Birûnî'nin (*Hind*, 438-51) «Türk-şâhî» ve erken İslâm kaynaklarının «Kâbul-şâh» ve «Rut-bîl» (İlteber, çincesi *Hie-li-fa* : *Docs.*, 161, n. 1. Sikkelerde *Htivira* : Humbach, *Denkmäler*, 60) dediği çift kollu sülâledir. Kök-Türk Kagan soyuna mensûb oldukları ve böylece, «Ni-li» Kagan olduğu anlaşılan (bkz. yuk. not 32) Yel-Tigin'den indikleri muhakkak gibi gözükmektedir, çünkü son zamanlarda ortaya çıkan, bu sülâleye âid, M. 857, 860, 863 târihli, çok dilli kitâbelerde kendilerine «Kagan (soyuna) mensûb» demektedirler : Humbach, *Denkmäler*, 63 ve index, *каганы*. Birûnî'ye göre Türk sülâlesi Tibetten gelme bir Türk olan «Brh» Tigin'den iniyordu. Prof. To-

gan (bkz. *Eftalit*) «Brh» adını Böri olarak okumuşdu. Humbach, M. VIII. yüzyıldan Çinlilerin «Wu-san» Tigin-şâh dediği hükümdârın sikkesindeki (Göbl, Em. 208) «Vrahi» adını «Barha» ile birleştirmişdir. «Brh» Tigin, efsâneye göre, son Türk-Şâhî'den (M. X. yüzyıl) 60 nesil önce Kâbul ırmağının bir mağarasından, Türk kıyâfesinde, elinde kargı olarak çıktı. Bu mağaranın adı türkçe «Bugra»dır : Humbach, *Denkmâler*, 14, not 1. Sülâlenin bazı menkıbelerinde Puruşavâr şehrinin (Peşâver, Gandhâra başkenti : Cunningham, 66) ve Kuşân-şâh «Kanik» ın (Kanişka : *Eran-şahr*, 240) adı ve onun manastırının bahsi geçer. Böylece aşağıda kaydedilen M. VIII. yüzyıl Çin rivâyetini teyyîdedici bilgiler verilir. Maddî kültür eserleri, bu arada aşağıda kaydedileceği gibi, sikkelerdeki timsâller de, Bîrûnî'nin rivâyetini destekler. Humbach bu sülâleye, «Göbl, Em. 206-300» sikkelerini atf etmektedir : Humbach, *Denkmâler*, 59. Böri Tigin adının ongun mâhiyeti veya Kök-Türk Kagan soyuna mensûbiyet keyfiyeti Çin târihlerinin «Wu-san» Tigin-«şa» (şah) dediği hükümdârın sikkelerindeki kurt başından anlaşılır (Esin, «Tös», pl. IV/e). Mucizevî bir kargı ile yerden su fışkırtmak menkıbesinin timsâli de sikkelerdeki kargı ve «batrak» (bayrak bağlı bulunan kargı : bkz. Kâşgârî) olsa gerek (Esin, «Tös», pl. IX/c). Fakat kayadan su fışkırtmak, Kuşân-şahlar soyuna âid menkıbelerde de, vardı : Humbach, *Denkmâler*, 94. Kuşân geleceği, M. 232'de başlayan Kuşân takvîmi ve Baktria yazısı ile eklektik Kuşân dîni (astral inançlar, Mithra=güneş ve ay ibâdeti, Yunan, Hind mabûdları Kronos ve Siva, Buddhism) muhâfaza olmuşdu; Orta Asya İranlılarının zamân mabûdu, Türk zaman tanrısı Öd teñgri ile, birleştirilmişdi : Humbach, *Denkmâler*, 13, 14, 31 (bkz. Böl. III, not 89 ve aşağı. not 54). Türk sülâlesi çok Buddhist âbideler yapırdıyordu : Fuchs, 444-45. «Wu-san» Tigin-şah ve ahfâdî sikkelerindeki, damgalar Kuşân ve Alhon sülâleleri ile, Kök-Türklerden «Ta A-shi-tê» damgasına benzetilir : Göbl, 207. Elinde tuğ veya üzerinde ok ve yay olan atlı şahıs gösteren Zâbul (Gazna) ve M. 750-870 arası «Spalapati» ve «Vakka» sikkeleri Türk-Şâhî'lere atfedilir : Mc Dowall, 196, 204-205, 207-208. Türk sülâlesi kendilerine bir kitâbe ve sikkelerde türkçe «ulug» unvânı vermişlerdi : Humbach, *Denkmâler*, 104. «Tigin» ve «Yabgu» unvânlı sikkede hükümdâr güneş, ay ve «Tîr»e («Uâtîrid) teşbîh edilir : *ibid.*, 103. Bu unvânlar ve bazı sikkelerdeki «Atlı hükümdâr» ve «(Dünya) merkezî hükümdârı» unvanları Kuşân-şah'lardan gelmiş olsa gerek. Fakat Yel-Tigin'e atfedilen sikkedeki «Yelme Kagan» ibâresi de «Atlı Kagan» demektir. Bu Türklerin de unvânı idi : bkz. Göbl, II, 151 ve bu yazıda Böl. III, not 144.

Buddhisme bağlı olan Türk sülâlesinin iki kolu ve Türk asilleri M. 726 sıralarında çok âbide yapırdıyordu : Fuchs, 444-45. O halde, onlara tâbî olduğunu göreceğimiz, Kâbul, Kapisa, Gandhâra, Gazna ve Swat'daki M. VII.-X. yüzyıl eserleri onlara âid idi. Nitekim, Facenna, 81, buna işâret eder : Bu konuda yine bkz. Esin, «Butân-i Halac», lev. XII, XIII, XVI (Hayr-hâna ve Hazâna eserleri). M. 857, 860, 863 târihli Türk sülâlesine âid kitâbeler Hazâna yanında bulundu. Rowland eserlerinde bu sülâlenin Türk olduğunu bilmemekde ve bunların M. X. yüzyıldan ve Kâbul-Gazna illerine hiç gelmemiş olan, fakat Türk-şâhilerin güney başken-

tini ve unvân ile alâmetlerini gasbetmiş olan «Hind-şahi» soyu ile karışır.

Türk sülâlesinin Kök-Türk Kaganlarından indiği muhakkak gibidir (kendilerine «Kagana mensûb» demektedirler : Humbach, *Denkmäler*, 63). Huei-ch'ao'da onlara «Kök-Türkler» demekde idi : Fuchs, 444-45. Sikkelerinde Kök-Türk Kagan soyunun ongunu «böri» vardı : Esin, «Tös», pl. IV. O halde; Türk sülâlesinin hakikaten Yel-Tigin («Ni-li Kagan : yuk. not 32) soyundan olduğu anlaşılır. M. 739'da bir Çin elçisi olan Wu-k'ung'un ifâdesine göre «Wu-san» Tigin-şah Türk Kaganının oğlu «Ye-li» (Yel) Tigin'den iniyordu ve Tigin-şah başkentinde «Yeli-Tigin» adına bir Buddhist tapınak vardı (Kanışka'nın tapınağı da aynı başkentte idi ve «Wu-san» Tigin-şah onu da atalarından sayıyordu) : Lévi-Chavannes. İslâm kaynaklarında, Yel Tigin «Türk Hakanı Şâba»nın oğlu olup M. 588'de Baykend hükümdârı idi : (muhtemelen «Ni-li» Kagan : bkz. yuk. not 32). «Yel-Tigin» ile «Türk Kaganın» Katunu (Hatunu) Keşmir'de ve Türk sülâlesi merkezlerinden Gandhâra'da (Kâbul ırmağı cenûbî : Peşâver ili) yaptırdıkları Buddhist âbideler M. 739'da mevcûddu : *Docs.*, 198, 242-43; *Eranşahr*, 291. Göbl, II, 151, bu kayde dayanarak, «Yelme (Ath) Kağan» yazılı bir M. VI. yüzyıl sikkesini Yel Tigin'e atf etmiştir. Yel Tigin'in babasının güneye ilerlemesi safhasından sonra, M. VII. yüzyılda Batı Türk Kaganı «T'ong» Yabgu (612?-630) Kâbul ırmağının Kuzey bölgesi olan Kapisa'yı fethetti. Kapisa'nın o devirde başkenti bugünkü Begram harâbeleri yerinde idi ve Kâbul ırmağının güneyi olan Gandhâra'nın kral soyu tükendiğinden, orası da (Peşâver ili de) Kapisa'ya tâbi idi : *Docs.*, 130, not 1. Bir Ak Hun olduğu sanılan Kapisa kralından başka, aynı ilde, çince «Fo-li-shi-si-t'ang-na» şeklinde adı tahrif edilen bir merkez de Kök-Türk soyundan bir kral daha vardı (onun merkezi bugünkü Kâbul şehri yanında Bâlâ Hişâr kaleleri sanılır : Cunningham, 478; *Eranşahr*, 254, 258); Kök-Türk soyundan hükümdâr dindâr bir Buddhist idi : Julien, *La vie*, 378'den naklen, *Docs.*, 197, 147. Harmatta'nın («Bactrian», 404) sandığına göre bu Türk beyi veya onun nesli bütün Kapisa'yı (ve Gandharâ'yı) az sonra almış olsa gerek, çünkü Çin kaynaklarında M. 658'de (*Docs.*, 131, not 3) Kapisa kralının adı «Ho-hie-che» türkçe Kargılçı'nın karşılığıdır. Demekki daha M. 658'de bir Türk soyu bütün Kâbul deresine hâkimdi. Ancak Kargılçı kendi soyunun 12 nesildir hükümdâr olduklarını ve çince şekli «Hing-ye» (Hingil) olan Ak-Hun soyundan (M. 466-658) indiklerini söylüyordu. O halde, Kargılçının mensûb olduğu Kök-Türk soyu muhtemelen analar tarafından, hem Kuşân şahı Kanışka'dan, hem de Ak-Hunların Hingil sülâlesinden inmekde idi : Harmatta, «Bactrian», 371. Hingil adı da Kök-Türk soyundan Kâbul hükümdârlarında tekerrür etti; Kâbul vâdîsi hükümdârlarının belki de unvânı Hingil olmuşdu : Harmatta, «Bactrian», 395-98. Yine Al Hunlardan, Türk sayılan (Harmatta, «Bactrian», 431) Alhon sülâlesinden Tôramâna adı da Türk hükümdâr soyunda devâm edecekdi : Harmatta, 400.

Arab kaynakları da H. 79-85/M. 698-704 arasında Kâbul hükümdârının kardeşini bir Türk olarak tanıtır : Tabarî, I, 2705-2706; II, 1037, 1042, 1132. Kâbul-şah, kardeşi olan «*Rutbil min al-Turk*» veya «*Rutbil*

şâhib al-Türk» (Türk Rutbîl) ile kavga etmişdi. «Rutbîl» Seistan'da, Tabaristan'da Amul'da ve daha sonra Gazna'da kendini tahkîm etti. Marquart'a göre (s. 252), «Türk Rutbîl»'in kardeşi «Kâbul-şah», Kâbul Bâlâ Hisâr'ına hâkim Türk Buddhist hükümdârlarından başkası olamazdı. Harmatta'nın ise bu soyun M. 658'de bütün Kâbul vâdisine hâkim olduğunu gösterdiğini kaydettik. Böylece aynı Türk soyu M. 698-704 sıralarında iki ayrı kola ayrıldı ve hem Kâbul vâdisine, hem Gazna ve Seistâna hâkim oldular. Rutbîl unvânının «İlteber»'in arabcalasmış şekli olduğunu yukarıda kaydettik. Lévi ve Chavannes «Rutbîl» unvânını Sanskrit «Ratna-pala»dan muharref sanılıyorlardı. Prof. Bombaci ise, Gazna hükümdârının Çin metinlerinde unvanının «Hie-li-fa» yani türkçe «İlteber» olduğuna lutfen dikkatimi çekdi (bkz. *Docs.*, 161, n. 1). Nitekim, Humbach da «Wu-san» Tigin-şahın (M. VIII. yüzyıl) sikkelerindeki *Htivira*'yı «İlteber»'in karşılığı saymaktadır. M. 710 etrafında Gazna İlteber'ine, Çin fagfûru, Gazna kralı unvânının verdi : *Docs.*, 161, n. 1. Gazna kralı türkçe «Tigin» lakabını da taşırdı : *Docs.*, 204. Ruḥḥac (Gazna ili) Tigin'i unvânı da ona âid olsa gerek : *Docs.*, 161, n. 1. Gazna kralı M. 710 dan önce Kapisa'yı (ve o devirde ona tâbi Gandhâra'yı), ilhâka muvaffak olmuşdu. Keyfiyet Çin tarafından tanınarak, «Ruḥḥac (Gazna) Tigin»'ine, Kapisa kralı unvânı da verilmişdi : *ibid.* M. IX. yüzyıldan bir kitâbede «Tigin» ve «Yabḡu» lakabları görülür : Humbach, *Denkmâler*, 103. Marquart şu neticeye varır : Tabari'nin rivâyetinde M. 698-704 arasında kardeşi Kâbul-şah ile kavga edip Gazna'da devlet kuran «Rutbîl», M. 710-11 arasında, kardeşinden Kâbul ırmağı bölgesini de almış gözükmeğdedir. Gazna'da hükümdâr iken taşıdığı türkçe «Tigin» lakabına Kuşân ve Kâbul şahlarının lakabı «şah» unvânını ilâve etmiş ve «Tigin-şah» olmuşdu : *Eranşahr* 291. Esâsen «Tigin-şah» olan ve adı Çince «Wu-san» şeklinde muharref bulunan Kök-Türk soyundan Kâbul vâdisi hükümdârının bir nesilden beri, yani «Wu-san» Tigin Şâh'ın babasının devrinde bu illeri almış olduğunu Huei-ch'ao M. 726'da nakl eder : Fuchs, 444-45. «Wu-san» Tigin-şah'ın babası eski Kapisa ve Gandhâra (aynı soydan olduğunu gördüğümüz) hükümdârına ilticâ bahânesile, onun bütün illerini elinden almış ve kendi boyunu (Arab kaynaklarında Rutbîl'in boyu Halaçlardır) bu illere yerleşdirmişdi ; Netice olarak, M. 726'da Buddhist Kök-Türk sülâlesinin Gazna kolunun bu sefer, hem Kâbul deresi boyuna, hem Gazna iline hâkim bulunduğu bu kaynak ile teyyid edilir. Bu devirde Gazna kralı ancak Gazna ilinde hâkimdi. «Tigin-şah»'ın illeri ise şunlardı : 1) Kapisa (yazlık başkenti burada idi. Bu başkent Kapisa'nın kadîm başkenti Begram, veya M. 644'de bugünkü Kâbul şehrinde Bâlâ Hisarda bulunan Kök-Türk beyinin eski merkezi Kâbul olsa gerek ; 2) Gandhâra (başkenti Sind nehri kıyılarında Puskulavâti idi) ; 3) Lampâka (Lamgân). M. 739'da ihtiyarlıyan «Wu-Sân» Tigin-şah yerini oğluna Çin kaynaklarında «Fu-lin-ki-p'o» [738-745], sikkelerde Phrom Gesar, yani Roma Kayseri (Humbach, *Denkmâler*, 22) bırakacak ve bu M. 745'de Çin tarafından hem Kapisa, hem (4. bölge olarak) Udyâna (Swat) vâdisi kralı tanınacaktı : Chavannes, *Docs.*, 32. «Wu-san» Tigin-şah ve oğlunun sikkeleri : Göbl'e göre : (Göbl, I, 25) ; Em. 208-10, 252-254, 256, 244, 346. Humbach'a göre :

Göbl. Em. 206-300, bunlara âididir. Tibet destan kahramanı, Türk asıllı Phrom Gesar'a belki adını veren, «Wu-san» Tigin-şah'ın M. 739'da hükümdâr olan oğlu (çince adı «Fu-lin-ki-p'o») olmuşdu. «Phrom Gesar» «Roma Kayseri» demekdi. M. 718'de Müslümanlar Doğu Rûm'a karşı yenilince, Doğu Rûm Kayseri şerefine «Wu-san» Tigin-şah oğluna bu adı vermişdi : Harmatta, «Bactrian», 410-411. Humbach'a göre bu ad Kuşan-şah Kanışka'dan gelme idi : Humbach, *Denkmäler*, 22-23. Wu-k'ung rivâyetine dayanarak «Wu-san» Tigin-şah (720-738) ve «Fu-lin-ki-p'o»dan (738-745) bu soydan başka, Harmatta iki hükümdâr adı daha verir : Fo-fu-chun (745'den sonra) ve Ju-lo-li (759-64) : (Harmatta, 409).

İslâm kaynaklarının Marquart tarafından şerhine göre, H. 176/M. 792'de Müslüman orduları Belh ve Bâmyân üstünden ilerleyerek, Kâbulu almak istemiş, fakat ancak eski Kapisa başkentini (Begram) almışdı; bu devirde Kâvasân (Kuşân)'daki bir Türk Tiginini de Kâbul-şâha tâbi idi. Kâbul-şah Hingil Müslüman olmuş, fakat yine irtidâd etmişdi : *Eranşahr*, 277, 284. Bu keyfiyetin doğruluğu Hazâna yanında Tohi vadisinde bulunan M. 857, 860, 863 târihli kitâbelerin yanında arabca tercemeleri de bulunmasından anlaşılır : Humbach, *Denkmäler*, 13-14. Bu arada Gazna hükümdârı da İslâma girmiş ve «put» unu mescidin temeline gömerek Kâbul-şâha, Halaç dilinde, mektub yazmışdı : Habibî, 34, 103. Halaçlar Türk idi : yuk. not 31. Halife Al-Mahdî (M. 775-85) ve Hârûn al-Raşîd (M. 786-809) devirlerinde «Türk Meliği» denen «Rutbil»'ler, «Türk ili» bilinen Seistânda, Müslümanlar ile savaş ediyordu; H. 275/M. 870'de İranlı bir Müslüman olan Şaffârî sülâlesi kurucusu Ya'kûb İbn al-Lays Halaçların hükümdârı «Rutbil» ile daha üç Türk Meliğini öldürdü; Rutbil ve Kabul-şah soyundan Gazna beyleri (M. IX. yüzyılda Fîrûz b. Kbk ve M. X. yüzyılda Abû 'Alî b. Kbk veya Anuk) mağlub edilerek hazineleri, «putları» ve kâleleri elde edildi : *Eranşahr*, 248-49; 251, 253, 290, 292-93, 300, 301 (muhtelif İslâmî kaynaklara atf). Gardîzî, 139, Ya'kûb İbn al-Lays'in Rutbil'den aldığı şehirler arasında Tekin-âbâd'ı da sayar. Habibî, *Lôyakân*, bu metne ilâve ettiği not 6'da Tekin-âbâd harâbelerinin bugünkü Kandahar'ın batısında olduğunu söyler. Bu devirden bir diğer kalıntı da Kandahar ile Hilmand vâdîsi arasında imiş.

Kâbul-şah'ların son hafidi Abû 'Alî b. Anuk hakkında bkz. Habibî, *Lôyakân*, 37. Habibî, (*Lôyakân*, 34-36) Gazna asilzâdelerinden Anuk veya Lûyak soyundan Gardîz hükümdârı Abû Mansûr b. Aflah b. Muḥammad b. Hâkân'a, Gardîzî'ye atfen, dikkati çeker. Hâkân soy adı ile Türk Hakan soylarından birine bağlanabilen bu Gardîz hükümdârı da H. 256/M. 869'da Ya'kûb İbn al-Lays tarafından öldürülmüşdü. İbn al-Lays Türk-şahî sikkelerini taklîd etti; onun ölümünden (M. 875) sonraki sikkelere nazaran, Türk-şahîler Kâbul'u geri almış olabilir : Mc Dowall, 198, 204-205. H. 351 / 962 de Alp Tigin Kâbul da «Kâbul-şahların oğlunu» esir etti ve Gaznayı de, Lûyak ile mücâdele ederek, aldı; «Kâbul-şah'ın oğlu» ile Müslümanlar arasında son savaş H. 366/M. 963 de Kâbul yanında Çarh'da yer almışdı : Habibî, *Lôyakân*, 34-37.

Bîrûnî'nin naklettiğini şerh eden Marquart (270), Lévi-Chavannes, Stein (*Râjatarangini*, IV/142-43'e not ve App. J.) ve Mc Dowall şu netî-

ceye varmakdalar : M. 870-886'da Ya'kûb İbn al-Laiş Kâbulu alınca, «Türk şahî» ler Sind nehrindeki başkentleri Vayhind'e kaçdılar (Huei-Ch'ao da «Tigin-sha» sülâlesinin Sind nehri üstündeki başkentinden söz eder). Burada son Türk-şahî'lerin alâmetlerini alarak, ve sikkelerini taklid edecek (Mc Dowall, 208) «Hind-şahî» sülâlesini kurdu. M. 1003'de bu sülâleyi Gaznalı Sultan Mahmûd ortadan kaldırdı. Hind-şahî'lerin güneyinde bir Türk devleti bir müddet devâm etti : *Eranşahr*, 254. M. 875-962 arası Türk-şahîler Kâbulu geri almış olabilirler : Mc Dowall 198 ve Habîbî, *Lôyakân*, 34-7. Mahâbân dağlarındaki mezar taşları Kök-Türk harflerile yazılmış olmakla beraber, mezar taşlarının sâhibleri Müslüman idi. Müslüman Türk hükümdarı ve ona tâbi boyun târihi hakkında, mezar taşlarının verdiği bilgi dışında, bir şey bilinmemektedir : Huth, «Mahâbân». Mezar taşlarının yazılarından, Kök-Türk kültürüne ve yazısına sâdik kalmış bu Müslüman Türklerin Kara-Hitay'lara karşı savaştığı anlaşılmaktadır.

³⁸ Tarhan Tirek için bkz. yuk. not 36.

³⁹ Keğeres devrinde Merv ve o bölgeye Türk-Hun göçleri : Böl. II, not 89. Kubbeli otak şeklinde *nâvs* : bkz. Böl. II, not 89 ve 93, aşağı. not 49. Merv şehri Kök-Türk Kaganlığı ile Sâsânî devleti sınırında idi : *Docs.*, 252. Türk Kaganı Merv'i savunuyordu : Böl. V, not 19-21. Bu devirde Merv beyi olan, Keğeres soyundan (Smirnova, *Şoğd*, 23) Mâhōya, Türk Hâkanının damadı ve ona tâbi bulunuyordu. Dinavari, 153. Merv piskoposunun Türkler arasında Nestûrlîği yayması : aşağı. not 93.

⁴⁰ «Şûl» Türklerinin Kidara Hunları ve Ak Hunlar ile bağları; «Hyon Türkleri»; «Şûl Hâkânı» ve onun başkenti Balhân şehri; Sâsânîler ile mücâdeleler; «Bâb al-Şûl» : *Eranşahr*, 55, 58-60, 73; Pigulevskaya, 38, 41-2, 44-5, 52, 54; Hoffmann, 276-81; Mağdisî, 285; Sa'âlibi, 578, 611. Eftalitler arasında Türk neslinden boylar : Pigulevskaya, 38 (Biçurin, III, 72'ye atf). «Sincibû Hâkân»ın (İstemi Kagan), «Şûl» Türklerinin desteği ile Sâsânî sınırlarını aşmak niyeti : Tabarî, I, 874, 895-96. Dihistân adını taşıyan muhtelif yerler : Yâkût, s.v. «Şûl» memleketi olan Dihistân'ın târihi (Dihistân'ın batısında Hazar denizi, kuzeyinde Balhân dağları, doğusunda Kören-dağ, güneyinde Atrak/Etrek ırmağı bulunuyordu) : Hoffmann, 280. «Şûl» Tigin'in adası Balhân şehri açığında idi : *ibid.* Balhân şehrinin su altında kalması : Mağdisî, 285. Bilinmeyen bir târihde, «Şûl» sülâlesi Curcân'a da hâkim olmuştu : Balâzurî, 331; Kudâma, 361-62; Sahmî, 4, 6. Hicrî 18-22 olayları : *ibid.* ve Tabarî, I, 2657-58. H. 96-98 olayları : Tabarî, II, 1317-25, 1327, 1411; Minorsky, «Mağhad i-Misriyân» ve *Hudûd*, 311, 193, 386, 60. «Şûl» Türkleri Oğuzlardı : *ibid.* ve Barthold, *Türkmenîya*, 13. «Şûl» boyunun M. VIII. yüzyıl başında târihi ve İslâma girişi : Tabarî, II, 1317-20. Şûl Tigin ve kardeşi Curcân hükümdarı Firûz, İranlılar gibi Mecûsî idiler : İbn Hallikân, II, 11 (Şûl Tigin ahfâdından Abû İshâk İbrâhim b. al-'Abbâs b. Muhammed Şûl Tigin'in hayâtı hakkında madde). Şûl Tigin'in İslâmı kabûlu : Sahmî, 194. Şûlî soyundan tanınmış kimseler : Tabarî, II, 1695-96; *Fihrist*, 221, 277; Giriş,

7, 55, 75, 83, 216, 456-57; *Eranşahr*, 73; Şeşen, 28. Marquart, *Eranşahr*, 72-73, Şûl gibi muharref bir şekilde arabcaya geçen adın aslının Çöl olduğunu, Barthold ve Minorsky ise Çur olduğunu sanıyorlardı. M.Y. Kiani, 1976'da München'de toplanan VII. İran sanatı kongresine bildirisinde, Curcân'da, bugünkü Gunbaz-i Kâbûs çevresinde, Sâsânî devrinden, İskender divarı denen sed ve biri dört-köşe olan, onbeş şehir ve kale kalıntıları bulunduğunu, bildirdi. Bildiri yakında neşr olacaktır. Kiani'nin bildirisinde bu bölge yalnız Ak-Hunlara teşmil edilerek, Tabari'nin M. VIII. yüzyılda bölgeye hâkim bulunan «Şûl» Türkleri ve Bâl al-Şûl adlı sed hakkında verdiği malûmâtтан bahs olmadı. Curcân şehrinin ve ilk mes-cidlerin kuruluşu : Sahmî, 9; Tabari, II, 1333.

Dihistân ve Curcân'da Sımcûrî ve Selçuklu devirleri : Barthold, *Tur-kestan*, 246, 250-54, 257-66. Zambaur, 49. *Hudûd*, 103. «Ribât Dihistân» : Sahmî, indeks, «Ribât»; Makdisî, 358-59. «Ribât Dihistân» Oğuz sınırında idi : İştahrî, 125. Dihistânân-i Sûr Oğuzları : Minorsky, «Maşhad-i Mişriyyân» ve *Hudûd*, 53, 60, 102, 193, 311, 386. M. 1153'de Atrak (Etrek) ırmağı bölgesindeki Dihistân ile Hazar denizi arasında Oğuzlar yaşıyor-du : *ibid.*, 311, Âbideler : Minorsky, «Maşhad-i Mişriyyân»; Pugachenkova, «Daxstan»; *id.*, *Puti.*, 167-79. E.V. Tatagariev - N. Byaşimova - K. Maşri-kova, «Novie raskopki Misriana», *Arxeologičeskie otkritiya* 1975 goda (M. 1976):

⁴¹ Klyastorniy-Livşitz, 132. Benveniste, 4.

⁴² *Slovar'*, s.v.

⁴³ Türklerin arasında Mecûsî dininin yayılması : İbn Hurdâzba, 262; *Hudûd*, 259. Arkeolojik deliller : Bernştam, *MIA* 14; 37-8, 126, 196. Tür-giş sikkelerinin bulunduğu Türk başkenti Suyâb'da (bkz. yuk. not 25) Mazdeist tapınak : Kızlasov, «Ak-beşim»; Esin, «Ak-beşim». «Şûl» (Çor) Tigin adlı Hazar kıyılarındaki Türk hükümdârı Mecûsî (Mûğ dinine men-sûb) idi : bkz. yuk. not 40. *Nâvs* : bkz. Böl. II, not 89, 92; aşağı. not 49.

⁴⁴ Bkz. Böl. III, not 145.

⁴⁵ Keñgeres : bkz. Böl. I, not 10, 75, 83-104; Böl. II, not 46-63. Ker-der : bkz. Böl. V, not 94-100.

⁴⁶ Pencikent : bkz. yuk. not 31.

⁴⁷ Bkz. Böl. III, not 166-172.

⁴⁸ *Docs.*, 133 (not).

⁴⁹ *Nâvs* : bkz. Böl. II, not 89, 92. Sır-deryâ bölgesinde, Keñgeres baş- kentlerinden Keñgü-tarban'da (Otrar, Fârâb), Sastık-bulak tarafında, çok sayıda, tepelere sıra-sıra dizilmiş, Türklerin kubbeli otacı şeklindeki tür-belerine benzeyen (bkz. Böl. I, not 29 ve Böl. III, not 234) *nâvs*-türbeler : Bernştam, «Otrar», 88-9. Türk hükümdârları idâresinde Pencikent'te (bkz. not 31 *supra*) Türk ili İlek'de (İbn Havkâl, 487) *nâvs*-türbeler : Nil'sen, *Arxitektura*, 101, res. 30-31. Pencikent hükümdârı Divâstîğ (arabca Dî-

vaşnî, Dîvaşnî, selefi Çıkan Çor Bilge : bkz. not 31 *supra*) Emevîlerle savaşta ölünce, Emevîler cesedini bir *nâvs*'a asmışlardı : Tabarî, II, 1448. Hvarizm ve Merv'de bulunmuş M. IV.-VI. yüzyıldan *stûpa* ve kubbeli çadîr şeklinde olan *nâvs* modelleri : Böl. II, not 89, 92. Resimler : Esin, «Türk kubbesi», lev. XVII B., Merv'de bir Keğneres beyi idâresi ve Hun-Türk göçleri; yuk. not 39 ve Böl. II, not 89. Merv Batı-Türk Kaganlığı sınırında idi : yuk. not 39. Türkmenistana Oğuz göçleri ve Şûl Türkleri; yuk. not 40.

⁵⁰ Yuk. not 45 ve Frumkin, fig. 24.

⁵¹ Taşkent : yuk. not 29 ve Böl. V, not 80.

⁵² İlek Türk ili idi : İbn Havkal, 487. İlek türbeleri : Nil'sen.

⁵³ İç Asyada astral dinlerin târihinin, Milâddan önceki Binyılda yaşayan kadîm Chou'lara kadar gittiği, Çin arkaik yazısından bilinir : Williams, «Written characters». İç Asyada ve Türklerde astral işâretlerin târihi : Esin, «Kün-ay». Astral dinler Hun-Türk kültürünün bir husûsiyeti idi : Eberhard, *Şimâl*, 94. Çigillerde astral din : *Hudûd*, 99. Kuş şehri : Kâşgarî. Kimeklerde astral din ve melâike ibâdeti : İdrîsî, II, 214. Türklerde (Çinde gök tanrısı sarayı sayılan) Yetiken ibâdeti ve Buharşudat soyunun Yetiken şeklinde sarayı : yuk. not 32. Mani dininin astral vechesini tebârüz ettiren Türklerdir : Asmussen, 163. Toharîstân Yahgusunun yolladığı Manî dinine mensûb müneccim : yuk. not 36. Uygur kaganlarının astral unvânları : Hamilton, *Les Ouighours*, 138-44. Farğâna'da güneş tapınığı : Belenitzkiy, «Voprosi ideologii», 65 (Şahrîstânî'ye atf). Farğâna Türk hükümdarları : yuk. not 24. Şamanân : Birûnî, *Athâr*, 206; *id.*, *Hind*, 30. *Hudûd*, 95 (Tokuz - guzz), yani burada Uygur ilinde, Beg Tegin adlı, Sogdakların oturduğu köyde, Sâbîler bulunuyordu. Bu kaynakla Beş-balık'dan, irânî dilde aynı anlama gelen, Buncikaş diye bahs edilir); Gardîzî, 267. Tefsîrler : Marquart, *Streifzüge*, 91 ve *Hudûd*, indeks, «Buddhist».

⁵⁴ Öd, Ödleg : bkz. Böl. III, not 89.

⁵⁵ Zamân-yazdân=Öd-teñgri, Krohos, Mithra, Mao : Humbach, *Denkmäler*, 125, 132, 38. Äzrua-Zurvân, Yazdân : Zieme, *Manich.*, satır 440, 450.

⁵⁶ Bkz. yuk. not 32.

⁵⁷ Tös : Böl. I, not 63-70. İstihân ilindeki «Tö-si» denen mabûdlar türkçe «tös» olabilir : *Dops.*, 138 not 3. İstihân beyi 'Ucayf İbn 'Anbasa Türk idi : Barthold, *Turkestan*, indeks, s.v.

⁵⁸ Uğrûsana Afşîn'leri : yuk. not 30.

⁵⁹ Bkz. aşağı. not 126.

⁶⁰ Al-Kûfî, c. II, varak 138 b da Orta Asya hükümdâr debdebesi şekilleri Haccâc'a anlatılmaktadır.

⁶¹ Ya'kûbî, *Buldân*, 258; Esin, «Resim», 202-206. İbn Hâkân soyu hakk. bkz. Böl. V, not 118.

⁶² Bkz. Böl. II, not 98.

⁶³ Klyāstorniy-Livstiz, 140.

⁶⁴ *Slovar'*, «Iduq qut».

⁶⁵ Le Coq, *Man.* III, 34.

⁶⁶ Klyāstorniy-Livstiz, 132. Taspar Kaganın unvânları : Gumilev, *Turki*, 463, no 5 (Tapa Kagan denmektedir).

⁶⁷ Liu, *Ost-Türken*, 43-44, 461, 36-37.

⁶⁸ Klyāstorniy-Livstiz, 140. Ködüş : Bang-Gabain-Rachmatti, «TT» VI, satır 79-80.

⁶⁹ Bkz. yuk. not 67.

⁷⁰ Liu, *Ost-Türken*, 466-67.

⁷¹ Bkz. yuk. not 36.

⁷² «T'ong» Yabguyu Buddhist yapan râhib Prabhākaramitra : *Docs.*, 192-93, 301. «T'ong» Yabgu devrinde Beş-balık'ın adı Kagan-*stûpa* idi yuk. not 10. «T'ong»-Yabgu devrinde Türkistanda Buddhist tapınaklar : yuk. not 10-14.

⁷³ Bkz. yuk. not 32.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ Bkz. yuk. not 37.

⁷⁶ Tantrayâna veya Yogâcâra (türkçesi «Dantır», «Tantır» : «Tiefer Weg», 46, 94. Yogaçarı : Arat *Şiir*, 10/4 ve 122) Gandhâra'da doğmuş Asanga tarafından M. V. yüzyıl başında kurulmuş bir Buddhist mezheb idi : Soothill, index, s.v. Bhattacharya, 11-12; 15-16; Dowson, «Tantra». Türk Tantrik metinler : Arat, *Şiir* 10/5, 360-61 ve Bang-Gabain, «TT» V, Kara-Zieme; «Tiefer Weg». Sanat eserleri : bkz. Le Coq, *Chotscho*, 9, 16-17. Tantrik Buddhismin güneyden Türkistana ilerleyişini : Esin, «Buddhist Türk sanatı». Uygur'larda Tantrism ve Lamaism : bkz. aşağı. not 85.

⁷⁷ Bkz. yuk. not 34.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ Bkz. yuk. not 24.

⁸² Bkz. yuk. not 25.

⁸³ Bkz. yuk. not 26.

⁸⁴ Kagnılı boyların yakınında Buddhist merkezleri : bkz. Böl. II, not 151-156. Türk Buddhism'inin bilhassa Tabgaç'lardan mülhem olması : aşağıda not 110-115. Uygurlarda bazı Buddhist tabirler : (bkz. «Tiefer Weg», 91, 94, 100) : «açılmış padum olurur orun» (açılmış lotus şeklinde taht); «aya kavuşturmak» (avuçları birbirine birleştirilerek verilen selâm. Bkz. Soothill, «aṅjali»); «yang» (âyin). Uygurlarda Mani dininin Buddhist tabirler kullanılarak öğretilmiş bulunması : Asmussen, 136-37.

⁸⁵ «Dantır», «Tantır» (Tantrik Buddhism) : bkz. yuk. not 76. Adi-Burkan, Kâla-cakra : Laufer, «Uiguren» ve Csoma de Körös. Evren : bkz. Böl. VI, not 25. Buddhist metinlerde «köngül» (Arat, Şiir, 12/5, 20; 8/33), *vira* (nefsini yenen, cesûr, erkek ve alp velî : Zimmer, indeks) manâsına, «er», «eren», «alp» (Arat, Şiir, 98, 158, 182 ve Kara-Zieme, indeks); sâlikin kendini kurban etmesini temsil eden merâsim («Tiefer Weg», 51). Türk Buddhism'inin «yol» u ile Sûfi Türk tarikatlarının tabir ve mefhumları arasında bağlar : bkz. Blochet'nin eseri ve Böl. VI, not 66, 91, 92.

⁸⁶ Bkz. Ş. Tekin, «Uygur edebiyâtı» ve Arat, «Şiir». Türkçe *gâtha* : Hazai-Zieme. «Keb» ile baskı : aşağı. not 87.

⁸⁷ Uygur Buddhist plastik sanatları : Esin, *BMTS* ve aşağı. not 102-152. Musiki, raks, temâşa : Böl. III, not 126-130. Sağ içün altından ve murrassa yalancı çiçek sanatı : Radloff, *Altun Yaruk*, 18. Maden işçiliği, halıcılık, işleme, dokuma : bkz. Böl. III, not 178-191. Buddhist Uygur sanatkâr adları : Müller, «Pfahl». Kitab sanatı : aşağı. not 134-136.

⁸⁸ Bkz. yuk. not 36.

⁸⁹ Le Coq, «Man». I., 22. Metnin izâhı : Gabain, «Kök-Türk» II, 74; Bernştam, *MTA* 26, 114.

⁹⁰ Bkz. Le Coq, «Man». I-III; Gabain, «Kök-Türk» II; Esin, *BMTS*; Meredith-Owens, 160, 63 (alkış).

⁹¹ Asmussen, 163, 136-37.

⁹² Bang-Gabain, «TT», II, satır 9-10 (Türklerin Mani dinine itirâzı). Türklerin kötü ruhların boyalı heykellerine tapdıkları şikâyeti : Schlegel, 130, satır 59-68.

⁹³ Bkz. Mingana ve Barthold, «Christentum».

⁹⁴ Timotheus : Mingana, 303-306; Taraz kilisesi : Barthold, *Turkestan*, 224. Bar Han ve Vrum Hanı : Zieme, *Manich.*, 61-2.

⁹⁵ Nusov, res. 10.

⁹⁶ Marşak-Darkeviç. Senigova, «Voprosı ideologii».

⁹⁷ Klyastorniy, «O znaçenie.....».

⁹⁸ Le Coq, *Chotscho*, Taf. 7. Dauvillier, «Eglise syrienne», 76-87.

⁹⁹ Barthold, «Christentum»; Malov, *Pamyatniki Mongolii*, 75; Rockhill; P. Pelliot, «Chrétiens d'Asie Centrale» ve aynı müellif, *Christianity in Central Asia in the Middle Ages* (London 1930). Chao : Ch'ên-Yüan, 278-79 ve indeks, Öngüt. Âbideler : Egami, Martin, Lattimore.

¹⁰⁰ Bkz. Dunlop ve Szyszman'ın eserleri.

¹⁰¹ Julien, *Le vie*, 58.

¹⁰² Hükümdârın verdiği kıyâfete «kedüt» denirdi : KB, beyt 6766. Bkz. Kâşgarî, indeks «kaftan» «taş ton» (III, 152. üste giyilen kaftan), «kulak ton» (I, 383; kısa kollu, yanî üst kaftan). Şeref «ton» ları üst-üste giyilirdi : Bang-Gabain, «TT» I, satır 149.

¹⁰³ Kâşgarî, «tat».

¹⁰⁴ KB, beyt 2880.

¹⁰⁵ Bkz. Böl. II, not 71.

¹⁰⁶ Al'baum, *Balalık-tepe* ve Bâmiyân M. VI.-VIII. yüzyıl resimleri; Balalık-tepe'nin bulunduğu Çagânyân, M. VII. yüzyılda, Tohâristâna âid idi : bkz. yuk. not 34-36.

¹⁰⁷ Widengren, res. 3.

¹⁰⁸ British Museum Ms Kao-olo 7. Bkz. Stein, *Innermost*, 590, 1082.

¹⁰⁹ Bögü Kaganın M. 762'de Mani dînini kabûlunu tasvîr ettiği sanılan resim : Le Coq, *Buddh. Spät.* II, 49-53, Taf. 8 a/a. Mani dîninde Türk resim mektepleri konusunda bkz. Esin, «Manichean».

¹¹⁰ Bkz. Böl. II, not 115-118.

¹¹¹ Radloff, *Suvarnaprabhâsa*, 189-90.

¹¹² Le Coq, *Chotscho*, Burkan resimleri : Türk Buddhist sanat mektebi : Esin *BMTS*, 371-84.

¹¹³ Le Coq, *Chotscho*, Taf. 9 Tabgaç güzellik normu : yuk. not 111.

¹¹⁴ Böl. II, not 82-88.

¹¹⁵ Grünwedel, «Ergebnisse».

¹¹⁶ Bkz. Böl. III, not 208.

¹¹⁷ Staatliche Museen, Dahlem, Turfan Sammlung III/8, mürekkebi ile doğrudan doğruya tabîattan yapılmış, bir orta yaşlı adam ile iki çocuğun resmini gösterir. Dr. Ş. Tekin'in lutfen bildirdiğine göre bu üç resmin yanındaki Uygur harflerile türkçe yazılardan üstteki orta yaşlı adamın

yanındaki «bakşı» dır (üstâd). İki çocuk da belki talebeleridir. Bu eser Esin, «Resim» lev. XVII a'da neşr oldu. Uygur ressamaları kendi resimlerini de yapardı : *ibid.* lev. XVII/b.

¹¹⁸ Bkz. Böl. III, not 4 ve 166-171.

¹¹⁹ Le Coq, *Bilderatlas*, Fig. 1-7.

¹²⁰ Bkz. Böl. III, not 175-177.

¹²¹ Le Coq, *Buddh. Spät.*, III, Taf. 14, 15.

¹²² Uzun tonluğ : Orkun, II, 83.

¹²³ Bkz. Le Coq, *Chotscho, pramidhî* (adak) resimlerinde, Burkanlar Hind peştemalları ile, diğerleri ise, peştemallar altında, başka kıyâfetler ile tasvir edilmiş.

¹²⁴ Esin, «And».

¹²⁵ Küzetkici : Clauson, s.v. Lokapâla mefhûmunun gelişmesi : Stein, *Serindia*, 870. Alp mabûdlar, Uygur Tantrik metinlerde, «ulug irig», «ulug yavlak», «ulug korkıncıg» olarak anlatılıyordu : «Tiefer Weg», 100.

¹²⁶ Esin, «Tös», 23 ve pl. II d, VI a. *Kultst.*, fig. 274, 287, 432 (Batı Türk veya erken Uygur devri), fig. 617 (muhakkak Uygur devri. Bu resme Prof. von Gabain lutfen işaret etti). Türk Kaganlarına Kuzey hükümdârı denirdi : Bombaci, «Jebu», 20-21. Kara-yılan Türklerde Kuzey timsâli idi : Pritsak, «Qara», 249. Yılan remzi Kuzey Chou sikkelerinde, kaplumbağa ile beraber kuzey timsâlidir : Eberhard, «Lokal.», 33.

¹²⁷ Bkz. Böl. III, not 103-104.

¹²⁸ Grünwedel, *Kultst.* 256.

¹²⁹ Bkz. Böl. I, not 71.

¹³⁰ Bkz. Böl. III, not 101.

¹³¹ Göçebe sanatta rûh tasvirleri ve maskeler : Böl. I, not 41; Böl. III, not 202-204. *Slovar'*, «yäk». Edebiyâtta : Müller, «Uigurica I», 39-45. Resimler : Le Coq, *Chotscho*, Taf. 22 (Burkanın sağında, üstte *vajrapâni*), Taf. 32 (diz çökmüş hayvan başlı şekil). Esin *BMTS*, lev. XXII/5 (*vajrapâni*), lev. XXII/2, 4 (yek).

¹³² Bkz. yuk. not 131.

¹³³ İslâmiyetten önce Türk resim sanatı : Esin, *BMTS*, 371-84. Esin, «Resim», 199-212. Meke; «Singku» : Rona-Tas, «Some notes», 136. Toprak-kale resim tekniği : Böl. II, not 85.

¹³⁴ Esin, «Central Asian», 90-94; id, *BMTS*, 375-79; Gabain, «Türkisches Schrifttum» ve Rona-Tas.

¹³⁵ «Tamga» : Rona-Tas, «Some notes», 136.

¹³⁶ Gabain, «Drucke», 29. Carter, 185. «Keb» : Róna-Tas, «Some notes», 137.

¹³⁷ Laufer, *Sino-Iranica*, 556-59. Samarkandlılara kağıd yapmağı ve silâh sanatını belki öğreten Uygurlar : bkz. Böl. V, not 81-82.

¹³⁸ Esin, *BMTS*, 336-55.

¹³⁹ «Kent», «ulus», «ködüş» : Bang-Gabain-Rachmati, «TT» VI, satır 79. Ordu : aşağı. not 144. «Ediz ev» : aşağı. not 146. «Kalık» : aşağı. not 147. *Stûpa* : aşağı. not 148. «Burkan orun» : aşağı. not 149.

¹⁴⁰ Uygur şehirlerinde göller ve arıklar ile su tesisâtı olan bağçeler : Julien, «Les Ougours», 63-4. Uygur edebiyâtında cennet bağçeleri, havuzlar, arıklar tarifi : Arat, *Şiir*, 202. Aynı konuda resimler : bkz. Petrucci.

¹⁴¹ Dört yöne bakan yapı geleneği : Böl. II, not 24-27. Uygurlarda dört yöne bakan yapı : Bang-Gabain-Rachmati, «TT» VI, satır 79-88.

¹⁴² Esin, *BMTS*, 346.

¹⁴³ Esin, *BMTS*, lev. XII (Uygur yazmalarının bulunduğu Murtuk II grup 3'deki A tapınağının E. Esin tarafından rekonstitüsyonu).

¹⁴⁴ Bkz. Böl. III, not 228-231.

¹⁴⁵ Böl. III, not 232.

¹⁴⁶ «Ediz ev» : Müller Uigurica II, 38. Târihçe : Esin, «Muyanlık» not 18.

¹⁴⁷ Slovar', s.v. Resimler : Le Coq, *Chotscho*, Taf. 21, 23. Esin *BMTS* lev. II. Harmikâ : bkz. Böl. II, not 104.

¹⁴⁸ Esin, «Türk kubbesi», 166-70, lev. III.

¹⁴⁹ *KB*, beyt 5486.

¹⁵⁰ Esin, *BMTS*, 343.

¹⁵¹ Esin, *BMTS*, 383-84; *id.*, «Resim», 211-12, not 234-242.

¹⁵² *Ibid.*, not 241.

BEŞİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

¹ *Kur'an*, XLII/11 (Allaha hiç bir misâl verilemeyeceği, hiç bir varlığın Ona teşbih edilemeyeceğini bildiren âyet); LIX, 22-24; CXII/1-3.

² *Kur'an* II/186 («Ve kullarım Beni sorarsa onlara söyle ki Ben yakındayım ve çağıranın çağırısına, çağırıldığı ânda, cevâb veririm»).

³ Ârif, *hadîs* 112 («Sen nefsinden fetvâ iste, her ne kadar müftiler sana fetvâ verse bile»).

⁴ *Kur'an* V/159; XLII/38 («Karar için onlarla müşâvere et». «Ve onlar karar için aralarında müşâvere ederler»). Cemâatin kararı doğru sayılır : Ârif, *hadîs* 27, 197.

⁵ Hamidullah, *Le Prophète*, I/115-137, 556-96.

⁶ Ârif, *hadîs* 54, 114, 361, 389, 507, 761, 763, 788, 792, 793, 854, 865. Hamidullah, *Le Prophète*, index, «esclave».

⁷ Âyet II/228 : «Tâbi tutuldukları mecbûriyetler nisbetinde, onların da (kadınlarında) hakları vardır. Doğruluk bunu gerektirir». Âyet IV/7 : «Az olsun, çok olsun (kadınlara) nasîb farz edilmiştir». Erkek haklarına sâhib mücâhid kadınlardan (Ka'b kızı Nusayba ve 'Amrû kızı Asmâ gibi), Ka'b kızı Nusayba'nın kadın hakları suâli üzerine, âyet XXXIII/35 nâzil oldu : İbn Hişâm, II, 84, 109. Bu konuda âyet ve hadisler : E. Esin, «İslâm toplumunda kadının yeri», *Türk edebiyâtı* 18 (İst. Haziran 1973).

⁸ Mekke'nin fethinde Ka'be putlarını «Hak gelince bâtil yok olur» (XVII/81) âyetini söyliyerek, Peygamber devirmişdi : Buḥârî *Tecrid*, X, *hadîs* 1626.

⁹ «Melik» ve «Emîr» mevkiine karşı hadisler : Ârif, *hadîs* 117 («Allah-dan gayrı melik yoktur»), 267, 972.

¹⁰ Sınıf farklarının kaldırılması hakkında âyet : «Allah katında en keremli olanınız (Allah'dan) en çok çekinendir» : *Kur'an*, XLIX/13. M. 630'da Hazret-i Muhammed'in Mekke hutbesi : «Muhakkak ki Allah câhiliyet devrinin kibrini ve atalar ile övünmeği üzerinizden kaldırmıştır» : Buḥârî, *Tecrid*, X, 340.

¹¹ Wensinck-Mensing, «Rahbâniyya».

¹² *Kur'an*, II, 256. Ârif, *hadîs* 761 : «Kim *zimmi*'ye (İslâm illerinde yaşayan gayr-i Müslim) ezâ ederse, onun hasmi benim. Ve ben kime hasm

olursam Kıyâmet gününde husûmet ederim». Hamidullah, *Le Prophète* 135 (Medîne Yahudîlerine ahd); *ibid.*, 416-17. (Nacrân Hristiyanlarına ahd).

¹³ Çıplak tavrâf etmek isteyen müşriklere hacc yasak oldu : Buḥârî, *Tecrid*, *hadîs* 240.

¹⁴ Tabarî, I, 2667, 2890-92.

¹⁵ Minorsky, *Darband*, 147-48 (Mas'ûdî'den terceme); Derbenddeki «muhtelif Türkler ve Hazarlar; Alan'lar; Sarîr'ler (bugünkü Avarlar) : *ibid.*, 143 *İbn Fadlân*, arabca par. 100, s. 22; Dunlop 61, 84, 98-9, 190, 179-80, 194. Tabarî, indeks, «Hazarî». Karait mezhebi ve Mu'tazila tesirleri : Zajaczkowski. Hazar Hakanının Mûsâ dînine girişi : Minorsky, *Darband*, 146.

¹⁶ «Sûl» ve Simcûrî devrinde Dihistân : bkz. Böl. II, not 89-91 ve Böl. IV, not 40. Mangışlak tapınağı : Böl. III, not 53.

¹⁷ Buḥârî, *Şahîh*, Cihâd bahsi, hadîs 102 (Kayserin tâcini takbîh). Buḥârî, *Tecrid*, hadîs 1948 (altından, mücevherli süs eşyâları ve ipek giymek mekrûhdur).

¹⁸ Bkz. aşağı. not 51.

¹⁹ Merv : bkz. Böl. II, not 90 ve Böl. IV, not 39 ve 95.

²⁰ Tabarî, I, 2683-85 (*Incâd al-mulûk*), 2872-77.

²¹ Tabarî, II, 832.

²² Tabarî, I, 3274 v.d.

²³ Hicazda Emevîlerin Hazret-i Muhammede ve daha sonra Eshâbâ zulmu : İbn Hişâm, indeks, «Abû Şufyân», «Hind»; Azrakî, I 124-57; Samhûdî, II 466-532; Abû 'Abdullah Muḥammad İbn Muslim İbn Kuṭayba al-Marvarzî, *Kitâb 'uyûn al-aḥbâr* (Kahire H. 1285) IV, 92-94.

²⁴ Tabarî, indeks, s.v.

²⁵ Yâkût, «Merv».

²⁶ Tabarî II, 1575-81, 1888-1920, 1935. Barthold, *Turkestan* 190-93.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Tabarî, II, 1590. Adı geçen yerlerin tayini : *Eranşahr*, 231. Türgiş kaganı «Su-lu» Çor'un İslâma ilgisi : aşağı. not 58.

²⁹ Tabarî, II, 1937, 1976, 1984, 1990; III/3.

³⁰ Bkz. Böl. IV, not 37.

³¹ Balâzurî, 236-37, 343. Yâkût, «Kikân».

- ³² Bkz. yuk. not 30.
- ³³ Amu-deryâ Oğuzları : Böl. IV, not 34.
- ³⁴ Balâzurî, II, 388.
- ³⁵ Huth, «Mahâbân».
- ³⁶ İbn Havkal, 352; *Eranşahr* 253-54.
- ³⁷ Kalhana, index.
- ³⁸ Bkz. Böl. IV, not 36.
- ³⁹ *Ibid.*
- ⁴⁰ *Ibid.*
- ⁴¹ *Ibid.*
- ⁴² Esin, «Resim» not 160 (Hamilton, *Mafâjar*, 55 ve 256'ya atf).
- ⁴³ Sulamî, 54-59. Câmî, 103. Balhî, 129-42.
- ⁴⁴ Sulamî, 13; C. Van Arendonk, «İbrâhim b. Adham», *EI* (1927). Nandiyamiga : E.B. Cowell, *The Jâtâka* (London 1969), II, 171 (*jâtâka* no 385).
- ⁴⁵ «Kutlug cıgay» : Arat, *Şiir*, 54. Sığ gönüllü «mitik» (toyın olmayan) : Hazai-Zieme, 26, satır 120. Başka hayatlarda hasîslik netîcesinde dilenci doğmak : Burlingame, II, 115-16.
- ⁴⁶ Bkz. Böl. IV, not 34 ve yuk. not 43 (Balhî'ye atf).
- ⁴⁷ Bkz. yuk. not 44.
- ⁴⁸ Bkz. Böl. IV, not 36.
- ⁴⁹ Bkz. Böl. IV, not 34.
- ⁵⁰ Barthold, *Turkestan*, 176, 212. Kara-tigin'in Belh'de sikkeleri : Mar-kov, 552, 557, 579, 611, 612, 619, 628.
- ⁵¹ Tabarî, II, 1504 (H. 109 olayları).
- ⁵² Esin, «Muyanlık».
- ⁵³ Bkz. Böl. IV, not 34.
- ⁵⁴ Huttal ribât'ları : İbn Hurdâzba, 180. H. 558/M. 1162'de İslâmın en gösterişli ribât'ları Huttal şehirlerinden Vascird'de (bkz. Böl. IV, not 34) bulunuyordu : Balhî, 215.
- ⁵⁵ Banicur : Böl. IV, not 34.
- ⁵⁶ Köl Tigin hakkında tahmînler : Cl. Huart, «'Amra», *EI* (Leyden 1913). Kapgan Kagan oğlu İnel Kagan hakkında tahmîn : Livşitz, *SE* (1960/2).

⁶⁷ Tabarî, H. 99-120 olayları ve indeks, Hâkân Abû Muzâhim Al-Tür-gişî); *Docs.*, 46, 81-4, 284-85, 303 ve indeks «Turgäch», «Sou-lou Tch' our». Bernştam. «Türgeş», 108 (sikkeleri).

⁶⁸ Şeşen, 86-9.

⁶⁹ Tabarî, H. 118-120 olayları ve yuk. not 27.

⁷⁰ Bkz. Böl. IV, not 31.

⁷¹ Bkz. Böl. IV, not 32.

⁷² Bkz. Böl. IV, not 32.

⁷³ Narşaî, 49-51. Esin «Muyanlık», 94.

⁷⁴ Bkz. Böl. IV, not 32.

⁷⁵ Makdisî, 281.

⁷⁶ Bkz. Böl. IV, not 32.

⁷⁷ Nil'sen, «Varaşa», 60, 91-3, res. 98. Esin, «Muyanlık», 95.

⁷⁸ Bkz. Böl. IV, not 32 ve Esin, «Muyanlık» 91-94. Esin, «Kökşibagan». Kökşibagan adı : İbn Hurdâzba, 26; Kudâma, 203; Bolşakov (mevkiin tayini); Voronina (yapı), Yakubovsky (târihlendirme); Smirnova, «Mes-ta», 97 (Kökşibagan adının manâsı).

⁷⁹ Bkz. Böl. II, not 24-27, 132; Böl. III, not 249.

⁸⁰ Barthold, *Turkestan*, 95 (not); 199-200; Narşaî, 63-9.

⁸¹ *İbn Fadlân*, XIII-XIV. «Abdâl» tabiri : KB 3563; Le Coq, «Abdâl». Kâşgar «Abdâl»'ı : Pelliot, «Abdâl. Uygur ilinde «Abdâl», Kalender, Şemsî tarikatları : Ross, 42, 88.

⁸² Şâfi'î mezhebi önce gelmişti : aşağı. not 87. İmâm Abû Hanîfa : İbn Hallikân, s.v. H. Ş. Şibay, «Abû Hanîfa», *IA* (I. 1948). Abû Hanîfa, op. cit.

⁸³ Ravandî, 17.

⁸⁴ A. Ateş - D.B. Macdonald, «Mâturîdî», *IA* (I. 1957). Mâturîdî, op. cit.

⁸⁵ Karşî, 129-30.

⁸⁶ Bkz. aşağı. not 91.

⁸⁷ Bkz. Böl. III, not 226; Böl. IV, not 24.

⁸⁸ Fuchs 452; Bernştam, *MIA* 26, 234, 236-247; Barthold, *Turkestan*, s.v. Aşikat, Kâsân.

⁸⁹ Barthold, *Turkestan*, 157.

⁹⁰ Bkz. Böl. IV, not 29.

⁸¹ Minorsky, «Tamim», arabca metin 171/a (sanatkâr esîrler Tokuz-guzz, yanî Uygur idiler); Minorsky, *Marvazî*, 67 not 3 (Çinli idiler). «Çin» adının anlamı : Pelliot, *Marco-Polo*, 273-74. Uygur iline «Çin» denirdi : Minorsky, *Marvazî*, varak 13 a. M. VIII. yüzyılda Uygur ilinin Fargâna'ya kadar uzanması : Bernştam, *EV*, VI.

⁸² «Kegde» : Gabain, «Türkisches Schrifttum», 5. Uygur silâhları : Pinks, 110; not 675. Franke, *Geschichte*, III, 392'de de «kâğıd» kelimesinin çince karşılığı olmadığına, halbuki Uygur türkçesinde «kegde» olduğuna dikkat çekilir. Laufer, *Sino-Iranica*, 556-59'da farsca-arabca kâğız sözünün türkçe «kâgaş» (ağaç kabuğu)ndan geldiği sanılmaktadır.

⁸³ Pritsak «Kara-hanlılar»; *id.*, «Karluk».

⁸⁴ Mas'ûdî, I, 132.

⁸⁵ Bkz. Böl. IV, not 29.

⁸⁶ Bkz. yuk. not 83.

⁸⁷ Barthold, «Tashkent». *Id.*, *Christentum*, 14 (Şafîî mezhebi hakk. Mağdisî, 232'ye atf).

⁸⁸ İspicâb-Sayram : Böl. IV, not 27 ve yuk. not 50. İbn Havkâl, 456, 485, 488.

⁸⁹ Karşı, 128.

⁹⁰ Yuk. not 88.

⁹¹ Fârâbî : İbn Hallikân, s.v. Fârâbî'nin Türk kıyâfeti : *İbn Fadlân*, 177-78.

⁹² Akışev-Baypakov-Erzakoviç, op. cit.

⁹³ Kengeres : Böl. II, not 46-63.

⁹⁴ Kerder, Curcâniyya, Bara-tigin mevkii : Belenitzkiy-Bentoviç-Bol'sakov, 172-73. Yâkût, «Kerder» maddesinde bu nâhiyenin, ya Hvarizm'in sınırında, ya Türk ilinde olduğunu ve «Türk Melik»'i Afrâsyâb'ın hazînelerinin orada olduğunu söyler. M. X. yüzyıl kaynakları : Mağdisî 286-88 ve *İbn Fadlân*, 12. Arkeoloji, sikkeler, anthropoloji : Kerder, 78, 104-105, 117. Yine bkz. Togan, «Hvarizm». Kerder'in bazen Türklerin, bazen Müslümanların idâresinde oluşu : Tabarî, II, 1255 (H. 110/M. 728 olayları).

⁹⁵ Mağdisî, 286-88.

⁹⁶ *Hudûd*, 38, 121.

⁹⁷ Bkz. Esin, «Fârâbî» ve Böl. VI, not 44.

⁹⁸ Yesevî : bkz. Böl. VI, not 84-112.

⁹⁹ Kerder, 107, 112 (bugra); 105 (elinde yırtıcı kuş tutan atlı tasviri bulunan sikkeler). Şehir ve kale mimârisi tesirleri : Esin, «Ordug». Selçuklu keramik sanatının Sır-deryâ keramiği ile bağları konusunda araştırma yapılması gerekir. Bu konuda yeterince kaynak vardır : bkz. Levina.

¹⁰⁰ Togan, «Hvarizm», 325, 340-44.

¹⁰¹ Bkz. Böl. III, not 60, Böl. IV, not 28.

¹⁰² Ordu ve «kay» : Böl. III, not 226-50. Rabaz : Yâkût, s.v.

¹⁰³ Fârâbî, *Madîna*, 26. Kavl (*Al-Kavl fî ihtiyâc al-insân ila al-ictimâ' va al-ta'avun*).

¹⁰⁴ İbn Havkal, 414. Sütken harâbeleri : Esin, «Muyanlık», 7, lev: X/a.

¹⁰⁵ Ergin, D 215-235.

¹⁰⁶ Bkz: *Slovar'*, «kinari» ve «gantarvi». Resimler : Grünwedel, *Kultst.*, fig. 30. Periken : Hamilton, «Toquz-Oğuz», 27. Hâkânî Türk sanatında kadın başlı kuş tasviri : Böl. VI, not 44.

¹⁰⁷ Bkz. Böl. IV, not 132.

¹⁰⁸ Bkz. Böl. I, not 41, 42.

¹⁰⁹ Bkz. yuk. not 86.

¹¹⁰ Karşı, 130-31.

¹¹¹ Pritsak, «Kara-hanlılar»; *id.*, «Karluğ».

¹¹² Bkz. Böl. IV, not 95-96.

¹¹³ Esin, «Afsîn».

¹¹⁴ Zambaur, 179 ve Cl. Huart, «Sadjids», *EI* (Leyden 1934); Yıldız, «Sac-oğulları».

¹¹⁵ Bkz. Böl. IV, not 33.

¹¹⁶ Bu adlar için bkz. Tabarî; İbn Havkal, ve Barthold, *Turkestan*, indeks. 'Ucayf İbn 'Anbaşa'nın memleketi İştihân'da totemik Türk «tös»ü kullanılması ihtimâli : *Docs.*, 138, not 3.

¹¹⁷ Bkz. Böl. IV, not 32.

¹¹⁸ İbn Hâkân soyu ve Cavsak al-Hâkânî : Esin, «Samarra», s. 326-28, not 61, 62, 67-72. Esin, «Türk al-'acam», 69-71, not 107. Zambaur, 12, 27. Kirâat âlimi İbn Hâkân : Sezgin, I, 14-15.

¹¹⁹ Makrizî, *Hıyat*, I, 313; Barthold, *Turkmeniya*, 11.

¹²⁰ Bkz. Böl. IV, not 24.

¹²¹ Esin, «Samarra», not 28. Esin, «Türk al-'acam» 55-56, not 37. Aşnas adı A-shi-na'dır : Klyastorniy, *Pamyatniki*, 112.

¹²² Horâsân ile Kâşgari'nin Çay-ardı dediği Soğd, eskiden Batı-Türk Hakanlığının bir parçası olup (bkz. Böl. III, not 31-34), İslâmın ilerlemesi ile gayr-i Müslim Türklerin elinden çıkmıştı. Fakat bu illerde yine pek çok Türk kaldığını Feth İbn Hâkân Al-Câhiz'e söylemişti : Şegen, 42.

¹²³ Sâmanî sülâlesinin kurucusu *Sâmânîbudât*'ın Bahrâm Çûbîn'den indiği rivâyeti : Birûnî, *Athâr*, 39. Sâmanîbudât Oğuz Han'dan iniyordu : Raşid Al-din, *Câmî' al-tavârih*, A. Ateş bask., II/4 (Ankara 1357) varak, 3, 113.

¹²⁴ İbn Havkal, 14.

¹²⁵ *Ibid.*, 453.

¹²⁶ Al-Sam'ânî al-Marvazî'nin Baykend *ribâf*'larında Türkler hakkında rivâyeti : Barthold, *Turkestan* (rusca), I, 55.

¹²⁷ Barthold, *Turkestan*, 228, 249-54, 256, 258-67.

¹²⁸ Markov, sikke 910.

¹²⁹ Simcûrî sülâlesi ve İspicâb-Sayram beyleri : yuk. not 16, 88.

¹³⁰ Togan, *Qur'ân*, 19; Hamidullah, *Qur'ân*, 72-73; Barthold, «İslâm»; Sertkaya.

¹³¹ Bkz. yuk. not 130.

¹³² Minorsky, *Darband*, 149-50 (Mas'ûdî'den terceme). Aynı tercemede Ca'far adını alan Yıltavar Almuş'un bir oğlunun hacca gittiği ve bu arada Bağdada uğrayıp halîfeye bir *livâ* ve başka bayraklar (*bunûd*) hediye ettiği anlatılır. Yıltavar Almuş'un oğlunun adı İsmâ'il idi ve bunun güneş ve hilâl remzi gösteren sikkeleri bulunmuştur : Yanina, 182.

¹³³ *İbn Fadlân*, arabca metin, s. 19, (*Bâb al-Türk*); *Hudûd*, 38, 121 (*Bâb i-Turkân i-gûzz*).

¹³⁴ *İbn Fadlân*, 17-8.

¹³⁵ Tekin al -Türkî ve Bars al-Saklabî : *İbn Fadlân*, 18.

¹³⁶ *Ibid.*, 15. Arabca metin, 8 (*al-cimâl al-turkiyya*).

¹³⁷ *Ibid.*, 19-38.

¹³⁸ *Ibid.*, 40.

¹³⁹ Xovanskaya, «Bolgars», 75.

¹⁴⁰ Egerev, res. 9.

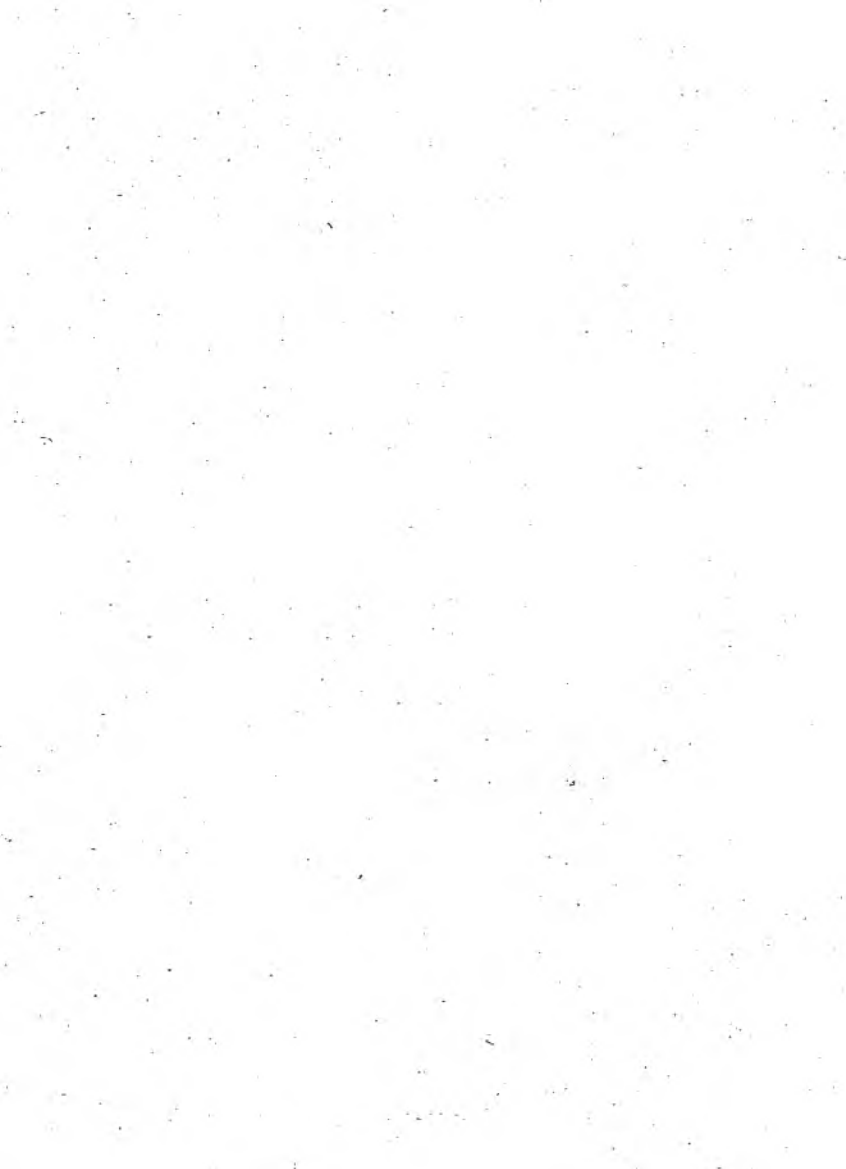
¹⁴¹ Xalikov, «Bulgar».

¹⁴² Bkz. Böl. III, not 50.

¹⁴³ Bkz. yuk. not 102-104.

¹⁴⁴ *İbn Fadlân*, 178, 122-24.

¹⁴⁵ Xalikov, «Bulgar», res. 5; Xovanskaya, «Ukrasenie».

ALTINCI BÖLÜMÜN NOTLARI

¹ Bkz. Böl. V, not 109-112.

² Kâşğar : bkz. Böl. IV, not 16.

³ Suyâb : Böl. IV, not 25.

⁴ Bkz. aşağı. not 14-23.

⁵ Almalıklı târihi : Bkz. aşağı. not 58. Karşılı Cemâl : Barthold, *Turkestan*, 18.

⁶ Bu ibâre *Câmi' al tavârih*'in Sâ mânîleri Oğuz Han neslinden olarak tanıttığını hatıra getirir : bkz. Böl. V, not 123.

⁷ Pritsak, «Karluk», 291-93.

⁸ *Ibid.*, 298 (H. 351-66/M. 962-66'da Sâ mânî Manşûr b. Nûh'un Bu hârâ'-da basılan sikkelerinde Argu'daki «Hâkânî» hükümdârı gibi «Bugra» unvânını taşıyan bir «Bugra Beg», Sâ mânîlerin hâ mîsi olarak, görölmektedir. Pritsak bu devirde Sâ mânîlerin Argu'daki «Hâkânî» hükümdârının himâyesine girdiklerini sanmaktadır.

⁹ Bkz. Böl. IV, not 27; Böl. V, not 50, 88, 129; Böl. VI, not 99.

¹⁰ Pritsak, «Karluk» 293-95 ve not 3 (Hotan'ın «Hâkânî»'ler tarafından fethi XI. yüzyıl başından daha önce olsa gerek. «Hâkânî»'ler, Hotan'ı, aynı soyun bir gayr-i Müslim kolundan almışlardı).

¹¹ Bkz. Böl. IV.

¹² Bkz. Böl. V, not 86, 87, 109-112.

¹³ Bkz. Böl. IV, not 25.

¹⁴ Bkz. Böl. IV, not 16.

¹⁵ Bkz. Böl. IV, not 16 ve yuk. not 10.

¹⁶ Bkz. Böl. IV, not 5, 10, 12, 20-22, 109-152.

¹⁷ Bkz. aşağı. not 19.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Clauson, *Dictionary*, «Burxan» maddesinde verilen misâller.

²⁰ Esin, «Cakravartin», 104-106.

²¹ Karşı, 133. *KB*, 5486.

²² Hambis, *Toumchouq* II, 103-18.

²³ Esin, «Cakravartin», 104-106. «İduk beg», «Ajun tözi» : *KB*, beyt 1960, 2758.

²⁴ «Kadır, yavlak tınlıglarig yavaldurgu üçün, kağıl, bagsal eriglig, il, kan, beg iisi bolup...» : Arat, *Şiir.*, 76. (Zorba ve kötü canlıları yola getirmek için, kamçı, sopa sâhibi hükümdâr, bey ve memûr olup...).

²⁶ Evren : Clauson, s.v. : Bazin, *Calendriers*, 685. Esin, «Evren». *KB*, beyt 92, 126, 344, 1642 («Bolu birdi evren, ilig birdi taht», «Bolu birsu evren, tüçi evrilür», «Yarattı, kör, evren, tüçi evrilür. Anıñ birle tezging yime tezgünür», «Bolu birmez evren»: «Bolu birdi evren, yumattı törü». Hâkânî Türk sanatında evrenli tahtta hükümdâr tasviri : Esin, «Evren», res. 12 (Munçak-tepe, «Hâkânî» devri kâhntılarında bulunmuş tunç hokka üstünde tezyinât). Devat : *KB*, beyt 3187. Onsekiz başlı evren altında bağdaş kurmuş Buddhist râhib resmi : Grünwedel, *Kultst.*, fig. 382. Mucilinda adlı evren-mabûdunun Burkanın hâmisî olarak yedi başı ile tepesinde dikilmesi Buddhist sanatının yaygın bir konusudur : Soothill, 199 a ve Grünwedel, *Kultst.*, 214. Uygur devrinden Mucilinda tapınağı : *ibid.*, 324-27. Kâla-cakra («Zaman çarkı» anlamına, M. X. yüzyılda gelişen, yirmidört elli ve ellerinde kahr edici âletler tutan mabûd şekli) : Bhat-tacharya, 187 ve Csoma da Körös. Kâla-cakra tasavvurunun Tantrik Uygur menşei : bkz. Laufer (Böl. IV, not 85 de anlatılmışdır).

²⁶ Arslan motifinin Türk hükümdâr ongunu oluşu : Böl. III, not 101. Arslanlı örgün : Radloff, *Altun Yarıuk*, 13 (bu ibârenin türkçesi *Slovar*'da verilmiştir). Arslanlı taht : *KB*, beyt 834-35. Karluk devri gümüş kapda arslanlı taht tasviri : Pugaçenkova-Rempel', (1965), 153, ill. 134.

²⁷ Bkz. yuk. not 22.

²⁸ Müller, «Pfahl», 6-8 : «Kayu tınlıg yasak vrhar itser... burkan kör-kindin solatsar... şirir orsar..., tükel bârm buyan bulur». Bkz. Esin, «Buyan» ve *id.* «Muyanlık». Kelimenin gelişmesi : İnan, *TK* 98, 120. Kâşgarî, III, 172. Yûsuf Hâşş Hâcib, beyt 487-89.

²⁹ Bkz. Böl. V, not 51-54.

³⁰ Bkz. Böl. IV, not 143-144.

³¹ M. 1077'de «Hâkânî Türk» sülâlesinden Çu Tigin Naşr b. İbrâhim Şams al-Mulk'un Çayardı'nda yaptırdığı Harçang'deki Ribât-i Melik bir misâldir : Pugaçenkova-Rempel' (1965), 193 ve Esin, «Muyanlık», not 105. Diğer misâl : Kırgızistanda Manakeldi ribâtının M. XI. yüzyıldaki şekli : Nusov, res. 14.

³² Üzkend : Bernştam, *MIA* 14, res. 110. Otrar : Akışev-Paypakov-Erzakoviç, 26-50.

³³ Buddhist kuleler : Böl. IV, not 145-146. İslâmın ilk minâreleri, «*savma'a*» (sivri kubbe) denen küçük yapılardan ibâretti ve bunlar câmi divarlarının üstüne dikilirdi : J. Schacht, «Ein archaischer Minaret-typ in Aegyten und Anatolien», *Ars Islamica* V/1 (1958). Bunlara Sâmânî devrinde *sar-minar* denir ve tahtadan yapılırdı; yangınlarda kolay yandılar : Narsaî, 60. İlk âbidevî minâreler pişmiş tuğladan «Hâkânî Türk» devrinde yapıldı : *ibid.* Bazı erken «Hâkânî Türk» minârelerinden Ribât i-Melik'in «uluğ» ve bodur minâreleri : yuk. not 31. M. XI. yüzyıl Üz Kent minâresi, M: 1107 Car-kurgan (Tirmiz yan) minâresi; Buğârâda 1127 târihli «Uluğ Minâr» (Arslan Kagan eseri) : Esin, «Muyanlık» lev. XVI B.

³⁴ Bkz. Böl. I, not 5, 29, 100, 101, Böl. III, not 54, 147. Bagraç gölüne akan Kurla boyunda, «Şah Kalender» adlı bölgede, bu kişi ile belki ilgili türbeler : Stein, *Serindia*, 1230 ve fig. 301.

³⁵ Bkz. Böl. II, not 89, 91; Böl. IV, not 43.

³⁶ Bkz. Böl. IV, not 43.

³⁷ Tolstov, *Delta*, 281, res. 182.

³⁸ Bkz. Böl. II, not 102-104; Böl. IV, not 148.

³⁹ Bkz. Böl. IV, not 148.

⁴⁰ Esin, «Türk kubbesi», lev. III, (Kibirov, res. 17'ye atfen Talas'da İdris Peygamber Türbesi); *ibid.*, lev. III/g (Basenov, res. 16'ya atfen Talas'da Balacı Hatun Türbesi).

⁴¹ Kök-Türk mezar heykelleri : Bkz. Böl. III, not 8, 208-214. Sarık, İslâm işareti olarak Müslüman olan Yıltavar Almuş'a hediye edilmişti : Böl. V, not 138'deki kaynak.

⁴² Sarıklı ve elde kadeh mezar heykeli : Bernstam, «Kirghizia».

⁴³ Arslan, Bugra, Togan : Pritsak, «Karluk», 293. Tonga, Buku, Çağrı : *id.*, «Kara-hanlılar», 254, 270. Toğrul : Fedorov. Ongunların tasviri olabilecek eserler : Esin, «Hunter Prince», fig. 8, 20 («Hâkânî Türk» devrinden tunç aynalarda arslan ve avcı kuş ile hükümdâr tasvirleri). Talas bölgesinde bulunan hayvan başlı ibrikler üslûbunda gümüş ibrik üstünde kanatlı «bugra» tasviri : Pugaçenkova-Rempel', (1960) 157, res. 188. Türklerde hayvan başlı ibrikler : Böl. III, not 188.

⁴⁴ «Kinari» ve «perri» : Böl. V, not 105-106. Kök-Türk devrinde insan başlı arslan heykelleri : Böl. III, not 101.

⁴⁵ Pugaçenkova-Rempel' (1960), res. 16-21 («Hâkânî Türk» devri tunç aynalarda kadın başlı kuş ve arslan).

⁴⁶ Kök-Türk devrinde maskeler : bkz. Böl. III, not 202-205. Sayram sütünü : Kırakovskaya.

⁴⁷ Bkz. Muxtarov ve Rempel', res. 117/4-6 (Buḥârâ'da «Hâkânî Türk» devrinden Mağak-i 'Atfâr mescidinden misâl); 119 (Zerefşan mescidlerinden tahta sütun). Kuş motifi eski Çin-Türk kosmolojisinde göğün zirvesinin timsâli idi : Böl. II, not 22.

⁴⁸ Bkz. Hocaniyazov, sikke 294 ve benzerleri.

⁴⁹ Bkz. Böl. IV, not 134.

⁵⁰ Bernştam, *Pamyatniki Kirgizii*, res. 32-33.

⁵¹ Fedorov ve Masson, «Nadpisi...». Tıga (Tıka) Tigin unvânı : *ibid.*, ve Pritsak, «Kara-hanlılar»; 254.

⁵² Bernştam, *SA XI*, 376-77 (Taraz ve Sarıg şehirlerinde evler ve sokaklar). Bernştam, «Bania» (X.-XI. yüzyıllardan, altı kubbeli Taraz hamamı ve divarlarında sarı ve kırmızı renkte, yıldızlar ile altı-köşeli şekillerin resimleri). Tirmiz'de tuğla kaplı sokaklar : Yâkût, «Tirmiz».

⁵³ Uygurlarda, sırlı, yarı-sırlı, cilâlı ve sırsız keramik : Esin, *BMTS*, 336-38. Kâşgar harâbelerinde sırlı yeşil keramik : Hambis, *Toumchouq*, II, 108-109.

⁵⁴ Bkz. Pritsak, «Kara-hanlılar».

⁵⁵ Fedorov, op. cit.

⁵⁶ *KB*, 14 (54-58. bâb).

⁵⁷ Ârif, *hadîs* 27, 798.

⁵⁸ «Hâkânî Türk» çevresine atf edilen *Kur'ân* tercemeleri : bkz. Sertkaya. Kâşgar İmâmının Humârî nisbeti, mensûbiyete işâret edebilir. Bu isim yaygın idi. Meselâ 875'de Humâr adlı veya unvânlı bir Türk beyi Şikinân ve Badahşân hükümdârı idi : Böl. IV, not 34 ve *Hudûd*, 248-50.

⁵⁹ Karşı, 129.

⁶⁰ R. Arat, *Vekâyi* (Babur'un hâtırâtı A. 1946), 3, 15, 56.

⁶¹ Bkz. Böl. IV, not 32.

⁶² *KB*, beyt 6623-24.

⁶³ *Kur'ân*, LXX/3.

⁶⁴ *KB*, b. 1370.

⁶⁵ Taoism : bkz. Böl. II, not 28. Toyın : Buddhist râhib, bkz. *Slovar*. Uygur Buddhism'inde Pantheism : Böl. IV, not 85.

⁶⁶ *KB*, b. 3444-3450 (eren); b. 3563 (Abdâl). Türkistanda Abdâl : bkz. Böl. V, not 71.

⁶⁷ *KB*, b. 7472.

⁶⁸ KB, b. 6573. Blochet, 68, Buddhism'de *nirvâna* (şahsiyetin sönmesi) mefhûmu ile Şûfî mekteplerde kullanılan *fanâ* (şahsiyetin yok olması) tabirlerinin aynı manâya delâlet ettiğine dikkati çekmektedir.

⁶⁹ KB, b. 3187-4030; 4680-5455.

⁷⁰ Hâkânî Türk» sülâlesinin fazileti ve dindarlığı : Karşı, 130-134; *Turkestan*, 277-84.

⁷¹ Bkz. aşağı. not 73.

⁷² Müneccim-başı, 3, 5, 7. Hvarizmşâhlar ve Selçuklu muhitlerinde «Hâkânî» sanatı tesirleri : Pugaçenkova-Rempel' (1965) 229, 239, 291, 203.

⁷³ İltutmuş ve Balaban «Afrâsyâb oğullarından» idiler ve Balaban, asâletini öne sürerek, aşağı doğumlu kimseler ile konuşmazdı : Nizâmî, 93, 107. Türk Sultanları devrinde Hindistanda «Hâkânî Türk» sanatı tesirleri : E. Esin. «Hindistanda Türk sanat merkezleri», *Türk Ansiklopedisi*, fas. 149 (A. 1971).

⁷⁴ Barthold, «Turcs», 75-76. Yabaku : Kâşgarî, s.v.

⁷⁵ İnan, «Sibiryâ'da».

⁷⁶ Bkz. Böl. IV, not 5, 10-15; 18-22; 152.

⁷⁷ Barthold, «Kara-Khitay», 274; Boyle, 60-64, 70-77 (Küçlüğ).

⁷⁸ *Turkestan*, 393-453.

⁷⁹ Kitay çevresi (belki Kara-Hitaylar bunlardandı) üzerine Uygur tesirleri : Franke, *Geschichte*, IV, 84-85. Türkistanda Kara Hitay sülâlesinin muhitinde Uygur kültürü, yazısı ve Uygur âlimi Kara Yığaç Buyruk'un hocalığı : Wittvogel-Fêng Chia Sheng-Menges, 671, 670 ve not 201. Mogolların Uygur yazısı ve Buddhism'i Uygurlardan öğrenmesi; Mogol saraylarında Uygur âlim ve sanatkarları : *Turkestan*, 387-91. Hristiyan Uygurlar ve Öngütlerin Mogollara tesirleri : Barthold, *Turcs*, 100, 102-103.

⁸⁰ Brétschneider, I, 29.

⁸¹ Barthold, *Turcs*, 125-57.

⁸² Sıgnak : *Turkestan*, 179. Belenitzkiy-Bentoviç-Bol'sakov, 192-93. Arat «Kıpçak». *Saltuk-nâme* : İz, op. cit.

⁸³ Yayık ırmağı kıyılarında, Saraycık harâbesinde bulunan çini küp üzerinde *Kutadgu-bilig* beytleri yazılı idi : Giriş, 85; Barthold, *Turcs*, 106.

⁸⁴ Köprülü, *Mutasavvıflar*; id., «Yesevî»; Togan, «Yesevîlik».

⁸⁵ Yesevî, varak 12 v.

⁸⁶ Togan, «Yesevîlik», 525.

⁸⁷ Köprülü, «Yesevî».

⁸⁸ *İbn Fadlân*, 44-45. Bkz. Böl. IV not 44-50.

⁸⁹ Yesevî; varak 95 v.

⁹⁰ Bkz. Böl. V, not 44, 47.

⁹¹ Bkz. Böl. IV, not 25, 85, 86.

⁹² Buddhist «toyn»'ın «karanlık oda» da mürâkabası : *Airs*, 124. Mürâkaba'yı kılıca teşbîh eden türkçe Buddhist *gâthâ* : Hazai-Zieme, 19, satır 30 ve «Tiefer Weg», 51. Mürâkaba sırasında, sâlik'in kendini kurban etmişti. «Tiefer Weg», 51. Toyn hayatının safhalarını sıralayan bir çince ilâhî metni Tun-huang'da, Uyğur Kağanlığı devri (Tun-huang'da M. 911-1036 : bkz. Böl. IV, not 20) kalıntıları arasında, Pelliot tarafından bulundu : *Airs*, 102-103 (On yaşında manastıra hizmete girer, çay pişirmeği öğrenir, dîn kitaplarını kutuları içinde taşır..... yirmi yaşında başı traş olup toyn metebesine yükselir..... yüz yaşında çamlık mezarlıkta gömülür). Yesevîlerde sağı traş etmek : Köprülü, *Mutasavvıflar*, 118.

⁹³ «Bıçıkı» zikri : Köprülü, «Yesevî». Yesevîlerde kurban koçun kanı ve kemiklerini gömmek : Köprülü, *Mutasavvıflar*, 119. Kagnılı boylarında toprağa kurban âyini : Böl. II, not 157.

⁹⁴ *Semâ'* bahsi : Yesevî, *Hikmet* VII/21, varak 16 v.

⁹⁵ Bkz. Böl. III, not 129.

⁹⁶ Bkz. Esin, «And».

⁹⁷ Ölümsüzlük iksiri (türkçesi «rasayan», «tiriglik suvu») : bkz. Böl. II, not 28. Bulgar'da Yıltavar Almuş'un Halîfeye and içmesi : *İbn Fadlân*, 44-5. Yesevî'de kadeh remzi : aşağı. not 98.

⁹⁸ Togan, «Yesevîlik», 257

⁹⁹ Bkz. Böl. IV, not 27; Böl. V, not 50, 88, 129; Böl. VI, not 9.

¹⁰⁰ A. Mankoskaya, «Nekotorie arxitekturo-arxeologičeskie nabludenniya po restavratzii kompleksa Xoca Ahmeda Yesevî v g. Turkestana», *Izv. AN. Kaz. SSR, ser. istorii, arxeol. i etnogr.* 27 (AA 1958).

¹⁰¹ Köprülü, «Yesevî».

¹⁰² Yesevî, *Hikmet*, varak 46 v ve çok tekerrür eder. Eren tabiri için bkz. yuk. not 66.

¹⁰³ Yesevî menkıbeleri : Selîm II (1566-1574) devrinde yaşayan Hazîni adlı Türkistanlı dervişin *Cavâhîr al-abrâr min amvâc al-bihâr* adlı Hâliş Efendi Kütübhanesindeki H. 1002/M. 1592 târîhli eserinden, Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 31-32, 70-71'de verilen bilgiler. Sayram-İspicâb : bkz. Böl. IV, not 27; Böl. V, not 50, 88, 129; Böl. VI, not 9, 99. Sayram'da Ahmed Yesevî'nin babası, anası ve oğullarına atf edilen M. XI. yüzyılda İbrâhim-ata, Kara-can ana, Lâîf Ata ve Muştafa-kuli Ata türbeleri : Mas-son, «Sayram» ve Margulan-Basenov-Mendikulov, 90.

¹⁰⁴ Yesevî, *Hikmet*, varak 1 v., 2.

¹⁰⁵ *Ibid.*, varak, 3 v.

¹⁰⁶ *Ibid.*, varak 3.

¹⁰⁷ *Ibid.*, varak 3 v.

¹⁰⁸ *Ibid.*, varak 95 v.

¹⁰⁹ Bkz. E. Esin, *Mecca and Madina* (London 1963), 87.

¹¹⁰ Köprülü, «Yesevî». *Raşahât*, varak 12 v. d. «Hâkânî» devrinde Bu-
hârâ : Narşahî, 10, 16, 27-28. Esin, «Ak-beşim» ve *id.* «Muyanlık», 89.
Yûsuf Hamadânî : Köprülü, *Mutasavvıflar*, 78.

¹¹¹ Yesevî, *Hikmet*, varak 29 v.

¹¹² Yesevî, *Hikmet*, varak 18. *Kur'ân*, âyet VII/172'ye atf.

ADLAR İNDEKSİ

(Bibliografia'daki adlar dâhil değildir)

Roma sayıları bölümleri, Arab sayıları ise not numerolarını göstermektedir. Tırnak içindeki adlar yabancı tarihçilerinin verdiği, aslı muhakkak bilinmiyen Türk adlarıdır.

— A —

- Abakan ırmağı bölgesi: I/11; II/38-45.
Abar: bkz. Avar.
Abbasi sülâlesi: V/29.
Abdâl: V/71; VI/66.
Abd al-Rahmân b. Rabi'a: V/14-15.
Abrûy: IV/32.
'Abdullah b. Samura: V/34.
Abû 'Alî b. Kbk (veya Anuk): IV/37.
Abû Bakr (Halife): IV/32.
Abû Bakr al-Kaffâl al-Şâfi: V/87-88.
Abû Bakr b. Abî Muhammed Toğuş b. Yel Tigin b. Fvrân b. Fvri b. Hâkan: IV/24; V/120.
Abû Dâvûd Hâlid b. İbrâhim: IV/34.
Abû Dulaf: III/53.
Abû al-Futûh 'Abd al-Gaffâr b. Husayn al-Almahki
Abû Hanîfa (İmâm) ve mezhebi: V/72.
Abû Hurayra: V/14-15.
Abû İshaq İbrâhim b. Hâlid: IV/32.
Abû İshaq İbrâhim b. al-Abbâs b. Muhammed Şûl Tigin: IV/40.
Abû Mansûr b. Aflah b. Muhammed b. Hâkan: IV/37.
Abû Mansûr Muhammed b. Mahmûd al-Hanafî al-Mâturîdî: bkz. Mâturîdî.
Abû Muslim Horâsânî: V/29; 70.

- Abû Muzâhim, Hâkân al-Türgişi: bkz. Su-lu Çor.
 Abû Muzâhim b. Yahya b. Artuç b. Hâkân: V/118.
 Abû Sac: V/114.
 Abû Şufyân: V/23.
 Acına-tepe: II/150; IV/34, 77-80.
 Adi-burkan: IV/85.
 Afanasiev kültürü: I/2, 17.
 Afrâsyâb: I/94-99; II/89; V/94; VI/73.
 Afrâsyâb-oğulları: bkz. Hâkânî Türk sülâlesi.
 Afrâsyâb sarayı: IV/33.
 Afşin: bkz. Haydar b. Kâvûs.
 Agni (Ak-uynı): bkz. Kara-şehr.
 Ahmed İbn Tolun: bkz. Tolun-oğulları.
 Ahmed Yesevî: bkz. Yesevî.
 Ahrûn, Hârûn (Türk devleti): IV/34; V/33.
 Ahsiket: IV/24; V/77-78.
 «Akatziroi» (Türk boyları): III/8.
 Ak-bars (yıldız manzûmesi): II/22; III/96, 101.
 Ak-beşim: IV/25, 82, 95.
 Ak-Hun: I/151; II/90, 126; III/1-5; IV/10, 37.
 A'kie-tien: bkz. Ak-tağ.
 Ak-tağ (Doğu T'ien-shan): I/10; IV/10, 11.
 Ak-tepe (Taşkend yanı): IV/29.
 Ak «Ti» boyları: I/151; II/126.
 Ak Türkler: II/126.
 Ak-uynı: bkz. Kara-şehr.
 Alan, Alani boyları: II/149; III/1-5, 7, 17; V/15.
 Alaşa Kagan: II/54; III/3.
 Ala-tağ (Ala-shan): I/10, 110; II/156; III/29.
 Ala-tağ (Batı Turkistan): I/72-80.
 Ala-shan: bkz. Ala-tağ.
 Alay dağları
 Alatar: IV/24.
 Ala-yondlu boyu: I/110; II/156.
 «Alcys»: IV/34.
 Alevî mezhepleri: V/22, 71.
 Alhon (Al Hun) boyları: III/1-5.
 'Ali (Halife): V/22.
 'Ali evlâdî (Türkistanda): VI/56, 103.

Almalıkı: VI/5, 58.

Almuş (Yıltavar, Ca'fer): V/132-139; VI/41, 96-97.

Alp-er-tonğa: bkz. Afrâsyâb.

Alp Kutluğ Ulug Bilge Kagan: IV/9.

Alp Tigin: IV/37; V/127.

Alpha tapınağı (Koço): IV/8, 10.

«Altâr»: bkz. Alatar.

Altay: bkz. Altun-yış.

Al «Ti» boyları: I/10, 109, 114, 151; II/126.

Altun Argu IV/25.

Altun Han: IV/16.

Altun-kazguk: II/11.

Altun-köl: III/106.

Altun-tağ: III/117.

Altun Talas: bkz. Taraz.

Altun-yaruk: (Suvarnabrahmâsa-śūtra): II, 118; IV/112.

Altun-yış: I/10; 51-62; II/149; III/63-66.

†Al Türkler: II/126.

Amğa-kurgan: bkz. Mağı-kurgan.

Amu-deryâ bölgesi: IV/34.

Amu-deryâ Oğuzları: IV/34; V/30-37.

Amul: IV/37.

«Anacur» al-Turki: IV/24.

Anadolu: III/7.

Ananın kültürü: I/105.

An-chou: II/141.

Andronov kültürü: I/2, 17.

Angara ırmağı bölgesi: III/244.

«Anuk»: IV/37.

Anuşirvân: bkz. Husrav I.

«An-yang»: II/114.

Apa Töremen Kagan: IV/32.

Apar: bkz. Avar.

Apasiakac (Peçenek?) boyları: I/86-87.

«A-po»: bkz. Apa Töremen.

Arab boyları: mükerrer.

Aral bölgesi: I/10, 83-104; III/60-62, 249; V/90-108.

Ardoşo: II/61.

Argu bölgesi: IV/25; VI/7, 84.

Argu-Talas: bkz. Argu.

Argyppaoi boyları: I/56, 86.

«Arsila»: bkz. Arslan.

Arslan adlı, unvânlı, veya ongunlu Türk beyleri: II/119-120; III/101; IV/67; VI/26, 43.

Arslan Taspar Kagan: IV/67.

Arslan Bab (Baba): VI/103.

Arslan Han (Kağan): VI/43.

Arslan Tarkan: IV/24.

Arslanlığ örgün: III/101.

Artuç b. Hâkan al-Horâsânî: IV/61; V/118.

Artuç (Kâşgar yamı): VI/5-6.

As: bkz. Alan.

Asanga: IV/76.

«A-shi-na»: II/28 ve mükerrer.

«A-si-lan»: bkz. Arslan.

Asmâ 'Amrû kızı): bkz. Esmâ

Astâna: II/154.

Astral dinler: III/91; IV/37, 53-56.

Asvapati: bkz. Atlı hükümdar

«Aşnas»: V/121.

Atbaş (Koşay-kurgan): VI/5-6.

Ateş ibâdeti: I/102-103; II/60-62; III/109-114; 146-149.

Atlasgan: bkz. «Ya-lo-shan».

Atlı hükümdâr: II/112; III/144.

Atrak ırmağı: II/90; IV/40; V/16-18.

Attila: bkz. Batı Hunları.

Augassoi boyları: I/87.

Avar (Abar, Apar): III/11.

Avesta: I/84.

Ay ibâdeti: IV/55.

'Ayse (Mûsa kızı, Ahmed Yesevî'nin anası): VI/103.

Az: bkz. Alan.

Azak denizi bölgesi: III/8-62.

Azerbaycan: III/7; IV/39.

Äzrua : bkz. Zurvân.

— B —

Baba-ata: III/249.

Bâb al-abvâb (Derbend): IV/39; V/14-15.

- Bâb al-Şûl: bkz. Şûl.
 Bâb al-Türk: V/133.
 Babiş Molla: I/85.
 Bâb-i Türkân i Ğuzz: V/96; 133.
 Babur: VI/60.
 Badahşân: IV/34, 36; VI/58.
 Baga Kagan: II/153; IV/10.
 Bagatur: bkz. Mao-tun.
 Bagatur Tudun: IV/29; V/80.
 Bagraç Türkleri: V/71.
 Bagraç-köl: VI/34-35.
 Bahrâm Çûbîn: V/123.
 Bahrâm Ğûr: II/89; IV/32.
 Bahtuminskiy: III/41.
 Bağa (Kaplumbağa) ongunu: I/119.
 Bakır sokumu (Merih): III/119-120.
 Bakırgan: VI/87.
 Balaban: VI/71-73.
 Balacı Hatun: VI/40.
 Balalık-tepe: IV/34, 106.
 Balancar: V/14-15.
 Balandı: I/88.
 Balasagun (Suyâb, Ak-beşim): V/109-111; VI/3, 8-10.
 Balhân: II/90; IV/16.
 Balkan dağları bölgesi: III/8-62.
 Balkar (Bulgar Türk) boyları: III/5.
 Balkaş gölü (Tering-köl) bölgesi: VI/75.
 Bâmiyân: IV/34, 36; V/39.
 Bamsı Beyrek: III/61-62.
 Banu Çiçek: III/61-62.
 Banicur (Baticur) soyu: IV/34, 36; V/49, 54.
 «Bara»-tigin (Kız-kale, Kök-kale): V/94.
 Bar-ğan (Kâşğar): IV/16, 17, 94.
 Bar-köl: I/109.
 Barmûza: bkz. Yel Tigin
 Bars Beg: III/101.
 Bars-han: IV/7, 9.
 Bars al-Şaklabî: V/135.
 Basaman (Vaisravana): II/61.
 Basıl Tigin: IV/32.

Basmıl (Türk) boyları: I/110; II/156; IV/64; VI/75.

Basra: V/34.

Başkurt (Türk) boyları: II/149; III/16, 51.

«Batiçur»: bkz. «Baniçur».

Batı Hunları: II/69; III/2, 4, 8.

Batı Türk boyları ve Kaganlığı: III/8, 169; IV/1-152.

Batı Türkistan: mükerrer

Bayan Çor Kagan: III/227.

Bay-balık: III/251.

Baygu (Biğû, Paygu, Piğû) ongunu, unvânı, adı: VI/43.

Bayırku (Türk) boyu: II/149.

Baykal gölü bölgesi: I/106-108; II/31-38, 149; III/244.

Baykend: IV/32.

Bayram. Âli: II/89.

Bâzgîs: bkz. Herat.

Bazır Arslan: V/109-111; VI/5.

Beg Çor: bkz. Kapgan Kagan.

Begram: IV/37.

Beg Tigin: IV/53.

Begtüzün: V/127.

Bektaşilik: I/120.

Belh: I/86; IV/34, 36, 71; V/38-50, 90.

Belh Oğuzları: IV/34; V/33.

Bermek-oğlu Fazl b. Yahyâ: IV/34.

Bes-oba: I/44.

Beş-balık: III/250; IV/9, 10.

«Bht» Türkleri: IV/34.

Bidûn (Buhârhudât): IV/32; V/61.

Bilar: V/141.

Bilge Kagan: III/164, 208, 210, 218.

Bilge Kül Kadir Han: V/83, 86, 109-111.

Bing-yul: III/106.

Binkeş: bkz. Taşkend.

«Biğû»: bkz. «Baygu».

Bizans: III/10.

Bogdo-ula: II/153; IV/10.

Bogomilism: III/31, 33-34.

«Boku» boyu: bkz. Buku.

Böd-teñri: III/92-93.

Bögü Çor: bkz. Kapgan Kagan.

Böğü Kagan: IV/7, 10, 11, 84, 109.

Böri ongunu: I/65-69, 123; II/113; III/104, 123, 206-28; IV/58.

Böri adlı veya unvanlı Türk beyleri: III/103, 104.

Böri şad: III/8.

Böri Tigin: IV/37.

Buddhism: bkz. Burkan.

Bugra ongunu veya unvanı: V/99; VI/43.

Bugra Beg: VI/8.

Bugra Kara Han Abû 'Alî (Hâkân, Tavgaç, Ulug): VI/61.

Bugra mağarası: IV/37.

Bugut: III/101, 207; IV/66-68.

Buhârâ: IV/32; V/61-69, 128; VI/8, 33, 48, 110.

Buhârhudât soyu: IV/32; V/117.

Buğarak: bkz. Buhârâ.

Buku adlı veya unvanlı Türk beyleri: VI/43.

Buku (Türk) boyu: II/149.

Bukug Kagan: IV/10.

Bulgar (Türk) boyları ve devleti (Etil bölgesi): II/149; III/10, 43-51; V/132-145; VI/82.

Bulgar (Türk) boyları ve devleti (Kara-deniz kuzeyi): III/10, 43.-51.

Bulgar (Türk) boyları ve devleti (Tuna): III/10, 43-51.

Bulgaristan (Büyük. Etil, Kırım ve Kafkasya'daki Türk proto-Bulgar devleti): III/10.

Bumın Kagan: II/153; IV/63.

Burhân al-Dîn 'Alî Kılıç al-Marginânî: VI/60.

Burkân Sâkyamuni ve dini: II/92-148; III/47, 125; IV/10, 11, 32, 37, 62-87, 111-131; V/43-46; VI/11-39, 65, 76, 79.

— C —

«Cabguya»: bkz. Toğaristân Yabguları.

Cakrasambara-Heruka: IV/85-87.

Car-kurgan: VI/33.

Cavsak al-Hâkânî: V/118.

Cemal Karşı (Karşılı): VI/5, 21, 59.

Cend: V/101; VI/81.

Chang-ye: IV/20.

Ch'i (Kuzey) sülâlesi: III/124, 242; IV/69-70.

Ch'iang: I/115.

Ch'ih-yo: II/43-45; III/120.

Ch'in sülâlesi: I/134; II/155.

«Chou» (Kadim) sülâlesi: I/46, 116, 120-154; II/1, 14, 15, 24-28; III/91, 131, 132.

Chou (Kuzey) sülâlesi: I/11; IV/69-70, 126.

«Chu-ye»: bkz. Çigil.

«Chü-ch'ü» («Tsü-k'ü») Hunları: II/28, 113-142.

Cungarya (Yarış): I/10, 51-62; II/149, 152; IV/10.

Curcân ili: II/90; IV/40; V/16.

Curcâniyya şehri: bkz. Ürgenç.

— Ç —

Çaç: bkz. Taşkend

Çağaniyân bölgesi: IV/34, 106.

Çagatay sülâlesi: IV/10.

Çardar II/53-54; IV/10.

Çarh: IV/37.

Çay-ardı (Mâverâunnahr): IV/31; V/56-75, 113-131.

Çençü Inan Sibir Tardu Şad: IV/36.

Çigil (Türk) boyları: IV/16, 53.

Çigil Arslan: IV/16; V/111.

Çigil-balık: IV/89.

Çigil-kent: IV/16.

Çıkan Çor Bilge IV/31.

Çin devletleri ve sülâleleri: mükerrer.

Çin adının Orta Çağda manâları: V/81.

Çiña: bkz. A-shi-na.

Çin-i 'Ulyâ: bkz. Mâçin

Çin-i Sufî: bkz. Kâşgar.

Çirik-ribât: I/85.

Çirkov III/203.

Çogay-kuz: bkz. Yin-shan.

Çor boyu: bkz. Çur.

Çu (Çü, Şu) ırmağı bölgesi: I/10; 72-80; IV/25.

Çu Tigin Naşr b. İbrâhim Şams al-Mulk: VI/31, 33.

Çul: IV/25, 83.

Çulışman ırmağı bölgesi: I/53.

Çumuk (Türk) boyları: IV/10.

Çumul (Türk) boyları: IV/16.

Çur, Çor (Türk Kengeres-Peçenek) boyu: III/33.

- Çur (Çor) Türkleri (Dihistân'da): bkz. «Şûl».
 Çur (Çor) Tigin: V/79.
 Çur (Çor) Tigin (Dihistân'da): bkz. «Şûl» Tigin.
 Çuvaş (Türk) boyları: VI/82.
 Çügerək: VI/75.

— D —

- Dağıstan Türk boyları: II/63; III/7, 16.
 Dantur. bkz. Tantra.
 Daya Hatun: VI/50.
 Dede Korkut: bkz. Korkut.
 Demir ibâdeti: III/119-120.
 Depegöz: bkz. Tepegöz.
 Derbend: bkz. Bâb al-abvâb
 Dharmaksema: II/117.
 Dihistân (Dahistân): II/90; IV/40; V/16.
 Dihistânân-i Sûr: II/90; III/53; IV/40; V/16.
 Dihlî Türk Sultanları: VI/73.
 Dikotomi: II/1, 7; IV/92.
 «Din-lin»: bkz. «Ting-ling».
 Dıntar: bkz. Mani dîni.
 Divâstîç: IV/31, 39; V/60.
 Dobruca: III/45.
 Doğu Hunları (Hsiung-nu): I/10, 70; II/8, 15, 30-42, 115-139; III/120, 125, 132.
 Doğu Türkistan: I/10, 109; II/94, 126, 140; IV/10, 11 ve mükerrer.
 Dualism (Şanavî, mezhepleri): IV/92; V/70.
 Dukéres: I/86.
 Dura Europos: IV/107.
 Düger (Türk) boyları: I/86
 Döldül-akur: IV/16, 17.
 «Dzong»: bkz. «Jung»

— E —

- Ediz (Türk) boyları: II/149.
 Eftalit: (bkz. Ak-Hun)
 Elteber: bkz. Ilteber.

- Elteriş Kagan: bkz. İlteriş.
 Emevî sülâlesi: V/22-23, 29.
 Erkegün dini: bkz. Hristiyanlık.
 Erklig (Yama): III/92-93.
 Ertim (Türk Kengeres-Peçenek boyu): III/33.
 Ertiş (İrtiş) ırmağı bölgesi: I/86; III/8.
 Er-Töstük: I/77.
 Esik: I/78-82.
 Esmâ ('Amrû kızı): V/7.
 Etil şchri III/27; V/14-15.
 Etil ırmağı bölgesi: I/105; II/149; VI/82.
 Etil-Hazar (Türk) boyu: II/149.
 Etil Türk proto-Bulgar boyları: bkz. Bulgar.
 Etsin-köl ırmağı (Kara-köl): IV/20.
 Eurasia: mükerrer.
 Evren (felek ejderi): IV/85; VI/25.

— F —

- Fâ'ik: V/127.
 Famir: bkz. Pamir.
 Al-Fârâbî al-Turkî (Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ):
 II/83; V/91, 103.
 Fargâna (Fergâne, Pargana): III/226; IV/9, 24, 53, 81, 89; V/77-79,
 81; VI/87.
 Fath Ibn Hâkân: V/118, 122.
 Feng-huang: III/98.
 Fergâne: bkz. Fargâna.
 Fin-Ugor kavimleri: I/83.
 Firûz (Sâsânî hükümdarı): II/90; IV/40; V/16.
 Firûz b. Kbk (veya Anuk): IV/37.
 Firûz b. Kul (Curcân hükümdarı): IV/40; V/16.
 Flavius Arrianus: I/65-69.
 «Fo-fu-chun»: IV/37.
 Fo-li-shi-si-t'ang-na: bkz. Kâbul.
 Frañrasyan: bkz. Afrâsyâb.
 Frasyâb: bkz. Afrasyâb.
 Fu-kien: II/155.
 «Fu-lin-ki-p'o»: IV/37.

Gafûr-köy: III/49.
 Gandhâra: IV/32, 37, 75-76.
 Garûda: bkz. Kara-kuş.
 Gazna (Gazne): IV/37; V/30-36.
 Gaznevî sülâlesi: V/36-37, 127.
 Georgis (Öngüt beyi): IV/99.
 German boyları: III/22-23.
 «Gesar»: IV/37.
 Ge-si: bkz. Ho- i:
 al-Gifârî: bkz. Hakam b. 'Amrû:
 Gilgit: IV/34.
 Gobi çölü: II/149.
 Gomatî: II/114.
 Goth boyları: III/22-23.
 Gûr: IV/37; V/30-36.
 Gurgân: bkz. Curcân.
 «Guzz»: bkz. Oguz

Al-Haccâc: IV/37, 60.
 Hakam b. 'Amrû al-Gifârî: V/24.
 Hakân Abû Muzâhim al-Türgîşt: bkz. Su-lu Çor.
 Hakân Artuç: bkz. Artuç.
 Hakânî Türk (Kara-hanlı) sülâlesi ve devleti: IV/24-27, V/83, 86, 109-111; VI/1-103.
 Hakas: bkz. Kırgız.
 Hakîm al-Tirmizî: VI/51.
 Halaç (Türk) boyları: IV/31, 37, 46; V/32, 60.
 Halçayan sarayı: II/64-79; IV/105.
 Hamû («I-gu», Kamul, Kamul): I/109; II/31-32, 153; IV/10.
 Han sülâlesi: mükerrer.
 Han Tardu Yabgu Şad: IV/36.
 Hana-hara: bkz. Hara-hara.
 Hanefî mezhebi: bkz. Abû Hanîfa.
 Hangay: bkz. Ötüken-yış.
 Hara-hara: IV/30.

- Harçang: VI/31.
 Haricandra: II/110.
 Hâricî mezhebi: V/22.
 Hâriş Ibn al-Surayc: V/27, 59.
 Hârîti: II/61.
 Hârûn: bkz. Ahrûn.
 Harûn b. Hasan Süleyman Bugra Han: VI/8.
 Hârûn al-Raşîd: IV/37; V/14-15.
 Hatun-sını: bkz. Kara-hoto.
 Haydar b. Kâvûs (Afşin, Kara-bugra soyundan): IV/30; V/113.
 Hazâna: IV/37.
 Hazar boyları ve Kaganlığı: II/88; 149; III/7, 10-62; V/15.
 Hayr-hâna: IV/37.
 Herât: IV/36, 38; V/39.
 Hermetizm (Tîr, 'Utârid dini): IV/37.
 H'i boyları: bkz. Hsi.
 Hicâz: V/16, 23, 47.
 «Hie-li-fa»: bkz. İlteber.
 Hilmand ırmağı bölgesi: IV/37.
 Hinâyâna: bkz. Kiçig-kölüngü.
 Hind ili: mükerrer.
 Hind-şâhî soyu: V/37.
 Hindukûş bölgesi: V/39.
 Hingan: bkz. Kadırgan-yış.
 «Hingil»: IV/37.
 «Hingil» sülâlesi: IV/37.
 «Hi-su (Oğuz) Türkleri»: IV/34.
 Hişâm (Halîfe): IV/36; V/41-42.
 Hitay adının mânaları: bkz. Çin adının manaları.
 Hîzr: VI/96.
 Hoang-ho: bkz. Yaşıl-öğüz.
 «Ho-kut» (Uygur): I/10.
 Ho-nan: II/155.
 Hopei: II/155.
 Horâsân: V/16-55, 122, 129; VI/90.
 Horâsân Melîği: bkz. Tigin-şah.
 Ho-si: I/110-112; II/155; IV/18-20.
 Hotan: II/114; IV/16; VI/10, 15.
 Hotan Türkleri: IV/34.
 Hristiyanlık (Türklerde): IV/93-99.

- Hsi boyları (Kay? Kayıg?): II/67.
 Hsien-pi boyları: I/10; II/6, 67.
 Hsien-yün boyları: I/115, 118.
 Hsin-li boyları: I/115.
 Hsiung-nu: bkz. Doğu Hunları
 Hsüan-tnang: IV/36.
 Htivira: bkz. İlteber, Hie-li-fa.
 Hu (Çinde Kuzeyli ve Batılı yabancılara verilen ad): I/152.
 Huci-Ch'ao: IV/34, 37.
 Hulm: IV/34.
 Humar Beg: IV/34; VI/56.
 Al-Humari: bkz. Hısayn b. Halaf.
 Hu-men: IV/24.
 Hu-mi: bkz. Vahân.
 Hun boyu (Kagınlı boylarından): II/90, 149; III/12; IV/40.
 Hun boyları: bkz. Ak-Hun, Alhon, Batı Hunları, «Chü-ch'ü» Hunları,
 Doğu Hunları, Kidara Hunları, «Türk Hyon»lar.
 Hun-nu: I/10, 106-108.
 Hurmiz IV (Türk-oğlu): III/165; IV/32.
 Hısayn b. Halaf b. 'Alî b. Cibril al-Humari al-Kâşgari: VI/58.
 Hısrav I Anûşirvân: II/93; III/165; IV/39; V/17.
 Huttal, Huttalân: IV/34; V/46, 54-55.
 Hvarizm: I/84; II/65; V/94-95; VI/87.
 Hvarizmşah (Türk) sülâleleri: V/18; VI/73.
 «Hyon Türkleri»: bkz. «Türk Hyon»lar.

— I, İ —

- Ibn Hâkân soyu: IV/61; V/118.
 Ibn Tolun (Ahmed ve soyu): V/119.
 İbrâhim (Ahmed Yesevî'nin oğlu): VI/111-112.
 İbrâhim b. Adham: V/44, 47-48; VI/90.
 İbrâhim b. Hıseyin IV (Ulug Tamgaç Han): VI/54.
 İbrâhim (Şeyh, Ahmed Yesevî'nin babası): VI/103.
 İbrâhim Ibn Tigin: V/124.
 İdikut (Manî dinine mensûb Türk hükümdarlarının unvânı): IV/10,
 64.
 I-gu: bkz. Hamı.
 İhşid sülâlesi (Fargâna): IV/24; V/120.
 İhşid sülâlesi (Şoğd): IV/33; V/115.

- İl Arslan (Şir-i Kışver, Şāba Hākān): bkz. Yang Souh Tigin.
 İla (İli) ırmağı bölgesi: I/10, VI/41, 74.
 İlbilge Katun: III/86.
 İlek ırmağı bölgesi: IV/29, 52; V/87; VI/36, 88.
 İlteber (Hie-lifa, Rutbil: Gazna beyi): V/37; V/30-36.
 İlteriş Kagan: III/86.
 İltutmuş: VI/71-73.
 «İncâd al-mulûk»: V/20.
 Indo-Germen boyları: mükerrer.
 Inel Kagan: V/56.
 İranî boylar: mükerrer.
 İrbiş «She-küei» Kagan: IV/10.
 İrbiş adlı veya unvânlı Türk beyleri: III/101.
 İrk: II/29; II/134.
 İrk-bitig: II/29; III/98.
 İshağ al-Türk: V/70.
 Isık-köl: I/10, 72-80; IV/9.
 İslâm: III/85; V/1-13, 24-145; VI/1-10, 40-64, 75, 80-91, 94-111.
 İsmâ'îl (Almuş Ca'fer'in oğlu): V/132.
 İsmâ'îl b. Ahmed al-Sâmânî: V/112.
 İspicâb: bkz. Sayram.
 Issık: bkz. Esik.
 İstanbul: III/11.
 İstemi Kagan: II/90; III/117; IV/40; V/16.
 İşbara Kagan: bkz. «Sha-po-liao»
 İştihân: IV/57; V/116.

— J —

- Jehol: II/155.
 Juan-juan boyları ve devleti: II/143, 152; III/10.
 «Jung» («Jong», «Dzong») boyları: I/109-142.

— K, K —

- Kabaç Hatun: IV/32; V/61.
 Kâbul: IV/37, 54-55, 75; V/30-36.
 Kâbul-şah: bkz. Tigin-şah.
 «Kaçan»: bkz. Ku-ts'ang.
 Kadırgan-yış: III/63.

- Kâfir-kale: IV/33.
 Kâfirnihân ırmağı: IV/34.
 Kafkasya: II/88; III/8-62.
 Kagan-stûpa: bkz. Beş-balık.
 Kagnılı (Türk) boyları: bkz. Kao-ch'ê.
 Kagnılı (Türk boyları: «Kao-ch'ê», «Ting-ling», «T'ie-le»): I/10-71, 76, 106-142; II/31-45, 146, 149-162; III/7, 106, 132, 169; IV/10.
 Kagnılı Kağanlığı: II/149-162.
 Kâla-cakra: IV/85; VI/25.
 Kalalı-gır: I/85.
 Kalender dervişleri: V/71; VI/34.
 Kalmasapâda: IV/10.
 Kama ırmağı bölgesi: I/105.
 Kamıl, Kamul: bkz. Hamı.
 K'an: bkz. Kâşgar.
 «K'an» Bagatur: IV/24.
 «Kâna» («K'ana») Şad («Tu-lu» Kagan): IV/32.
 Kañanasâra: II/110.
 Kañına Türkleri: IV/34.
 Kaŋg: IV/87.
 «K'ang», «K'ang-kü», «Kangar», «Kañha»: bkz. Keñeres.
 «Kangar» dağları ve ili: II/88.
 Kanglı (Türk) boyları: V/94.
 Kanik: bkz. Kanişka.
 Kanişka: IV/37.
 Kansu: I/10, 110-155; II/155-162; IV/18-20.
 Kan-teñri: bkz. Teñri-kan.
 «Kao-chê» (Kagnılı, Türk) boyları: I/10; II/31-45, 146, 149-162; III/7, 106, 132, 169; IV/10.
 Kapgan Kagan: IV/33; V/56.
 Kapisa: IV/37.
 Kara, kara-baş (halk manâsına): III/79.
 Kara-Bugra (Afşin) sülâlesi: IV/30, 33, 57; V/113.
 Karaçuk dağı (Kara-tağ bölgesi): I/83; III/60-62, 249.
 Kara Çurin «Byağu» Türk: IV/32, 33, 73.
 Kara-deniz kuzeyi bölgesi: III/8-62.
 Kara-hanlı: bkz. «Hâkânî Türk» sülâlesi.
 Kara-Hitay sülâlesi ve devleti: IV/37; VI/77-79, 100.
 Kara-hoto: IV/20.
 Karait Musevi mezhebi: V/15.

- Kara-köl: bkz. Etsin-köl.
 Kara-kuş (ongun, Müşteri yıldızı veya Mizân burcu): III/36-40.
 Kararig (Yin) ilkesi: II/16-19.
 Karasuk kültürü: I/11-29.
 Karasuk-Tagar-Taştuk kültürü: I/11-50, 61-71.
 Kara-şehir: II/31-32, 53; IV/11.
 Kara-tağ: bkz. Karaçuk.
 Kara Tigin ili: IV/34, 77, 80.
 Kara Tigin: V/50, 90.
 Kara Yığaç Buyruk: VI/79.
 Kara-yılan yıldız manzûmesi: II/22; IV/126.
 Kara-yir: III/92-93.
 Kara-yüz: III/106.
 Kargılçı: IV/37.
 Karlık-tağ: I/109.
 Karluk boyları ve devleti: IV/24, 25, 29, 34, 77-80, 83, 96; V/43-46, 71, 80, 83-93; 111.
 Karşı: VI/59.
 Kâsân: III/226; IV/24; V/78.
 Kâşğar: II/122; IV/16, 17, 24, 94; VI/2, 5-39.
 Kaşu: IV/89.
 Katanda: I/53; III/66.
 Kavar (Türk-Hazâr) boyları: III/12.
 Kâvasân, Tigin'i: IV/37.
 «Kâyin»: V/16.
 Kaz (Alp-er-toñ'a'nın kızı): I/99; III/100.
 Kel-oğlan: III/130.
 Kelt boyları: I/68.
 Kem (Yenisey) ırmağı bölgesi: I/11-50; III/217, 226.
 Kemçik: I/11.
 Kemici: bkz. Kumici.
 Keñeres (Türk veya Türkleşmiş) boyları ve devleti: I/10, 84-104, II/5, 31, 46-88, 92-93; III/31-35; IV/25, 29, 33, 39, 45, 49; V/94-98.
 Keñü-tarban (Otrar, Utrar): IV/29; V/92-93; VI/32.
 Keraït (Türk) boyları: IV/99; VI/79.
 Kerç: III/22.
 Kerder (ayvan-kale): II/65; IV/45, 50; V/94-100.
 Kesari: bkz. Arslan.
 Keş: IV/36.

Keşmir: III/200; IV/32, 34, 37.

Kidara Hunları: II/90; III/1; IV/40.

Kiçig-kölüngü mezhebi (Hinâyâna): II/97, 98.

Kikân: V/31.

«K'î-lien» dağı: I/10.

Kimek (Türk) boyları: III/8; IV/53-55.

Kin-man: bkz. Altun-yış ve Beş-balık.

Kinnari: V/106; VI/44, 45.

Kinnari tapınağı (Kum-tura): IV/11.

Kıpçak (Türk) boyları: I/10, 86; III/8; VI/82.

Kıpçak-Kaınlı (Türk) boyu: V/94.

Kıpçak-Kuman (Türk) boyları: III/12, 58; VI/82.

(K'i-pi) (Fergâne beyi): IV/24.

(K'i-pi) (Türk) boyları: II/153; IV/11.

Kırgız (Türk) boyları ve devleti: I/10, 11, 76; II/31-45, 122, 153; III/124, 149, 162, 209; IV/97.

Kırım: III/8-62.

Kiriş: IV/11, 13.

Kırkun: bkz. Kırgız.

Kirmi, Kirmir Hyon: bkz. Alhon.

Kışm: IV/36.

(K'iu-she) (Kıpçak?): I/2, 10, 86.

Kiue-ta Şad: IV/20.

Kızıl: II/143; IV/11, 14.

Kızıl-sagızgan yıldız manzûmesi: II/22; III/96, 98.

Kızıl-su: bkz. Vaşş.

Koç, Koyun ongunu: I/46; II/52; III/105.

Koço: I/10; II/140-141, 153-154; III/125, 194-195, 250; IV/10.

Koguryo: II/148.

Koksa: I/52-54.

Konfücius dini: I/28; IV/66.

Kordan: bkz. Hotan.

Kore: II/148.

Korkut (Ata, Dede): III/30, 61-62; V/105; VI/44.

«K'o-sai: bkz. Kasan.

Kowali: III/56.

Koyun ongunu: bkz. Koç.

Kögmen-yış (Sayan, Tannu-ola): I/11-50.

Kök-luu yıldız manzûmesi: II/22; III/96-97, 207.

Kökşibağan: IV/32, 56; V/68-69.

Kök-teñri: bkz. teñri.

Kök-Türk boyları ve kaganlığı: II/28; III/6, 15, 106, 124, 131-132, 174, 199, 200, 210; IV/24, 32, 34, 37, 62-75, 116; V/32, 35-42.

Köl Çor: bkz. «Kûr Şûl».

Köl Tigin: III/164, 174, 208, 221, 246; V/56.

Kronos: IV/37, 54-55.

Kua: bkz. ırk.

Kubâ: IV/24, 81.

Kuban ırmağı bölgesi: III/8-62.

Kubadyân: bkz. Kâfirniyhân.

Kuça (Küsen): II/94, 142; IV/7, 11.

Kuçan: bkz. Ku-ts'ang.

Kudirge: I/52-54; III/122.

Kuei boyları: I/115.

Kûfi yazı: VI/49/50.

Kufis: bkz. Kuban.

K'uei (Çin ejderi): I/119.

Kulan: V/46.

Kûm: IV/34.

«Kumici» (Türk veya Türkleşmiş) boyları: IV/34.

Kum-tura: IV/11-12; 67-68;

Kuman boyları:

«Kumaz» (Kômedâi): IV/34.

Kunduz: IV/36, 71.

Kura ırmağı bölgesi: II/88; III/7.

Kur'an'ın ilk türkçe tercemeleri: V/130; VI/58.

Kuray: I/53; III/66.

Kurikan (Türk) boyları: II/149; III/244.

Kurla ırmağı bölgesi: VI/34-35.

«Kûr Şûl» (Köl Çor): III/148.

Kurum Han: III/47-48.

Kurvı-çovaç: III/135-143.

Çusayr 'Amra: V/55.

Kuşan boyları ve devleti: II/5, 64-79; IV/37, 54-55.

Kuşu (bkz. Mu-kan).

Kuşu (Türk) boyu: III/99.

Kutadgu-bilig: VI/61-70, 83.

Ku-tu-she (Huttal şad ı): IV/34.

Kutayba Ibn Muslim: IV/32, 37; V/56, 62.
Kutlug adlı Türk beyleri: III/106.
Kutlug (Tohâristân yabgusu): IV/36.
Kutlug Baga (Vağân beyi): IV/34.
Kutrigur (Türk-Hun) boyu: III/8.
Ku-ts'ang: IV/20.
Kuyaş: IV/53-55.
Kuzeyli «Ting-Ling» (proto-Türk) boyları: I/10, 11, 106-108.
Küçlög: IV/99; VI/77-79.
Külög Sibir Han: III/8.
Kündeçik: III/5.
Küsen: bkz. Kuça.
«Kü-shi» (Turfan bölgesindeki eski boylar ve devlet): II/151.
Küzetkiçi (Lokapâla): IV/125.

— L —

Laga«Toramâna»: IV/37.
Lalliya: IV/37.
Lamaism: IV/85-87.
Lampâka (Lamgân): IV/37.
Lao-Tse: II/28; II/99.
Lena ırmağı bölgesi: III/244.
Levaşov: III/15, 16.
Liang-chou, Likçiu: bkz. Ku-ts'ang.
Li-ling: II/40.
Liao körfezi: I. 10: II/6, 67.
Lipowez: III/56.
Lob-nor: I/10.
Lou-lan: II/130-140.
«Löyak»: IV/37.
Lo-yang: II/146, 155.
Lung-men: II/114.
Luu-kani (Nâga-râja): IV/128.

— M —

M tapınağı (Koço): II/141.
Macar boyları: III/11.
Macaristan: III/11.

- Mâçin: V/82.
 Madara: III/45.
 Macotis: bkz. Azak denizi.
 Mafcar: V/41-42.
 Mağâk-i 'Attâr: VI/48.
 Mağî Kurgan: III/218.
 Mahabân dağları: IV/35, 37; V/35- 37.
 Mâha Çin: V/82.
 Mahâyâna: bkz. Ulug-kölüngu.
 Mahesvara: IV/87.
 Maḥmûd Gaznevî: IV/37.
 Malik al-ḥayl: bkz. Atlı hükümdâr.
 Manakeldi: VI/31.
 Maṇḍala: II/101, III/109-114; IV/85-87.
 Mangışlak: II/90; III/53; IV/40; V/16.
 Manî dîni: III/33-34; IV/53-55, 84, 88-92, 108-109; VI/44.
 Al-Manşûr (Halife): IV/24, 34.
 Manşûr (Kara Tigin oğlu): V/90.
 Manşûr b. Nûh Sâmânî: V/130; VI/8.
 Mao: bkz. Ay.
 «Mao-k'ien»: II/114.
 «Mao-tun»: I/10.
 Mardâviç: III/200.
 Markomann boyları: I/65.
 Margînân: VI/60.
 Marzubân al-Türgişi: V/116.
 Massagetoî boyları: I/84; II/2.
 Massagetoî neslinden sanılan Türkler: II/2; III/13.
 Mathura: I/86.
 Mâturidi (Imâm): V/74-75.
 Mâverâunnahr: bkz. Çay-ardı.
 Mayak: III/15, 16.
 Mayemir kültürü: I/51.
 Mecûsî: bkz. Mûğ dîni.
 Medînet un-Nebî: V/103; VI/109.
 Mekke: VI/109.
 «Mêng-sün»: II/114.
 Merv: II/89, 90; IV/39, 93-94; V/19-29, V; VI/109.
 Merv Türk-Hunları: II/89; IV/39.

- Mien-chi: II/155.
 Ming-t'ang: II/14.
 Ming-yürük: IV/29.
 Miran: II/94; III/226.
 Mithra dîni: II/73; IV/37, 55.
 Moğoc: bkz. Mûğ.
 Mogol boyları ve devleti: IV/85-87; VI/77-80.
 Monism: II/28; III/73; IV/34; 84-86; VI/65.
 Moyunçur: bkz. Bayan Çor.
 Mu (Çin fagfûru): I/123.
 Mu'aviya: V/22-23.
 Mûğ dîni: IV/42, 43.
 Mûğ dağı: IV/33.
 Muhallab Ibn Abî Safara: V/31.
 Muḥammad (Hazret-i): V/3, 5, 7, 8-12, 17-18, 23, 74-75; VI/109-112.
 Muḥammad Ibn al-Aş 'aş: IV/37.
 Muḥammad Tökiş Hvarizmsah: V/18.
 «Mu-kan» Kagan: II/119; III/99, 163, 165.
 Muḳanna': V/70.
 Murtuk: IV/143.
 Mûsâ dîni: IV/100; V/15.
 Al-Mu 'taşim; IV/53-55.
 Mu'tazila: V/15.
 Muṭî' Lillah: VI/5-6.

— N —

- Nagyszentmiklós: III/36-40.
 «Na-lo-yen» (Narayân): IV/34.
 Namâzgâh (Buḥârâ): V/63-67.
 Nan-shan: bkz. «K'i-lien».
 Nasaf: (bkz. Karşı).
 Nasâ: bkz. Nisâ.
 Nasafî (Nacm al-Din Abû Ḥafş 'Omar b. Muḥammad b. Aḥmad): VI/59.
 Naşr b. Manşûr al-Sâmânî: VI/5-6.
 Navbahâr (Belḥ): IV/36.
 Nayman (Türk veya Mogol) boyları: IV/99; VI/77-79.
 Nepal: II/92, 101.

Nestûrî mezhebii: IV/93-99.
 Nîdân (veya Nîlân): bkz. Ud Tigin.
 Nisâ: II/78.
 Nişâpûr: V/16.
 «Nîzâk» Tarhan: bkz. Tarhan Tirek.
 Nûh b. Manşûr al-Râzî al-Sâmânî: V/86.
 Numuckeş: V/65.
 Nusayba (Ka'b kızı): V/7.

— O, Ö —

Odon (Hotan): IV/16.
 Ogulcak Kadir Han: V/109-112; VI/5-6.
 Ogur (Türk) boyları: III/8-62.
 Oğuz Türk boyları ve devletleri: I/10, 53, 85-88; II/89-90; III/52-57,
 60-62, 106, 192, 249; IV/28, 34, 40; V/16-18, 101-109; VI/84.
 Oğuz Han: V/123.
 Oğuz ve Türk kapısı: bkz. Bâb al-Türk va'l Ğuzz.
 Oğuz Yabgusu: IV/28, V/101.
 «O-lo-co» (Alaca) boyları (Türk): I/110.
 Olon-şüme: IV/99.
 'Omar (Halife): bkz. 'Ömer.
 Oniki hayvanlı takvîmin yıldız manzûmeleri: I/120; III/95.
 On-Ogur (Türk) boyları: III/8-9.
 Onoguris kalesi: III/9.
 On-Uygur (Türk) boyları: III/9.
 Ordos bölgesi: I/10, 112, 119, 141, 153; II/155-162; IV/99.
 Ordu-balık: III/217, 228, 235, 236, 252; IV/9.
 Ordu-kent (Kâşğar): IV/16, 89; VI/2.
 Orhon: bkz. Orkun.
 Orkun ırmağı bölgesi: I/10, 106-108; II/149; III/62-229.
 Osset boyları: III/5.
 Otrâr: bkz. Keñü-tarban.
 Öd-tenri, Ödleg: III/89, IV/37, 54, 55.
 Ög: IV/87.
 'Ömer (Halife): V/13-14.
 Öngüt Türkleri: IV/99; VI/79.
 Ötüken-yış: I/106-108; III/76-77; V/55; V/86.
 Özü ırmağı (Dnepr): III/52-62; VI/82.

«Paciana» (Peçenek?) boyları: I/86.

Pamir (Famir) dağları: IV/10, 34.

Panc: bkz. Vaḥān.

Pannonia ovası: III/8-62.

«P'an-tu-ni-li»: IV/36.

Pantheism: bkz. Vahdet-i vücûd.

Parth boyları ve devleti: II/78, 89.

Pâtra (Taspar Kaganın unvânı): IV/67.

Paulicianism: III/33-34.

«Paygu»: bkz. Baygu.

Pazırık: I/51-62; III/192.

Peçenek (Türk) boyları: I/87; II/149; III/9, 11, 31, 42, 56; VI/82.

Peçenek dağları (Ural): III/31.

Penc: bkz. Vaḥān.

Pencikent: IV/31, 46; V/60.

Periken Katun: V/106; VI/44.

Perri: V/106; VI/44.

Persepolis: I/84.

Peşâver: IV/37.

Petro I: I/39.

Pharro: II/61.

«Phrom Gesar»: IV/37.

«Piğû»: bkz. Baygu.

P'ing-ch'eng: II/146-147.

P'ing-liang: I/110; II/28, 127-129, 156.

Pir-i Mûgân: VI/98.

Pleçniy: III/55.

Pliska: III/45.

«Polovtze»: bkz. Kıpçak-Kuman.

«Po-ma»: bkz. Basmil.

Po-shan: bkz. Ak-tag.

Prabhākaramitra: IV/72.

«Pracīnikana» boyları: (Peçenek?): I/86.

Preslav: III/45.

Puruşavâra: bkz. Peşâver.

— R —

- Râbîta: V/51-55.
 Rafî 'b. al-Lâîş: V/71.
 Rey: II/89-90; IV/39.
 Ribât Dihistân: V/16.
 Ribât Melik: VI/27-30.
 Rivdâd: IV/24, 33.
 Roma Kilisesi: IV/99.
 Romistrova: III/56.
 Ros ırmağı: III/56.
 Al-Ruhhac: bkz. Gazna.
 Rumeli: III/8.
 «Rûmî» dekor: VI/46-48.
 Rus boyları: III/10.
 Rusta-i Beg: IV/34.
 Rutbîl: bkz. Gazne İlteberi.

— S —

- Sâbî mezhebi: IV/53-55.
 Sabir (Türk) boyları: bkz. Sibir.
 Sabran: bkz. Savran.
 Sac-oğulları soyu: V/113.
 Şadr'lar: VI/109-110.
 Şaganyan: bkz. Çaganyân.
 Sakai (Saka) boyları: I/74, 84-85.
 «Sakai neslinden» Türkler: I/94; II/2; III/13.
 Sakarauka boyları: I/86.
 Sakluğ (Tabgaç) sülâlesi: II/146.
 Salmân-i Fârisi: V/14-15; VI/109-110.
 Saltov: III/16.
 Saltov-Mayak kültürü: III/16.
 Saltuk-nâme: III/57; VI/82-83.
 Sâ mân-hudât: V/123.
 Sâ mânî sülâlesi: V/123.
 Samarqand: III/200; IV/33, 136-137; V/81-82, 123.
 Sâ marrâ: V/113-121.
 Şanayî mezhepleri: bkz. Dualism.
 Saragur (Türk) boyları: III/9.

Sarı Uygur (Türk) boyları: III/8-9; IV/18-20.

Sarı: IV/25, 83.

Sarkel: III/30.

Sâsânî sülâlesi ve devleti: II/89-90; IV/39-40.

Satuk Bugra Han 'Abd ul-Kerîm: VI/5-6.

Sauromatae (Sarmat) boyları: III/14.

Savran (Sabran): VI/111-112.

Sayan dağları: bkz. Kögmen.

Sayram-İspicâb: IV/27; V/50, 86, 88, 90, 129; VI/9, 46, 84-103.

Sebük Tigin: V/127.

Seistân (Sicistân): IV/37; V/30-36. 2

Selçuk: V/101.

Selçuklu (Türk) boyları, illeri, devletleri: V/18; VI/73.

Selefe ırmağı bölgesi: I/106-108; II/149. III/227.

Serler (Türk?) boyları: bkz. Hsin-li.

Semender: III/27.

Sengim: IV/7-8, 10. r

Serkis (Sergius): IV/99.

Sha-chou: bkz. Tun-huang.

Shang sülâlesi: I/115; II/1.

Shansi: I/10; II/113-162.

«Sha-po-lio» (İşbara) Kagan: IV/17, 34.

«Sha-po-lio» (İşbara: Tohâristân Yabgusu): IV/36.

«Sha-t'o» (Türk) boyları: IV/10.

«She-k'üei» (İrbiş) Kagan: IV/10.

Shensi: I/10; II/113-162.

Shu-le: bkz. Kâşgar.

Sibir (Sabir, Suvar Türk) boyları: III/8.

Sibir ili (Sibirya): mükerrer.

Si-chou: IV/10, 20.

Sicistan: bkz. Seistan.

«Sie-yen-t'o» (Türk) boyları (Sır-Tarduş?): II/149.

Şifin: V/22.

Sıgnak: VI/82.

«Şigun-kiyik» ongunu: I/77-78, 110, 121, 137-138; II/28; III/106.

Simcurî (Türk) sülâlesi: C/16-18, 129.

Sind bölgesi: IV/37; V/31.

Si-ngan: II/155.

Si-pi: II/108.

Sır-deryâ bölgesi: I/83-104; II/149; III/ 60-63; V/102-108; VI/37, 84-105.

Sır Tarduş (Türk) boyları: III/149.

Sivas: III/33-34.

Siyâvahş (Siyâvûş): I/98.

Skythai (Skit) boyları: I/84; II/2, III/13.

Skythai ahfâdı sayılan Türkler: III/13.

Şoğd ve Şoğdaklar: IV/33, 48; V/122.

Spalapati: IV/37.

Sse-chüan: I/110.

«Sse-kie» (Türk) boyları: IV/20.

Su ibâdeti ve maḡdala'sı: III/109.

Subar, Suvar (Türk) boyu: bkz. Sibir.

Şâfi tarikatları: II/28, IV/85; V/71; VI/66.

Sukuluk: IV/26, 83.

«Şöl» (Çöl, Çor, Çur? Türk) boyları ve ili: II/87, 90; IV/40; V/16.

«Şöl» Tigin ve Şült soyu: IV/40, V/16.

«Su-lu» Çor Kagan (Türgiş): V/27-28, 57-59, 118.

Sumeru: III/65.

Sung-yun: II/115, 120 .

Surhâb: bkz. Vaḡş.

Surhân: bkz. Çaganiyân.

Sutasoma: IV/10.

Suvarnaprabhâsa-sûtra: bkz. *Altun-yaruk*.

Suyâb (Balasagun, Ak-beşim) bölgesi: II/67; III/169; IV/25, 95; V/56-57, 83, 109-111; VI/3, 13-40.

Sümer: I/83.

Sütken; V/104.

Swat: bkz. Udyâna.

— § —

Şâba Hâkân: bkz. Yang Souḡ Tigin.

Şaçiu (Sha-chou, Tun-huang): IV/20.

Şâfi 'î mezhebi: V/72, 87.

Şah Kalender şehri: VI/34-35.

Şahristân: bkz. Uşrûsana.

Şakık b. İbrâhim al-Balḡi al-Azdî: V/43-46.

Şakîna: bkz. Şiknân.

Şâm: V/41-42.

- Şamanân: IV/53-55.
 Şaş: bkz. Taşkend.
 Şemsi dervişler: V/71.
 Şerkianos: IV/16, 94.
 Şibir: bkz. Sibir.
 Şibe: I/53.
 Şi 'i mezhebler: V/71.
 Şiknân Türkleri: IV/34; VI/58.
 Şir Kebir: V/18.
 Şiva mezhebi: IV/37.
 Şivet-ulan: III/217.
 Şono adlı Türk beyleri: III/104.
 Şorcuk: IV/11.
 Şu Hâkân: I/10, 72.
 Şu bkz. Çu
 Şugnân: bkz. Şiknân.
 Şûmân (Türk)-Oguz devleti: IV/34; V/33.

— T —

- «Tı tapmağı (Koço): IV/10.
 Ta-A-shi-tê» Türk boyu: III/3.
 Tabaristân: IV/1, 40; V/16-17.
 Tabgaç boyları ve devleti: II/6, 113-150, 161; IV/110-112.
 Tabgaç-balık: VI/5-6.
 Tabuşkan: V/27-28.
 «Ta-lo-pien»: bkz. «A-po» Kagan.
 Tagar Kültürü: I/29-50, 71, 82
 Tagar-Taştık kültürü: I/29-50.
 Tagisken: I/85.
 T'ai-hang dağı: II/155.
 Talas ırmağı bölgesi: I/10, 72-80; II/59, IV/9, 25, 95-96; V/83, 112,
 VI/7, 17, 84, 97.
 Talas savaşı: IV/29; V/80.
 Talas şehri: bkz. Taraz.
 Talkan: IV/34.
 Talu: I/114,
 Talu-barzu: IV/24, 33.
 Tamğan dağı: III/153; IV/10.
 Tanais: bkz. Tın

- T'ang sülâlesi: mükerrer.
 Tannu-ola: bkz. Kögmen.
 Tandır. bkz. Tantra.
 Tantra mezhebi: IV/76, 81, 85; V/71.
 Taoism: II/28, 99; III/73; IV/66; VI/65.
 T'ao-t'ieh: II/44.
 Taraz (Argu Talas): II/59; IV/9, 25, 95-96; V/83, 109-112; VI/7, 17
 84, 97.
 Tarbagatay: I/10.
 Tardu Kagan: IV/11, 32, 33.
 Tarduş (Türk) boyları: I/54; II/150; IV/34, 77-780.
 Tarhan Tirek (Nizâk): IV/36, 38; V/39.
 Tarkan Tudun: IV/34.
 Taspar (T'o-po) Kagan: III/101; IV/63-67.
 Taşkend II/47-62; IV/29, 51, 52; V/70, 80, 85-89; VI/36.
 «Taşkend Türkleri»: V/70.
 Taş-kurgan: IV/10.
 Taştık kültürü: I/20-50, 61-63, 71.
 «Tch'ou-lo» (Çöllüg?) Kagan: IV/10.
 «Tch'ou-mou-kuen»: bkz. Çumuk.
 «Tch'ou-youe»: bkz. Çigil.
 Tegreg (Türk) boyları: bkz. «Ting-ling».
 Tekeş Altun Tamgan Tarkan: III/164, 210.
 Tekin-âbâd: IV/37.
 Tekin al-Turki: V/135.
 Tendük: IV/99.
 Teñri, Teñri Kan (gök) dini: III/74, 88-89.
 Tengri-tag: bkz. Ak-tag ve K'i-lien.
 Tepegöz, Depegöz: V/105.
 Terek ırmağı: II/63; III/7.
 Tering-köl: bkz. Balkaş.
 Terken (Taşkend): IV/29; V/80.
 Thrako-Kimmer-boyları: I/84.
 «Ti», «Tik» (proto-Türk) boyları: I/10, 110-155.
 Tibet: mükerrer.
 «T'ie-le» (Türk) boyları: I/10, 52, 54, 109; II/31-45, 90, 146, 149-162;
 III/7, 164, 168; IV/10
 T'ien-shan: bkz. Ak-tag, Tengri-tag (kuzey).
 Tıga (Tıka) Tigin: VI/51.

Tığaş: III/50; V/142.

Tigin-şâh sülâlesi (Kâbul Türk-şahi soyu): IV/37, 54-55, 75-76; V/-03 36.

Tıgrıç: bkz. Ting-ling.

Tik: bkz. Ti.

Tilgenlig kan: II/111, 112.

Timotheus: IV/94-95.

Tın (Don) ırmağı bölgesi: III/8-62.

«Ting-ling» (proto-Türk) boyları: I/10, 17, 52-54, 109-155; II/31-45, 149-162.

«Ti-pin»: II/155.

Tir: bkz. Hermetism.

Tirmiz: IV/34; VI/33, 51.

«Tiş»: IV/34; 36.

Togan ongunu, unvânı ve adı: VI/43.

Togla ırmağı bölgesi: II/149.

Togrıl ongunu unvânı veya adı: III/24, VI/43.

Togrıl (Kerait beyi): IV/99.

Tohar boyları: I/86.

Tohâristân: IV/34, 36, 71, 106; V/28-30, 38-50.

Tohâristân (Türk). Yabguları: IV/34, 36, 71; V/27-28, 38-42.

Tohri dili: II/123.

Toğuz-Ğuzz(Tokuz Oguz Türk) boyları: V/70, 81-82.

Tolun-oğulları: bkz. Ibn Tolun.

«T'ong» Yabgu: III/106, IV/25, 33, 72, 101.

Toña: III/101.

Toñra boyu: II/149.

Tonyukuk: III/202.

Toprak-kale sarayı: II/80-96; IV/114.

«Torâmâna»: IV/37.

«Tork» (Türk-Oguz) boyları: III/11-12, 56-57.

Torsk: III/56.

Toyuk: II/154; IV/10.

Tölis boyları: I/10; III/6.

Tölis Han: III/6.

Tört-köl: IV/9.

Ts'in-chou: IV/20.

Ts'in sülâlesi: II/155.

«Tsü-k'ü»: bkz. «Chü-ch'ü».

- Tudun sülâlesi (Taşkent): IV/29; V/80.
 Tudun-şad: IV/10.
 Tuekta: I/52-54; III/63.
 Tuhsi (Türk) boyları: VI/74.
 «T'u-li»: bkz. Tölis.
 Tu-lu Kagan: IV/27, 32.
 Tumşuk: II/94; IV/16.
 Tuna proto-Bulgar (Türk) devleti: bkz. Bulgar.
 Tun-huang: (Sha-chou): I/110; II/115, 130-150, 155-162; III/126-127; IV/18-22; VI/92.
 Tunkes: V/88.
 Tupa (Türk) boyu: II/149.
 Tupa, Tuva bölgesi: bkz. Ulug-kem.
 Tûr: I/95.
 Tûra boyları: I/83-84.
 Tûrân ovası: I/83-95.
 Tûrân ili: I/83-95.
 Turan-taş: IV/34.
 Turfan (Turpan) bölgesi: IV/10, 113-152.
 Turuşka: II/2; V/37.
 Tuva: bkz. Tuba.
 «Tübbet (Tibet) Türkleri»: IV/34.
 Türgiş boyları, ili ve Kaganlığı: III/1, 125; IV/36, 38; V/27-28, 39, 50, 56-58.
 Türk boyları, illeri, devletleri: mükerrer.
 Türk (boy ve sülâle kurucusu): I/11; III/109.
 «Türk Hyon» boyları: II/87-90, III/1-2; IV/40.
 Türkistan: IV/1; V/56-131 ve mükerrer.
 «Türk Melîği»: IV/32.
 «Türk Melîği şehri»: bkz. Kökşibağan.
 Türkmenistan: II/87, 90-91; IV/40.
 Türk proto-Bulgar boyları ve devletleri: bkz. Bulgar.
 Türk sanatkarları: III/209; IV/8.
 «Türk» sülâlesi: bkz. Hâkânî Türk.
 Türk-şahî sülâlesi: bkz. Tigin-şah.
 Türk- tefri: III/90.

Uç Turfan: IV/10.

Ud Tigin: IV/24.

Udyâna (Swat): IV/37.

Ugan boyu: bkz. «Wu-huan».

Ulug ilig tengri hanı: bkz. Zurvân.

Ulug Kem (Tuva): I/11-47, 61-71; II/39-45; III/147, 229, 230.

Ulug-kölüngü mezhebi: II/97-98, 113-117; IV/62-69.

Ulug Türk «Byağu» Kara Çurin: bkz. Kara Çurin.

Uma Katun: IV/87.

Umay: II/62; III/88.

Unaş boyu (?): IV/33.

Universalism: II/7, 28, 99; III/71-80; VI/23.

Ural dağları: III/31.

U-sun: bkz. Wu-sun.

Uşrûsana: IV/30, 58.

‘Utârid dini: bkz. Hermetism.

Utigur (Türk-Hun) boyu: III/9.

Utrâr bkz. Kengü-tarban.

Uybat: I/61-71; III/203.

Uygarak: I/85.

Uygur boyları, illeri, kaganlıkları, beylikleri, şehirleri: I/10, 53, 76; II/31, 149; III/174, 191-195, 200, 217-221, 226-252; IV/5-11, 18-24, 64, 84-92, 98-99, 133-152; VI/16, 30-39, 76, 79, 92.

Uygur Kutlug Ulug Bilge Kagan: IV/10.

Uygur yazısı: IV/134-137.

Uz (Oguz, Türk) boyları: II/11-12, 56-57.

Uzboy: VI/87.

— Ü —

Üst Poluy: I/83.

Ürgenç: V/95.

Üzkend: V/79; VI/32, 33, 37.

— V —

Vahan ırmağı bölgesi: IV/34.

Vahdet-i vücûd mezhepleri: II/28; III/73; IV/84-86; VI/65.

Vağş ırmağı (Surhâb, Kızıl-su): II/150; IV/34.

Vaisravana: bkz. Basaman.

Vajrapâni: IV/131-132.

Vajravârâhi: IV/87.

Varaḥṣa (Faraḥṣi) sarayı: IV/32; V/66-67.

Varḥa: bkz. «Böri» Tigin.

Varḥuman: IV/33.

Vasic (Oksus): V/92-93.

Vaşcird köprüsü: IV/34; V/46, 54.

Vayhind: IV/37.

Verḥne-Uralsk: III/41.

Vraḥi: bkz. «Böri» Tigin.

Vrum hanı (Roma Kayseri): IV/16.

Wan-fo-hsia Uygur Buddhist külliyesi: IV/20.

Wei boyları (kadım): bkz. Kuei.

Wei ırmağı bölgesi: II/146-147; 155.

Wei-Mo (Tunguz?) boyları: II/148.

Wei (Kuzey) sülâlesi: bkz. Tabgaç.

Wisigoth kültürü: III/23.

«Wu-huan» (adı Oğuz veya Ugan olabilecek proto-Türk?) boyu: I/10
53; II/31; III/8, 192.

«Wu-san» Tigin-şah: IV/37.

«Wu-sun» (U-sun) boyları ve devleti: I/10, 66, 74-75; II/4, 47, 51, 54,
122; III/98; IV/24.

Wu-ti: IV/17.

«Wu-wan» bkz. «Wu-huan».

Wu-wei-hien: bkz. Ku-ts'ang.

— Y —

Yabaku (Türk) boyları: VI/74-75.

Yabgaç-balık: bkz. Tabgaç-balık.

Yada taşı: III/109.

Yagma (Türk) boyları: VI/74.

Yakonur: I/53.

Ya 'qub Ibn al-Laṭṭ: IV/37; V/34.

Yakut (Türk) boyları: I/107-108.

«Ya-lo-shan»: III/120.

Yamar (Türk) boyu: II/149.

Yamar (veya Yumar: Ob) ırmağı: III/8; VI/74-75.

Yang ilkesi: bkz. Yaruk.

- Yang Souh Tigin (Şir-i Kişver, İl-Arslan, Şâba Hâkân): III/101; IV/32, 73.
- Yangı-kent: III/60; IV/28; V/101.
- Yangı-kün: III/91, 131.
- Yar-hoto: V/10.
- Yarış: bkz. Cüngarya.
- Yaruk ilkesi: II/15-19.
- Yassı-taşlar kültürü: I/106-108.
- Yaşıl-ögüz (Hoang-ho): I/111; II/155.
- Yayık (Ural) ırmağı bölgesi: I/86; III/8, 55; VI/83.
- Yazdgird: bkz. Yezdgird.
- Yazid Ibn Muhallab: V/16.
- Yegenkent: IV/30, 89.
- «Yeh-ta»: III/1, IV/36.
- Yel-Tigin, Yelme (Ath) Kagan: IV/32, 36, 37; 74.
- «Yeñ-t'o» (Tarduş? Türk) boyları ve devletleri: II/150; IV/34.
- Yesevi (Hoca Ahmed): VI/84-112.
- Yesi: bkz. Yesevi.
- Yetiken, Yitiken yıldız manzûmesi: II/12; III/91; IV/32, 53-55.
- Yezdgird II: II/87, 90; IV/40; V/16.
- Yezdgird III: V/20.
- Yil-büke: III/94.
- Yıltavar Almuş: bkz. Almuş.
- Yin: bkz. Kararig.
- Yin-shan (Çogay-kuz): I/113; II/155.
- Yir-suv: III/94.
- Yir teñri hanı: III/92-93.
- Yogaçâra mezhebi: IV/76.
- Yohanna (Râhib): IV/99.
- Yol-teñri: III/89.
- Yula (Türk) boyu: III/33.
- Yultuz ırmağı bölgesi: II/153; IV/11.
- Yumar (veya Yamar:Ob) ırmağı: III/8; VI/74-75.
- Yûsuf Bilge Han V/50.
- Yûsuf Hamadâni: VI/109-110.
- Yûsuf Haşş Hâcib: VI/61-69.
- Yüeh-ch'ih boyları: I/10; II/5.
- Yün-kang: II/144.

— Z —

Zâbul: bkz. Gazna.

Zaman-yazdân: IV/54, 55.

Zeydî mezhebi: V/71.

Zemarpos: III/71..

Zerdüşť dini: III/33-34; IV/66.

Zerefşân ırmağı bölgesi: IV/33; VI/48.

Žulķarneyñ: I/10.

Zurvân: III/89; IV/54, 55.

BİBLİOGRAFYA VE KISALTMALAR

A : Ankara.

AA : Alma-ata.

AAASH : *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*.

AArASH : *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*.

P. Aalto, «Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei», *JSFO* 60 (H. 1958).

«G. J. Ramstedt's archaologische Aufzeichnungen und Itinerarkarten aus der Mongolei vom Jahre 1912», *JSFO* 67 (H. 1966).

AARP : *Art and archaeology research papers*.

Abû'l Gâzî Bahadur Han, *Şecere-i Türk*, Desmaisons bask. (St Leonards-Amsterdam 1970).

Abû Hanîfa (Imâm-ı A'zam), *Kitâb şarh al-fiqh al-akbar* (Al-Matûridî şerhi) (Haydarâbâd, H. 1321).

AERXE : *Arxeologičeskie i etnografičeskie raboti Xorezmskoy ekspeditsii*.

E. I. Ageeva, «Baba-ata»: «Raskopki na gorodişçe Baba-Ata» *TII AEANK*, 14 (AA 1962).

«Sır-darya»: «Opit klassifikatsii keramiki gorodov i poseleniy srednego tečeniya Sır-darı i Kara-tau», *KSIIMK*, XXVIII (M. 1949).

E. I. Ageeva - I. Patseviç, «Iz istorii osednix poselenii i gorodov yujnogo Kazaxstana», *TIIANK*, V, (AA 1950/1).

Airs de Touen-houang, Mission Paul Pelliot, II, (P. 1971).

K. Akışev, «Esik»: «Esikten tabılğan eskertkiş», *Julduz*, 11 (AA, 1974).

«Issık»: «Kurgan Issık» *V glub' vekov* (AA, 1974).

«Kultura Sakov dolini reki İli», *Drevnyaya kul'tura Sakov i Usuney dolina İli* (AA, 1963).

K. A. Akışev - K. M. Baypakov - L. B. Erzakoviç, *Drevniy Otrar* (AA. 1972).

ALASH : *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungariae*.

L. I. Al'baum, «Afrâsyâb» «Novie rospisi Afrasiaba», *SNY X* (M. 1971).

Balalık-tepe (T. 1960).

Jivopis' Afrasiaba (T. 1975).

L. I. Albaum - B. Brentjes, *Wächter des Goldes* (B. 1972).

V. P. Alekseev, «K paleoantropologi gornogo Altaya v epoxu rannego jeleza», *Arxeologiya Severnoy i Tsentral'noy Azii* (Novosibirsk 1975).

- A. Allchin, «The culture sequence in Bactria» *JHSA* (Jan. 1960).
AM : *Asia Major*
AN : *Akademiya Nauk*
 F. H. Andrews, *Catalogue: Descriptive catalogue of antiquities recovered by Sir Aurel Stein in Central Asia* (Delhi, 1935-36).
Wall-paintings from ancient Central Asian shrines (London 1948).
AO : *Acta Orientalia* (Copenhaguen).
AOASH: *Acta Orient. Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest).
APAW: *Abhandl. d. Preuss. Akad. d. Wiss.*
 R. Arat, *Eski Türk şiiri* (A. 1965).
 «Kıpçak», *IA* (I. 1955).
 M. Ârif, *Binbir Hadîs-i Şerif şerhi* (Kahire H. 1319).
 F. X. Arslanova - A. A. Çarikov, «Kamenme izvayaniya Verxnogo Priirtışa», *SA* (1974/3).
 P. X. Arslanova - S. G. Klyastorniy, «Runičeskaya nadpis' iz Verxnogo Priirtış'ya», *TS* 1972 (M. 1973).
 J. Artamonov, *Istoriya Xazar* (Leningrad, 1962).
 M. I. Artamonov - G. Charrière, *L'art barbare des Scythes* (Paris 1971).
AS: *Arxeologičeskij Sbornik*.
ASA: *Arxeologiya Sredney Azii*.
 'Âşım Efendi, *Burhân-i Kâfi* tercemesi (I. H. 1287).
Kâmûs-i Muhtâş tercemesi (I. H. 1272).
 Jes. P. Asmussen, *Xudstûnîst* (Copenhaguen, 1965).
 J. R. Aspelins, *Altaltaische Kunstdenkmäler*, H. Appelgren - Kivalo bask. (H. 1931).
 'Aşık - Paşazâde, *Târîh* (I., H. 1332).
 N. Atsız, *Kara - hanlılar ve Anadolu Selçukları* (Müneccim - başı Târîhi) (A. 1971).
AUDTCFD: *Ankara Univ. Dil - Târîh ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*.
 R. B. Axmerov, «Arxeologičeskie naxodki v Başkırîi», *SA* (1974/2).
 B: Berlin.
 J. Bacot, *Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouïgours au VIIIe siècle* (Paris 1957).
 H. Bailey, «Altun Khan», *BSOAS* XXX/1 (London, 1967).
 «Turks»: «A Khotanese text concerning the Turks in Kantşou», *AM*, New series 1/1 (London, 1949).
 Bal'amt, *Terceme-i târîh-i Tabarî* (Tehran, H. 1337).
 Balâzuri, *Futuh al-buldân* (Kahire, 1959).
 G. N. Balasova, «Bronzovoe zerkalo so stzenoy oxotı», *TOVGE* III.

- Balḥī ('Abdullah b. Muḥammad). *Faza' il i-Balḥ* (Tehran, H. 1350).
- W. Bang- A. von Gabain, «TT» I; 2) «TT» II; 3) «TT» III; 4) «TT» IV; 5) «TT» V; *SPAW* (B. 1929, 1930, 1931) ve *EDTF* II (Leipzig, 1972).
- W. Bang - A. von Gabain - G. R. Rachmati, «TT» VI, *EDTF* II (Leipzig, 1972).
- W. Barthold, «Farghāna», *EI* (Leyden 1913).
- «İslām»: «Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung des Islams in Mittelasien» *AM*, II (1925).
- «Kara - Khitay», *EI* (Leyden, 1927).
- «Kara - Tekin», *EI* (Leyden, 1927).
- «Khotan», *EI* (Leyden, 1927).
- Soғeneniya* (M. 1963).
- «Tashkent», *EI* (Leyden, 1934).
- «Turkestan», *EI* (Leyden, 1934).
- Turkestan* (ingilizce): *Turkestan down to the Mongol invasion* (London 1928).
- Turkestan* (rusca): *Turkestan v epoxu Mongol'skago nasestviya* (M. 1900).
- «Turkmeniya»: «Očerki istorii Turkmenskogo naroda», *Türkmeniya* (Leningrad, 1929).
- Basenov: bkz. Margulan - Basenov - Mendikulov.
- I. A. Batmanov - A. C. Kuna, *Pamyatniki drevneturskoy pis'mennosti Tuvi* (Kızı 1963).
- Bayḥāqī, *Tārīḥ-i Mas'ūdi* (Teheran, H. 1319).
- Baykal* (M. 1971).
- K. Baypakov - L. Erzakovič, *Drevnie goroda Kazakstana* (AA. 1971).
- L. Bazin, «Les parlers des T'opa - Wei», *TP XXXIX*, (1950).
- Les calendriers turcs anciens et médiévaux* (Service de reprod. des thèses, Univ. de Lille, 1974).
- S. Beal, *A catena of Buddhist scriptures* (Taipei, 1970).
- Si - yu - ki* (Calcutta, 1963).
- A. Belenitzkiy, «Voprosi ideologii i kul'tov Sogda po materyalam Pyancikentskix xramov», *Jivopis*.
- A. M. Belenitzkiy - I. B. Bentovič - O. G. Bol'sakov, *Srednevekovy gorod Sredney Azii* (Leningrad, 1973).
- A. M. Belenitzkiy - B. I. Marşak, «L'art de Piandjikent à la lumière des dernières fouilles», *Revue des arts asiatiques*, XXIII.
- V. D. Beletziy, «Jilişca Sarkela - Beloy Veji», *MIA*, 75/2 (1959).
- A. N. Bernştam, «Bania drevnego Taraza», *TOVGE* II (Leningrad, 1940).
- EV*, V: «Drevneturskiy dokument iz Sogda», *EV*, V (M. 1951).

- EV, VI. «Uygurskaya nadpis'iz Erši», EV, VI (M. 1952).
 «Kirghizia», «Archaeological investigations in Kirghizia», *Gazette des Beaux arts* (1946).
- MIA 14: «Trudi Semirečenskoy arxeologičeskoy ekspeditsi Čuskaya dolina», MIA 14 (M. 1950).
- MIA 26: «Istoriko - arxeologičeskie očerki Tsentral'nogo Tyan'shanya i Pamiro - Alaya», MIA 26 (M. 1949).
- Pamyatniki Kirgizii: *Arxitekturnie pamyatniki Kirgizii* (M. 1950).
- «Otrar»: «Drevniy Otrar» IANKZ (seriya arxeologičeskaya) (AA. 1953).
- SA XI: «Osnovnie etapy istorii kul'tura Semireč'ya i Tyan'shanya» SA XI (M. 1949).
- «Türgeş»: «Türgeşskie monetni», TOVGE III (Leningrad 1940).
- B. Bhattacharya, *The Indian Buddhist iconography* (Calcutta, 1958).
- N. Ya. Bıçurin, *Sobranie svedeniy o narodax obitavşiv Sredney Azii* (M. 1950-53).
- H. Bidder, *Teppiche aus Ost Turkestan bekannt als Khotan, Samargand und Kansu* (Tübingen 1964).
- B. Biot, *Le Tchéou - li* (P. 1891).
- Birûni, *Hind; Kitâb fî tahqîq mâ lil Hind* (Haydarâbâd, H. 1377).
- Al - âthâr al - bâğiyya, Sachau bask. (Leipzig 1923).
- E. Blochet, «La conquête des états nestoriens d'Asie Centrale par les Shi'ites», *Revue de l'Orient chrétien*, 25 (Paris, 1925-26).
- D. Bodde, *Festivals in classical China* (Princeton, 1975).
- O. G. Bol'sakov, «Zametki po istoričeskoy topografii dolini Zerefşana v IX-X.vv.; KSIIMK, 61 (M. 1956).
- A. Bombaci, «Jebu»: I - «Qui était Jebu Xa'an?», *Turcica* II (P. 1970).
 «Qutlug bolzun», UAF 37, 38 (1966).
- F. Boodberg, «Three notes on the Tu-chüeh Turks», *Semitic and Oriental studies*, XI, (Univ. of California, 1951).
- P. N. Boratav, *Er-töştük* (P. 1965).
- J. Boyle, *Afa Malik Juva'inis History of the Worldconqueror* (Manchester, 1958).
- B. Brentjes, «Bulgar»: «On the prototype of the proto-Bulgarian temples at Pliska, Preslav and Madara», *East and West*, New series, vol. 21/3-4 (Rome, Dec. 1971).
- «Westtrift»: «Zur Westtrift Ost und Zentralasiatischer Motive in skytischer Zeit», *Protokollband der XII. Tagung der Perm. Int. Altaistic Conf.* (Berlin, 1974).
- E. Bretschneider, *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources* (London, 1967).
- BSOAS: *Bulletin of the Oriental and African studies*. (London).

- Buhâri, *Şahîh* (Kahire, H. 1354).
- Tecrid-i şarîh ve tercemesi*, terc. A. Naim, A. Zebidi, K. Miras, Diyanet işleri neşriyatı No 40 (I. H. 1346).
- V. A. Bulatova-Levina, «Buddiyskiy xram v Kuve», *SA* (1961/3).
- E. W. Burlingame, *Buddhist legends translated from the original Pali text* (London 1969).
- A. A. Çarikov, «Rannesrednevekovie skulpturi iz Vostoçnogo Kazaxstana», *SA* (1976/4).
- S. Çagatay, *Altun Yaruk'tan iki parça* (A. 1945).
- CAJ: Central Asiatic Journal*.
- Câmi, *Nafahât al-uns*. Lâmi 'î Çelebi terc. (I. H. 1289).
- G. Cankova - Petkova, «L'établissement des Slaves et proto - Bulgares en Bulgarie», *Etudes historiques*, V (Sofia, 1970).
- G. Carter, *The invention of printing in China* (N. Y. 1955).
- E. Chavannes, «Cycle»: «Le cycle turc des douze animaux» *TP*, VII (1906).
Docs.: Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux et Notes additionnelles (St Petersburg, 1903).
- Notes: Bkz. Docs.*
- La sculpture sur pierre en Chine au temps des deux dynasties Han* (Paris, 1953).
- Se - Ma - Ts'ien. Les mémoires historiques de Se - Ma - Ts'ien* (P. 1967).
- Le T'ai - chan* (Paris, 1910).
- TP: 1905: «Les Pays d'Occident d'après le Wei - liou», TP*, II/6 (1905).
- TP 1907: «Les Pays d'Occident d'après le Heou Han-chou», TP*, II/8 (1907).
- Ch'ên Yüan, *Westerners in China under the Mongols* (Los Angeles, 1966).
- Chêng - Tê - K'un, *Chou China* (Cambridge, 1973).
- Çin: bkz. Eberhard.
- G. Clauson, *Dictionary: An ethymological dictionary of pre - Thirteenth century Turkish* (Oxford, 1972).
- «Philology»: «Turkish philology in Hungary», *AM*, XVIII/2 (London, 1973).
- «Turk; Mongol, Tungus», *AM*, New Series VIII/1 (London, 1960).
- N. L. Çlénova, «Olen'»: «Ob oleni kamnyax Mongolii i Sibiri», *Mongolskiy arxeologičeskiy sbornik* (M. 1962).
- Tagar: Proisxoždenie i rannyya istoriya plemën Tagarskoy kultury* (M. 1967).
- G. Combaz, «Stûpa»: «L'évolution du stûpa en Asie», *Mélanges chinois et bouddhiques* (Louvain 1933, 1935, 1937).
- A. Csoma de Körös, «Note on the origin of the Kâla - chakra and Adi-buddha systems», *JASB*, II/14 (Febr. 1853).

- A. Cunningham, *Ancient geography of India* (Varanasi, 1963).
- K. Czeglédy, *AOASH* XXV: «On the numerical composition of the ancient Turkish tribal confederations» *AOASH*, XXV (1972).
Nomad pérok vandorlasai (Bud. 1969).
- B. Dagens, «Sculptures de Bactriane», *MDAFA* XIX (P. 1964).
- V. P. Darkevič, «Kovş iz Xazarii i turskiy geroičeskiy epos», *KSIIMK*, 140 (1974).
- J. Dauvillier, «Les provinces chaldéennes de l'extérieur», *Mélanges Cavallera*, (Toulouse, 1948).
- G. F. Debetz, *Paleo-antropologiya SSSR* (M. 1948).
- P. Demiéville, «Quelques traits de mœurs barbares», *AOASH* 15 (Bud. 1962).
- A. Devlet, «Bolşaya Boyarskaya pisanitza», *SA* (M. 1965/3).
- K. Dieterich, *Byzantinische Quellen zur Laender und Völkerkunde*, (Leipzig, 1912).
- N. N. Dikov, *Bronzovyy Vek Zabaykal'ya* (Leningrad, 1953).
- E. Dittrich, *Das Motiv des Tierkampfes in der altchinesischen Kunst* (W. 1963).
- N. Diyarbekirli, «Kazakistanda bulunan Esik kurganı», *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Cumhuriyetin 50. yılına armağan* (I. 1973).
- Docs. Bkz. Chavannes.*
- G. Doerfer, «Das chaldaisch, eine archaische Turksprache», *ZDMG*. IX/1 (W. 1968).
- Türkische und mongolische Elemente in neupersischen* (W. 1963-75).
- B. V. Dolbejev, «V poisax razvalin Bişbalıka», *Žapiski Vostočnogo otdeleniya imperatorskogo russkaya arxeologičeskago obščestva*, XXII (Petrograd, 1915).
- Drevnosti Çardarı: A. G. Maksimova - M. S. Merşçiev - B. I. Vaynberg - L. M. Levina eseri*, (A. A. 1968).
- J. Dowson, *A classical dictionary of Hindu mythology*, (London, 1965).
- D. M. Dunlop, *The history of the Jewish Khazars* (N. Y. 1967).
- W. Eberhard, *Conquerors and rulers* (Leiden, 1965).
- Çin Tārīhi* (A. 1947).
- «Lokalkulturen in alten China», *TP*, vol. XXXII (Leiden, 1942).
- Sterkunde und Weltbild in alten China* (Taipei 1976).
- Şiml: Çinin Şiml komşuları* (A. 1942).
- Toba: Das Toba Reich Nordchinas* (Leyden 1949).
- EDTF: Ergebnisse der Deutschen Turfan Forschung*. (Leipzig 1972).
- N. Egami, «Olon - sume et la découverte de l'église catholique romaine de Jean de Montecorvino», *JA*, 240 (Paris, 1952/2).
- V. V. Egerev, «Arxitektura goroda Bolgar», *MIA* (61).
- EI: Encyclopaedia of Islam.*

Eranşahr: bkz. Marquart.

K. Erarslan, *Yesevî'nin Fakr - nâmesi* (Istanbul, 1977).

I. F. Erdélyi, «Avar sanatı» (The art of the Avars), *TKEK* II/1a (I. 1972).

«Fouilles archéologiques de Bachkirie», *AOASH*, XXV (Bud. 1972).

M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı* (A. 1958).

E. Esin, Ak-beşim ve Kara-hanlıların islâmî âbideleri», *TTKB*, VI, (A. 1967).

«Afşin»: «The cultural background of the Afşin Haydar of Uşrûsana», *Akten des VII. Kongress für Arabistik und Islamwissenschaft, Abhandl. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen*, (Göttingen, 1976).

«And», *Forschungen zur Kunst Asiens, in Memoriam K. Erdmann* (Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk ve İslam Sanatı Enst. yayınları) (I. 1969).

«Bağdaş ve çökme», *STY*, III (I. 1970).

«Balasagun», *TIA* (baskıda).

«Bayrak», *TIA* (baskıda).

«Bedük bürk», *Communications to the IX th meeting of PIAC, Istituto Univ. Orientale* (Napoli, 1971).

«Belh»: «M. VI. yüzyılda Batı Türk Hakanlığın ilhâkından İslama kadar Belh târihçesi», *Uluslar-arası Mevlânâ semineri bildirileri* (A. 1973).

BMTA: Buddhist and Manichean Turkish art, Suppl. to *TKEK* II (I. 1967).

«BMTS»: «Burkan ve Mani çevrelerinde Türk sanatı», *TKEK* II/I a (I. 1972).

«Butân-i Halaç», *TM* XVII (I. 1972).

«Central Asian Written records», *Liber-Librorum* (London, 1972).

«The cosmic mountain and the auspicious bestiary», *Aarp*, 8 (London 1976).

«The dracontine arch the apotropaic mask in Turkish symbolism», *AARP*, 4 (London 1974).

«Evren», *SAD*, I (A. 1970).

«Fârâbî'yi yetiştiren Kengeres kültür çevresi», *ITD* (I. 1977).

«The Hunter-Prince in Turkish iconography», *JAV*.

«Kökşibağan», *TK* 98 (A. Aralık 1970).

«Kün-ay», VIII. *TTKB* (A. 1973).

«Kubbe»: «Türk kubbesi», *SAD*, III (A. 1971).

«Kuşçı», *STY*, VI (I. 1975).

«Manichean»: «Notes to the Manichean paintings of Eastern Turkistan», *Comms. the Sixth Congress of Iranian art* (Teheran, 1976).

- «Muyanlık», *TTK Malazgird armağanı* (A. 1973).
- «Ordug», *AUDTCF Tārth araştırmaları dergisi*, VI/10-11 (A. 1972).
- «Oldrug-turug», *KO* (Berlin, 1971/2).
- «Ötüken illerinde M. VIII-IX. yüzyıllarda Türk âbidelerinde sanatkar adları» («Names of artists on Turkish monuments of the VIII-IX centuries in the land of Ötüken»), *TKEK II/1a* (I. 1972).
- «Ötüken-yış», *N. Atsız Armağanı* (I. 1976).
- «Al-qubbah al-Turkiyya»: *Atti del Terzo Congresso di studi arabi e islamici* (Napoli, 1967).
- «Resim»: «İslâmiyetten önce Orta Asyada Türk resim sanatı», (Central Asian Turkish painting before Islâm), *TKEK II/1a* (I. 1972).
- «Sacrificial themes in the art of Uralic and Altaic peoples», *Proceed. of the XIX th PIAC* (H. 1977).
- «Samarra»: «Türk ul-acem'lerin eseri Samarra'da Cavsak ul-Hâkânî divar resimleri», *STY*, V (I. 1973).
- «Tös and moncuğ, notes on Turkish flag-pole finials», *CAJ*, XVI/1 (W. 1972).
- «Türgiş»: Tabari's report on the warfare with the Türgiş», *Proceeds. of the XV th PIAC*, *CAJ*, XVII/2-4 (W. 1973).
- «The Türk al'avam of Sâmarrâ and the paintings attributable to them in the Ğawsaq al-Haqâni», *KO*, IX/1-2 (W. 1975).
- «Türk Buddhist sanatının târihçesi», *Birinci Milletler-arası Türkoloji Kongresine tebliğ* (baskıda).

EV: *Epigrafika Vostoka*.

L. A. Evtyuxova, «Kamennie izvayaniya Yujnoy Sibiri i Mongolii», *MIA* 23 (1952).

Al - Fârâbî, *Arâ ahl al-madîna al-fâdila* (Kahire, târihsiz).

Mustkî: Kitâb al-mustqî al-kabîr (Kahire, H. 1308).

G. Feher, *Monuments de la culture proto-Bulgare* (Bud, 1931).

N. N. Fedorov, «K voprosu o poslednetzom Karaxanidskom dvortze na Af-rasiabe», *SA* (1965/3).

G. A. Fedorov - Davidov, *Die Goldene Horde* (Leipzig - Berlin, 1973).

Koşevniki Vostochnoy Evropy (M. 1966).

B. D. Filov, *Early Bulgarian art* (Berne 1919).

Kl. Fischer, «Preliminary notes on some ancient remains at Qunduz», *JHSA* (Kâbul, Janv. March 1971).

K. Finsterbusch, *Han: Verzeichnis und Motivindex der Hnn - Darstellungen* (W. 1971).

- Pei - Ch'i: Zur archaeologie der Pei-Ch'i (550-77) und Sui Zeit (581-618)*, (W. 1976).
- F. Fourcade, *La peinture murale de Touen - Huang* (P. 1962).
- O. Franke, *Geschichte: Geschichte des Chinesischen Reiches* (B. 1925).
Inscript: Eine chinesische Tempelinschrift aus Idikutshari bei Turfan (B. 1907).
- «Türkvölker»: «Zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens», *APAW* (B. 1904).
- G. Frumkin, *Archaeology in Soviet Central Asia* (Leiden, 1970).
- A. A. Freyman, «Peçat'pri dokumente B-4», *PV* (1960/3).
- W. Fuchs, «Huei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentralasien um 726», *SPAW* (B. 1938).
- A. von Gabain, «Altürkisches Schrifttum», *SDAW* (B. 1948/3).
Chotscho: Das uigurische Königreich Chotscho (850-1240) (B. 1961).
 «Hunnisch - Türkische Beziehungen», *TA*.
 «Kök-Türklerin târihine bir bakış», *AUDTGFD* I, II (Temmuz-Ağustos 1944), III (Eylül 1950).
- Gardizi, *Żayn al-aḥbār* (Tehran, H. 1347).
- A. A. Gavrilo, *Mogil'nik Kudirge* (M. 1965).
- G. A. Geybullayev, «O proisxojdenii nazvaniya go roda Çöl», *ST* (Baku, 1975/6).
- V. V. Ginzburg, «Drevnee naselenie vostochnix i tsentral'nogo Alaya po antropologičeskim dannim», *Sredneaziatskiy etnografičeskiy sbornik*, 1, (M. 1954).
- R. Giraud, *L'Empire des Turcs célestes* (P. 1960).
Giriş: bkz. Togan, Türk Târihine giriş.
- I. I. Goxman, «Antropologičeskie materialy iz plitočnix mogil Zabaykal'ya», *SMAE*, 18 (1958).
- R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien* (W. 1967).
- A. D. Graç, «Arxeologičeskie issledovaniya v Kara - xole i Mangun - tayge», *AN SSSR, Institut etnografii, Trudy, Tuvinskoy kompleksnoy arxeologo-etnografičeskoj ekspeditsii*, I, (M. 1960).
Drevneturskie izvayaniya Tuvı po materialam issledovaniı 1953-60 (M. 1961).
- M. Granet, *Danses et légendes de la Chine ancienne* (P. 1959).
- G. V. Grigor'ev, «Gorodişçe Talu-barzu», *TOVGE* II, (Leningrad, 1940).
- Yu. Ş. Grişin, *Bronzoviy i ranniy jelezniy veka Vostochnogo Zabaykal'ya* (M. 1975).
- J. J. M. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (B. 1921).
Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens (Leipzig, 1926).

- G. E. Grumm - Grjimaýlo, *Zapadnaya Mongolia* (Leningrad, 1925-26).
- A. Grünwedel, *Buddhist art in India* (London, 1965).
- «Ergebnisse»: «Die archaeologischen Ergebnisse der dritten Turfan Expedition», *Zeitschrift für Ethnologie* (Berlin, 1909).
- «Idikut», «Berichte über archaeologischen Arbeiten in Idikuts-hahri in 1902-1903» *Abhandl. d. Bayerischen Akad. d. Wiss.*, XXIV/2 (München 1905).
- Kultst: Altbuddhistische Kultstaetten in chinesisch Turkestan* (B. 1912).
- M. P. Gryaznov, «Bab»: «Minussinskie kamennie bab», *SA XII* (M. 1950).
- «Minyaturı Taştıkskoy kulturi», *AS*, 13 (M. 1971).
- «Pamyatnik»: «Drevneyşchie pamyatniki geroičeskogo eposa narodov yujnoy Sibiri», *Arxeologičeskie Sbornik*, 3 (Leningrad, 1961).
- L. N. Gumilev, «Biografiya»: «Biografiya Turkskogo Xana v Istorii Feofilakta Simokatti i v destvitel'nosti», *Vizantiyskiy Vremennik*, XVI (M. 1965).
- «Dinlinskaya problema», *Izvestiya usesoyuznoe geograficeskoe obşchestvo*, 91 (M. 1959/1).
- «Hazar»: New data on the history of the Khazars», *AAASH*, XIX (1967).
- «Statuetki voynov iz Turkogo-Mazara», *Sbornik Muzeya antropologii i etnografii*, 12 (Leningrad 1949).
- Turki: Drevnie Turki* (M. 1967).
- «Velikaya rasprya Pervom Turkskom Kaganata v svete vizantiyskix istočnikov», *Vizantiyskiy Vremennik*, XX (M. 1961).
- «Voyná 589 g. i Geratskaya bitva», *Izvestiya otdeleniya obşchestvennix nauk Akad. Nauk Tacikskoy SSR*, No 2 (23) (1960).
- H: Helsinki.
- A. Habibi, *Paxto va Loyakán-i Gazna* (Kâbul H. 1341).
- J. Hackin, «Fouilles à Qunduz», *MDAFA VIII* (P. 1955).
- L. Hambis, *Sculptures: Sculptures et peintures d'Asie Centrale, inédits de la Mission Pelliot* (P. 1956).
- Toumchoug*, I (P. 1961); II (P. 1964).
- M. Hamidullah, *Kur'ân-i Kerîm Târîhi* (I. 1965).
- Le Prophete de l'Islam* (P. H. 1378/1959).
- J. R. Hamilton, *Conte: Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïghoure* (P. 1971).
- Ouïghours: Les Ouïghours a l'époque des Cinq Dynasties* (P. 1955).
- «Toquz-Oğuz et On-Uygur», *JA*, CCL (P. 1972).
- R. W. Hamilton, *Khirkhat al-Mafdjâr* (Oxford, 1959).

- J. R. Hamilton - E. Tryjarski, L'inscription runiforme de Khutuk - ula», *JA*, CCLXIII/1,2 (P. 1975).
- J. Harmatta, «Bactrian»: «Late Bactrian inscriptions» *AAASH*, t. XVII, (Budapest, 1969).
- «Byzantinoturcica», *AAASH*, X, (1962).
- G. Hazai - P. Zieme, *Fragmente der uigurischen Version des «Jin'gangjing» mit den Gāthās des Meister Fu* (B. 1971).
- A. Herrmann, *An historical atlas of China* (Edinburgh 1935).
- R. H. Haertel, *Indische und Zentralasiatische Wandmalerei* (B. 1959).
- Herodotos, *L'Enquête*, A. Barguet terc. (P. 1964).
- Fr. Hirth, *Einflüsse: Über fremde Einflüsse in der chinesischen Malerei* (München, 1896).
- Geschichte der chinesischen Malerei* (München, 1897).
- T. Hocaniyazov, *Denejnoe obraščenie v gosudarstve Velikix Sel'čukov*, (Aşkâbâd, 1977).
- Hoborigin, Dictionnaire encyclopédique du Bouddhisme* (Tokyo, 1929).
- G. Hoffmann, «Auszüge aus dem syrischen Erzählungen von persischen Martyrern», *Abh. für die Kunde des Morgenlandes*, VII/3 (Leipzig, 1880-81).
- Hudd: Bkz. Minorsky, Hudd al-'alam.*
- L. C. Hopkins, «Where the rainbow ends», *JRAS* (1931/2).
- H. Humbach, *Denkmaeler. Die baktrische Denkmaeler* (W, 1966).
- Kaniška: Die Kaniška - Inschrift von Surkh - Kotal* (W. 1960).
- Kuşân: Kuşân und Hephtaliten*, (München, 1961).
- S. G. Huth, «Neun Mahabân Inschriften», *Veröffentl. der Königl. Museen für Völkerkunde, Supplement Heft*, (B. 1901).
- S. Hummel, *Zum Buddhistischen Weltbild zugleich zur Buddhistischen Ikonographie von Zentral und Ostasien* (Leipzig, 1948).
- I: Istanbul.
- IA: *Islam Ansiklopedisi*
- IANK: *Izvestiya Akademii Nauk Kazakskoy SSR* (AA.).
- IANKIAE: *Izvestiya Akademii Nauk Kaz. SSR, seriya istorii, arxeologii i etnografii* (AA.).
- Ibn al-Aşîr, *Al - Kâmil fî târih* (Kahire, H. 1348).
- Ibn Faqlân: bkz. Togan.*
- Ibn Hallikân, *Vasayât al-â 'yân* (Bulaq, H. 1299).
- Ibn Havkal, *La configuration de la Terre*, J. H. Kraemers - G. Wiet tercemesi (Paris, 1964).
- Kitâb sîrat al-arz* (Beyrut, târîhsiz).

- Ibn Hişâm, *Al-sîrat al Nabaviyya* (Kahire, H. 1355).
- Ibn Hurdâzba, *Al-masâlik va al-mamâlik* (Leiden, 1889).
- Idrisî: *La géographie d'Edrisi*, J. Jaubert terc. (Paris, 1836-40).
- IİAN: *Izvestiya Imp. Akad. Nauk*.
- ICHACCAKP: *International Conference on the history, archaeology and culture of Central Asia in the Kushan period*.
- A. Inan, «Sibiryada Islâmiyet», *N. Lugal Hâtıra Kitabı*, (A. 1968).
- Şamanism: *Târîhde ve bugün Şamanism*, (A. 1954).
- TK 98: «Yûsuf Hâş Hâcib ve eseri», TK 98 (A. Aralık 1970).
- IO: *Inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors, 1892).
- Iştahîrî, *Al-masâlik wa al-mamâlik* (Kahire, 1961).
- Istoriya Tuvi (M. 1964).
- ITED - *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*.
- I. Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi* (Sofia, 1925).
- JA: *Journal Asiatique*.
- JAV: *Die Jagd bei den altaischen Völkern. Vorträge der VIII. Perm. Int. Altaistic Conference* (W. 1968).
- JHSA: *Journal of the Historical Society of Afghanistan*. (Kâbul).
- K. Jettmar, *Die frühen Steppenvölker* (Baden-Baden, 1964).
- TKEK: «İlk Türklerin arkeolojisi», TKEK, II/11a (I. 1972).
- Jivopis: *jivopis' drevnego Pyancikenta* (M. 1954).
- JSFO: *Journal de la Société Finno-ougrienne*.
- S. Julien, *La vie: Histoire de la vie de Hiouen - Tshang* (U.S.A. 1968).
- «Les Ouigours», JA (P. Janv. 1847).
- Kalhâna, *Râjataraṅgīnī*, A. Stein terc. (Delhi, 1961).
- G. Kara - P. Zieme, *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung* (Berlin, 1976).
- Die uigurische Übersetzung des Guruyogas «Tiefer Weg» von Sa - skya Pandita und der und der Manjusrinâmasaṅgîti* (Berlin, 1977).
- Karşı (Cemâl Karşı), *Mulhaqât al-şurâh*, Barthold, *Turkestan* (rusça), I, 128-35.
- Kâşğarî (Maḥmûd), *Al - divân luğât al - Turk*, B. Atalay bask. (A. 1941-43).
- KB: bkz. Yûsuf Hâş Hâcib, *Qutadğu - bilig*.
- Kerder: bkz. Yagodin ve başkaları.
- A. K. Kibirov, «Arxeologičeskie pamyatniki Cat-kala», *TKAEE* II (M. 1959).
- S. P. Kiselev, «Drevnie goroda Mongolii», SA (1957/2).
- «Drevnie goroda Zabaykal'ya», SA (1958/4).
- MIA IX: *Drevnyaya istoriya uynoy Sibiri*, MIA IX (M. - L.1949).

- L. R. Kızlasov, «Ak - beşim»: «Issledovaniya na Ak - beşime», *TKAEE*, II (M. 1959).
Tuva: Istoriya Tuvi v Srednie veka (M. 1969).
 «O naznaçenii drevneturskix izvayaniy izobrajajuşcix lyudey», *SA* (M. 1967/2).
- I. Klementz, *Nachrichten über die von der Kaiserl. Akad. der Wiss. zu St Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan* (St Petersburg, 1899).
- S. G. Klyaştorniy, *Pamyatniki: Drevneturskie runičeskie pamyatniki* (M. 1964).
Problemi: «Problemi ranney istorii plemen Turk (Aşina)» Novoe v Sovetskoy arxeologii (M. 1965).
 «Steli»: «Steli zolotogo ozera», *Turcologica k semidesyatiletiju Akad. Kononova* (Leningrad, 1976).
 «Znaçenie»: «Istoriko kulturne znaçenie Sucinskoy nadpiss», *Problemi Vostokovedeniya* (M. 1960).
- S. G. Klyaştorniy - V. A. Livşitz, «Bugut» I: «Sogdiskaya nadpis'iz Buguta», *Strani i narodi Vostoka*, X (M. 1971).
 Bugut, II: «The Sogdian inscription of Bugut revised», *AOASH*, XXVI/1 (Budapest, 1972).
- I. N. Klyubkin, «Novie dannie o plemeni Tohsov i Tarduşey», *Vestnik Dal'-vostoçnogo otdeleniya AN SSSR* (1972/1,2).
- KO: Kunst des Orients*
- A. Kollautz - H. Miyakawa, *Die Jou - Jan der Mongolei und die Avaren in Mitteleuropa* (Klagenfurt, 1970).
- H. Koşay, «Malazgirdde buluşanlar», *TM*, XVII (I. 1972).
- F. Köprülü, *Türk edebiyâtında ilk mutasavvıflar* (I. 1918).
 «Yesevi»: «Ahmed Yesevi» *IA* (I. 1950).
- V. A. Kraçkovskaya, «Evolutziya Kufičeskogo pis'ma v Sredney Azii», *EV*, III (Leningrad, 1943).
- KSIIMK: Kratkie soobşçeniya Instituta Istории material'noy kul'turii*
 Qudâma, *Kitâb al - ħarac* (Leiden, 1889).
- Al - Kûfî (Abû Muĥammad Aĥmad b. Âş'am), *Kitâb al - futûĥ*, Topkapı Kütüb. yazma A. III; H. 873 târihinde istinsâh edilmiş nüsha.
- Kultst: bkz. Grünwedel.*
- A. N. Kurat, *Kara - deniz: M. IV - XVIII. yüzyıllarda Kara - deniz kuzeyindeki Türk kavm ve devletleri* (A. 1972).
 «Kuteybe»: «Kuteybe b. Muslim'in Hıvârizm ve Semerkand fethin», *AUDTCFD*, VI/5 (Kasım - Aralık 1948).
Peyganeĥ Târiĥt (A. 1937).

- N. V. Kyuner, *Kitayskie izvestiya o narodax Yujnoy Sibiri, Tzentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka*, (M. 1961).
- L: Leningrad
- G. Laszlo, *Steyppenvölker und Germanen* (Bud. 1970).
- O. Lattimore, «A ruined Nestorian city in Inner - Mongolia», *Geographical Journal*, 84/6 (London, 1934).
- B. Laufer, «Bird»: «Bird divination among the Tibetans», *TP*, XV (1914). «Uiguren». «Zur buddhistischen Literatur der Uiguren», *TP*, serie II, vol. VII (1907).
- M. Le Berre-D. Schlumberger, «Observations sur les remparts de Bactres», *MDAFA*, XIX (P. 1964).
- A. von Le Coq, «Die Abdāl», *Baessler Archiv* II/5 (1912). *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasien* (B. 1925). *Buddh. Spaet.: Buddhistische Spaetantike Mittelasien* (B. 1922-28). *Chotscho* (B. 1913). «Man.», I-III: «Türkische Manichaica», I-III, *EDTF*, I.
- J. Legge, *The texts of Taoism* (London, 1927).
- S. Levi - E. Chavannes, «L'itinéraire d'Ou-kong», *JA* (P. Sept. Oct. 1895).
- M. G. Levin - L. P. Potapov, *The peoples of Siberia* (Chicago, 1964).
- L. M. Levina, *Keramika nijney i sredney Sirdari* (M. 1971).
- Li-chi*, J. Legge-tercemesi, (N. Y. 1967).
- L. Ligeti, «Autour du Sekiz-Yükmeç Yaruk», *Studia Turcica* (Budapest, 1971). «Notes sur le colophone du Yitiken Sudur», *Asiatica, Weller Festschrift*, (1954).
- Liou Tse-Hua, *La cosmologie Pa-koua et l'astronomie moderne* (P. 1940).
- B. A. Litvinskiy, «Buddhism»: «Outline of Buddhism in Central Asia», *IC-HACCAK* (Dushanbe 1968).
- B. A. Litvinskiy-T. I. Zey'mal, *Acina-tepe* (M. 1971).
- Liu K'ai-Ch'ü, *Ancient Chinese sculptures* (Peking, 1954).
- Liu Mau-Tsai, *Ost-Türken: Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (W. 1968). *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. J. h. v. bis 6 Jh. n. Chr.* (W. 1969).
- V. A. Livšitz, «Sogdiyskiy posol v Çaçe», *SE* (1960/2).
- V. A. Livšitz - V. G. Lukonin, «Srednepersidskie i sogdiyskie nadpisi na se-rebryanix sosudax», *Vestnik drevney istorii* (M. 1964/3).
- «Lokalkulturen»: bkz. Eberhard.
- L. I. Lyapuşkin, «Pamyatniki Saltova - Mayatzkoe kul'tury v bassine r. Dona» *MIA* 62 (1958).
- M: Moskova
- C. Mackerras, *The Uighur Empire* (Canberra 1968).

- D. W. Mac Dowall, «The Shahis of Kabul and Gandhara», *Numismatic Chronicle*, seventh series, vol. VIII. (London 1968).
- O. Maenchen - Helfen, *Huns: The world of the Huns* (Berkeley 1973).
«The Ting - ling», *Harvard Journal of Asiatic studies*, 4 (Cambridge, Mass. 1939).
- J. Mahler, *The Westerners among the T'ang figurines* (Roma 1958).
- Mağdiş, *Ahsan al-takāsīm fī ma'rifaṭ al-aḳālim* (Leiden, 1906).
- Mağrīzī, *Al-mawa'iz wa'l 'itibār fī zikr al-hiṭaṭ wa'l āsār*, (Bulak H. 1270).
- S. E. Malov, *Eniseyskaya pis'mennost Turkov* (M. 1952).
Pamyatniki drevneturskoy pis'mennosti (M. 1950).
Pamyatniki drevneturskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii (M. 1959).
«Yada»: «Şamanskiy kameni Yada v Turkov Zapadnogo Kitaya», *SE* (1947/1).
- «Man.»: Bkz. Le Coq, «Türkische Manichaica aus Chotscho».
- M. X. Mannay-ool, «Drevnee izobrajenie gornogo kozla v Tuve», *SA* (M. 1967/1).
- A. Margulan - T. Basenov - M. Mendikulov, *Kazakistan arxitekturası* (AA. 1959).
- A. H. Margulan - K. I. Akışev - M. K. Kadirbaev - A. M. Oruzbaev, *Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazaxstana* (AA, 1966).
- A. Markov, *Inventornyy Katalog musulmanskiy monet imperatorskogo Ermitaja* (SPb. 1896 - 1904) (Arkeoloji Müzesindeki el yazması nusha).
- J. Marquart, *Eranşahr* (Berlin 1901).
Streifzüge: Osturopäische und Ostasiatische Streifzüge (Darmstadt, 1961).
Wehrot und Arang (Leiden, 1968).
- B. I. Marşak, *Serebró: Sogdiyskoe serebro* (M. 1971).
«Vliyanie tovertki na sogdiyskuyu keramiku VII - VIII. vekov», *TOVGE*, VI.
- B. I. Marşak - V. P. Darkeviç «O tak nazıvaemom Siriskoy blyude iz Permskoy oblasti», *SA*, (1974/2).
- D. Martin, «Preliminary report on Nestorian monuments north of Kuei-hua, Sui-yüan», *Monumenta Serica*, III (1938).
- I. Martinov, «Novie materialy o Tagarsko - Taştıkskiy poseleniyax i jilişçax», *SA* (M. 1973/3).
- Marzavi (Şaraf al-Zamān Ṭāhir) *Marvaẓī on China The Turks and India*, Minorsky bask. (London 1942).
- M. E. Masson, «Nadpisi na ştuke iz arxitekturnogo ansamblya u mavzoleya Xakim-i Termizi», *Trudi Taşkentskogo Gos. Universiteta*, V, (Taşkent, 1960).
«Stariy Sayram», *Izvestiya Sredne-Aziatskogo Komiteta po delam muzeev i oxrade pamyatnikov starini iskusstva i prirodi*, 3 (T. 1928).

- Mas 'ūdī, *Murūc al-zahab* (Kahire, H. 1377).
- Mâturidi, *Kitâb al-Tawhîd* ed. F. Kholcif (Beyrouth, 1975).
- MAU: *Materiali po arx. Uzbekistana*.
- M. N. Mavrodinov, *Le trësor protobulgare de Nagysztenmiklos* (Bud. 1943).
- E. Mc Cune, *The arts of Korea* (Tokyo, U. S. A. 1962).
- MDAFA: *Mémoires de la Délégation française en Afghanistan*.
- V. A. Meşkeris, *Terrakotî Samarkandskogo Muzeya* (Leningrad, 1961).
- N. A. Metz, «K voprosu o Torkax», *KSIIMK*, XXIII (1948).
- MIA: *Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR*.
- J. Mingana, «The early spread of Christianity in Central Asia», *Bulletin of the John Rylands Library* (Manchester, 1925).
- V. Minorsky, *Darband: A history of Sharvân and Darband* (London, 1953):
Hudd al-'alam (London, 1937).
 «Meşhed»: «Meshhed i-Mişriyân», EI (Leiden, 1936).
 «Tûrân», EI (Leiden, 1934).
 «Tamim Ibn Baḥr's Journey to the Uighurs», *BSOAS*, XII/3-4 (London, 1948).
- D. W. Mac Dowall, «The Shahîs of Kâbul and Gandhâra», *Numismatic Chronicle*, VIII (London, 1968).
- G. M. Meredith - Owens, «Orta Asya Türklerinde Mânihâilik» (Manichæism among The Central Asian Turks), *TKEK*, II/1a (I. 1972).
- A. Mongait, *Archæology in the U.S.S.R.* (M. 1959).
- G. Moravcsik, *Byzantino - turcica* (Ber. 1958).
- MRDTB: *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*.
- W. Moorcroft - G. Trebeck, *Travels in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara* (London 1841).
- Muğ I, II: A. A. Freyman - V. A. Livşitz *Sogdiyskkie dokumenti s Gori Mug* (M. 1962-67).
- A. Muhtarov, *Rez'ba po derevu v doline Zarafşana* (M. 1966).
- Müneccim - başı: bkz. N. Atsız.
- G. G. Musabaev, «Kegenskaya nadpis'», *VANK* (AA, 1967/3).
- G. G. Musabaev-G. Aydarov «Kratkie soobşçeniya Sır Dar'inskaya Nadpis'», *VANK* (AA. 1967/6).
- F. Musabaev- A. Maxmudov - F. Aydarov, *Kazakistan epigrafikası* (AA., 1971).
- F. W. K. Müller, «Pfahl»: «Zwei Pfahlinschriften aus den Turfan Funden», *APAW* (B. 1915),
 «Uigurica» I, II, III, *EDTF*, I.
- MXE: *Materiali Xorezmskoy Ekspeditsii*

- N. N. Negmatov, *SA* (1973/3): «O jivopisi dvortza Afşinov Ustruşanı», *SA* (M. 1973/3).
- N. N. Negmatov, T. I. Zeymal, «Uşrusanskiy zamok v Şaxristane», *SA* (M. 1959/2)
- Narşahî, *Târîh-i Buḥâra*, Schefer bask. (P. 1892).
- J. Németh, «Avar»: «K voprosu ot Avarax», *Turcologica k semidesyatiletuyu Ak. A. N. Kononova* (Leningrad 1976).
- Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent Miklos* (Bud. 1932).
- «The runiform inscriptions from Nagyszentmiklós and the runiform scripts of Eastern Europe», *ALASH* 21/1-2 (Bud. 1971).
- A. Nil'sen, *Arxitektura: Arxitektura Sredney Azii VI-VIII v* (Taşkent, 1966).
- «Varaxşa», «Varaxşaksaya tsitadel» *TIIA*, ANUZ, VII. (Taşkent, 1956).
- K. A. Nizâmî, *Some aspects of religion and politics in India during the Thirteenth century* (Delhi, 1961).
- J. Nobel, *Suvarṇaprabhâsottama-sûtra* (Leiden, 1958).
- Notes: Bkz. Chavannes, Documents et notes additionnelles sur les Turcs Occidentaux*
- H. B. Nur Muhammedov, *Iskustvo Kazakstane* (M. 1970).
- V. Nusov, *Arxitektura Kirgizii s drevneyşix vremen do naşix dney* (Frunze, 1971).
- D. Obolenskiy, *The Bogomils, a study in Balkan neo-Manichaeism* (Cambridge Univ. Press, 1948).
- A. P. Okladnikov, *Siberia: Ancient populations of Siberia and its culture* (Cambridge, Mass. 1959).
- «Şamanskîe izobrajeniya»: «Drevnie şamanskîe izobrajeniya iz Vostochnoy Sibirii», *SA*, 10 (M. 1948).
- «Yakut»: «Oçerki po istorii Yakutii», *KSIIMK*, 20 (1949).
- A. P. Okladnikov, V. A. Zaporoxskaya, *Petroglifi Zabaykal'ya* (L. 1969).
- H. Oraltay. «Altın elbiseli adamdan haberler», *Otügen*, 5 (I. Mayıs 1975).
- S. F. Oldenburg, *Russkaya Turkestanskaya ekspeditsiya 1909-1910 goda* (Petrograd, 1914).
- N. Orkun, *Eski Türk yazıtları* (I. 1936-41).
- M. A. Orlov, *AERXE I*: «Rekonstruktziya Zala voynov dvortza III v. N, E. Toprak-kala», *AERXE I* (M. 1952).
- B. Ögel, «Doğu Türkleri hakkında vesikalar ve notlar», *Belleten* (Ankara, Ocak 1957).
- «İlk Tölis boyları», *Belleten*, XII (A. 1948).
- «Türk kılıcının menşei ve tekâmülü hakkında», *AUDTCFD*, VI, 162 (Ocak-Nisan 1948).
- Türk Mitolojisi* (Ankara, 1971).

P. Paris.

B. Pauly, «Fragments sanscrits d'Afghanistan», *JA* V/3-4 (P. 1967).

P. Pelliot, «Les Abdāl de Paināp», *JA* (P. Ocak 1907).

«Calacian»: bkz. *Marco Polo*.

«Chrétien d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient». *TP* (1914).

Marco Polo: Notes on Marco Polo. (P. 1959).

«Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale», *TP*, XXVI (Leiden 1928).

«Notes»,; «Notes sur quelques artistes des six dynasties», *TP*, XXII.

R. Petrucci «Essai sur les peintures bouddhiques de Touen-houang, A. Stein» *Serindia* (Oxford, 1921).

PIAC: Permanent International Altaistic Conference.

N. B. Pigulevskaya, *Suriskie istočniki po istorii narodov SSSR* (M. 1941).

E. Pinks, *Die Uiguren von Kan-chou* (W. 1968).

E. D. Philipps, «The Argippaoi of Herodotus», *Artibus Asiae*, XXIII (1960).

S. A. Pletneva, *MIA* 62 «Pečenegi, Torki i Polovtzi ve Yujnorusskix steppax», *MIA*, 62 (M. 1958).

MIA 142: «Ot kočeviy k gorodam Saltovo-Mayatzkaya kultura», *MIA*, 142 (M. 1967).

L. P. Potapov, *Altay: Očerki po istorii Altaytzev* (M. 1953).

«Umay, bojestvo drevnix Turkoy v svete etnografičeskix dannix», *TS*, 1972 (M. 1973).

O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenlinie* (W. 1955).

«Kara - hanlılar», *IA*, (I. 1955).

«Karluk»: «Von den Karluken zu den Karachaniden», *ZDMG*, 101.

«Qara», *Z. V. Togan'a Armağan* (I. 1950-55).

«Sabir»: «From the Sabirs to the Hungarians», *Hungaro - Turcica, in honour of J. Németh* (Bud. 1976).

«Two movements»: «Two migratory movements in the Eurasian steppes in the 9th - 11th centuries», *Proceedings of the XXVIth congress of orientalisks*, II, (Delhi 1968).

J. Prusek, *Chinese statelets and the Northern Barbarians, in the period 1400-300 B. C.* (Dordrecht, 1971).

G. A. Puğaçenkova, «Daxstan»: «Arxitekturme pamyatniki Daxstana», M. E. Masson, *Trudi Yujno-Turkmenistanskoy arxeologičeskoy kompleksnoy ekspeditsii*, III (Askābād, 1953).

Halçayan: Halçayan (T. 1966).

Puti...: Puti razvitiya arxitekturi Yujnogo Turkmenistana (M. 1958).

Türkmenistan: Iskusstvo Turkmenistana (M. 1967).

- G. A. Pugaçenkova - L. I. Rempel, *Vidayusciesya pamyatniki arxitekturi Uzbekistana* (T. 1958).
Vidayuşciesya pamyatniki izobrazitel'nogo iskusstva Uzbekistana (T. 1960).
Istoriya iskusstva Uzbekistana (M. 1965).
- E. G. Pulleyblank, *AM IX*: «The Consonantal system of old Chinese» I, II
AM IX/1-2 (1962).
An-lu-shan: The background of the rebellion of An-lu-shan. (London, 1966).
 «Toquzoghuz»: «Remarks on the Toquzoghuz», *UAF*, XXVIII
 (W. 1956).
- G. R. Rachmati, «Türkische Turfan - Texte» VII, *EDTF*, I.
- W. Radloff, *Altertümer: Atlas der Altertümer der Mongolei* (Petrograd 1896).
 «Sprachproben»: «Altugurische Sprachproben», I. Klementz,
Nachrichten...
Suvarnaprabhāsa - sūtra aus dem uigurischen ins deutsche übersetzt (Lenin-
 grad 1930).
Wörterbuch: Versuch eines Wörterbuches der Türk - Dialects (s - Graven-
 hage 1960).
- Raşaḥdī-i 'ayn al- ḥayāt*: Taşkendlī Hoca 'Ubeydullah Ahrār'dan öğrendikle-
 rini H. 900'de Merv'de, farsca olarak yazan Alī b. Husayn Şafī'nin
 eserinin H. 993'de, III. Murad emrile, Mehmed oğlu Kaşī Mehmed
 tarafından türkçeye tercemesi olan âlemden mevrûs yazma.
- L. Rasonyi, *Târîhte Türklük* (A. 1971).
- Râvandī *Râḥat al-şudr*, Ateş terc. (A. 1957).
- L. I. Rempel, *Arxitekturny ornament Uzbekistana* (T. 1961)..
 «Talas»: «Interesnaya arxeologičeskaya naxodka v doline Talasa»,
VANK, 4 (85), (AA 1952).
- W. Rockhill, *The journey of William of Rubruck to the Eastern parts of the world*,
 (Peking 1943).
- K. Rolle «Neue Ausgrabungen skytischer und sakischer Grabanlagen»,
 II. Teil (Kazakistan), *Præhistorische Zeitschrift*, Bd 47 (Berlin 1972).
- A. Róna-Tas, «Some notes on the terminology of Mongolian writing»,
AOASH, XVIII (Budapest 1965).
- J. M. Rosenfield, *The dynastic art of the Kushans* (Berkeley 1967).
- D. Ross - N. Elias, *Mirza Haidar Dughlat's Târîkh i - Raşîdī* (London 1895).
- B. Rowland, *Ancient art in Afghanistan* (USA 1966).
Art in Afghanistan (London 1971).
- J. I. Rudenko, *Başkırı, istoriko - etnograficeskie oçerki* (M. 1955).
Noin - ula: Die Kultur der Hsiung - nu und die Hügelgräber von Noin-ula
 (Bonn 1969).

«Northern nomads»: «The mythological eagle, the gryphon, the winged lion and the wolf in the art of northern nomads», *Artibus Asiae* XXI/2 (Ascona 1958).

Pazyryk: The Pazyryk burials of Iron - age horsemen (London 1970).

Sibirische Sammlung: Die Sibirische Sammlung Peters I (M. L. 1962).

S. Runciman, *Le Manichéisme Médiéval* (Paris 1949).

SA: *Sovetskaya Arxeologiya*

Al - Şa'ālibī, *Histoire des rois de Perse*, Zotenberg bask. (Tehran 1963).

SAD: *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*

R. L. Sadokov, *Muzikal'naya kul'tura drevnego Xorezma* (M. 1970).

SAGU: *Sredneazyatskiy Gosudarstvennyy Universitet*

Al - Sahmī, *Tārīḥ - i Cūrcān* (Hyderābād H. 1369).

W. Samolin, «Proto - Türkler ve Çin», *TKEK*, II la (I. 1972).

G. Schlegel, *Die chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal von Kara - bal - gasun* (Helsingfors 1896).

J. Schubert, *Paralipomena Mongolica* (Berlin, 1971).

A. M. Şçerbak, «Les inscriptions inconnues sur les pierres de Khoumara (Caucase du Nord)», *AOASH*, V (Budapest 1962).

P. W. Schmidt, *Die Ursprung der Gottesidee*, Bd IX (Münster, 1949).

G. Schmitt, «Wo siedelten nachweislich türkisch Stämme im ersten Jh vor bzw. nach der Zeitenwende?», *AOASH* 24 (1971).

SDAW: *Sitzungber. d. Deutschen Akad. d. Wiss.*

SE: *Sovetskaya Etnografiya*

Se - Ma - Ts'ien, *Mémoires historiques*, E. Chavannes, terc. (P, 1967).

T. I. Senigova, *İkonografîşeskie izobrajeniya iz Taraza VI - VIII v*, *IANK - IAE*, vıp 3 (14) (A A 1903).

Taraz: Srednevokoviy Taraz (A Å, 1972).

O. F. Sertkaya, «Karahanlı türkçesi üzerine yeni neşriyât», *TK* 176 (A. Haziran 1977).

F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden 1967).

K. Shiratori, *MRDTB* (V): «On the territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u-Wang» *MRDTB* V (Tokyo, 1930).

MRDTB (XV): «A new attempt at the solution of the Fu-lin-problem», *MRDTB* (XV) (Tokyo, 1956).

«The queue»: «The queue among the peoples of Northern Asia», *MRDTB*, IV (Tokyo, 1929/4).

«Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türkvolker», *IIAN*, XVII/2 (1902).

«Wu-sun»: «Über den Wu-sun Stamm in Zentralasien», *Keleti Szemle*, III/23 (Bud. 1902)

Skul'ptura: Skul'ptura i jivopis drevnego Pyancikenta (M. 1959).

Slovar': Drevneturskiy Slovar' (Leningrad, 1969).

SMAE: Sbornik Muzeja antropologii i etnografii

G. P. Sosnovskiy, «Plitochne mogili Zabaykal'ya, *Trudi Otdela Istorii Pervobitnoy Kul'turi Gosudarstvennyy Ermitaj*, I (Leningrad 1941).

V. I. Sprişevskiy, «Pogrebenie s konem srednı I. Tısyaçetıya N. E. obnaru-jennoe okolo Observatorii Ulugbeka», *Trudi Muzeja istorii narodov Uzbekistana*, I. (T. 1951).

ST: Sovetskaya Turkologiya

STY: Sanat Tārıhi yillıǵı

A. Stein, *Ancient Khotan* (London, 1907).

Innermost Asia (Oxford, 1928).

Serindia (Oxford 1921).

Al - Sulamı, *Kitāb ṭabakāt al-Sufiyya* (Leiden, 1960).

Süleyman Çelebi, *Vesīletü'n Necāt, Mevlīd* A. Ateş bask. (İst. 1954);

O. Suleymanov, «Jetisudın kone jazaları», *Kazak edebiyatı* (Alma-ata, 25-X-1970).

A. P. Smirnov, «Kul'tura»: «Kul'tura drevnix plemen Priaral'ya i zapadnoy Sibiri», *MIA*, 58.

«Oçerki»: «Oçerki drevney i srednevekovoy istorii narodov sred-nego Povol'ya i Prikam'ya» *MIA*, 28 (M. 1952).

O. I. Smirnova, *Pencikent: Katalog monet s gorodişçe Pencikent* (M. 1963).

Sogd: Oçerki iz istorii Sogda (M. 1970).

«Mesta»: «Mesta domusulımanskiy kultov Sredney Azii po ma-terialam toponimiki», *SNV*, X (M. 1971).

«Türgeş»: «O klassifikatzii i legendam Türgeşskiy monet», *Uçeniya Zapiski*, XVII (M. 1958).

W. E. Soothill - L. Hodous, *A dictionary of Chinese Buddhist terms* (Taipei, 1968).

SNV: Strani i narodi Vostoka

SPAW: Sitzungber. d. Preuss. Akad. d. Wiss.

A. C. Soper, *Arts of China* (Tokyo - U. S. A. 1969).

«Cave - chapels of the Northern dynasties», *Artibus Asiae*, XXIII (Ascona, 1966).

Literary evidence for early Buddhist art in China (Ascona, 1959).

«Northern Liang and Northern Wei in Kansu», *Artibus Asiae*, XXI/2 (Ascona, 1958).

Ya A. Şer, *Kamennıe Izvayaniya Semireç'ya* (M. 1966).

- R. Şeşen, *Al-Câhiz'in Manâqib Cund al-Khilâfa va fađđ' il al-Atrâk tercemesi*, *TKAE* (A. 1967).
- M. Şinexuu, *Tariatin Orxon biçgiyn şine durgsal* (Ulaan Baatar, 1975).
- V. A. Şişkin, *Varaxşa* (M. 1963).
- M. Taddei, «Tapa - sardâr», *East and West*, N. S. 18/1-2 (Rome, March-June 1968).
- T: Taşkent
- TA: Z. V. Togan'a Armağan (I. 1950-55).
- Tabari, *Târth al-rusâl va'l mulûk* (Leiden, 1879-81).
- Tarama: Tanıkları ile tarama sözlüğü, *TDK* (A. 1963-1972).
- TDK: Türk dil kurumu
- Ş. Tekin, «Uygur edebiyâtının meseleleri», *TKA* II/1-2 (A. 1965).
- A. I. Terenojkin, «Pamyatniki material'noy kulturi na Taşkentskom kanale», *Izvestiya Uzbekistanskogo filiala Akademii Nauk SSSR* (Taşkent 1940/9): «Tering yol»: bkz. Kara-Zieme.
- TIA. Türk - İslam Ansiklopedisi
- TIIAEANK: Trudi Inst. istor. arx. i etnogr. Ak. Nauk Kazak. SSR.
- TIIA AN Uz: Trudi Institut istorii i arxeologii Ak. Nauk Uzbek. SSR
- TK: Türk Kültürü
- TKA: Türk Kültürü Araştırmaları
- TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
- TKAEE: Trudi Kirgizskoy arxeologo - etnografiçeskoy ekspeditsii
- TKEK: Türk kültürü el - kitabı
- TM: Türkiye Mecmuası.
- Z. V. Togan, *Eftalitler ve Bermekilerin menşei* (I. 1965).
 «Hvarismde-yazılmış eski türkçe eserler», *TM*, II.
Ibn Fadlân's Reisebericht (Leipzig 1939).
Kur'ân ve Türkler (I. 1971).
Giriş: Umûmî Türk târthine giriş (I. 1970).
 «Yeseviliğe dâir bazı yeni malûmât», *F. Köprülü Armağanı* (I. 1953).
- S. P. Tolstov, «Abruy»: «Tiraniya Abruya», *Istoriçeskie Zapiski* (M. 1932/1-2).
Delta: Po drevnim del' tam Oksa i Yaksarta (M. 1962).
 «Goroda Guзов», *Sovetskaya Etnografiya* (M. 1947/3).
Khorezm: Auf den Spuren der althorezmischen Kultur (B. 1953).
Scythians of the Aral Sea area and Khorezm (M. 1960).
- S. P. Tolstov-M. A. İtina, «Saki nizov'ev Sır - Darı po materialam Tagis-kenâ», *SA* (1966/2).
- W. Tomaschek, «Centralasiatische Studien, I, Sogdiana», *Sitz. d. Kaiserl. Ak. d. Wiss. in Wien, Phil. Hist. Kl.* Bd 87 (1877).

- I. Toshihiko, *A comparative study of the key philosophical concepts in Sufism and Taoism* (Tokyo 1966-67).
- TOVGE: *Trudi Otdela Vostoka Gosudarstvennogo Ermitaja*.
- TP: *T'oung-pao*,
Trésors des musées soviétiques, catalogue d'exposition (Paris 1975).
- K. Trever, «Serebriannoe naveršie Sasanidskogo standart» TOVGE (II) (L. 1940).
- Tr IIA AN Uz SSR: *Trudi Institut istorii i arxeologii Akad. Nauk Uzbek SSR*.
- Yu. I. Trifonov, «Ob etničeskoy prinadležnosti pogrebeniy s konem drevneturskogo vremeni», TS (1972).
- T. A. Trofimova, Drevnee naselenie Xorezma po dannim paleo-antropologii», MXE, 2 (M. 1959).
 «Priaral'skie Saki», MXE, 6 (M. 1963).
- TS: *Turkologičeskij Sbornik*
- Tsung - Tung - Chang, *Der Kult der Shang Dynastie im Spiegel der Orakelinschriften* (W. 1970).
- «TT» (I-VII): *Türkische Turfantexte I-VII*. Bkz. Bang-Gabain, Bang-Gabain-Rachmati, Gabain-Winter.
- TTK: *Türk Tarih Kurumu*.
- TTKB: *Türk Tarih Kongresi bildirileri*
- Turkestan: bkz. Barthold.
- Turkestan (rusca): bkz. Barthold.
- G. Tucci, *Maṇḍala: The theory and practise of the maṇḍala* (London, 1961).
- O. Turan, *Oniki hayvanlı Türk takvimi* (I. 1941).
Türk Cihan hâkimiyeti mefkâresi târhi (I. 1969).
- Tuva: *Istoriya Tuvi* (M. 1964).
- UAF: *Ural - Altaische Jahrbücher*.
- K. Uray - Köhalmi, «La périodisation de l'histoire des armements des nomades des steppes», *Etudes Mongoles V* (1974).
- V. Vasilievsky, «Vizantiya i Peçeneği (1048-94)», *Žurnal Ministertsvo Narodnogo Prosvetšeniya* (Sofia 1872), CLXIV.
- VANK: *Vestnik Akademii Nauk Kazaxskoy SSR* (AA.).
- S.I. Vaynsteyn, «Problemy istorii jilišča stepnix kočevnikov Evrazi», SE (1976/4).
- D. F. Viennix, «Turskie pamyatniki Talas dolini», *Arxaeologičeskie pamyatniki Talaskoy dolini* (Frunze 1963).
- V. Voronina, «Nekotorie dannie o pamyatnikax zodčestva Uzbekistana», *Arxitekturnoe Nasledstvo* (M. 1965).
- W. Wiesbaden

W. Watson, *China* (London, 1961).

Early civilization in China (London, 1966).

A. J. Wensinck - J. Mensing, *Concordances et indices de la Tradition musulmane* (Leiden, 1963-69).

J. Werner, «Beiträge zur Archäologie des Attila Reiches», *Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl.* Neue Folge, Heft 38 B (München 1956).

O. G. von Wesendonk, «The Kālavāda and the Zarvanite system», *JRAS* (1931/1).

P. Wheatley, *The Pivot of the four quarters* (Edinburgh, 1971).

G. Widengren, *Mani und der Manichäismus* (Stuttgart, 1961).

G. A. S. Williams, *Encyclopedia of Chinese symbolism* (N. Y. 1960).

K. A. Wittvogel - Fêng Chia Shêng - Menges, «Liao», *Transactions of the American philosophical society*, vol. 36.

A. X. Xalikov, «Bulgar»: «O stolitze domongol'skoy Bulgarii», *SA* (1973/3).
«Maklaşevskaya vsadnitza», *SA* (1971/1).

N. N. Xaruzin, *Istoriya razvitiya jilişsa köçevnix i polukoçevnix Turkskix i Mongolskix narodnostey Rosii* (M. 1896).

O. S. Xovanskaya, «Bulgar»: «Obornitel'naya sistema goroda Bolgara», *MIA*, 61.

«Ukraşenie»: «Nagrudno ukraşenie iz Bulgarskogo goroda Cuke-tay», *SA* (M. 1958/1).

V. N. Yagodin ve başkaları, *Voprosi antropologii i material'noy kulturi Kerdera* (T. 1973).

Ya'kûbi, *Al-kitâb al-buldân* (Leiden, 1892).

Tarih (Beyrut H. 1379).

A. Yakubovsky, «Zereşanskaya ekspeditzi» TOVGE II (Leningrad 1949).

S. A. Yanina, «Novie dannie o monetom çekanie Voljskoy Bulgarii X. V.». *MIA*, 111.

Yâkût, *Mu 'cam al-buldân* (Beyrut 1955).

Yesevi (Ahmed), *Hikmet* (Yesi'de aldığım ve M. XVI-XVII. yüzyıllardan sanılan *Divân-i Hikmet*). «Hikmet»lerin transkripsiyonu için Dr K. Erarslan ve Dr. O. Sertkaya'ya şükran borçluyum.

Yi-king: P. L. F. Philastre terc. (Paris 1975).

H. D. Yıldız, «El-Afşin Haydar b. Kāvûs», *Târth Enstitüsü Dergisi*, 4-5 (İstanbul, 1974).

«Sâc-oğulları» I. *Târth dergisi*, 30 (I. 1976).

H. Yule - H. Cordier, *Cathay and the way thither* (Taipei 1966).

Yûsuf Hâşş Hâcib, *Kutadgu - bilig*, R. Arat neşri (I. 1947).

- A. Zajaczkowski, «Zc studiów nad zagodnieniem Chasarskim», *Polska Akademia Umiejetnosci Prace Komisji Orientalistycznej*, No. 36 (Krakov, 1947).
- A. Zakharov, «Antiquities of Katanda (Altai)», *Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, LV, (1925).
- A. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pur l'histoire de l'Islam* (Bad Pymont 1955).
- F. A. Zaslavskaya, «Terrakotvie statuetki vsadinkov s bulavami iz Afrasiaba», *Trudi Muzeya istorii Uzbek. SSR*, III, (T. 1956).
- A. V. Zbrueva, «Istoriya naseleniya Prikam'ya v Anan'inskuyu epoxu», *MIA* 30 (M. 1952).
- ZDMG: *Zeitschrift der Deutschen Morgenlänchischen Gesellschaft*.
- P. Zieme, *Manich.: Manichäische Türkische Texte* (Berlin, 1975).
- Yu. A. Zuev, «Tamgi loşadcy iz vasalnx knyajestv», *TIHAEANK*, 8 (1960).
- L. P. Zyablin, *Vtoroy buddyiskiy xram Ak-beşimskogo gorodişça* (Frunze, 1961).

LEVHALAR LİSTESİ

LEVHA I-VII

Milâddan önceki Binyıldan M. V. yüzyıla kadar Kem (Yenisey) ırmağı çevresi. Erken Türklerden Kagnılı boylarına atfedilen Karasuk-Tagar-Taştık kültürü eserleri. Bkz. Böl. I/1.

Levha I/a — Çamak bozkırı resmi. Aspelins, Abb. 148.

Levha I/b — Kemçik ırmağı ve Kaya-başı dağı. Aspelins, Abb. 324.

Levha I/c — Tagar-Taştık devrinden bir yerleşme bölgesini gösteren kaya resmi. Devlet, res. 1.

Levha I/d — Tagar-Taştık devrinden bir kaya resmi. Levhanın en sonunda bir otag, daha sonra üç tane kütükden köşk ve levhanın sağında Kagnılı boylarının kullandığı tarzda, dört tekerlekli kagnı üzerine dikilmiş çadır gözükmektedir. Kiselev, *MIA* 9.

Lev. II/a — Üst-yes'de kayaya çizilmiş insan başı. Aspelins, Abb. 234.

Lev. II/b — Uybat mezarlarının Taştık kültürü devrinden, pişmiş ve boyalı topraktan, ölü maskesi. Kiselev, *MIA* 9.

Lev. II/c — Taştık devrine atfedilen, dikili taş üzerinde, insan başı. Şer, res. 1/d.

Lev. II/d — Uybat mezarlarında çıkan Taştık kültürü devrinden tahtadan erkek başı. Kiselev, *MIA*, 9.

Lev. III/a — Sibiryada bulunmuş Tagar kültürü ile hemzamân sayılan altın levhada, bir destan sahnesi. Ağaç altında oturanlardan, levhanın solunda, başında tepelik olan kadının dizinde bir alp uzanmıştır. Diğer erkek atların dizginlerini tutmaktadır. Ermitaj Müzesi, Petro I tarafından toplattırılan eserlerden.

Lev. III/b — Sibiryada bulunmuş ve Tagar kültürüne atf edilen, akik taşları ile murassa, altın levha. Kiselev, *MIA*, 9.

Lev. III/c — Batı Türkistanda, Isık-köl bölgesinde, Kargalı'da, M.Ö. II-M. II. yüzyıllardan bir kadın mezarında bulunmuş murassa altın tâc. Nur-muhammedov.

Lev. IV/a, b — Taştık devrinden tahta üzerine resimler. Gryaznov, «Min-yaturı».

Lev. V/a — Tagar devrinden bir bayrak direği başı. Tunç'dan bir dağ keçisi heykeli tasvir edilmiştir. Kiselev, *MIA*, 9.

Lev. V/b — Tagar devrinden altın ve tunç eşyâ. No. 3 ve 13 bayrak direği tepesine dikilen tunç kısımlardır. Kiselev, *MIA*, 9.

Lev. VI/a — Tasmin bölgesindeki bir dikili taş üzerine Karasuk kültürü devrinde oyulmuş ruh tasviri. Aspelins, Abb. 144.

Lev. VI/b — Kanabas dağında kurban taşı. Üzerinde atlar ve geyik veya dağ keçisi gibi boynuzlu hayvan tasvirleri ve kurban kanlarını akıtmak için oluklar vardır. Aspelins, Abb. 250.

Lev. VI/c — Tagar kültür devrinden tunç kazan. Jettmar, *Steppenvölker*.

Lev. VII/a — Çamak bozkırında, Karasuk devrinden, koyun veya koç şeklinde dikili taş. Aspelins, Abb. 151.

Lev. VII/b — Tagar kültürü mezarlarında bulunmuş diz çökmüş geyik şeklinde, tunç ve altın levhalar. Kiselev, *Sibirya*.

Lev. VII/c — Tuva'da Sağlı-bay'da bulunmuş, diz çökmüş bir at tasvir eden kemik levha. (Sergide müellifin aldığı resim).

LEVHA VIII-XI

Milâddan önceki Binyıldan M. V. yüzyıla kadar Altun-yış dağları (Altay) ve Yarış (Cungarya) yaylası eserleri. Bkz. Böl. I/2, 3.

Lev. VIII/a — M.Ö. Binyıla âid Altun Yış mezarlarında bulunan, Kagnılı boylarının kullandığı ve üzerine çadır dikilen dört-tekerlekli kagnı kalıntısı. Jettmar, *Steppenvölker*.

Lev. VIII/b - Lev. VIII/a'daki kagnının üstüne gerilen renkli keçelerden müteşekkil çadır örtüsünden bir parça. Rudenko, *Pazyryk*.

Lev. IX/a — Pazırık mezarında yatan Mongoloid erkeğin vücudundaki dögmeler. Jettmar, *Steppenvölker*.

Lev. IX/b — Yarış yaylasının güneyinde bulunmuş murassa altın levha. Mongoloid görünüşde bir atlinin yaban domuzu avını göstermektedir. Jettmar, *Steppenvölker*.

Lev. X/a — Katanda mezarlarının birinde çıkan içi kürklü ve üstü işlemeli hırka. Potapov, *Altay*.

Lev. X/b — Pazırık V mezarında bulunan düğümlü halının rekonstitüsü. Jettmar, *Steppenvölker*.

Lev. XI/a — Pazırık mezarlarında çıkan renkli keçeden müteşekkil örtünün motifleri. Jettmar, *Steppenvölker*.

Lev. XI/b — Pazırık mezarlarında kurban edilmiş ve başlarına geyik maskesi ve kanadlar takılı koşumlu atlar. Jettmar, *Steppenvölker*.

LEVHA XII

Alma-ata yanında Esik çayı kıyılarında, M.Ö. V-IV yüzyıllardan sanılan ve Kök-Türk harflerinin eski bir şekline benzer bir yazının çıktığı mezarda yatan gencin altın kıyâfetinin rekonstitüsyonu ve zırhın bazı parçaları. Akişev, «Esik». Res. XII d, e yi Prof. Diyarbekirli tutfetti. Bkz. Böl. I/3.

LEVHA XIII

Milâddan önceki Binyılda Aral gölü güneyi ve Kama-Etil ırmakları kıyıları eserleri. Bkz. Böl. I/4, 5.

Lev. XIII/a, c — Koy-kırılğan kalede bulunmuş, insan heykeli şeklinde kemik mahfazaları. Tolstov, *Del'ta*.

Lev. XIII/b — Koy-kırılğan kalede bulunmuş keramik destî üzerine çizilmiş insan başları. Tolstov, *Del'ta*.

Lev. XIII/d — Koy-Kırılğan Kalenin rekonstitüsyonu. Al'baum-Brentjes.

Lev. XIII/e — Canbaz Kale'nin rekonstitüsyonu. Tolstov, *Khorezm*.

Lev. XIII/f — Tagisken türbelerinin rekonstitüsyonu. Al'baum-Brentjes.

Lev. XIII/g — Ananın kültürü çevresinde yarı-Mongoloid bir alp gösteren dikili taş. Çlenova, «Olen'», res. 6.

LEVHA XIV

Milâddan önceki Binyılda Kagnılı boyların kuzey kollarının yaşadığı Baykal gölü, Ötüken-yış (Hängay) dağları ve Orkun ırmağı kıyılarında, «Yassı Taşlar» kültürü eserleri. Bkz. Böl. I/6.

Lev. XIV/a — Baykal gölünün bir görünüşü.

Lev. XIV/b — Troitskovask'da bulunmuş bir tunç levhada atlı tasviri. Maenchen-Helfen, fig. 74.

Lev. XIV/c — Baykal bölgesinde mezar taşları. Okladnikov, *Siberia*.

Lev. XIV/d — Baykal gölü bölgesinde bulunmuş bir tunç maske, belki bayrak direği tepesi. Okladnikov, *Siberia*.

Lev. XIV/e — Orkun deresinin kaynağı bölgesinden görünüş. E. Murzaev, *Die Mongolische Volksrepublik* (Gotha, 1954).

Lev. XIV/f — Ötüken-yış'dan bir görünüş. Murzaev.

Lev. XIV/g — Doğu Altay dağlarından bir görünüş. Murzaev.

Lev. XIV/h — Baykal bölgesinde, Yassı-taşlar devri kalıntılarından, kurd başı şeklinde bayrak tepesi. Grişin.

LEVHA XV-XVII

Doğu Türkistan ile Ordos yaylası ve bugünkü Kuzey Çin. «Ti» ve «Jung» göçebeleri ile onların ahfâdı sayılan, erken Türklerden Kagnılı boyların Doğu kolları ve proto-Türk sayılan Chou sülâlesi (M.Ö. 1050-249) çevrelerine atf edilen eserler. Bkz. Böl. I/7.

Lev. XV/a — Ordos'da bulunan bir tunç levhada bir alp tasviri. British Museum.

Lev. XV/b — Ordos'da bulunan bir tunç levhada güreş eden iki alp tasviri. Gryaznov, «Pamyatniki».

Lev. XVI/a — Ordos'da bulunmuş tunçdan, geyik şeklinde bir bayrak direği başı. British Museum.

Lev. XVI/b, c — Ordos'da bulunmuş altınlı tunçdan, diz çökmüş geyik ve avlanan kaplan tasvir eden levhalar. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Dahlem.

Lev. XVII/a — Chou devrinden (M.Ö. 1050-249) bir alp tasvir eden küçük tahta heykel. Celevaland Museum of art.

Lev. XVII/b — Güney Shensi'de Pan-p'o'daki Yeni Taş Çağı devrinden, yuvarlak kesitli, ve künbedli, ortasında ocak yeri ve tepede duman deliği olan, alçı ile sıvanmış kütüklerden yapının rekonstitüsionu. Watson, *Civilization*, fig. 10.

LEVHA XVIII

Abakan ve Orkun ırmakları çevresinde, M.Ö. II. - M. V. yüzyıldan, Kırgızlara, Kagnılı boylarına ve Doğu Hunlarına atf edilen eserler. Bkz. Böl. II/2 a.

Lev. XVIII/a — Kem ırmağına akan Abakan ırmağı bölgesinde Kırgızları idâre eden bir Çinli beye atfedilen, M.Ö. I yüzyıldan sanılan evin bir rekonstitüsionu. L.A. Evtyuhova, «Yujnaya Sibir v drevnosti», *Po sledam drevnyx kultur* (M. 1954).

Lev. XVIII/b - Lev. XVIII a'da sözü geçen köşkte bulunmuş tunç kapı tokmakları.

Lev. XVIII/c — Doğu Hunlarının ve Kagnılı Türklerin yaşadığı Orkun bölgesindeki Noyn-ula mezarında çıktan tahtadan kurt başı ve birlikde, totemik bir «tös» olarak, bayrak direğine asıldığı sanılan, ejder vücudu şeklinde, renkli keçelerden yapılmış torbalar. Bkz. Böl. I/6. Bunun Kök-Türk ve Uygur devrindeki şekilleri : lev. LVII-LVIII. Rudenko, *Noın-ula*.

LEVHA XIX-XXII

M.Ö. II - M. IV. yüzyıllar arasında, Amu-deryâ kıyılarında, Kuşan ve Keñgeres devletlerinin sınır çevresi; Aral gölü güneyinde, Sır-deryâ boyunca uzanan Keñgeres merkezleri ve Türklerin bugünkü Türkmenistana yayıldığı bölgelerden sanat eserleri. Bkz. Böl. II/2 b, 3 a.

Lev. XIX/a — Halçayan sarayı cebhesinin rekonstitüsionu. Pugaçenkova, *Halçayan*.

Lev. XIX/b — Halçayan duvar resimlerinde Hellenistik üslûbda bir genç başı. Pugaçenkova, *Halçayan*.

Lev. XIX/c — Halçayan sarayındaki hükümdâr heykellerinden birinin başı. Pugaçenkova, *Halçayan*.

Lev. XIX/d — Kuşân-şah Kanışka'nın heykeli. Mathura Museum.

Lev. XIX/e — Halçayan duvar resimlerinde, Türk veya Hun sanılan bir gencin başı. Pugaçenkova, *Halçayan*.

Lev. XX/a — Keñgeres sülâlesinin Hvarizm koluna âid Toprak-kale sarayının rekonstitüsionu. Lavrov, res. 37.

Lev. XX/b — Toprak-kale sarayında bir odanın rekonstitüsionu. Orlov, *AERX*, I.

Lev. XXI/a, b — Toprak-kale'de bulunmuş Keñgeres sülâlesinin Hvarizm koluna âid sikkeler. Lev. XXI/a eski sikkelerdir. Lev. XXI/b M. VIII. yüzyıldandır. Tolstov, *Del'ta*, lev. 133 ve Tolstov, *Khorezm*, Abb. 79.

Lev. XXII/a, b — Merv'de bulunmuş M.V.-VI. yüzyıllardan, içinde Buddhist yazmalar olan resimli destî ve boyalı topraktan kemik mahfazaları. Pugaçenkova, *Turkmenistan*.

LEVHA XXIII

M. III.-V. yüzyıllarda Doğu Türkistanda Hotan ve Kâşgar illeri çevresi Buddhist sanat eserleri. Bkz. Bölüm II/3 b.

Lev. XXIII/a — Hotan ili doğusunda Ravâk Buddhist *vihâra*'sı planı. Stein, *Ancient Khotan*, pl. XL.

Lev. XXIII/b — Hotan ilinde Yotkan'da bulunmuş Mongoloid vecheli pişmiş toprak heykel başı. Saç tarzı Tabgaç heykellerine benzer : bkz. lev. XXVI b. Stein, *Ancient Khotan*, pl. XLV/Y. 0031.

Lev. XXIII/c — Hotan ilinde Miran Buddhist tapınağı resimlerinden bir *bodhisattva* tasviri. Andrews, *Wall-paintings*.

Lev. XXIII/d — Kâşgar ve Kuça arasındaki Tumsuk'da çıkan Buddhist eserlerden, europeido-mongoloid görünüşde bir baş. Hambis, *Toumchouq*, vol. I.

LEVHA XXIV-XXV

Doğu Türkistandan Kuzey Çine kadar uzanan bir devlet (M. 397-460) kuran, Çinlilerin «Chü-ch'ü» dediği Hunlar ve onlar ile beraber yaşayan Kök-Türk Kagan boyu çevresinden kültür kalıntıları : Bkz. Bölüm II/3 b.

Lev. XXIV/a — Tun-huang'da «Chü-ch'ü» Hun devrinden tapınak 275'de Bodhisattva Maitreya'yı arslanlı tahta oturmuş olarak gösteren boyalı topraktan heykel. Soper, *Arts of China*.

Lev. XXIV/b — Doğu Türkistanda Koço'da bulunmuş, «Chü-ch'ü» Hun devrinden, M. 460 târihli M tapınağına âid sanılan taşdan *stûpa* (Buddhist türbe ve kâinat timsâli) modelinin üzerine çizilmiş, doğu yönünü temsil eden «ırk» (yön ve unsurları gösteren işaretler) ve müşahhas tasvir. Soper, «North Liang».

Lev. XXIII/c — Tun-huang'da «Chü-ch'ü» Hunlarına atfedilen Tapınak 272'nin planı. Soper, «North Liang».

Lev. XXIV/a — Tun-huang'da «Chü-ch'ü» Hun devrinden tapınak 286'nın otag biçimini gösteren kesit. Soper, «North Liang».

Lev. XXV/a — Tun-huang'da «Chü-ch'ü» Hun devrine atfedilen otage şeklinde bir tapınağın içi ve duvar resimleri. Soper, «North Liang».

Lev. XXV/b — Tun-huang'da «Chü-ch'ü» Hun devrine âid bir tapınağın duvar resimleri. Soper, «North Liang».

LEVHA XXVI-XXVIII

Tun-huang ve Kuzey Çinde, Tabgaç devrinden (M. 386-556) eserler. Bkz. Böl. II/3 c.

Lev. XXVI/a — Lung-men Buddhist tapınakları duvar resimlerinde iki Tabgaç beyi tasviri. Prof. von Gabain'in lutfen verdiği fotografi.

Lev. XXVI/b — Maichi dağındaki Tabgaç Buddhist eserlerinden, ibâdet eden bir kimsenin heykeli. Liu K'ai-Chü.

Lev. XXVI/c — Lung-men'de bir Tabgaç hükümdârının hatununu maiyeti ile gösteren divar kabartması. Soper, «Cave-chapels».

Lev. XXVII/a — Tun-huang, tapınak 249'da Tabgaç devrinin sonuna âid divar resminde bir av sahnesi. Soper, *Arts of China*, pl. 18.

Lev. XXVII/b — Doğu Hunlarından kaçarak Doğuya göçen «Mo-ho» kavmine (Tunguzlara?) atfedilen, M. V.-VI. yüzyıllardan Koguryo (Kuzey Kore) divar resimlerinde bir av sahnesi. Mc Cune.

Lev. XXVIII/a — Tun-huang'da Tabgaç devrinden bir Buddhist divar resmi. Fourcade.

Lev. XXVIII/b — Tabgaç devri Kung-hsien tapınaklarındaki taş kabartmada, uçan ve bacakları alev şeklinde biten bir rûh tasviri. Soper, *Arts of China*.

Lev. XXVIII/c — Tabgaç devri bir *bodhisattva* heykeli. Metropolitan Museum of art.

LEVHA XXIX-XXXX

Kagmlı Kaganlığı (M. 486-536 ve 605-11) ve Kök-Türk ile Batı Türk Kaganlığı (M. 550-745) devrinin başından, Koço yanındaki Astâna ve Toyuk mezarlıklarında bulunmuş, boyalı pişmiş topraktan insan ve mezar bekçisi ruh heykelleri. Lev. XXIX ve XXX b, Stein, Innermost Asia'dan. Lev. XXX a, Gumilev, «Tuyuk Mazar»'dan. Lev. XXX/b, National Museum, Delhi, no Toy. 050'dir. Bkz. Böl. II/4.

LEVHA XXX-XXXVI

M. V.-XIII. yüzyıllardan, Batıdaki Türk boyları ile, Orta Asya ve Batı Hunlarına atfedilen eserler. Bkz. Böl. III/2.

Lev. XXXI/a — Türkistanda bulunmuş bir Ak veya Al Hun sikkesi. Pugachenkova-Rempel' (1960).

Lev. XXX/b — Szeged (Macaristan) (1-5), Concesti (Moldavia) (6), Kara-deniz kuzeyinde (7, 8) ve Kerç'de (Kırım) (9) bulunmuş murassa altından süs eşyası. Werner.

Lev. XXXII/a — Dede Korkut destanlarından Bamsı Beyrek ile Banu Çiçek'in güreşi menkıbesini gösterdiği sanılan M. VII-VIII. yüzyıllardan, Hazar şehri Sarkel'de bulunmuş gümüş tabak. Darkeviç.

Lev. XXXII/b — Tuna çevresinde M. 668'de devlet kuran Türk proto-Bulgar'lardan kalma, Kemala-Razgrad'da bulunmuş, burkan veya jain heykeli. Brentjes, «Bulgarian».

Lev. XXXII/c — Türk proto-Bulgar şehri Madara'da Kurum Han'ın kaya üstünde kabartma tasviri. Feher.

Lev. XXXIII/a — Etil bölgesinde Gafûr-köyde bulunmuş, M. VI.-VIII. yüzyıllardan sanılan murassa tunç'dan süs esyâsı. Axmerov.

Lev. XXXIII/b — Ural bölgesinde bulunmuş gümüş tabakda atlı doğancı tasviri. Laszló.

Lev. XXXIII/c — Ural bölgesinde bulunmuş M. V.-VI. yüzyıllardan gümüş tabak'da Kuşân devri motifi, yılan mabûdelerini kaçıran efsânevî kara-kuş konusunda benzer bir levha. Feher.

Lev. XXXIII/d — Etil bölgesinde Tıgaş yakınında bulunan M. X.-XI. yüzyıllardan tapınağın rekonstitüsü. Fedorov-Davidov (1973).

Lev. XXXIV/a, b — Kara-deniz kuzeyinde Özü ırmağı bölgesinde Türk-Oğuz mezarlarından çıkan tunç ölü maskeleri, zırh, tulga ve kılıç. Maskenin birinin küpeli kulak kısımları da vardır. Fedorov-Davidov (1973).

Lev. XXX/c — Kara-deniz kuzeyinde bir Peçenek-Oğuz mezarından çıkan tunç tokalar. Fedorov-Davidov (1966).

Lev. XXXIV/d — Nagyszentmiklos'da bulunmuş, üzerinde türkçe yazılar bulunan M. IX.-X. yüzyıllardan, Peçeneklere atfedilen altın destilerden biri. Kunsthistorisches Museum, Wien.

Lev. XXXV — Kara-deniz kuzeyinde, M. X.-XII. yüzyıllardaki Kıpçak-Kuman Türk boylarına âid «sın» lar (mezarlardaki kadın ve erkek seklinde dikili taşlar). Moskova Târih müzesinde müellifin aldığı resimler ile Pletneva, *MIA*, (62) ve Filov'dan resimler.

Lev. XXI/a — Radziwill yazmasında Rusların «Polovtze» dediği Kıpçak-Kuman boylarının otaglı kargı ile göç ederken, düşmanlar tarafından hücumu uğradığını gösteren kitab resmi. Otagdaki kadınların başlarının örtülü ve yenilen tarafın bayrağında hilâl olması, bu Kıpçak-Kuman'ların Müslüman olduğuna delâlet edebilir. Pletneva, *MIA*, 62.

Lev. XXVI/b — Macaristanda bir Kuman mezarında bulunmuş yeşilimtrak renkte, kabartmalı keramik üstünde, ok atan atlı tasviri. Müellifin sergide aldığı resim.

LEVHA XXXVII-LV

Kök-Türk devrinde (M. 550-745), Kök-Türk, Kırgız, Uygur yarı-göçebe çevrelerinin eserleri. Bkz. Bölüm III/3 i.

Lev. XXXVII/a — M. VI. yüzyıl Kök-Türk kaganlarının Ötüken-yış dağ-

larında, Bugut'daki kitâbeleri üstündeki taş kabartmasında, türeyiş menkibesinin tasviri. Hayatta kalan ve elleri bacakları kesilmiş olan Kök-Türk çocuğunun ve onu ölümden kurtarıp Kök-Türklerin anası olan «Böri» yi gösteren taş kabartması. Klyashorniy-Livşitz.

Lev. XXXVII/b, c — M. VI.-VIII. yüzyıllarda Kök Türklerin ve Batı Türklerinin yayıldığı bütün illerde bulunan küçük madenî heykellerden. Türeyiş menkibesinde, son hayatta kalan, fakat kolları ve bacakları kesilmiş Kök-Türk, bu eserde, kendini kurtaran dişi «Böri» ye binmiştir. Başında tulga vardır (türk sözünün bir manâsı da tulga demekdi). Kesik kolları ile dişi böriden doğan çocuklarını bağrına basmaktadır. Xalikov, SA 1971.

Lev. XXXVIII/a — Batı Sibir'de Batı Türk devrinden (M. 580-658) kalma, bayrak direği üzerine dikilen gümüş böri başı. Trever.

Lev. XXXVIII/b — Kök-Türk ve Batı Türk (550-745) veya Uygur devrinden, Kiriş Buddhist tapınağındaki bir divarda, böri başlı Türk Kagan bayrağını tutan hükümdâr resmi (muk. ed. lev. XVIII/c): Grünwedel, *Kultstaetten*.

Lev. XXXIX — Dağ keçisi motifinin, Tagar devrinde görülen bayrak direği tepesi şekline, (no. 1 muk. ed. lev. V/a). Kök-Türk Kağan soyunun damgasındaki piktogram (no. 34-42) olarak gelişmesi safhalarını gösteren levha. Mannay-ool.

Lev. XL/a — Tonyukuk'un tapınağının duvarlarına asılı, M. VIII. yüzyıldan dört tane, pişmiş toprak maskeden biri: Gabori.

Lev. XL/b — Köl Tigin'in (öl. 732) tapınağının duvarlarındaki pişmiş topraktan dört «Kök-luu» maskelerinden biri (gök ejderi, sakallı ve boynuzlu olarak tasvir edilip, yer ejderinden ayırt edilirdi). Jisl.

Lev. XLI/a — Altun-yış dağlarında, M. V.-VI. yüzyıldan, erken Kök Türk'lere atfedilen Kudirge mezarında, kaya üstüne çizilmiş, bir dinî merâsim tasviri. Ögel, *Kültür târihi*.

Lev. XLI/b, c — Sibir'de Podkamen yanında bir taş üstüne çizilmiş, kam sanılan kişilerin tasvirleri. Aspelins, Abb. 103.

Lev. XLII/a, b — Kem bölgesinde Uyug-Turan (Tuva) ve Uybat (Çirkov) çevresindeki mezarlıklarda, Kök-Türk harflerile yazılı dikili taşlar. Metinler için bkz. Orkun, III. 10, 14, 35-45, 141-154. Aspelins.

Lev. XLII/c — Kök-Türk devri mezarlıklarında çok görülen taşdan köç heykellerinden, Kem bölgesinde bulunmuş bir numüne. Kiselev, MIA 9.

Lev. XLIII/a — Altun-yış dağlarının kuzey-doğu bölgesinde bulunan Kök-Türk devrine âid mezarda kaya üzerine tasvir. Dört atlı bir «kanglı» (hükümdâr kagnısı) süren şahıs, bir kagan veya gök tanrısı olabilir. Esin, «Kün-ay», lev. II B/3.

Lev. XLIII/b — Sibirya'da bulunup hâlen Ermitaj Müzesinde olan gümüş tabak. Bir Karluk hükümdârını tasvîr edip, Argu'da yapıldığı sanılır. Pugaçenkova-Rempel' (1965).

Lev. XLIII/c — Bezeklik'de M. IX-XII. yüzyıllardan Uygur Buddhist tapınaklarındaki (tapınak 9) bir duvar resminde bir «tarkan»'m bir «burkan»'a hediye ettiği hükümdâr otağı. Le Coq, *Chotscho*.

Lev. XLIV/a — Bir Çin taş kabartmasında, Kök-Türklerde bilinen tarzda, bir ayağı top üstünde, dönerek oynayan bir rakkasın tasviri. Finsterbusch, *Han*.

Lev. XLIV/b — Koço'da Uygur kağanlarının sarayında M. IX-XII. yüzyıllardan bir duvar resminde, yüksek mertebeli Uygur beylerinden müteşekkil bir musiki heyeti tasviri. Gabain, *Chotscho*.

Lev. XLIV/c — M. VIII-IX. yüzyıllardan türkçe bir Manihaî Uygur yazmasında, hükümdârın önünde kopuz çalan ve destan söylediği sanılan iki yüksek mertebeli Uygur beyi resmi. Gabain, *Chotscho*.

Lev. XLV/a — Kem bölgesinde Podkamen civarında bir kaya üstünde resmedilmiş, ok atan tulgalı alp tasviri. Aspelins.

Lev. XLV/b, c — Kem bölgesinde M. VI-X. yüzyıllardan Kök-Türk yazıları çıkan ve Kırgızlara atfedilen mezarlarda, geriye ok atan bir atlı gösteren yıldızlı tunç levha ve kılıç. Kiselev, *MIA*, 9.

Lev. XLVI/a, b — Kem bölgesinde Sulık'da M. IX-X. yüzyıldan Kırgızlara atfedilen kaya resimlerinde alp tasvirleri. Kiselev, *MIA*, 9.

Lev. XLVI/c — Kem bölgesinde M. VIII-IX. yüzyıllardan bir Türk mezarında çıkan altın kakmalı tunç üzüngi. Kiselev, *MIA*, 9.

Lev. XLVII/a — Ötüken-yış ve Orkun bölgesinde bir kaya üzerinde resmedilmiş elinde beylik işareti sopa tutan, Kök-Türk beyi tasviri. Liu Mau-Tsai, fig. 2.

Lev. XLVII/a, c — Kök-Türk devrinden, Suyâb yanında ve Isık-Köl kenarında Ak-terek'de bulunmuş göçebe Türk mezar heykelleri. L. I. Al'baum, «Ob etniçeskoy prinadlejnosti nekotorix balbalov», *KSIIMK*, 80, (1960), res. 24.

Lev. XLVII/d — Kök-Türk devrinde, Ötüken-yış ve Orkun bölgesinden bir mezar heykeli. Evtyuhova, «Kamennie izvayaniya».

Lev. XLVIII/a — Kök-Türk kaganı Bilge Kagan (öl. 734) veya Tekeş Altun Tamğan Tarğan ve iki oğlunun mezarından, bir kaç Türk sanat-kârlarının imzasını taşıyan bir taş kabartması. Radloff, *Altertümer*, Taf, XVI.

Lev. XLVIII/b — Tuva (Kem) bölgesinde, Kök-Türk devrinden bir mezar heykeli. Bu heykelde türkçe «kur» denen ve madenî levhalarla süslü olup, küçük eşyâ asmak için sarkan kısımları bulunan deri kemer, belirli şekilde tasvîr edilmiştir. Evtyuhova, «Kamennie izvayaniya».

Lev. XLVIII/c — Koço'da, üstünde yazılı târihlere göre M. 717'den önceki bir Uygur divar resminde, başının tepesi traş olmuş, fakat perçemleri olan çocuk tasviri. Le Coq, *Chotscho*, Taf. 8.

Lev. XLIX/a, b — Kök-Türk harfleri ile yazısı bulunan bir altın kadeh ve üstündeki arslan motifi. Marşak, *Serebro*.

Lev. XLIX/c — Kök-Türk devri Altun-yış mezarlarından Tuyahta 2'de bulunan, kalıba vurulmuş varak altın üzerinde, Kök-Türk harfleri ile yazı ve tasvir. Kiselev, *MIA*, 9, Tabl. LII/3.

Lev. XLIX/d — T'ien-shan dağlarında Koçnğar'da M. 707-709 târihli sikkelerin bulunduğu Kök-Türk devri mezarlığında çıkan, altına batırılmış gümüşden kuşak tokalarından biri. Bernştam, *MIA* (26), res. 49.

Lev. L/a — Kök-Türk devrinden üzerinde dağ keçisi ve ağaç motifi ve sahibinin tasviri bulunan altın kadeh. Marşak, *Serebro*.

Lev. L/b, c — Kem çevresinde, Kök-Türk devrinden, Kök-Türk harflerile yazılar bulunan ve Kırgızlara atfedilen mezarlarda çıkan altın kadeh ve kalb şeklinde, üstünde insan resmi olan, altından kemer süsü. Kiselev, *MIA*, 9.

Lev. LI/a — Kem çevresinde, Sulık'da Kara-yüs'de Kök-Türk harflerile yazıda «bengü kaya» (ölümsüzlük âbidesi olan kaya) olarak tanıtılan kayaya çizilmiş büyük levhada, bir av sahnesi. Orkun, III, 195.

Lev. LI/b — Kem bölgesinde bulunmuş ve Kök-Türk devrindeki Kırgızlara atfedilen bir gümüş tabak'da av sahnesi. Gryaznov, «Pamyatniki».

Lev. LII/a — Kem bölgesinde, Kök-Türk yazıları çıkan ve Kök-Türk devrindeki Kırgızlara atfedilen bir mezarda bulunan, altına batırılmış tungdan mamûl ve muhtelif ayrı parçalardan müteşekkil, kaplan avını gösteren eğer kaşı süsü. Kiselev, *MIA*, 9, Tabl. LII-LVIII.

Lev. LII/b — Altun-yış dağlarında, M. V-VI. yüzyıldaki Kök-Türklerle atfedilen Kudirge mezarında bulunan, tahtadan eğer kaşının üstüne resmedilmiş av sahnesi. Ögel, *Kültür târihi*.

Lev. LII/c — Uluğ Kem (Tuva) bölgesinde Kök-Türk devrinden arslan başlı mezar heykeli. Graç, no-55.

Lev. LII/d — Kök-Türklerin (M. 550-745) ve Uygur'ların Orkun çevresinde Kaganlığı (M. 745-842) devrinden kalan Şivet-ulan külliyesinde (bkz. lev. LV/a) arslan heykeli. Aalto, *Materialien*...

Lev. LIII/a — Koço'da ve civârında, ekseriyeti Uygur devrinden (M. 850 den sonra) olan ev ve han kalıntıları arasında bulunmuş kilim ve düğümlü halı parçaları. Stein, *Innermost Asia*.

Lev. LIII/b — Koço yakınında, M. IX-XII. yüzyıllardan Uygur Buddhist tapınağı Bezeklik no 9'daki bir divar resminde, düğümlü halı üzerinde duran Uygur hatunları. Le Coq, *Chotscho*.

Lev. LIV/a — T'ien-shan dağlarında, Kök-Türk devrinde yapılan ve Bernştam'a nazaren Kâşgari'nin bahsettiği Koçnar-başı olan Şırdak-bek kalesinin rekonstitüsionu. Nusûv, res. 3.

Lev. LIV/b — Oğuz ilinde, Karaçuk (Kara-tağ) dağında, Baba-ata'da, Kök-Türk devrinden bir kaledeki meskenin rekonstitüsionu. Ageeva, «Baba-ata».

Lev. LIV/c — Taşkend Türk Tudunlarının M. VII.-VIII. yüzyıllardan kalesi Ak-tepe'de bir odanın kesiti ve planı. Nil'sen, *Arxitektura*.

Lev. LIV/d — Batı Türkistanda, Taldı-Kurgan civarında, Karatal'da, Kök-Türk harflerile yazılı bir taş üstünde, kaplumbağaya benzer, kuyruklu bir hayvanın taşıdığı âbide resmi. Orkun, III, 204.

Lev. LIV/e — Koço civarında, Uygur Buddhist külliyesi Bezeklik'de, tapınak 38'de, M. IX. yüzyıldan sanılan bir divar resminde, Buddhist kosmolojide dünyânın merkezi sayılan denizler ortasındaki altın dağ (Sumeru) tasviri. Dağın tepesinde ilahların köşkü ve yanındaki bir türkçe yazıdan (bu temürcü) demirci olduğu anlaşılan şahısların resmi. Grünwedel, *Kultstaetten*, fig. 60.

Lev. LV/a — Kök-Türk Kaganlığı (M. 550-745) ve Orkun bölgesindeki Uygur Kaganlığı (M. 745-842) devrinden kalan Şivet-ulan külliyesinin rekonstitüsionu. Aalto, «Ramstedt».

Lev. LV/b — Kök-Türk devrinde Fargâna Türk hükümdârlarının merkezi olan Kâsân kalesinin rekonstitüsionu. Bernştam, *MIA*, (26).

Lev. LV/c — Ulug-Kem bölgesinde Uygur Kaganı Bayan Çor'un M. 750 de yaptırdığı «ordu-örgin» (iç-içe iki kaleden müteşkil hükümdâr kalesi). Kızlasov, *Tuva*.

LEVHA LVI

Türklerde «yoğ» (matem) sahneleri. Bkz. Böl. III/3 f.

Lev. LVI/a — M. VII.-VIII. yüzyıllarda Halaç boylarından bir Türk sülâlesinin hâkim olduğu Pencikent (bkz. not IV/31) de bir divar resminde, Türk usûlünde «yoğ». Ölen kimse otak şeklinde bir kubbeli yapı altına yatırılmış. Matem tutanlar yüzlerini ve kulaklarını bıçak ile yaralamaktadır. Resmin sağında çırak yakılmış, belki ölü yakılacaktır. Belenitzkiy, «Voprosı ideologii».

Lev. LVI/b — Kök-Türk ve Batı-Türk devrinden Kuça'da (bkz. not IV/11), Türk Kaganları ordusu yakınındaki divar resminde Türk usûlünde «yoğ» (mâtem) merâsimi tasviri. Mukayese ediniz. Lev. LVI/a. Yakaları sola doğru iliklenen şahıslar Kök-Türklerdir : bkz. lev. XLVII/a, c.

LEVHA LVII-LVIII

Kök-Türk, Batı-Türk ve Uygur kaganlarının totemik ceddi «böri» ve bu kaganların alâmeti böri başlı «tös» ve bayrağın M. VI-VIII. yüzyıllarda Türkistanda ikonografisi. Bkz. not IV/57-59 ve lev. XXXVII, XXXVIII.

Lev. LVII/a — Doğu Türkistanda Batı Türk kaganlarının ordusuna yakın bulunan Kuça'da bir Buddhist divar resminde Kök-Türk, Batı Türk ve Uygur kaganlarının «Böri» (kurd) başlı totemik bayrağını tutan, muhtemelen bir Türk kaganı tasviri. Grünwedel, *Kultst.*, fig. 274.

Lev. LVII/b — Türk neslinden Kara-bugra oğlu Uğrusâna Afşin'leri sarayında Kök-Türk ve Uygurların totemik «Böri» menkıbesini muhtemelen gösteren divar resminin ilk kısmı. İkinci kısım lev. LVIII/b'dir. Negmatov.

Lev. LVIII/a — Doğu Türkistanda Batı-Türk kaganlarının ordusuna yakın Kuça'da bir Buddhist divar resminde, Kök-Türk, Batı-Türk ve Uygur kaganlarının alâmeti «Böri» bayrağını tutan, muhtemelen bu kaganlardan birinin tasviri. Grünwedel, *Kultst.*

Lev. LVIII/b — Lev. LVII/b'nin devâmı olan resim.

LEVHA LIX

Kök-Türk Kaganlığı (M. 550-745) Batı kolu ve Ordu-balık'da başkenti olan Uygur Kaganlığı (M. 745-842) devirlerinden, Batı Türk kaganlarının Ak-tag'daki ordusuna yakın bulunan Buddhist merkezlerden, Kuça yanında Kum-tura ve Kagan ordusu olan Kara-şehir yanında Şorcuk'dan eserler (Kum-tura'da Kök-Türk ve Uygur yazısı ile, Şorcuk'da Uygur yazısı ile türkçe Buddhist kitâbeler bulundu : bkz. not IV/11).

Lev. LIX/a — Kum-tura divar resimlerinde Kök-Türk kıyâfetinde (bkz. lev. XLVII/a, c) bir bey ve âilesi ile Buddhist «toyn»lar. Grünwedel, *Kultst.*

Lev. LIX/b — Bir Kum-tura divar resminde, ay tanrısı resmi. Hâlesi kara renktedir, çünkü kara renk, ay ve Kuzey timsâlidir. Grünwedel, *Kultst.*

Lev. LIX/c — Şorcuk'da bulunmuş boyalı balçıkdan Buddhist «tengri-dem» (semavî şahıs) heykeli. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Turfan Sammlung III 8188.

LEVHA LX-LXI

Kök-Türk devrinde, Kuzey-batı Türkistanda, Sır-deryâ boyu şehirlerinde Taşkend, Uşrûsana'da ve Pencikent'te, bulunan Türk sikkelerinden ve hükümdâr tasvirlerinden numûneler.

Lev. LX/a — Başında hilâl bulunan uzun saçlı ve bıyıklı hükümdâr ile başında hotoz ve örtü olan hatun tasviri bulunan sikke. Pugaçenkova-Rempel' (1960), fig. 106.

Lev. LX/b — Taraz'da Batı-Türk (M. 550-658), Türgiş (M. 658-766) veya Karluk (M. 766-840) devrinden bir gümüş tepside bir hatun tasviri. Senigova (1963).

Lev. LX/c — Taşkend ve Uşrûsana'da bulunan Kök-Türk devrinden bir Türk sikkesi. Smirnova, *MIA*, 66, fig. 29.

Lev. LXI/a, b — M. VII.-VIII. yüzyıllarda Taşkend Türk Tudun sülâlesinin sikkeleri. Smirnova, *Pencikent*, res. 39 a.

Lev. LXI/c — Üzerindeki «wrδw γlc» yazısından, Halaç ordu'sunda basıldığı anlaşılan M. VII.-VIII. yüzyıldan Türk sikkesi. Bununla Halaç boyunun damgası öğrenilmiş ve lev. LXI/d ile lev. XII'deki sikkelerde de belirtilebilmiş bulunmaktadır. Smirnova, *Pencikent*, res. 50.

Lev. LXI/d — Atlı tasviri bulunan M. VII.-VIII. yüzyıllardan, Halaç damgalı (bkz. lev. LXI/c) Türk sikkesi. Smirnova, *Pencikent*, res. 51.

Lev. LXII/a, b, c — M. VII.-VIII. yüzyıllardan, Halaç damgası olan (bkz. lev. LX/c) Türk sikkeleri. Smirnova, *Pencikent*, res. 47, 48 ve Smirnova, *MIA*, res. 47.

LEVHA LXIII

Kök-Türk devrinde Arğu ili (bkz. not IV/25, 26.), Sır-deryâ (bkz. not IV/29) ve Pencikent (bkz. not IV/31) mimârîsi.

Lev. LXIII/a — Kulan'da hükümdâr «ordu»'su (sarayı). Baypakov-Erzakoviç, res. 10.

Lev. LXIII/b — Fârâbî'nin vatanı Kengü-tarban vâhasında, VIII.-X. yüzyıllardan bir evde, kabartmalı keramik duvar kaplamaları. Ageeva, (1949), res. 21.

Lev. LXIV/a, b — Türklerle meskûn Taşkend ilinde, İlek ırmağı boyunca Tuyabuguz'da ve bir Halaç Türk sülâlesinin hâkim bulunduğu Pencikent'te, Kök-Türk devrinden kalma, içinde nâvs (kemik mahfazası) bulunan türbelerin rekonstitüsionu. Nil'sen, *Arxitektura*, res. 32, 33.

Lev. LXIV/c — Kök-Türk devrinde Batı Türkistanda Türk hükümdâr merkezlerinden Suyâb-Balasagun'da (bugünkü Ak-beşim bkz. not IV/25), Türgiş devrinden (M. 658-766) sikkelerle târihlendirilen Buddhist tapınağın rekonstitüsionu. Kızlasov, «Ak-beşim».

Lev. LXIV/d — Karlukların Hristiyan olduğu VIII. yüzyılda Taraz'da yapıldığı sanılan gümüş tabak. Marşak-Darkeviç.

LEVHA LXV-LXVI

Kök-Türk sülâlesinin Buhârâ iline hükmeden bir kolu sanılan «Kara Çurîn Türk Byâğu» soyunun ve «Türk melîği» unvanını taşıyan Buhârhudât unvanlı beylerin çevresinden sanat eserleri. Bkz. not IV/32.

Lev. LXV/a — M. 545 sıralarından, üzerinde «Yelme Kağan» gibi bir ad okunan sikke Buhârâ iline hâkim Kök-Türk sülâlesinden olduğu sanılan Baykend beyi Yel-Tigine atfedilmiştir. Göbl, Em. 287.

Lev. LXV/b, c — «Türk Melîği» denen Buhârhudât Bidûn ve eşi Kabağ Hatûna atfedilen sikke. Smirnova, *Pencikent*, res. 52.

Lev. LXV/d, e — Kök-Türk soyundan sanılan «Kara Çurîn Türk» sülâlesinin, muhtemelen M. VI. yüzyılda yaptırdığı Varahşa sarayından bir divar resmi ve kaymak taşından divar kaplamasının rekonstitüsionu. Şişkin.

Lev. LXVI/a, b — Lev. LXV/d, e — münâsebetile anlatılan Varahşa sarayının Nil'sen tarafından yapılan dış ve iç görünüşlerinin rekonstitüsionu.

LEVHA LXVII-LXIX

M. VII.-VIII. yüzyıllarda Halaç boyundan bir Türk sülâlesine mensûb bey ve hatunların hükmettiği Pencikent eserleri. Bkz. not IV/31.

Lev. LXVII/a — Pencikent'te su unsuru ibâdetine delâlet eden eserlerin bulunduğu tapınağın rekonstitüsionu. Al'baum-Brentjes.

Lev. LXVII/b, c — Pencikent divar resimlerinde muhtemelen ocak başında gölen, kadeh ve kılıç ile and içmek merâsimleri ile ilgili sahneler. *Jivopis'*.

Lev. LXVIII/a — Pencikent divar resimlerinde bir savaş sahnesi. *Skul'ptura*.

Lev. LXVIII/b — Pencikent divarlarında atlı bey ve hatun tasviri. *Jivopis'*.

Lev. LXIX/a — Pencikent'deki eski divar resimlerinden birinde bir hatun ve Uygur sanatında (bkz. lev. LXXXVIII/b) sanatkârlara mahsus bir kıyâfet giyen erkek resmi. Frumkin.

Lev. LXIX/b — Bir Pencikent divar resminde, kanûna benzer bir âlet çalan kadın tasviri. *Jivopis'*.

Lev. LXIX/c — Pencikent divar resimlerinde gündelik hayat ve mimâri tasvirleri. *Skul'ptura*.

LEVHA LXX-LXXI

Aslen Türk veya Türkleşmiş Keñgeres sülâlesinden, veya Batı-Türklerden samlan Şoğd İhşidi Varhunan'ın (M. 650/55-696) Afrâsiyâb sarayından divar resimleri. Bkz. not IV/33.

Lev. LXX/a — Bir Afrâsiyâb divar resminde tug, davul ve kalkanların tasviri. Al'baum, *Jivopis' Afrasiaba*.

Lev. LXX/b — Bir Afrâsiyâb divar resminde Doğu Türkü kıyâfetinde (bkz. lev. LXXXVIII/b) kaplan avlayan bir kimsenin tasviri. Al'baum, *Jivopis' Afrasiaba*.

Lev. LXXI/a — Bir Afrâsiyâb divar resminde üç atlı kadın. Al'baum, *Jivopis' Afrasiaba*.

Lev. LXXI/b — Bir Afrâsiyâb divar resminde, üst sırada ve altta resmin sağındaki uzun saçlı beyler Kök-Türk ve Batı-Türkleri sanılır (mukayese ediniz lev. XLVII). Altta ortada duran çarıklı üç şahıs, o devirde Türk Tudunları idâresinde bulunan Taşkentliler sanılmaktadır. Al'baum, *Jivopis' Afrasiaba*.

LEVHA LXXII-LXXIII

Lev. LXXII-LXXIII. Kök-Türk devrinde Amu-deryâ ve Fargâna merkezleri. Bkz. Böl. IV not, 34.

Lev. LXXII/a — Eski bir Hun ili olup M. VI. yüzyıldan Kök-Türk sülâlesinden Tobâristân Türk Yabguları idâresine geçen Çağanyân'da Balalık-tepe sarayında şölen sahnesi gösteren divar resmi. Kök-Türk ve Batı-Türk kıyâfetlerinde beyler tasvir edilmiştir (mukayese ediniz lev. XLVII). Başlarında saçlarını saklayan başlıklar görünmektedir (mukayese ed. lev. LXXIII/b). Al'baum, *Balık-tepe*.

Lev. LXXII/b — M. VII.-VIII. yüzyıllarda, biri Buddhist olan Türk hükümdârlarının hâkim bulunduğu Karluk ili Vağs vadisinde Acına-tepe Buddhist tapınağının bir divar resminde Burkan'a hediyeler takdimeden beyler. Saçlarını saklayan başlıklar giymiş görünmektedirler (muk. ed. lev. LXXIII/b). Litvinskiy-Zeymal'.

Lev. LXXII/c — Lev. LXX-LXXI'de anlatılan Afrâsiyâb divar resimlerinin birinde Çağanyân (bkz. lev. LXXII/a) elçileri tasviri. *Jivopis' Afrasiaba*.

Lev. LXXIII/a — Lev. LXXII/b'de anlatılan Acına-tepe Buddhist tapınağının rekonstitüsionu. Litvinskiy-Zeymal'.

Lev. LXXIII/b — Lev. LXXII/b'de anlatılan Acına-tepe Buddhist tapınağında başlık giymiş bir heykel başı. Litvinskiy-Zeymal'.

Lev. LXXIII/c — M. VII. yüzyıldan itibaren Türk hükümdarlarının hâkim olduğu Karluk ili Farğâna'da Buddhist Kubâ tapınağında bir heykel başı. Bu baş Uygur metinlerinde «yek» denen rûh tasvirlerine benzemektedir (bkz. lev. LXXXIV). Bulatova-Levina.

LEVHA LXXIV-LXXXVIII

Koço Uygur Kaganlığı (M. 850-1212'den sonra Mogollara tâbi) ve Tunhuang Uygur Kaganlığı (M. 911-1026) eserleri. Bkz. not IV/10.

Lev. LXXIV/a — Bezeklik Uygur Buddhist külliyesinde bir divar resminde Uygur kağanlarının «Böri» (kurt) başlı bayrağının resmi. Grünwedel, *Kultst.* Prof. von Gabain lutfen işaret etti.

Lev. LXXIV/b — Bir Uygur Buddhist Bezeklik tapınağında Manî dininden ve «İdikut» denen Uygur hükümdâr soyunu ve Manihaî ilâhları tasvir ettiği sanılan divar resmi. Ağacın yanındaki şahıslar Manî dinini M. 762'de kabûl eden Böğü Kağan ve hatunu olabilir. Grünwedel, *Kutscha*, fig. 66.

Lev. LXXV/a — M. 850-1377 arasında Uygur Kaganlığı merkezi Koço harâbelerinin umûmî görünüşü. Le Coq, *Chotscho*.

Lev. LXXV/b — Bazı Koço «ediz ev» lerin (dini yazıların ve azîz kalıntıların saklandığı kuleler) E. Esin tarafından rekonstitüsionu.

Lev. LXXVI/a — Koço'da Grünwedel tarafından «Beta» harfile tanıtılan Buddhist *vihâra*'sının rekonstitüsionu. Esin *BMTS*, lev. XIII.

Lev. LXXVI/b — *Stûpa*'nın Hindistandaki eski şekli (1) ve Uygur *stûpa*'ları (2, 3). Esin, *BMTS*, lev. V/1, 15, 14, b-c.

Lev. LXXIV/c, d — Koço kuzeyinde Kurukta tapınak IX'un iç ve dış görünüşünün Oldenburg'a nazaren rekonstitüsionu.

Lev. LXXVI/e — Bir Uygur divar resminde aşı boyası ve yaldızlı ağaçdan bir «Burkan orun» (Burkan tahtı). Grünwedel, «İdikut».

Lev. LXXVII/a, b — Bezeklik külliyesindeki Buddhist Uygur divar resimlerinde biri iki katlı, diğeri bir yer katı teşkil eden sed üzerinde bulunan iki «kalık» (köşk) resmi. Duvarlar beyaz sıvalı, ağaç kısımlar aşı boyalı ve tuğla ile kiremidler gök renginde ve sarıdır. LXXVII/b'nin sed kısmında bin-dallı resimleri vardır. Le Coq, *Chotscho*.

Lev. LXXVIII/a — Koço, tapınak Alpha'da bulunmuş bir Uygur dinî bayrağı üzerinde merâsim sahnesi. Bir bey ve hatun mabûdun tahtının altında diz çökmüş, ona «aş» ikrâm etmektedirler. Kötü rûhların mabûd-ların şimşeklerinden kaçdıkları da tasvîr edilmiştir. Grünwedel, «İdikut».

Lev. LXXVIII/b — Bezeklik Uygur külliyesinde tapınak IX'de bir divar resminde, yanlarındaki isim kitâbelerinden Türk oldukları anlaşılan üç Buddhist «toyn» (râhib) tasvîri. Le Coq, *Chotscho*.

Lev. LXXIX/a, c — Uygur dinî bayraklarında şahıs tasvîrleri. Lev. LXXIX/a da görülen yaşlı kimse, başındaki tâc şeklinde «börk»'ünden ve «kur»'undan (kemerinden) sarkan altı tane kayış ve çok sayıda ma-denî levhalardan anlaşıldığı gibi, yüksek mertebeli bir Uygur beyidir.

Lev. LXXIX/c'da bir «toyn» (râhib) bir mabûd resminin tahtını yük-seltmektedir, yanî resmi o yaptırmıştır. Resmi yapıdaranlardan diğer iki kadın ve râhibin solundaki kadının arkasında bir çocuk tasvîr edilmiştir. Grünwedel, «İdikut» ve Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Tur-fan Sammlung III 4803 b.

Lev. LXXXIX/b — Koço'da bulunmuş al ipek üstüne sırmalı bir işleme-de, Uygur yüksek sınıflarına mensûb bulundukları kıyâfetlerinden anla-şılan bir hatun ve çocuk tasvîri. Staatliche Museen Preussischer Kultur-besitz, Turfan Sammlung III 492 b.

Lev. LXXX/a — Bezeklik Uygur Buddhist divar resimlerinde bir «bur-kan»'a bir adak adanması sahnesinin tasvîri. Burkanın sağındaki üst köşede *vajrapâni* (burkan muhafızı rûh) ve yukarıdan aşağıya doğru bir hatun veya mabûde ile şeref semsiyesi tutan, tarkan mertebeli bey (re-simlerin birinde bu görünüşde bir şahsın yanında «tarkan» yazılıdır) gö-rülür. Burkanın solunda, yukarıdan aşağıya, sed üstünde bir «kalık» (köşk), bir râhib, semsiye tutan bir hatun ve bir «tarkan» görülür. Le Coq, *Chotscho*.

Lev. LXXX/b — Tun-huang'da Uygur Kaganlığı devrinden (M. 911-1026) bir tapınakda, burkan heykeli ile bir ihtiyar «toyn» (râhib), Kuşân kı-yâfetinde bir genç bey ve bir «küzetkici» (alp mabûd) heykelleri. Stein, *Serindia*.

Lev. LXXXI/a, b — Burkanın henüz daha genç bir bey iken at ile gez-meğe çıktığı ve dünyanın acılarını gördüğünü tasvîr eden Uygur divar resimleri. Grünwedel, *Kultst.*, fig. 615 ve *id.*, «İdikut», fig. 85.

Lev. LXXXII/a — Bezeklik Uygur Buddhist tapınağı IX'da bir divar res-minde «küzetkici» (alp-mabûd) Basaman'ın tasvîri. Basaman'ın arkasın-daki bayrakdar, tepesi yaba şeklinde olan bir kargıya takılmış, at (veya kutaz : yak) ile kaplan kuyruğundan ibâret bir tuğ tutmaktadır. Le Coq, *Chotscho*.

Lev. LXXXII/b — Bezeklik Uygur Buddhist tapınağı X'da bir divar res-minde, gök zemin üzerinde kaplan resmi. Grünwedel, *Kultst.*, fig. 539.

Lev. LXXXIII/a — Bezeklik Uygur Tantrik Buddhist tapınağı 26'da, genç bir Uygur gibi, başının tepesi traşlı olarak tasavvur edilen Hind savaş mabûdu, Kârttikeya resmi. Yılan başlı bir tavus kuşuna binmiş ve Kuşân mabûdları kıyâfetine olan Kârttikeya'nın üst çift eli güneş ve ay piktogramları ve alttaki elleri silahlar tutmaktadır. Grünwedel, *Kultst.*, fig. 581.

Lev. LXXXIII/b — Uygur Buddhist tapınağı Bezeklik IX'da türkçe «Kara-kuş» denen, Buddhist masallarının efsânevi kuşlar kralı Garuḍa'nın bir çocuk kaçıırken yakalanmasını tasvir eden duvar resmi. Le Coq, *Chotscho*.

Lev. LXXXIV/a — Uygur devri Koço'da bulunmuş, boyalı toprak malzemenin üç gözlü bir «yek» (kötü ruh) heykelinin başı. Le Coq, *Chotscho*.

Lev. LXXXIV/b — Bezeklik Uygur Tantrik Buddhist tapınağı IX duvar resimlerinde bir «yek» tasviri. Le Coq, *Chotscho*, 9.

Lev. LXXXV/a — Koço yanında Uygur devrinden bir Hristiyan manastırındaki bir duvar resminde genç kız. Le Coq, *Chotscho*, Taf. 7.

Lev. LXXXV/b — M. VIII-IX. yüzyıllardan türkçe Manihâi bir Uygur yazmasından bir resimde Manihâi «dintar» lar (yüksek mertebeli râhibler) yazı yazarken gösterilmiş. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Turfan Sammlung III 6386.

Lev. LXXXV/c — Koço'da Uygur Buddhist tapınağı Alpha'da bulunmuş bir Manihâi resim parçasında, kadın «dintar» lar (yüksek mertebeli râhibeler). Grünwedel, «Idikut», Taf. XI.

Lev. LXXXVI/a, b, c — Koço'da Uygur Kaganı sarayı duvar resimlerinde, yüksek mertebeleri başlarındaki tac şeklinde börtkten anlaşılan beylerden müteşekkil bir musiki heyeti ve bir şölen masası ile (kadehi göğüs hizasına kaldırıp) and içen bir beyin tasvirleri. Grünwedel, fig. 664-666.

Lev. LXXXVI/d — Uygur Buddhist tapınağı Bezeklik 6'daki bir duvar resminde dîni bir raks tasviri. Grünwedel, fig. 521.

Lev. LXXXVII/a — Uygur harflerile, türkçe metinli ve resimli bir monotip baskı. Berlin Dahlem Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Turfan Sammlung, III. 7059. Esin, «Central Asian written records», 87

Lev. LXXXVII/b, c — Bir Tun-huang tapınağında Pelliot tarafından bulunmuş, M. 1300 sıralarından sanılan türkçe Uygur harfleri ve hecelerinden mürekkep, «keb» denen monotip müteharrik tahta baskı parçaları ve bunlarla basılan harf ve heceler. Hâlen Metropolitan Museum'dadır. Esin «Central Asian written records», 92.

Lev. LXXXVII/d — Uygur Böglü Kaganın (763'de Mani dînine girince) veya haleflerinden Bukug Kaganın yaptırdığı sanılan Koço'daki Manihâi tapınak K'de bulunmuş, M. VIII-IX. yüzyıllardan kitâb cildi. Berlin-Dah-

lem, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Turfan Sammlung III. 6268. Esin, «Central Asian written records».

Lev. LXXXVIII/a — Koço'da bulunmuş bir «tezginç» (tomar şeklinde kitab)'den bir parça olan, kırmızı mürekkebe ile tahta baskısı resim. Resmin solunda musikî aletleri görülür. Berlin-Dahlem, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Turfan Sammlung III, 7076. Esin, *BMTS*, lev. XXXIV/1.

Lev. LXXXVIII/b — Uygur Buddhist tapınağı Bezeklik IX'da bir duvar resminde, yeşil elbiseli «bedizci»'nin (ressamın) kendi «körk» ü (tasviri). Le Coq, *Chotscho*, Taf. 31.

LEVHA LXXXIX-XCVI

Türklerin İslâma ilk girdiği M. VIII.-IX. yüzyıllarda Orta Asya eserleri. Bkz. Böl. V.

Lev. LXXXIX/a-d — Gazna'da M. 726'da hâkim bulunduğu bilinen «ilteber» (arabca şekli *rutbil*) unvanlı, Buddhist Türk sülâlesi devrinden, Tepe-Serdâr Buddhist tapınağındaki resim ve heykellerden, hükümdâr ve alp tasvirine benzeyenler. Lev. LXXXIX/c'nin yandan görünüşü lev. LXXXIX/d'dir. Taddei, figures 3, 54, 64.

Lev. XC/a — M. 644'den beri târihlerde bilinen, Türk soyundan Kâbul şahların (Türk-şahi de denir) kalesinin bulunduğu Kâbul'daki Bâlâ Hisarın bir görünüşü.

Lev. XC/b, c — M. VIII. yüzyıl başında Gazna'da hükümdâr iken Kâbul bölgesini de alan, Türk soyundan ve Türk Kâbil-şâhlara akrabâ olan Tigin-şah mertebeli beye atfedilen sikke. Göbl, Em. 255. Esin, «Kün-ay», lev. VII c/1.

Lev. XC/d — Kâbul Türk-şâhlarına (bkz. lev. XC/a) atfedilen bir sikkede elinde tug tutan atlı hükümdâr tasviri. Mc Dowall.

Lev. XCI/a — Kâbul Türk-şâhları devrinden (bkz. lev. XC/a), Fundukistan'da bulunmuş, boyalı toprak malmemeden, Türk kıyâfetinde (bkz. lev. XLVII) bir hükümdâr ve Hind kıyâfetinde hatun heykeli. Kâbul Müzesi.

Lev. XCI/b — Türk Kâbul-şâhları devrinden (bkz. lev. XC/a) Hayr-âna tapınağındaki bir Buddhist eser yanında, bunu yapıran şahsın heykeli. Rowland (1971), 167.

Lev. XCII/a — Toğâristân Türk Yabguları devrinden (M. VII. yüzyıl başı-M. 758 sıraları), Belh surlarından bir kalenin rekonstitüsyonu. Le Berre-Schlumberger, Esin, «Belh» res. 14.

Lev. XCII/b — Toğâristân Türk Yabgularına (bkz. lev. XCII/a) atf olan bir sikke. Ghirshman, sikke 14. Bkz. Esin, «Belh», lev. IV/a.

Lev. XCII/c — Tohâristân Buddhist Türk Yabguları (bkz. lev. XCII/a) devrinden Belh ilinde, Şam-kalede, bir mimârî eserin kalıntısı. Türkçe «Kara-kuş» denen ve Buddhist mitolojide; kulaklı bir kuş olan Garuda görünmektedir. Dagens, pl. XXVI/1.

Lev. XCIII/A/a-d — Oğuzlar sanılan «Şûl» (Çor) Türkleri M. 716'da Müslüman olunca Cürcân'ın kuzeyinde Dihistan'da kalan gayr-i Müslim Oğuzlara karşı yapılan «Ribât Dihistân» ın IX. yüzyıldan kısımlarından olan «Şîr-i Kebîr» türbesinin görünüşü, planı, içi ve mihrâbının resimleri. (bkz. not V/16). Pugaçenkova, «Daxistan».

Lev. XCIII/B/a — Belh'de, M. 847-948 arasında vâli olan Türk soyundan Banicur sülâlesi devrinden olabilecek Nuh-gunbaz mescidi.

Lev. XCIII/B/b — İlk tabaka İslâm sûfilerinden, Belhli İbrâhîm b. Adham menkıbesi ile ilgili görünen, Bâmyân'da, Kakrak Buddhist tapınağındaki tövbekâr avcı hükümdâr resmi.

Lev. XCIV/a, b, c — M. VIII. yüzyılda terkedilen «Türk Melîği şehri» Kökşibagan'da M. VIII-IX. yüzyıllardan mescidin dış ve iç görünüşleri. Yakubovskiy, Bkz. Esin, «Kökşibagan».

Lev. XCV/a — İla ırmağı vâdisinde bulunmuş ve Türk mezar heykelleri (bkz. lev. XLVII) şeklinde, elde kadeh tutan, fakat İslâmî bir sarık giymiş heykel. Bernştam, «Kirghizia».

Lev. XCV/b — Talas bölgesinde M. VIII-IX. yüzyıllarda yapıldığı sanılan bir gümüş ibrik üzerinde, «Hâkânî Türk» alâmetlerinden olan «bugra»'nın (erkek deve) kanatlı tasviri. Pugaçenkova-Rempel' (1960), 157, res. 188.

Lev. XCVI/a — M. X. yüzyılda binâ edilen Etil bölgesindeki Türk Bulgar şehrinin tahta sûrlarının rekonstitüsyonu. Xovanskaya, «Bolgar».

Lev. XCVI/b — Bulgar şehrinin X. yüzyılda bulunan «kün-ay» (güneş ve ay : bkz. Esin, «Kün-ay») motifli, altın ve murassa gerdanlık. Xovanskaya, «Ukrâenie».

Lev. XCVI/c — Etil bölgesindeki Bulgar şehrinde M. XII. yüzyıldan sayılan bodur minâre. Egerov.

LEVHA XCVII-XCVI

«Hâkânî Türk» (Kara-hanlı) medeniyeti (M. 926-1220) Bkz. Bölüm VI.

Lev. XCVIII/a — «Hâkânî Türk» hükümdârı, Üzkend «melîği» İbrâhîm Arslan Kağanın sikkesi. Sekiz köşeli yıldız içinde Kelime-i şahâdet. Arkeoloji Müzesi, Artuk Katalogu 1003.

Lev. XCVII/b — Hotan'da bulunmuş ve «Hâkânî Türk»lerine atfedilen tung alem. Üstündeki târihi Merhûm Prof. Togan tarafından, H. 445/M.

1052 gibi okunmuşdu. Prof. Hamîdullah yazıyı şöyle okudu : «Dahluka Lillâh» (Senin girişimin Allah içindir). Bu şekil hilâl, veya «Hâkânî Türk sülâlesinin Hotan kolunun ongunu olan «Karakuş»'un tasviri sanılmaktadır. National Museum, Delhi, Yo. 00176.

Lev. XCVII/c — İslâmî M. 926 sıralarında kabûl eden Satuk Buğra Hanın Kâşgar kuzeyinde Artuğ'daki türbesinin 1875'den önceki durumunu gösteren solmuş fotografiden çizgi. T.D. Forsythe, *Report of a mission to Yarkend* (Calcutta 1875), 41.

Lev. XCVIII/a — «Hâkânî» başkentlerinden Taraz'da (bkz. not IV/25, 26) bulunmuş, M. X.-XI. yüzyıllardan tunç aynada kargı tutan avcı hükümdâr tasviri. Atın arkasında, havada görülen arslan ve atın başı üstündeki ejder, belki hükümdârın ongunları idi (Arslan Han?). Atın ayakları hizasında, avlanan hayvanların kaçıdığı tasvir edilmiştir. Kûfî yazı Balasova tarafından okunmuştur : *amina man amana Billah* (Allaha imân eden emindir). Yazıyı dört kısma ayıran «kün-ay» (güneş ve ay) motifleri hükümdâr remzidir : (bkz. Esin, «Hunter Prince», 29). Balasova.

Lev. XCVIII/b — «Hâkânî Türk» devrinden bir tunç ayna üstünde tulga giymiş bir atlı tasviri. Elinde av kuşu, atın sağrısında av için yetiştirilen bir pars ve atın ayakları arasında av köpeği görülür. Resmin etrafındaki Kûfî yazı okunamamıştır. Pugaçenkova-Rempel' (1965), 226. Bkz. Esin; «The Hunter Prince», fig. 9.

Lev. XCIX/a — Munçak-tepe'de «Hâkânî Türk» devri eserleri arasında bulunan tunç hokkada bir çift «evren» (ejder) arasında, tahta oturmuş hükümdâr veya astral şahıs tasviri. Pugaçenkova-Rempel' (1960), 196.

Lev. XCIX/b — «Hâkânî Türk» devrinden tunç kaide. Üzerinde hükümdâra âid «Al-Nâsir» gibi unvanlar ve en büyük Hâkânî hükümdârlarının ongunu olan arslan tasvir edilmiş. Alma-ata müzesi. Kazakistan târihinden istinsâh edilmiştir.

Lev. XCIX/c — Fargâna'da «Hâkânî Türk» devrinden bir tunç tepsi üzerinde, belki ongunu hükümdâr arslan tasviri (bkz. lev. XCIX/b). Pugaçenkova-Rempel', fig. 19.

Lev. C/a — Argu'da (Talas ve Çü vâdileri bölgesi) bulunmuş «Hâkânî Türk» devrinden sırlı tabak. Bernştam, *MIA* 14.

Lev. C/b — Taraz'da bulunmuş «Hâkânî Türk» devrinden hayvan başlı tunç destî. Senigova, *Taraz*, res. 35.

Lev. C/c — Fârâbî'nin vatani Kengü-tarban vâhasında, Altın-tepe'de bulunmuş, oymalı ve damgalı keramik tepsi. Akışev-Baypakov-Erzakoviç res. 104.

Lev. CI/a — Fargâna'da bulunmuş, «Hâkânî Türk» devrinden tunç tepside, Buddhist *kinmari* şeklinden gelişmiş ve Dede Korkut destanında «perri» denen kadın-başlı kuş tasviri. Pugaçenkova-Rempel' (1960), 16.

Lev. CI/b, c — Tirmiz'de ve Argu'da bulunmuş üzerinde bir çift kadın-başlı arslan görülen, «Hâkânî Türk» devrinden tunç aynalar. Pugaçenkova-Rempel' (1960), 194 ve Pugaçenkova-Rempel' (1965), 229.

Lev. CII/a, d, e, f — Samarkand yanında Zerefsan boyundaki Sâ mânî ve «Hâkânî Türk» devrinden tahta mescidlerde, kuş motiflerinin hendesi ve nebâtî şekillere girdiğini gösteren tahta oymaları. Muhtarov ve Rempel'.

Lev. CII/c — Sayram-İspicâb cuma-mescidinde bulunmuş, H, 398/M. 1007 târihli, Kûfî yazılı tahta sütunun en altında, İslâmiyetten önceki Türk mezar heykellerine (bkz. lev. XLII/b) benzeyen, fakat nebâtî şekil almış bir baş. Kırçkovskaya.

Lev. CIII/a — Kırgızistan'da Sefid-bulan'da «Hâkânî Türk» devrinden Şâh Fâzıl türbesinin iç süslemeleri. Bernştam, *Pamyatniki Kirgizii*.

Lev. CIII/b — Samarkand yanında, Zerefsan kıyılarında İsküdar'daki tahta mescidde, «Hâkânî Türk» devri tahta mihrâb. Muhtarov.

Lev. CIV/a, b, c — «Hâkânî Türk» devrinde oymalı ve kısmen sırlı-keramik işlerinden numûneler. Lev. CIV a, b Taraz'da M. XI. yüzyıldan Ayşe Bibi türbesindendir (bkz. lev. CXIV/a). Lev. CIV/c Üzkend'de, M. 1152 târihli Celâluddîn Husayn b. Hasan Alp Kılıç Tong Bilge Türk Toğrı Kağan türbesindendir. Bkz. lev. CXIII/a. Margulan-Basenov-Mendikulov ve Cohn-wiener.

Lev. CV/a — Afrâsiyâb sarayı ve diğer «Hâkânî Türk» devrinden, Samarkand kalıntılarında ocak ve ocak parçaları. Rempel', res. 47.

Lev. CV/b — «Hâkânî Türk» devrinden, Talas vâdisinde bir evin duvarlarında kaymak taşından kabartma süsleme. Nusov, res. 4.

Lev. CV/c — Samarkand'da, «Hâkânî Türk» hükümdarı IV. İbrâhim b. Huseyn Kılıç Tamgaç Han'ın (Samarkand'de 1178-1201), Afrâsiyâb'da yaptırdığı saraydan, oymalı ve sırlı keramik duvar kaplamaları. Rempel'.

Lev. CV/a, b, c — «Hâkânî Türk» devri Samarkand'da sırlı tabakalar ve oymalı keramik matara. Pugaçenkova-Rempel' (1965).

Lev. CVI/d — Taraz'da bulunmuş «Hâkânî Türk» devrinden tunç çirag. Senigova, *Taraz*.

Lev. CVII/a — «Hâkânî Türk» hükümdarı Çu Tigin Naşr b. İbrâhim Şems ül-Mülk'ün M. 1079'da Buhârâ yanı da, Hâkânî Türklerinin M. 999'da Sâ mânîleri yendiği yer olan Hargang'da yaptırdığı Ribât-i Melik'in (bkz. lev. CX) kapısındaki yazıdan bir kısım. Kırçkovskaya.

Lev. CVII/b — H. 423/M. 1023 târihli Tirmiz minâresinde yazı. Kırçkovskaya.

Lev. CVII/c — Üzkendde H. 547/1152 târihli «Hâkânî Türk» hükümdarı Celâluddîn Huseyn b. Hasan Alp Kılıç Tong Bilge Toğrı Kağan türbesinin kemerinde yazı. Bkz. lev. CXIII. Kırçkovskaya.

Lev. CVII/e - CVIII/a, b, c, d, e — Üzkend'de «Hâkânî Türk» sülâlesi türbelerinden, sonuncusu olan, (bkz. lev. CXIII), H. 581/1186 târihli adsız türbenin yazılarıdır. Lev. CVIII/b, c'de görülen ve birincisi gayr-i sahîh bir hadis olan yazılar şöyle okunabilmektedir :

«الدنيا مزرعة الآخرة»
«الدنيا ساعة فجعلها طاعة»

(«Dünyâ Ahiret için ekim yeridir». «Dünyâ ancak bir saat sürer. Onu ibâdet saati yap»).

Lev. CIX/a — Alay dağlarında «Hâkânî Türk» devrinden bir «ordu» kalesi (iç-içe çift kale). Bernştam, *MIA*, (26).

Lev. CIX/b — «Hâkânî Türk» devrinden, Manakeldi külliyesinin rekonstitüsionu. Nusov, res. 14.

Lev. CIX/c — «Hâkânî Türk» devrinde, Farğâna'daki başkent Üzkend'in rekonstitüsionu. Ortadaki kale «ordu» (hükümdâr kalesi) olabilir. Resmin solundaki kale Üzkend minâresi (bkz. lev. CXII/c) ve «Hâkânî Türk» hükümdârlarının mezarları (bkz. lev. CXIII) bulunan dînî külliye. Bernştam, *MIA* (26).

Lev. CX/a, b — «Hâkânî Türk» sülâlesinden Çu Tigin Naşr b. İbrâhim Şems ul-Mülk'ün M. 1079'da, Buhârâ yanında, «Hâkânî» Türklerinin Sâ-mânî'lerin yendiği (M. 999) yer olan Harçang'da yaptırdığı Ribât-i Melik adlı külliye'nin fotoğrafı ve resmi. A. Nil'sen, *Monumentalnaya arxitektura Buxarskogo oasisa* (Taşkend 1950).

Lev. CXI/a, b — «Hâkânî Türk» hükümdârı Muhammed b. Sulaymân Arslan Kağan'ın M. 1124-27'de Buhârâ'da yaptırdığı Uluğ Minâr ve Mes-cid-câmî (câmî 1514'de aynen tamir edilmiştir).

Lev. CXII/a, b, c — «Hâkânî Türk» devrinden M. 1108 târihli Car Kur-gan, M. 1196 târihli Vâbkend ve M. XI. yüzyıldan Üzkend minâreleri.

Lev. CXIII/a, b, c — Üzkend'de «Hâkânî Türk» sülâlesi türbeleri. Lev. CXIII a'de her üç türbe birden gözüktür : resmin sağından soluna doğru (kuzeyden güneye) M. 1152 târihli Calâl al-Dîn Huseyn b. Hasan Alp Kılıç Tong Bilge Türk Toğrul Kağan türbesi : ortada M. 1012 târihli İlik Naşr b. 'Alî türbesi, en sonuncu M. 1186 târihli adsız türbe. Lev. CXIII/b — ilk türbenin kapısıdır. Lev. CXIII/c son türbenin cebhesidir.

Lev. CXIV/a — Taraz'da «Hâkânî Türk» devrinden, Ayşe Bibi türbesi. Margulan-Basenov-Mendikulov.

Lev. CXIV/b — Balkaş gölü batısında, Kengir ırmağı kıyılarında, «Hâ-kânî Türk» devrinden, Alağa Kağan türbesi. A. X. Margulan, «Arxitekturnie Pamyatniki rayona rr. Kengir i Sarı-su» *KSIIMK*, XXVIII.

Lev. CXIV/c — «Hâkânî Türk» devrinden Taraz hamamı. Senigova, «Taraz».

Lev. CXV — Tirmiz «Hâkânî Türk» âbideleri. Tıga Tigin'in M. 1091-95'de yaptırdığı Hakîm al-Tirmizî türbesi ve en eskisi Hâkânî Türk devrinden olan Sultan Sâdât (Seyyidler) türbelerinden görüntüşler. Lev. CXV/a külliye'nin «Hâkânî Türk» devrinden kısmın içidir. Lev. CXV külliye'nin rekonstitüsyonudur. En eski kısım ortada bulunmaktadır. Lev. CXVI Tıga Tiginin yaptırdığı Hakîm al-Tirmizî türbesinin kubbesidir. *Historical monuments of Islam in the U.R.S.S.* ile Pugaçenkova-Rempel'den.

Lev. CXVI — Yesi'de Ahmed Yesevî'nin Emir Temür tarafından yenilen külliyesi.

DÜZELTMELER

Sahife	Satır	Yanlış şekil	Doğru şekil
6	19	muhtelif	muhtelit
13	30, 31, 35	koyun	koç
14	18	omanlı	ormanlı
17	2	Ti'ie-le	T'ie-le
33	30	Kök	Köl
38	26	not 132	not 131
39	1	not 130	not 132
40	4	«motifi» kelimesi	kalkacak
41	3	ti	Ti
41	29		
49	9-10	mürâbe	mürâkabe
59	29	-ndan, aslı	-ndan bunların aslı
63	36	Sun-yung	Şung-yun
68	26	«Mo»	«Mo-ho»
78	31	şe	ve
81	2	şekilde ibâdeti	şekilde ateş ibâdeti
93	14	manzûmesine	manzûmesine (veya 'Ufârid)
93	35	esti	eski
94	21	heykeleri	heykelleri
95	18	Bazin; Kem	Bazin'e nazaren, Kem
95	33	Oğuz	Oğuş
96	9	unsurları	unsurlar
105	31	«kilen» boynuzu ve oklarda kartal	«kilen» boynuzu usâresi ve oklarda kerges
108	2	-tınlı kemer ve sadak-tınlı sadak ve kemer	
110	2	Non-ula	Noy-n-ula
110	19	kahntılar da	kalıntılarda

Sahife	Satır	Yanlış şekil	Doğru şekil
110	37	«Böri»'nin yakın	«Böri»nin tabiata yakın
113	25	<i>harmika</i>	<i>harmikâ</i>
121	30	Çin	Çu
123	9	hemzamâne	hemzamânı
125	27	-buku	-buki
127	26	Türklerde	Türklerden
128	20	«Ulug» kalacaktır.	
152	26-27	tarkan rütbeli	tarkan rütbeli bir hükümdâr ve
		Çıkan Çor Bilge idi.	adından Türk olduğu anlaşılan
			Çıkan Çor Bilge'nin halefi idi.
159	28	şahsın geçmekte	şahsın adı geçmekte
167	5	«üsi»	«işi»
176	28	anadır	añadır
177	37	Türklerin tanrısına	Türklerin yer tanrısına
186	3	M.Ö. 50-54	M.Ö. 54-50
190	7	<i>Steppenvölger</i>	<i>Steppenvölker</i>
190	11	<i>Samanism</i>	<i>Şamanism</i>
194	20	Türvölker	Türkvölker
201	4	id. ibâresi kalkacaktır	
202	2	Hartel	Härtel
202	16	Tifer	Tiefer
207	26	Batıl	Batılı
213	13	Grax	Graç
214	17	Orhun	Orkun
216	36	10	bkz.
218	7	bütün satır yanlış	158-Kâşgârî, «Beçkem», «Uygur», «Kudruk» maddeleri ve Esin,
218	12	Caferoğlu)ile	Caferoğlu) usâresi ile
218	13	kartal	keres
220	24	«Nagyszentmiklos»,	«Nagyszentmiklos».
229	25	Koço'yu	Koço'ya

Sahife	Satır	Yanlış şekil	Doğru şekil
229	38	Mackerras, 83-4.	Mackerras, 83-4. Kuça Uyğur Kağanlığı hakkında 856, 1001, XI. ve XIII. yüzyıllardan kayd- lar: Pinks, 31, 61, 62 ve Bretsch- neider, I, 245.
232	15	Kasan	Kâsân
232	16	yerleşdiler Kasan	yerleşdiler. Kâsân
234	40	olan ve	olan
235	10	-Şâba Bahrâm	-Şâba, Bahrâm
236	1	tabakalar	tabaklar
236	18	Yetiken'e	Yetiken'i
236	19	yıldızına	yıldızını
236	21	M. 913	M. 913'e kadar
236	42	Ermitaj	Samarkand
239	23	Huttal	Huttal'da
239	2	diye	'i
239	28	Tohâristân'da Tirmiz	Tirmiz ve Tohâristân'da
239	35	veya Şakîna,	veya Şikinân, veya Şakîna,
240	15	(405)	(«Bactrian», 405)
241	35	Badahşân da	Badahşân'da
242	27	sikkelerindeki,	sikkelerindeki
243	27	merkez de	merkezde
245	10	(Harmatta, 409)	(Harmatta, «Bactrian», 409)
246	4	bir satır eksik :	-rada son Türk-şahî Laga Tô- ramâna, Brahmi vezîri Lalliya tarafından öldürüldü. Lalliya,
276	5	«Böri» Tigin	«Brh» Tigin
282	6	Hsüan-tnang	Hsüan-tsang
286	35	Kasan	Kâsân
290	18	Mu-kan	Mu-han
290	26	Narayân	Nârâyana
294	15	Hsîn-li	Hsîen-pi
294	30	Sîmcurf	Sîmcûrf
300	8	Bu satır kalkacak	

Sahife	Satır	Yanlış şekil	Doğru şekil
301	4	«Böri»	«Brh»
301	10	«Böri»	«Brh»
306	12	şerhi	şerhi
306	14	-tiş»	-tiş'ya»
306	21	Kâfi	Kâfi'
307	1	Fazâ'il	Fazâ'il
312	38	Hnn	Han
313	14	Königrieck	Königreich
314	20	Turkogo	Tuyuk
315	34	târih	târih
316	21	jivopis	Jivopis'
321	14	tha	the
322	21	bojesvo	bojestvo
328	1	musulnama	musulmane
328	15	Rosii	Rossii
328	24	«Zerefşanskaya ekspeditzi»	«Kratkiy oçet o rabotâx Zerefşanskaya ekspeditzi Ermitaja»
333	9	Eksik	Esik
344	23	MIA,	MIA (66),
349	12	«yek» (kötü rûh) heykelinin	heykelin
353	28	tabakalar	tabaklar

I/a

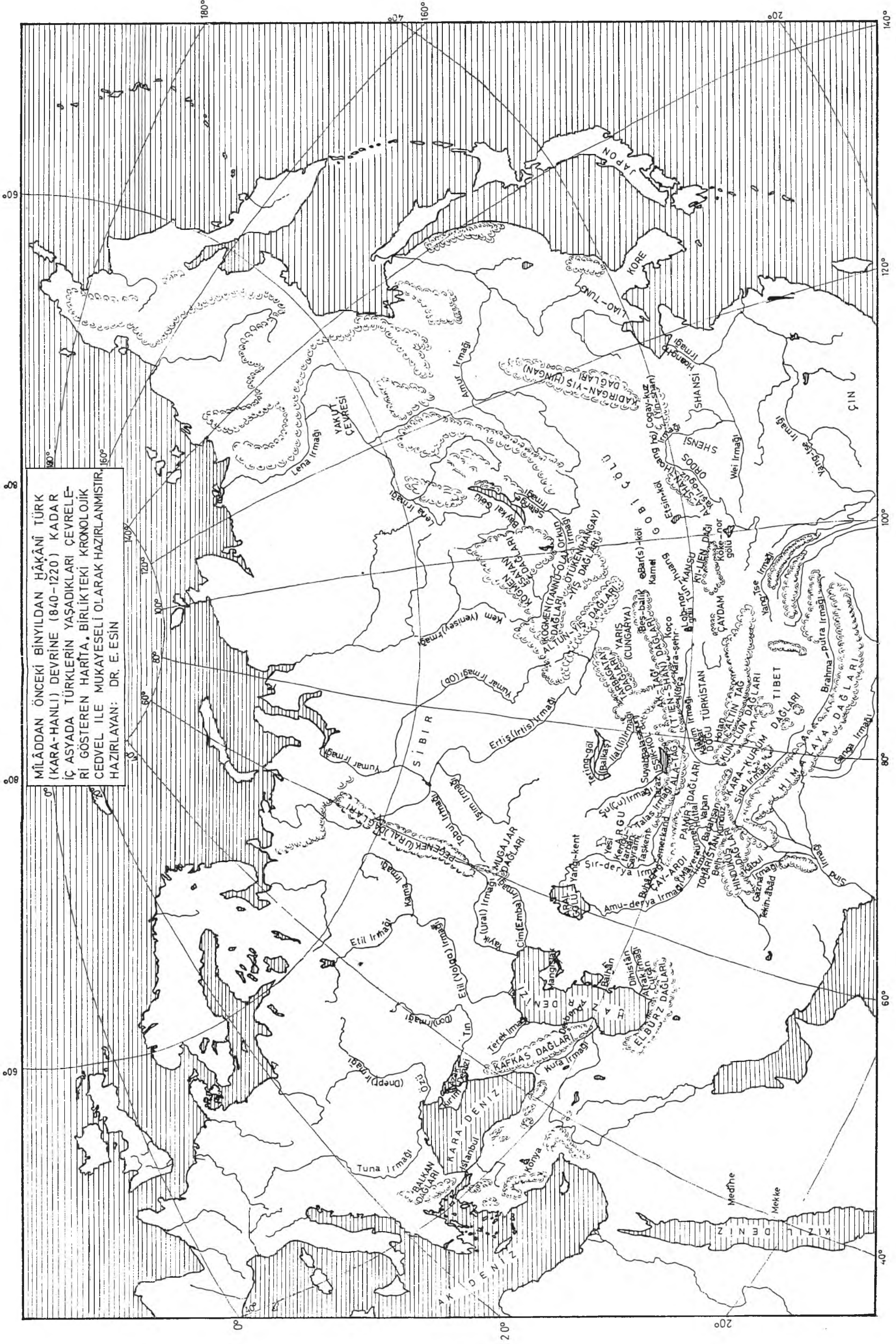
I/b

I/c

I/d

MİLÂDDAN ÖNCEKİ BİNYILDAN HÂKÂNÎ TÜRK (KARA-HANLI) DEVRİNE (840-1220) KADAR İÇ ASYADA TÜRKLERİN YAŞADIKLARI ÇEVRELERİ GÖSTEREN HARİTA, BİRLİKTEKİ KRONOLOJİK CEDVEL İLE MUKAYESELİ OLARAK HAZIRLANMIŞTIR. HAZIRLAYAN: DR. E. ESİN